

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ბაქ. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტი

მ ა ს ა ლ ე ბ ი
საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის

МАТЕРИАЛЫ
по истории Грузии и Кавказа

ნაკვ. 33 წიქ.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა
ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

თბილისი—1960—თბილისი

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

აკად. იმ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტი

9(05)

2.362

მ ა ს ე ლ ე ბ ი

საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის

МАТЕРИАЛЫ

по истории Грузии и Кавказа

ნაკვ. 33 вып.

P-29669

Н. А. 2014-4907

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა
ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

თბილისი—1960—ТБИЛИСИ

მიქელ ზანარტოსი

ტრანსიზონის ქრონიკა

შერჩეული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესაავალი წერილით,
შენიშვნებითა და საძიებლით გამოსცა

აღ. გამყრელიძემ

წინასიტყვაობა

წინამდებარე ნაშრომი შესრულებულია ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიულ-ინსტიტუტის 1950 წლის სამეცნიერო-კვლევითი გეგმის თანახმად, მაგრამ ჩემგან დამოუკიდებელი მიზეზების გამო აქამდე ვერ დაიბეჭდა. ბუნებრივია, დაბეჭდვის წინ ბევრი რამ შესწორდა და შეივსო, განსაკუთრებით კომენტარებშია ნაწილში; ოღონდ გაკვირდება ასევე ითქვას შესავალი წერილის შესახებ—ეს ძეგლი, რასაკვირველია, ღირსია უფრო ვრცელი და დასაბუთებული გამოკვლევის დართვისა, ამ შესავლის მთლიანი გადამუშავება და გავრცობა კი ამჟერად ვერ მომიხერხდა. ამიტომაც, რომ საქართველო-ტრაპიზონის ურთიერთობის საკითხების გარკვევის სიმძიმე ძირითადად კომენტარებშია გადატანილი, მაშინ როცა ეგებ აჯობებდა შესავალშიც გვემსჯელა უფრო ვრცლად.

ბოლო დროს საზღვარგარეთ, უფრო კი თვით საბერძნეთში, როგორც უცხოური სამეცნიერო ყურნალებიდან ჩანს, ფრიად გაძლიერდა ინტერესი ამ საისტორიო ძეგლის მიმართ და რამდენიმე საყურადღებო ნაშრომიც გამოქვეყნდა, მათ შორის—ორი ახალი გამოცემა. ამ ნაშრომებიდან ზოგი მოსკოვ-ლენინგრადში ყოფნის დროს ვნახე, მაგრამ ნაწილი კი არც იქ აღმოჩნდა და მიუხედავად არა ერთი ცდისა, ჭერჭერობით ვერც უცხოეთიდან მოხერხდა მათი მიღება. ასე რომ, სამწუხაროდ, სასურველი სისრულით ვერ გავითვალისწინეთ მთელი ბოლოდროინდელი ლიტერატურა.

ეს ქრონიკა დიდად საინტერესო და მნიშვნელოვანი წყაროა ჩვენი ქვეყნის შუა საუკუნეთა ისტორიისათვის, ხოლო მისი ტექსტი კი ბიბლიოგრაფიულ ინივითობას წარმოადგენს (მაგ., სპ. ლამბროსის გამოცემას, რომელიც ძალიან განსხვავდება ჩვენში საერთოდ გამოყენებული, მაგრამ აგრეთვე გაიშვიათებული ალ. ხახანაშვილის გამოცემისაგან, მხოლოდ ლენინგრადის ერთ ნაკლებად ცნობილ ბიბლიოთეკაში მივაგენით). აგრეთვე უნდა დავსძინოთ, რომ ორიგინალის ტექსტს, როგორც ბიბლიოგრაფიული ცნობები ამტკიცებს, ახალ, ლამბროსის შემდგენლობაში გამოცემაში განსაკუთრებულ ყურადღებას არ გააჩუქდია და აქ მოთავსებული ბერძნული ტექსტი ძირითადად საიმედოდ უნდა ჩაითვალოს.

შემაჯავნო შემოკლება

- ივ. ჯავახიშვილი, ქ. ე. ი. — ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თბილისი, წ. II, 1948; წ. III, 1949 წ.
- ივ. ჯავახიშვილი, ქ. სამ. ი. — ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ტფილისი, წ. I, 1928; წ. II, ნ. I, 1928; ნ. II, 1929.
- საქართველოს ისტორია, ნაწ. I—6. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, უძველესი დროიდან XIX საუკუნის დამდეგამდე, ს. ჯანაშიას რედ., თბილისი, 1948.
- ტრაპიზონის საქმე—ზ. ავალიშვილი, ტრაპიზონის საქმე. კრებულში—ჯვაროსანთა დროიდან (თხზი საისტორიო ნარკვევი). პარიზი, 1929, გვ. 79.—132.
- ქ. ცხ. — ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, ტ. I, 1955; ტ. II, 1959.
- Безобразов, Трапезунт—Безобразов П. В., Трапезунт, его святини и древности, Петроград, 1916.
- Вазелонские акты—Акад. Ф. И. Успенский и проф. В. В. Бенешевич, Вазелонские акты. Материалы для истории крестьянского и монастырского землевладения, в Византии ХII—ХV веков, Ленинград, 1927.
- Казбек, Три месяца—Казбек Г., Три месяца в Турецкой Грузии. Записки Кавказского отдела Рус. геогр. общества. Кн. X, в. I, 1876, Тифлис, стр. 1—140.
- Куник, Основание—Куник А., Основание Трапезунтской империи в 1204 году. Ученныя записки императорской Академии наук по первому и третьему отделениям, т. II, вып. 5, СПб., 1854, стр. 705—733.
- Сборник документов—Сборник документов по социально-экономической истории Византии, Москва, 1951.
- Сборник источников—А. Пападопуло-Керамевс, Сборник источников по истории Трапезундской империи, СПб., 1897.
- Скабаланович—П. Скабаланович, Византийское государство и церковь в XI в., СПб., 1884.
- Трапезундская хроника—Трапезундская хроника Михаила Панагета. Греческий текст с переводом, предисловием и комментариями.

- მი იპაღა А. Хаханов. Москва, 1905 (Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским Институтом Восточных Языков, вып. XXIII).
- Успенский, История — Успенский Ф. И., История Византийской империи, т. III, М.-Л., 1948.
- Успенский, Очерки — Успенский Ф. И., Очерки из истории Трапезунтской империи, Ленинград, 1929.
- Byzantium — Byzantium. An Introduction to East Roman Civilization. Ed. by N. H. Baynes and H. St. L. B. Moss, Oxford, 1949.
- B. Z. — Byzantinische Zeitschrift.
- Fallmerayer, Geschichte — J. Ph. Fallmerayer, Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt, München, 1827.
- Finlay — G. Finlay, A History of Greece, ed. Tozer, v. IV. Mediaeval Greece and the Empire of Trebizond, Oxford, 1877 (პირველი გამოცემა — 1851 წ.).
- Honigmann, Ostgrenze — E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches. Bruxelles, 1935.
- Lebeau — Histoire du Bas-Empire, par Lebeau, Nouvelle édition, revue entièrement, corrigée, et augmentée d'après les historiens orientaux, par M. de Saint-Martin, et continuée par M. Brosset. Paris. t. XVII, 1834; t. XVIII, 1835; t. XIX, 1835; t. XX, 1836.
- Miller, Trebizond — W. Miller, Trebizond, the Last Greek Empire, London, 1926.
- Original-Fragmente ან Orig.-Fragm., I, II — Original-Fragmente, Chroniken, Inschriften und andere Materiale zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt. Von Dr. J. Ph. Fallmerayer. Abhandlungen der III Cl. der K. Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Erste Abtheilung, III B., 2 (München, 1842), 1 — 159; Zweite Abtheilung, IV B., 1 (München, 1846) 1 — 108.
- Paramechalopoulos — К. Παπαμιχαλόπουλος, Περιήγησις εἰς τὸν Πόντον, Ἀθήνησιν, 1903.
- Ramsay — W. M. Ramsay, The Historical Geography of Asia Minor. Royal Geographical Society. Supplementary Papers. Vol. IV. London, 1890.
- Vasiliev, Foundation — A. A. Vasiliev, The Foundation of the Empire of Trebizond (1204 — 1222). Speculum, Vol. XI, № 1, 1936, pp. 3 — 37.

აღნიშვნანი ზე რძნული ტექსტის სქოლიოში:

- F — ი. ფ. ფალმერაიერის გამოცემა (Orig.-Fragm., II).
- L — ს. ლამბროსის გამოცემა (Νέας Ἑλληνοαρχιμ., τ. IV, 1907, შდრ. აქვე, გვ. 10, შენ. 4).
- M — ხელნაწერი — Marcianus 1608 წლისა.
- T — გ. ტაფელის გამოცემა (Eustathii opuscula... შდრ. აქვე, გვ. 9, შენ. 4).

შესავალი

მიქელ პანარეტოსის „ტრაპიზონის ქრონიკა“ ერთ-ერთ უმთავრეს წყაროდ ითვლება შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე, საქართველოს მეზობლად, XIII საუკუნის დასაწყისში ჩამოყალიბებული სახელმწიფოს, ტრაპიზონის იმპერიის ისტორიის შესასწავლად¹. ამ ქრონიკის მნიშვნელობა ისე დიდია, რომ, მისი ერთი გამომცემლის თქმისა არ იყოს², საეჭვოა უამისოდ შესაძლებელი ყოფილიყო ამ ქვეყნის ისტორიის შესახებ ასე თუ ისე საფუძვლიანი და თანამედევრული მსჯელობა.

ტრაპიზონის იმპერია, როგორც საბოლოოდ ირკვევა, ფრიად თავისებურ ვითარებაში ჩამოყალიბებულ და განვითარებულ სახელმწიფოს წარმოადგენდა. მართალია, იქ ბიზანტიის სამეფო გვარის, კომნინოსების, შთამომავალი გამეფდა, მაგრამ ეს ჰაბტუჯი თითქმის სამი წლის ასაკიდან თამარ მეფის კარზე იყო ვაზრდელი. ჯერ კიდევ აკად. ა. კუნიკი აღნიშნავდა 1854 წელს გამოქვეყნებულ შრომაში: ტრაპიზონის პირველი მეფე ალექსი და მისი ძმა დავითი ისე პატარები უნდა ჩამოყვანათ საქართველოში, რომ ბერძნული ენის სწავლა მხოლოდ აქ თუ შეეძლოთ. ამასთან ერთად უნდა ვაღიაროთ, რომ მათი მშობლიური ენა ქართული უნდა ყოფილიყო («Надобно согласиться, что природным их языком была язык грузинский»), რომელიც უკეთ უნდა სცოდნოდათ, ვიდრე თავიანთი მამეული ენა. რაკი თავიანთი ნათესავის, თამარ მეფის, კარზე იზრდებოდნენ — ქართველ დიდებულებსა და მეომრებში, ქართული ცხოვრებისა და ზნე-ჩვეულების გავლენის ქვეშაც იყვნენ; ასე, რომ ოცი წლის ასაკში ალბათ ქართველ დიდებულებს უფრო ჰგვანდნენ, ვიდრე ბიზანტიელებსაო, — დასაკუნის აკად. კუნიკი³.

¹ ტრაპიზონის იმპერიის ისტორიისათვის უმთავრესი მონოგრაფიული ნაშრომები: Fallmerayer, Geschichte: F. de Pfaffenhoffen, Essai sur les aspres comenats, ou blancs d'argent de Trebizond, Paris, 1847; G. Finlay, Mediaeval Greece and the Empire of Trebizond; Куник, Основание: Σ. Ίωαννίνδης, Ἱστορία καὶ στατιστικὴ Τραπεζούντας, ἐν Κη, 1870; Т. Есауцелендης, Ἱστορία τῆς Ποντικῆς Τραπεζούντας, ἐν Ὀδησσῶ, 1898, Трапезундская хроника; Безобразов, Трапезунт; Miller, Trebizond; Успенский, Очерки; ტრაპიზონის საქმე; Vasiliev, Foundation; Vasiliev A. A., The Empire of Trebizond in History and Literatur, Byzantion, XV, 1940/41, 316 — 377.

² Fallmerayer, Original-Fragmente, II, 3.

³ А. Куник, Основание, стр. 726.

აკად. ივ. ჯავახიშვილი შემდეგნაირად ახასიათებს 1204 წელს დაარსებულ ამ სახელმწიფოს მიმართ თამარ მეფის პოლიტიკასა და საქართველოს ურთიერთობას: „ამ საკეისროში მან (ე. ი. თამარმა) შთამომავლობით ბერძენი უფლისწული ალექსი კომნენოსი გაამეფა, რომელიც დედის მხრით ქართველ მეფეთა ბაგრატიონთა მონათესავე და საქართველოში ნამყოფი იყო. ამნაირად, საქართველოს მეზობლად ამ დროითგან მოყოლებული თვით საქართველოს წყალობითვე შექმნილი საკეისრო გაჩნდა, რომელიც ქართველთა მონათესავე ტომით იყო დასახლებული, პოლიტიკურადაც საქართველოს სახელმწიფოებრივობასთან იყო უმჭიდროესად დაკავშირებული. ტრაპიზონის საკეისროში საქართველოს ჰეგემონია სუფევდა. მისი მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი ქართველთა მონათესავე კანების ტომისაგან შედგებოდა. ბერძენთა მოსახლეობა მხოლოდ ქალაქებში იყო და მართო მალაი წრის ფენას ეკუთვნოდა, მაგრამ ამ მალაი წრის ფენაშიც ქართულ მოსახლეობასაც საკმაოდ ჰყავდა თავისი წარმომადგენლები“¹.

უკვე უცხოურ სამეცნიერო ლიტერატურაშიც იკიდებს ფეხს ერთ დროს უგულვებელყოფილი შეხედულება, რომლის მიხედვითაც ტრაპიზონის იმპერია, შექველია, საქართველოს სახელმწიფოს ხელის შეწყობით დაარსდა, მისი დიდი გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა და ტრაპიზონის სამეფოს დამხობის დღემდე ამ ორ ქვეყანას შორის მჭიდრო ურთიერთობა არ მოშლილა, თუმცა ეს ურთიერთობა ყოველთვის ერთნაირი ინტენსივობისა არ ყოფილა.

მეორე მხრით გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ ზოგიერთი თანამედროვე უცხოელი მეცნიერი ცდილობს მიჩქმალოს ამ საქმეში საქართველოს ისტორიული როლი და ისეთ აბსურდამდეც კი მიდის, რომ თამარ მეფეს ბერძენ ბატონიშვილად თვლის, რომელიც ვითომ საქართველოში იყო გამოთხოვილი, ქმარი მოუყვდა და შემდეგ ქმრის ტახტზე თვითონ დაჯდა². ასეთი ფაქტის არსებობა ამტკიცებს, რომ ტრაპიზონ-საქართველოს ურთიერთობაში ჯერ კიდევ ბევრი საკითხია უფრო მკაფიოდ გასარკვევი და უფრო მტკიცედ დასასაბუთებელი. ამ მხრით, საქართველო-ტრაპიზონის ურთიერთობის უკეთ გარკვევისათვის, მნიშვნელოვანი ცნობები მოიპოვება მიქელ პანარეტოსის ამ ქრონიკაში.

ტრაპიზონის ქრონიკა ტრაპიზონის იმპერიის დაარსების ამბით (1204 წლიდან) იწყება და თითქმის სულ თავიდან ბოლომდე აღვსილია მარტოოდენ თარიღებითა და მეფეთა შთამომავლობის ცნობებით, რომლებიც საკმაოდ მართალი

¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ისტორია (XI — XV საუკუნეები), თბილისი, 1949, 81, შდრ. ნოსოვი, ქ. ე. ი., წ. II, 273 — 4; აგრეთვე, საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, გვ. 221 — 223; Безобразов, Трапезунт, стр. 3 — 6; Успенский, Очерки, стр. 2, 60 და სხვ.; Успенский, История, т. III, 601.

² Vasiliev, Foundation, განსაკუთრებით გვ. 12 — 20; G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, München, 1940, S. 303; K. Ἀμάντος, Ἱστορίαι τῶν Βυζαντινῶν Κράσεως, τ. II, Athènes, 1947, σ. 423.

³ Γ. Κ. Σαλιέρης, Ἡ ἀποκαταρσία τῆς Τραπεζούντης, Ἀθήνα, 1926, σ. 82. შდრ. აგრეთვე, N. Iorga, Une nouvelle théorie sur l'origine et le caractère de l'empire de Trebizonde. Revue historique du Sud-Est européen, 13, (1936) 172 — 176, რომელშიაც ავტორი არსებითად ა. ვასილიევს აკრიტიკებს (იხ. ნოსი, Foundation) და გადაჭარბებულად მიაჩნია თამარ მეფის როლის შეფასება ტრაპიზონის იმპერიის დაარსების საქმეში. ასევე გადაჭარბებულად თვლის ქართული ელემენტის გავლენას იმპერიის ცხოვრებაში (მ. Stadtmüller-ი, რომელიც გამოემხურა ხ. ავალიშვილის ნაშრომის გამოსვლას ტრაპიზონის შესახებ. (იხ. B.Z. 37 [1937], 535 — 36).

და სანდო ჩანს. ამ გენეალოგიურ და ქრონოლოგიურ ცნობათა უმეტესობა, განსაკუთრებით ის ნაწილი, რომელიც შემდგენლის ცსოვრების დრომდე მომხდარ ამბებს ეხება, მიქელ პანარეტოსს, ზოგი მკვლევრის ვარაუდით¹, გადმოწერილი უნდა ჰქონდეს იმ თავისებური ვალერის წარწერებიდან, რომელიც კარდინალ ბესარიონის² „ტრაპიზონის ქების“ დამოწმებით, ტრაპიზონის იმპერატორის ციხე-დარბაზში იყო გამართული. აქ ერთ-ერთი დარბაზის კედლებზე თანმიყოლებით ყოფილა გამოხატული ყველა დიდი კომინოსი თავისი ოჯახითურთ და ღრესკებს თან ახლდა თურმე მათი მეფობის ხანის უმთავრესი ამბების აღმწახვეი წარწერები. ეს ცნობა იმდენად სარწმუნო ჩანს, რომ მართლაც საფიქრბელია, ნაწილობრივ მაინც ამ წყაროთი ესარგებლა მიქელ პანარეტოსს თავისი ქრონიკის წინა ნაწილის შესადგენად.

თით ტრაპიზონის ქრონიკის ტექსტი მხოლოდ ერთადერთი ხელნაწერით არის მოღწეული ჩვენამდე. ეს ხელნაწერი გადაწერილი ყოფილა 1608 წელს დაღაცულა ვენეციის წმ. მარკოზის მონასტრის ბიბლიოთეკაში, სადაც იგი XIX საუკუნის დასაწყისში კარდინალ ბესარიონის წიგნებში აღმოაჩინა ტრაპიზონის იმპერიის ისტორიის პირველმა გამოჩენილმა მკვლევარმა — ი. ფ. ფალმერაიერმა³. მაგრამ გამოცემით კი პირველად იმას არ გამოუტია. მან მხოლოდ უხვად ისარგებლა ამ ქრონიკის ცნობებით და 1827 წელს მიუხეხნში გამოაქვეყნა თავისი სახელგანთქმული წიგნი — „ტრაპიზონის იმპერიის ისტორია“ („Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt“). ეს წიგნი ფალმერაიერს დაუწვრილა 1823 წელს კოპენჰაგენის სამეფო სამეცნიერო საზოგადოების მიერ საკონკურსოდ გამოცხადებულ თემაზე და კიდევ დაიმსახურა ჯილო. ეს ნაშრომი ჯერ კიდევ მნიშვნელოვანია ტრაპიზონის ისტორიის საკითხებზე მომუშავე მკვლევართათვის.

ქრონიკის ტექსტი გამოსაცემად, როგორც ირკვევა, ფალმერაიერს თავდაპირველად ტიუბინგენელი მეცნიერის გოტლიბ ტაფელისთვის დაუთმო. ტაფელმა გამოაქვეყნა იგი 1832 წელს, ოლონდ თარგმანისა და კომენტარების გარეშე და თითქმის სახელდახლოდაც. ეს ტექსტი ტაფელმა დაურთო მის მიერ გამოცემულ თესალონიკის მიტროპოლიტ ევსტათიოსის თხზულებათა კრებულს⁴. ტაფელის გამოცემიდანაა თარგმნილი ის ფრანგული ტექსტი, რომელიც აკადემი-

¹ Fallmerayer, Original-Fragmente, II, 9, ტრაპიზონის საქმე, გვ. 98.

² კარდინალ ბესარიონი (დაიბ. 1403 წ.) აღორძინების ხანის მნიშვნელოვანი ფიგურაა, წარმოშობით ტრაპიზონელი. მღვდლად იტალიაში. მისი ბიოგრაფიისათვის ვით-ერთი უფანასენი მოთა — L. Loenertz. Pour la biographie du cardinal Bessarion. *Orientalia Christiana Periodica*, 10 (1944) 116 — 149. მისი „ტრაპიზონის ქების“ ერთ-ერთი გამოცემა ეკუთვნის ს. ლამბროსს, „ტრაპიზონის ქრონიკის“ მკვლევარს — Βηρυταν, *Εγκύκλιος ἐκ Τραπεζούντας*, ტურნ. Νέος Ἑλληνοισχυμας, XIII, 1916.

³ მისი ცხოვრებისა და სამეცნიერო მოღვაწეობის მოკლე მიმოხილვა და სათანადო წყაროები იხ. А. Васильев. Славяне в Греции, II: Фальмерайер и его теория, *Виз. Врем.*, V, 1898, стр. 626 — 634.

⁴ Eustathii metropolitae Thessalonicensis opuscula. Accedunt Trapezuntinae historice scriptores Panaretus et Eugenice. E codicibus Mss. . . . primum editit Theoph. Lucas Frider. Tafel. *Francofurti ad Moenum*, 1832. „ტრაპიზონის ქრონიკის“ ტექსტს უჭირავს გვ. 362 — 370. მოკლე შენიშვნების როლს ნაწილობრივ ასრულებს ვრცელი საბიბლიო (გვ. XXXII — XL), რომელშიაც საკუთარ სახელთა ვაიდა ზოგი ძნელად გასაგები სიტყვის განმარტებაც არის წარმოდგენილი ლათინურად.

კოსმა მარი ბროსემ დაბეჭდა ცნობილ ლებოს (Lebeau) ბიზანტიის ისტორიის (Histoire du Bas-Empire) ახალ გამოცემაში, სენ-მარტენის და თვით მისა, ბროსეს, შეესებულ-შესწორებული რედაქციით რომ გამოვიდა. თანმიყოლებული ფრანგული თარგმანი ტექსტისა მხოლოდ VII თავის შემდეგ არის გაკეთებული ბოლომდე. მოთავსებულია ზემოხსენებული თხზულების XX ტომის ბოლოს (გვ. 482—509) და სათანადო შენიშვნებიც აქვს დართული. ქრონიკის დანარჩენი წინა თავები (I—VI) კი მთლიანად არ არის თარგმნილი, მხოლოდ აქა-იქ ადგილები გადმოვლია ფრანგულად ან კიდევ მხოლოდ შინაარსია გამოყენებული და გაბნეული წინა ტომებში (ტ. ტ. XVII, XVIII, XIX); უმთავრესად თხზულების იმ ადგილების სქოლიოებში, სადაც ქრონიკის თავებში გადმოცემულ ამბებზეა მსჯელობა¹.

ამის შემდეგ, 1844 წელს, პანარეტოსის ქრონიკის ბერძნული ტექსტი, გერმანული თარგმანითა და ვრცელი შენიშვნებითურთ, გამოაქვეყნა თვით ფალშერაიერმა თავის ტრაპიზონის იმპერიის ისტორიის მასალების კრებულის მეორე ნაკვეთში, რომელიც ბავარიის სამეცნიერო აკადემიის შრომებში დაიბეჭდა². ტექსტი დიდი გულმოდგინებით არის გამოცემული, მრავალ რედაქციულ თავისებურებასაც შეიცავს ხელნაწერის ამოკითხვების გააზრებისა და ზოგი სიტყვის დროშის შესწორების მხრით: განსაკუთრებით საინტერესოა ტექსტისათვის დართული შენიშვნები და აგრეთვე წინ წამძვარებული წინასიტყვაობა.

ფალშერაიერის მიერ გამოცემული ბერძნული ტექსტი 1905 წელს მოსკოვში გადაბეჭდა ჩვენმა ცნობილმა მეცნიერმა და საზოგადო მოღვაწემ, ალ. ხახანაშვილმა, აღმოსავლური ენების ლაზარევის ინსტიტუტის შრომების XXIII ნაკვეთში³. ბერძნულ ტექსტს ალ. ხახანაშვილმა რუსული თარგმანი, ვრცელი წინასიტყვაობა და კომენტარებიც დაურთო. მაგრამ, სამწუხაროდ, ბერძნულ ტექსტის ამ გამოცემას მრავალი კორექტურული შეცდომა ახლავს. რაც შეეხება რუსულ თარგმანსა და შენიშვნებს, თავის დროზე ეს ფრიალ სასარგებლო და საჭირო საქმე გამოდგა—ბროსეს და აკადემიკოს კუნიკის შემდეგ ქართული მასალა ასე ვრცლად პირველად მან გამოიყენა ტრაპიზონის ქრონიკაში გადმოცემულ ფაქტებზე მსჯელობისათვის.

შემდეგი გამოცემა, ხელნაწერზე გულმოდგინე მუშაობისა და წინა გამოცემელთა რედაქციული თავისებურებების გათვალისწინების საფუძველზე შესრულებული, ცნობილ ბერძენ მეცნიერს სპირიდონ ლამბროს ეკუთვნის. ეს ტექსტი ათენის ახალბერძნულ თავის სამეცნიერო ჟურნალ Νέος Ἑλληνισμῆς-ში დაბეჭდა მოკლე წინასიტყვაობის დართვით⁴.

¹ Histoire du Bas-Empire par Lebeau. ქრონიკის 1-ლი თავი მოთავსებულია ტ. XVII (გამოც. 1834 წ.), გვ. 255; თავები 2-5 — ტ. XVIII (გამოც. 1835), გვ. 279 — 281; თავი 6 — ტ. XIX (გამოც. 1835), გვ. 86 — 87; თავები მე-7-დან ბოლომდე — ტ. XX (გამოც. 1835 წ.), გვ. 482 — 509.

² Original-Fragmente. II, წინასიტყვაობა — გვ. 1 — 10; ქრონიკის ბერძნული ტექსტი — გვ. 11 — 40; გერმანული თარგმანი — გვ. 41 — 69; შენიშვნები — 70 — 108.

³ Трапизундская хроника Михаила Панарета. Греческий текст с переводом, предисловием и комментариями издал А. Хаканов. Москва, 1905 (Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским Институтом Восточных Языков. Выпуск XXIII).

⁴ იხ. ჟურნ. Νέος Ἑλληνισμῆς, τ. IV, 1907. წინასიტყვაობა: Σπ. Λάμπρος, Το Τραπεζουστανῶν χρονικὸν τοῦ πρωτοσημῆστοῦ καὶ πρωτοσημῆστου Μιχαήλ

ლამბროსის ხელნაწერის თავისებურებათა გარდა ტაფელისა და ფალმერაიერის გამოცემის თავისებურებანიც მოყავს სქოლიოში. რაც შეეხება ალ. ხახანაშვილის გამოცემას, რომლის ავტორიც, სხვათა შორის, ლამბროსის რუსი პვონიკი ტექსტის დადგენაში არ ითვალისწინებს, ვინაიდან მისი ტექსტი მხოლოდ ფალმერაიერის ტექსტის გამეორებას წარმოადგენდა.

წინა გამომცემლებს, სპ. ლამბროსის მტკიცებით, ხელნაწერზე მუშაობის დროს ზოგი რამ გამოჰპარკიათ, ვერ შეუნიშნავთ, თავისებურად გაუგიათ. თუქცა აქვე უნდა დაესძინოთ ისიც, რომ თვით ხელნაწერზე უშუალოდ მხოლოდ ფალმერაიერსა და ლამბროსს აქვთ ნამუშევარი. ლამბროსის გამოცემა ამ მხრით ბევრ ახალს შეიცავს.

გამომცემლებს შორის განსხვავებანი განსაკუთრებით შეინიშნება ზოგიერთი სიტყვის მახვილის დასმასა, ქარაგმის გახსნასა და აგრეთვე ზოგიერთი თარიღის ანოკითხვაში. პანარეტოსის ქრონიკის ტექსტში ერთბაშად ხშირად გვხვდება ახალი ბერძნული ენისათვის დამახასიათებელი მოვლენები როგორც ლექსიკური, ისე მორფოლოგიური ხასიათისა, თუმცა ძირითადად კი ბიზანტიური ხანის ჩვეულებრივი ბერძნული ენით არის დაწერილი. ასეთი მოვლენები სრულიად კანონზომიერად შეიძლება ჩაითვალოს იმ დროის ძეგლისათვის, რომელსაც ჩვენი ტექსტი ეკუთვნის, ამიტომ ბერძნული ტექსტის გადმოცემის დროს, ცხადია, ხელნაწერის წაკითხვებს უნდა მიენიჭოს უპირატესობა, მაგრამ გამომცემელთა მნიშვნელოვანი კითხვა-სხვაობები და ზოგიერთი მოსაზრებანიც გასათვალისწინებელია სქოლიოში.

ტაფელსა და ფალმერაიერს, როგორც ტექსტების შედარებიდან ჩანს, ბევრი რამ ბერძნული ენის ძველი ნორმების მიხედვით შეუსწორებიათ და შეუუსვიათ. მაგალითად, ტექსტის დასაწყისშივე პანარეტოსის **αυρ**, რომელსაც დიდ უმრავლეს შემთხვევაში ავტორი უბრუნებლად ტოვებს (აქა-იქ იშვიათად თუ აბრუნებს, იხ., მაგ., თ. 2: ხელნაწერშია — **αυρ** [sic]), ფალმერაიერი და ტაფელი ხშირად ძველი კლასიკური ბერძნული ენის ნორმების მიხედვით ასწორებენ ისე, როგორც სიტყვა **αυριος**-ის ფორმებს შეესაბამება.

წინამდებარე ბერძნული ტექსტი ძირითადად სპირიდიონ ლამბროსის გამოცემას მისდევს, რომელიც ხელნაწერის თავისებურებებს შეუდარებლად უფრო სრულად გადმოსცემს. ამათგან აღნიშნულია ხელნაწერისა და ლამბროსის გამოცემების გვერდები. გამოცემათა აღსანიშნავად შემდეგი ნიშნებია ნახმარი: ხელნაწერს აღნიშნავს ისე, როგორც ლამბროსის გამოცემაში — **M** (Marcianus-ი. ი. ვენეციის წმ. მარკოზის ბიბლიოთეკისა რომ არის), **F** აღნიშნავს ფალმერაიერის გამოცემას, **T** — ტაფელის გამოცემას, **L** — ლამბროსის გამოცემას და მის საკუთარ შესწორებებს. ხელნაწერის ტექსტში გამომცემელთაგან შეტანილის შესწორებანი, რომლებიც განსაკუთრებით საკამათო არ არის, სქოლიოში აღარ მოგვიყვანია.

თვით მიქელ პანარეტოსის ვინაობისა და ცხოვრების შესახებ დაბეჭდილებით მხოლოდ ძალიან მცირე რამ არის ცნობილი. როგორც ჩანს, იგი ტრაპიზონის

Παναρέτου, ვგ. 257—265; თვით ტექსტი: Περὶ τῶν τῆς Τραπεζούντης βασιλείων, τῶν μεγάλων Κομνηνῶν, δ'αὖτε καὶ πότε καὶ πόσοι ἐβασίλευσεν, 86, 266—295.

გვიყვით უნდა იყოს. ცხოვრობდა უფრო XIV საუკუნის მეორე ნახევარში. ეს იმაზედაც ეტყობა, რომ თავის ტრაპიზონის ქრონიკაში აღწერილი უკანასკნელი ანბების უმეტესობის თანამედროვე და მონაწილეა. ქრონიკაში ტრაპიზონის 1204—1426 წლების ამბებია აღნუსხული, მაგრამ თვით მიქელ პანარეტოსის მიერ დაწერილად ის ამბები ჩანს, რომელიც დაახლოებით 1386 წლამდე მოდის, კერძოდ იმ ადგილამდე, სადაც ლიმნის ბატონის ტაჯედინის ხალიბის მფლობელ სულეიმან-ბეგზე გლაშქრების ცნობაა მოყვანილი; დანარჩენი ცნობები კი — 1386—1426 წლების ამბები—(53-ე თავის შემდეგ), მერე სხვისაგან მინაწერი უნდა იყოს!

თვით ქრონიკიდანვე ჩანს აგრეთვე (თ. 40), რომ მიქელ პანარეტოსი ორი ვაჟიშვილი ჰყოლია — კონსტანტინე და რომანოზი, რომელთაგან კონსტანტინე 1369 წელს ზღვაში დახრჩობია 15 წლის ასაკში, 17 წლის რომანოზი კი ცოტა უფრო გვიან ვარაუდობილია.

ამავე ქრონიკაშია ცნობები მიქელის სახელმწიფო მოღვაწეობის შესახებ. მას ჰქონია პროტოსევისტოსისა და პროტონოტარიოსის ხარისხები (თავი 32 — 33). ტაფელს და ფალმერაიერს, და მათი მიხედვით ალ. ხახანაშვილს, მხოლოდ ნოტარიოსად ჰყავთ მოხსენებული. ხელნაწერის სწორი წაკითხვა (ხელნაწერი შემოკლებით ყოფილა დაწერილი) ლამბროს ეკუთვნის. თანაც პირველ ხარისხს, პროტოსევისტოსს, შეცდომით მას არ აკუთვნებდნენ—მიქელთან მოხსენებულ დიდი ლოგოთეტის გიორგის ხარისხად მიიჩნევენ.

მიქელ პანარეტოსი ტრაპიზონის იმპერატორების სახლის დაახლოებული კარისკაცი ყოფილა, ხშირად ხლებია მათ, ბრძოლებშიაც მიუღია მონაწილეობა და როგორც თვითმხილველი, ისე გადმოსცემს მაშინდელ ამბებს. მას მრავალჯერ მიუღია მონაწილეობა იმპერატორ ალექსი III-ის (1349—1390) ლაშქრობებში. მაგალითად, 1356 წელს თურქებზე თავდასხმის დროს ხერიაწაში, სადაც ალექსი III იძლია, მიქელიც თან ჰყოლია ძეგეს და ორივე ძლიეს ვადარჩენილმა ტყვეობას (თავი 20). ასევე იმპერატორის სახლობასთან ერთად ყოფილა იგი სუმელის მონასტერში მზის იმ დაბნელების დროს, რომელიც 1361 წლის მაისში მოხდა (თ. 29). იმავე 1361 წელსვე კვლავ გაპყლია იმპერატორის ხალიბაში და კერასუნტის ახლოს ერთი იქაური თურქი ფეოდალის ციხე-დარბაზში, ვინაიდან ამ თურქ ფეოდალს თითქმის ტრაპიზონის იმპერატორის ყმადნაფიცად გამოუცხადებია თავი (თ. 30).

მიქელ პანარეტოსს რომ ურიად დიდი ადგილი სჭერია სამეფო კარზე და იმპერატორის სანდო პირი ყოფილა, იქიდანაც ჩანს, რომ დიდ ლოგოთეტ გიორგისთან ერთად ისიც გაუგზავნიათ 1363 წელს კონსტანტინოპოლს საგანგებო

¹ ამ საკითხების შესახებ ახალი შრომებია: O. Lampson, 'Ο γάμος Δεξιῆ τῶν Μειζῶν Κομνηνῶν κατὰ τὸ Χρῶμα τῶν Παυλαῖτου. 'Αρχῆα, 57 (1953) 365 — 368. ავტორს დაუჯერებლად მიაჩნია, რომ 53 — 57-ე თავებიც მიქელის დაწერილი იყოს, ვინაიდან მაშინ იგი 100 წლის მაინც იქნებოდაო (შდრ. B. Z. 47 [1957] 188, 234). 57-ე თავში აღწერილი ამბავი, რომელიც ლაჟუნის შემდეგ არის მოთავსებული, მისი აზრით, წინა თარიღს (1426 წ.) კი არ უკავშირდება, უფრო გვიანდელ ხანას უნდა გულისხმობდეს — არა უადრეს 1429 წლისა. მეორე შრომაში: (Τὴν ἡμέραν τῆς ἑρῆρας καὶ τῆς ἐξῆρας Μελχῆρη τῶν Παυλαῖτου. 'Αρχῆα Πόντου, 19 [1954] 37 — 60) იგივე ავტორი ახასიათებს პანარეტოსის პიროვნებასა და ვინაობას, მის ისტორიოგრაფიულ მეთოდს, ენას — აღნუსხვის კონტური დიალექტის მაგალითებს და სხვ.

მინდობილობით—მოლაპარაკება ეწარმოებინა იმპერატორ იოანე პალეოლოგოსის ძისათვის ტრაპიზონელ ალექსი III-ის ასულის ცოლად მითხოვების თაობაზე (თ. 32-33).

მიქელი საქართველოშიაც ყოფილა რამდენიმეჯერ. მაგალითად, 1367 წ. ლაზიკაში უმგზავრია იმპერატორთან და მისი ოჯახის წევრებთან ერთად, რომელიც მაყრებად წაპყლიან იმპერატორის ასულ ანას, ქართველთა მეფე ბაგრატ V-ზე ჯვარის დასაწერად რომ წაიყვანეს იგი (თ. 39). 1372 წ. იმპერატორთან ერთად კიდევ ყოფილა საქართველოში მეფე ბაგრატთან შესახვედრად, მერე კი ბათუმში გურიელთანაც ჰქონიათ შეხვედრა და საუბარი (თ. 44). 1377 წელს მიქელს, ცვლავ ტრაპიზონ-საქართველოს შეფეთა სახლგზს შორის მატრიმონიულ საქმეთა გასარიგებლად, მთელი ზაფხულიც გაუტარებია საქართველოში (თ. 48).

სხვა ცნობები თვით მიქელ პანარეტოსის შესახებ არ მოიპოვება, ოღონდ სმ. ლამბროსის მიკველევით (იხ. მისი გამოცემის წინასიტყვაობა, უფრნ. Νείος Ἐλληνομνημονεύται, 1907, ტ. IV, გვ. 264-265), XII საუკუნის ბოლოს, თუ XIII საუკუნის დასაწყისიდან ბიზანტიის ისტორიაში მიქელის გარდა პანარეტოსის გარისა სხუთი სხვა წარმომადგენელი ჩანს, რომელთაგან სამი მწერლობასთან დაახლოებული პირი ყოფილა, მეოთხე და მეხუთე კი საკმაოდ ცნობილ (მეხუთე პანარეტოსს ეპისკოპოსის თანამდებობა სჭერია) საეკლესიო მოღვაწეებად იხსენიებიან. მაგრამ ისინი რა ნათესაობაში არიან ჩვენი ქრონიკის ავტორთან, ამის გარკვევა ჯერჯერობით არ ხერხდება¹.

¹ მიქელ პანარეტოსისა და მისი ქრონიკის შესახებ, გარდა ზემოთ მოყვანილი ნაშრომებისა, და განსაკუთრებით კი ქრონიკის გამოცემებს დართული წინასიტყვაობებისა, იხ. აგრეთვე. K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, München, 1893, Zweite Aufl., S. 393—94; G. Moravcsik, Byzantinoturcica, I, Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Zweite durchgearbeitete Auflage. Berlin 1958, S. 436—437. აქვეა დართული საკმაოდ სრული ბიბლიოგრაფია, რომელშიც გათვალისწინებულია კრუმბახერის წიგნის გამოსვლის შემდეგ გამოქვეყნებული ლიტერატურა.

L266

Περὶ τῶν τῆς Τραπεζούντος Βασιλέων,
τῶν μεγάλων Κομνηνῶν,
ὅπως καὶ πότε καὶ πόσον ἕκαστος
ἐβασίλευσεν

აგზავნი ტრაპიზონის იმპერატორების¹ დიდი კომანიონებისა*, ტიტოთმულმა რომორ, რომლის და რამდენ ხანს იმეფა

5 Βασιλεία κερ Ἀλεξίου τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ

დიდი კომანიონის ბატონი* ალექსისი მეფობა*

1. Ἦλθεν ὁ μέγας Κομνηνὸς ὁ κερ Ἀλέξιος, ἐξελθὼν μὲν ἐκ τῆς εὐδαίμονος Κωνσταντινουπόλεως, ἐκστρατεύσας δ' ἐξ Ἰβηρίας σπουδῇ καὶ μόχθῳ τῆς πρὸς πατρὸς θείας αὐτοῦ Θάμιαρ, καὶ παρέλαβε τὴν Τραπεζούντα μῆνι Ἀπριλίῳ ἐνδικτιῶνος ζ', ἔτους ςψβ',* ἑτῶν ὄν κβ'. Καὶ βασιλεύσας ὀκτωκαίδεκα, ἐκοιμήθη Φεβρουαρίου α', ἡμέρα α' τῆς Ὀρθοδοξίας, ἔτους ςψλ', ἐτῶν γινομένων τεσσαράκοντα.

1. მოვიდა დიდი კომანიონის ბატონი ალექსი, რომელიც წამოსულიყო დიდებულ ქალაქ კონსტანტინოპოლიდან⁵, ხოლო გამოილაშქრა კი იბერიიდან⁷ მისი შამიდის, თამარის, გულმოდგინებითა და ღვაწლით⁸, და 22 წლისამ დაიპყრო ტრაპიზონის აპრილში, მე-7 ინდიქტიონს, 6712 [ახალი წელთაღრიცხვით 1204]⁸ წელს. იმეფა 18 წელიწადს, გარდაიცვალა ორმოცი წლისა 6730 [ახ. წ. 1222] წელს, 1 თებერვალს, მართლმადიდებლობის დღესსწავლის კვირას⁹.

Βασιλεία κερ Ἀνδρονίκου τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ

დიდი კომანიონის ბატონი ანდრონიკის მეფობა

20 2. Ἔτους ςψλ' ἐβασίλευσεν ὁ ἐπιτῆ θυγατρὶ γαμβρὸς αὐτοῦ κερ Ἀνδρονίκος Γίδων ὁ Κομνηνός. | Ἐν δὲ τῷ ςψλα' ἔτει, τῷ δευτέρῳ χρόνῳ τῆς τοῦ Γίδωνος βασιλείας, ἦλθεν ὁ Μελιχ σουλτάν κατὰ τῆς Τραπεζούντος· καὶ ἐξάσθησαν ὅσοι ἦσαν ἄπαντες. Ἐβασίλευσα δὲ ὁ Γίδων ἕτη τρεῖςκαίδεκα, καὶ ἐκοιμήθη ἐν ἔτει ςψμ'.

2. 6730 [ახ. წ. 1222] წელს გამეფდა მისი [ე. ი. მეფე ალექსის] ასულის მეუღლე ბატონი ანდრონიკე გოდონ-კომანიონისი¹⁰. ხოლო 6731 [ახ. წ. 1223] წელს, გიღონის მეფობის მეორე წელს, მოვიდა მალქ-სულთანი¹¹, დაესხა თავს ტრაპიზონს და ყველაფერი მოაოხრა. გიღონმა კი იმეფა 13 წელიწადს და გარდაიცვალა 6743 [ახ. წ. 1235] წელს.

¹⁰ სპუძე M, სპუძე T. ¹⁵ აწ]ა' TF; ἡμέρα (ქარაზ.) M, 'σα' TF. ²² Γιδων] γίδος M.

*) ასო სტოგმის (ς) უძილობის გამო, რომელიც განსაკუთრებით ზოგი რიცხვის (მაგ., 6, 16, 6 000 და სხვ.) გაცნობას ტყვედ არის სპერო, ყველგან გამოყენებული ნიშანი ც.

Βασιλεία Ἰωάννου τοῦ Ἀξούχου

იოანე აქსუხოსის მეფობა¹

καταλείψας τὸ βασίλειον τῶν αὐτοῦ
μὲν γυναικαδέλφῳ υἱῶν δὲ πρωτοτόκῳ
Ἀλεξίου τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ κυρῶ
5 Ἰωάννη Κομνηνῶν τῶν Ἀξούχῳ. Ὅς καὶ
βασιλεύσας ἔτη ἕξ ἑκομηθῆ ἔτους ἑξα-
κισχίλια ἑπτακόσια τεσσαράκοντα ἕξ.
Λέγεται δὲ, ὅτι ἐν τῶν τρυκαμιστηρίῳ
παύλων ἐκρημνίσθη, καὶ σπαραχθεὶς
10 ἀπέθανε.

გიონმა სამეფო დაუტოვა თავის
ცოლისძმას, დიდი კომნინოსის ალექ-
სის პირმშო ძეს, ბატონ იოანე კომ-
ნინოს-აქსუხოსს¹³, რომელმაც იმეფა
ექვს¹⁴ წელიწადს და გარდაიცვალა
6746 [ახ. წ. 1238] წელს. ამზობენ,
ცხენბურთის მოედანზე თამაშის
დროს¹⁵ ცხენიდან. გადმოვარდა, და-
იმტრა და მოკვდაო.

L 267 | Βασιλεία Μανουήλ τοῦ μεγάλου
Κομνηνοῦ

დიდი კომნინოსის მანუილის
მეფობა

3. Ἀπεκάρη γούν κατὰ μοναχούς
M288a Ἰωαννίκιος, καὶ διεξέξατο τὴν | βασι-
15 λείαν ὁ δεύτερος ἀδελφὸς αὐτοῦ κῆρ
Μανουήλ ὁ μέγας Κομνηνός, ὁ στρα-
τηγικώτατος ἄμα καὶ εὐτυχέστατος,
τῶν αὐτῶν σφῆς ἔτει. Ἐν δὲ τῶν πέμ-
πτῳ ἔτει τῆς αὐτοῦ βασιλείας, σφῆς
20 ἔτει, ἰνδιαιτῶνος ἰε', μῆνι Ἰανουαρίῳ
ἐγένετο μεγάλη πυρκαϊά. Βασιλεύσας
δὲ καλῶς καὶ θεαρέστως ἔτη εἰκοσι-
πέντε, ἑκομηθῆ μῆνι Μαρτίῳ ἔτους
σφῆς.

3. ხოლო იოანეიკოსი ბერად აღი-
კვეცა და მეფობა იმავე 6746 [ახ. წ.
1238] წელს ერგო მის მეორე ძმას,
ბატონ მანუილს¹⁶, დიდ კომნინოსს,
ყველაზე სახელოვანსა და უბედნიერეს
სარდალს. მისი მეფობის მეხუთე
წელს, 6751 [ახ. წ. 1243] წელს,
მე-15 ინდიქტიონს, იანვარში, დიდი
ხანძარი გაჩნდა. იმეფა კი კეთილად
და ღვთის სასწებლად 25 წელიწადს.
გარდაიცვალა 6771 [ახ. წ. 1263] წლის
მარტში.

R-29669

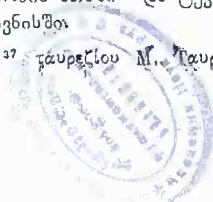
25 Βασιλεία Ἀνδρόνικου τοῦ μεγάλου
Κομνηνοῦ

დიდი კომნინოსის ანდრონიკოს
მეფობა

4. Καὶ ἐβασίλευσε προτροπῆ τοῦ-
του καὶ ἔκλογη [δ] ἐκ τῆς δεσποίνης
κυρῆς Ἀννης τῆς Ἐθλαλῆς υἱὸς αὐ-
30 τοῦ κῆρ Ἀνδρόνικος ὁ Κομνηνός ἔτη
τρεῖς. Καὶ ἑκομηθῆ ἔτους σφῆς. Καὶ
ἐβασίλευσεν ὁ ἐκ τῆς κυρῆς Εἰρήνης
τῆς Συρβικανῆς υἱὸς τοῦ κῆρ Μανουήλ
M288b κῆρ Γεώργιος | ὁ Κομνηνός ἔτη δεκα-
35 τέσσαρα. ὅς καὶ παρεδόθη παρὰ τῶν
ἀρχόντων ἐπιβούλῳς ἐν τῶν θρεῖ τοῦ
Ταυρεζίου, καὶ ἐξώγρηθῆ μῆνι Ἰουνίῳ.

4. იმეფა სამ წელიწადს ამისივე
(ე. ი. მანუილის) მოწვევითა და არჩე-
ვით¹⁷, დედოფალ ქალბატონ ანა ქსი-
ლოღოსთან ნაყოლმა მისმა ძემ ბა-
ტონმა ანდრონიკე კომნინოსმა და
გარდაიცვალა 6774 [ახ. წ. 1266]
წელს. და იმეფა თოთხმეტ წელიწადს
ბატონ მანუილის ძემ, ქალბატონ ირი-
ნე სირიკენესთან ნაყოლმა, ბატონმა
გიორგი კომნინოსმა¹⁸; რომელსაც ყვე-
რაგულად უღალატეს თავადებმა ტყე-
რეზიონის მთაში¹⁹ და ტყვედ ჩავარ-
და იენისში.

¹ ავთოს L. ² Κυρῶ M, κυρίῳ TF.
³ Ὅς] ὁ M, ὁ TF. ²⁷ προτροπῆ M.
²⁸ ἔκλογι M; [δ] ὑπαρχῆς L. ³⁵ ὅς] ὁ TF. ³⁷ ταυρεζίου M, ταυρεσίου TF;

Βασιλεία Ἰωάννου τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ

დოქო კონსტანტინოს იონანსის მიხედვით

5. Τῶν γοῶν αὐτῶ ζεῖ διεδέξατο τὰ σκηπτρα ὁ δεῦτερος ἀδελφὸς αὐτοῦ, ὁ κῦρ Ἰωάννης ὁ μέγας Κομνηνός· καὶ μετὰ ἑνιαυτὸν ἕνα ἐπήλθεν αὐτῶ· ἡ ἀποστασία τοῦ Παπαδοπούλου. Ἄλλ' ἐλευθερωθεὶς ἀπήλθεν εἰς τὴν Πόλιν, καὶ συνᾶρξεν τῆ ἡγετρί μὲν κῦρ Μιχαὴλ βασιλέως τοῦ Παλαιολόγου, ἀδελφῆ δὲ κῦρ Ἀνθρόνικου βασιλέως τοῦ Παλαιολόγου, κυρὰ Εὐδοκίᾳ Κομνηνῆ τῆ Παλαιολογίνῃ τῆ πορφυρογεννήτῳ. Ἰστέον δὲ, ὅτι ἔτι ζῶν ὁ κῦρ Μιχαὴλ ὁ βασιλεὺς, ἐγένετο ὁ γάμος τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ Ἰωάννου μετὰ τῆς Παλαιολογίνης· καὶ τοῦ μὲν

L268 | Παλαιολόγου ἀποθανόντος Δεκεμβρίου ἑ, διεδέξατο αὐτὸν ὁ υἱὸς αὐτοῦ κῦρ Ἀνθρόνικος, στυλιτεύσας τὸν αὐτοῦ πατέρα διὰ τὸ λατινόφρον.

Μετὰ δὲ τὸ ,σφγ' (= ἑξακίσχισι- τὸν ἑπτακοσιοστὸν ἐνενηκοστὸν) ἔτος, Ἀπριλίου μῆνης, ἦλθεν ὁ βασιλεὺς Ἰβηρίας Δαβίδ, καὶ ἐπερῶρισε τὴν Τραπεζοῦντα, ἀλλὰ ἀπεστράφη κενός.

Ἐν δὲ τῶ ,σφγα' ἔτει, μηνὶ Ἀπριλίου εἰκοστῆ, πέμπτῃ, ἰνδικτιῶνος ια⁷⁶, κατέλαβεν ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν Τραπεζοῦντι ὁ μέγας Κομνηνός κῦρ Ἰωάννης σὺν τῆ Παλαιολογίνῃ, οὐσῆ ἐγκύῳ, καὶ ἐγεννήθη ὁ μέγας Κομνηνός ὁ κῦρ Ἀλέξιος τῶ ,σφγβ' ἔτει. Ἐἵτα ἐγένετο ἡ τοῦ Κομνηνοῦ κῦρ Γεωργίου ἐπιδρομὴ καὶ κατάσχεσις, ὅν καὶ Πλάνον ἔλεγον, καὶ μετ' αὐτοῦ ἡ ἐπί-

M289b θησις | καὶ τὸ βασιλεῖον καὶ ἡ ἐξάιφ- νησις φγγῆ κυρὰς Θεοδώρας τῆς Κομνη-

5. იმავე წელს სკიპტრა ერგო მის მეორე ძმის ბატონ იონანს²⁰, დიდ კონსტანტინოს. ერთი წლის შემდეგ მოხდა პაპადოპულოსის აჯანყება²⁰. მაგრამ [იონანემ] თავი გაითავისუფლა, ჩავიდა კონსტანტინოპოლს, შეინიშნო იმპერატორის, ბატონ მიხეილ პალეოლოგოსის²¹, ასული, იმპერატორ ბატონ ანდრონიკე პალეოლოგოსის²² და, ქალბატონი ევდოკია ძოწითშობილი კონსტანტინოს-პალეოლოგოსი. უნდა ვიცოდეთ, რომ დიდი კონსტანტინოს იონანს და პალეოლოგოსის ასულის შეუთლგება ჯერ კიდევ იმპერატორ ბატონ მიხეილის დროს მოხდა; ხოლო როდესაც 10 დეკემბერს პალეოლოგოსი გარდაიცვალა, მის მემკვიდრედ დარჩა მისი ძე ბატონი ანდრონიკე, რომელმაც შეარცხვინა მამამისი თავისი ლათინთომხრობით.

შემდეგ, 6790 [ახ. წ. 1282] წლის აპრილში, მოვიდა იბერიის მეფე დავითი²³, შემოერტყა ტრაპიზონს, მაგრამ ხელცარიელი გაბრუნდა უკან.

ხოლო 6791 [ახ. წ. 1283] წელს, აპრილის ოცდახუთს, მე-11 ინდიქტიონს, კონსტანტინეპოლიდან ტრაპიზონს ჩამოვიდა დიდი კონსტანტინოს ბატონი იონანე პალეოლოგოსის ასულით, რომელიც ფეხმძიმედ იყო და 6792 [ახ. წ. 1284] წელს იშვა დიდი კონსტანტინოს ბატონი ალექსი. მერე მოხდა კონსტანტინოს ბატონ ვიორგიზე²⁴, ანაბდეული თავდასხმა და შეიპყრეს იგი, რომელსაც მონეტიალესაც ეძახოდნენ; ამის შემდეგ კი [მოხდა] ტახტიდან ჩამოგდება და მოულოდნელი გაქცევა

⁴ δεῦτερος] β² M, βασιλεὺς T. ⁸ πό- λην M, πόλιν TF. ¹³⁻¹⁴ πορφυρογεννήτῳ M, Πορφυρογεννήτῳ TF. ²²⁻²³ ,σφ' "γ' M, ,σφς' T, ,σφγ' (sic) F; ფრჩხილებში ჩასმული სიტყვები ლამპროს ეყუთნის. ²⁵ Δα- βίδ] ὁ δὲ M, Δαυίδ TF. ²⁷ ,σφγδ'] ,σφλα' L — ალბათ კორექტურული შეცდომა; მე- ნი M. ²⁸ ἰνδικτιῶνος (ქრონიკით ყოფილა M) ια⁷⁶] μνηὸς ἰσταμένου TF. ³² ἐγ- κῦρ] ἐγγῶ M, ὑπεγγῶ TF. ³⁶ πλάνον MTF; ἔλεγε T.

5 νῆς, θυγατρὸς πρῶτης τοῦ μεγάλου
 Κομνηνοῦ κῦρ Μανουῆλ ἐκ τῆς ἐξ Ἰβη-
 ρίας Ῥουσσαντάνας. Καὶ πάλιν ἀπε-
 10 κατέστη εἰς τὸ σακμιν ἢ Καλοϊωάν-
 νης ὁ Κομνηνός, καὶ, βασιλεύσας τὰ
 πάντα ἔτη ὀκτωκαίδεκα, ἐκοιμήθη ἐν
 τοῖς Διμνίοις μηνὶ Αὐγούστῳ εἰς τὰς
 15 α', ἡμέρᾳ σ', Ἰνδικτιῶνος ιε', ἔτους
 ςωα'. Ἐν γὰρ τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ παρ-
 ἔλαβον οἱ Τούρκοι τὴν Χαλυσίαν· καὶ
 γέγονε παρ' αὐτῶν μεγάλη ἐπιδρομὴ,
 ὥστε ἀοίκους γενέσθαι τὰς χώρας θλας.
 Ἐπειτα δὲ σὺν ἔτι ἐκοιμήθη τὸ λει-
 ψανον αὐτοῦ ἐν Τραπεζοῦντι, καὶ ἐτά-
 15 φη ἐν τῷ ναῷ τῆς Χρυστοκεφάλου.

ქალბატონ თეოდორა კომნინოსისა²⁵,
 დიდი კომნინოსის ბატონ მანუილის
 პირველი ასულისა, რომელიც იბერიი-
 დან მოყვანილ რუსუდანიანა²⁵ ყეოლა.
 და კვლავ დაჯდა ტახტზე კალიოთან²⁶
 კომნინოსი, იმეფა სულ თვრამეტ წე-
 ლიწადს, გარდაიცვალა ლიმნისა²⁷, 16
 აგვისტოს, პარასკევ დღეს, მე-15 ინ-
 დიქტიონს, 6805 [ახ. წ. 1297] წელს.
 ხოლო ამის მეფობაში დაიპყრეს თურ-
 ქებმა ხალიძია²⁸ და მოახდინეს ისე
 დიდი თავდასხმა, რომ მთელი მხარე
 გაპარტახდა. შემდეგ მისი [ე. ი. კალი-
 იოანეს] ნეშტი უვნებლად გადმოასვენ-
 ნეს ტრაპიზონს და დაკრძალეს ქრისთ-
 კეფალოსის ტაძარში²⁹.

L269 | Βασιλεία Ἀλέξiou τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ დიდი კომნინოსის ალექსის მეფობა

6. Καὶ ἐβασίλευσεν ὁ υἱὸς αὐτοῦ,
 ὁ κῦρ Ἀλέξιος ὁ μέγας Κομνηνός, καὶ
 20 ἤγαγε γυναῖκα αὐτῷ τὴν θυγατέρα
 M290a | τοῦ Ηεκὰδ ἐξ Ἰβηρίας. Ἀπῆλθεν ἡ
 Παλαιολογική χήρα εἰς τὴν Πόλιν μη-
 νὶ Ἰουνίῳ ιγ', ἔτους ςωα', Ἰνδικτιῶνος
 25 α', καὶ πάλιν ἤλθεν χήρα ἔτους ςωβ',
 μηνὶ Μαρτίῳ, Ἰνδικτιῶνος ιδ'.

6. გამეფდა მისი ძე, ბატონი ალექს-
 ის³⁰, დიდი კომნინოსი და ცოლად
 მოიყვანა ბექას³¹ ასული იბერიიდან.
 პალეოლოგოსის ქვრივი ასული წაიგო
 კონსტანტინოპოლს 6806 [ახ. წ. 1298]
 წლის 13 ივნისს. მე-11 ინდიქტიონს
 და კვლავ უკან დაბრუნდა ქვრივი
 6809 [ახ. წ. 1301] წელს, მარტში მე-14
 ინდიქტიონს.

Ἐκστρατεύσας ὁ βασιλεὺς κῦρ
 Ἀλέξιος κατὰ τῶν Τούρκων καὶ ἐν τῇ
 Κερασσοῦντι καταλαβὼν ἐπίασε τὸν
 Κουστουγὰν ἔτους ςωμ', μηνὶ Σεπτεβ-
 30 ρίῳ, ὅτε καὶ ἐσκοτώθησαν Τούρκοι
 πολλοί. Ἐν δὲ τῷ αὐτῷ ἔτει Δεκεβρίῳ
 ιγ', ἡμέρᾳ ε', ἐκοιμήθη ἡ δέσποινα
 κυρὰ Εὐδοκία ἡ Παλαιολογίνα.

იმპერატორმა ბატონმა ალექსიმ გაი-
 ლაშქრა თურქებზე, შევიდა კერა-
 სუნტში³², შეიპყრო კუსტუგანი³³ 6810
 [ახ. წ. 1301] წლის სექტემბერში და
 მამინ დახოცა მრავალი თურქი. ამავე
 წლის 13 დეკემბერს, ხუთშაბათ დღეს
 გარდაიცვალა დედოფალი ქალბატონი
 ევდოკია პალეოლოგოსის ასული.

²⁵ Ῥουσσαντάνას M, Ῥουσσαντάνას TF. ²⁶ μηνὶ (ქარაგ.) ავგού²⁶ M, μηνὸς Αὐγούστου TF; τὰς] τὰ T. ²⁷ ἡμέρα (ქარაგ.) σ' M, 'σε' TF; Ἰνδικτιῶνος (ქარაგ.) ιε' M, μηνὸς Ἰανουαρίου T, μηνὸς Ιού F. ²⁸⁻¹⁰ πῆρῆλαβον T. ¹¹ ἔπειτα δε] ἐπει καὶ M, ἐπὶ καὶ TF; σὺν] ζῶν MF, ζῶων T. ²⁰ αὐτῶν M, αὐτῶ TF. ²² πόλιν MTF; ²²⁻²³ μνητὸς Ἰουνίου ιγ', ἔτει TF. ²³ ια' M, ια' F. ²⁵ μνην Μαρτίῳ M, μνητὸς Μαρτίου TF. ²⁹ κουστούγα²⁹ M, Κουστούγα²⁹ T, Κουστούγγου L. ³¹ Δεκεβρίῳ (ქარაგ.) M, Σεπτεμβρίου T, Σεπτεμβρίῳ F. ³² ἡμέρα ε' L, 'σε T, 'σέ F.

Μηνί Νοεμβρίω λ', ημέρα α', έτους
 σωια' έγένετο πυρκαϊά μεγάλη έντός
 του κάστρου. Έν δέ τῷ έπίοντι έτει
 έπυρπολήθη ή εξάρησις μηνί Ίουνίω
 5 παρά των Λατινών, έτε και έγένετο
 μέγας πόλεμος.

Ἡρπαξεν δ Παριάμης τὰς τζέργας
 έτους ,σωιβ', μηνί Ὀκτωβρίω εἰς τὰς β'.

Ἡμέρα β' Σεπτεβρίω ... έτους ,σωικ'
 10 έγένετο μεγάλη πυρκαϊά παρά των
 Σινωπιτῶν, και έλυμήγατο τὸ πῦρ πάν-
 τα τὰ ὠραία τῆς πόλεως, τά τε έντός
 M290b και εκ|τός.

L270 | 7. Ἐκοιμήθη δ μέγας Κομνηνὸς ὁ
 15 κύρ Ἀλέξιος μηνί Μαίω γ', ημέρα ε',
 ἰνδικτιῶνος ιγ', έτους ,σωιη', βασιλευ-
 σασ έτη λγ' παρά μήνας γ'.

8. Καί έβασίλευσεν δ υἱὸς αὐτοῦ
 ὁ κύρ Ἀνδρόνικος δ μέγας Κομνηνὸς
 20 και έφόνευσε τοῖς δύο αὐταδέλφους
 αὐτοῦ, τὸν τε Ἀξαουτλοσιν κύρ Μιχα-
 ἡλ και κύρ Γεώργιον τὸν Ἀχπουγᾶν.
 Ἐβασίλευσε δὲ ὁ κύρ Ἀνδρόνικος έτος
 α' και μήνας η', και έκοιμήθη μηνί
 25 Ἰανουαρίω η', ημέρα δ', ἰνδικτιῶνος
 ιε', έτους ,σωιμ'.

9. Καί έδέξατο τήν βασιλείαν ὁ
 υἱὸς αὐτοῦ κύρ Μανουήλ, ὀκταέτης
 ὢν, και έκράτησε μήνας η'. Έν γάρ
 30 τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ ήλθεν δ Παριάμης
 μετὰ φοσσάτου πολλοῦ ἕως τὸν Ἀσώ-
 ματον. Καί έσκοτώθησαν Τουρκιοι πολ-
 λοί, και έφυγον ἐκόσμος. Έτε και ήρ-

6814 [ახ. წ. 1303] წლის 30 ნოემ-
 ბერს, კვირა დღეს ციხეში გაჩნდა დი-
 დი ხანძარი. მომდევნო წელს ივნის-
 ში, ხანძარით გაანადგურეს ლათინე-
 მა³⁴ სასლვავო არსენალა³⁵, როდესაც
 დიდი ბრძოლა მოხდა.

6822 [ახ. წ. 1313] წლის 2 ოქტომ-
 ბერს ბაირამ-ბეიმ³⁶ გაძარცვა საქონ-
 ლის სადგომები³⁷.

ორშაბათს, ... ოქტომბერს, 6827 [ახ.
 წ. 1318] წელს, სინოპელემა³⁸ გააჩი-
 ნეს დიდი ხანძარი და ცეცხლმა გაან-
 თა ქალაქის მთელი შენობები შიგნით
 და გარეთ.

7. დიდი კომნინოსი, ბატონი ალექ-
 სი გარდაიცვალა 3 მაისს, სუთშაბათს,
 მე-13 ინდიქტიონს, 6838 [ახ. წ. 1330]
 წელს; იმეფა 33 წელიწადს 3 თვით
 ნაკლებ.

8. გამეფდა ძე მისი, დიდი კომნი-
 ნოსი. ბატონი ანდრონიკე³⁹ და დახო-
 ცა თავისი ღვიძლი ორი შმა: ბატონი
 მიქელ—ზახუტლუ და ბატონი გი-
 ორგი—აბუღლა. სოლო ბატონმა ან-
 დრონიკემ იმეფა წელიწადსა და 6
 თვეს და გარდაიცვალა 8 იანვარს, ოთხ-
 შაბათს, მე-15 ინდიქტიონს, 6840 [ახ.
 წ. 1332] წელს.

9. უღეცეა მეფობა მის ძეს, რვა
 წლის ბატონ მანუილს⁴⁰ და იმეფა მან
 8 თვეს. სოლო მის მეფობაში მოვიდა
 ბაირამ-ბეი დიდი ჯარით თვით ასო-
 ბატონსამდე⁴¹. მრავალი თურქი გაწყდა-
 და ჯარი ივლტო⁴². შამშინ ბევრი თურ-

¹ ημέρα (ძარბა.) α' M, ημέρα α' L, 'σα T, 'σά F; ¹⁻² έτους ,σωια' έτει ,σωιμ' TF. ⁷ παριάμης M, Παριάμης T; Τζέργας T. ⁸ ,σωιβ' ,σωικ' F; ⁸⁻⁹ εἰς τὰς β'. ημέρα β' Σεπτεβρίω] εἰς β' ημέρα (ძარბა.) β' Σ³⁴. M, εἰς τήν β'. ³ σ. β' Ἀπρ. T, εἰς τήν ε' 'σ εἰ... F. ⁹ ,σωικ' ,σωιβ' T. ¹⁴ 7.] LT, F ცოლ-
 თავად არ გამოთვს. ¹⁵ ημέρα ML. ¹⁷ ამ სტროქონის შემდეგ TF-ის გამოცემებში მოს-
 დგენს სათაური: Βασιλεία Ἀνδρόνικου τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ, რაც ხელნაწერბა-
 არ უნდოდა. ¹⁸ 8.] 7. F. ²² ἀχπουγᾶν M, Ἀχπουγᾶνην T, Ἀχπουγᾶν F. ²³ η'
 ημέρα (ძარბა.) M, η', ημέρα L, η' ημέρα T, ημέρα F. ²⁷ 9.] 8. F. ³⁰ παριά-
 μης M, Παριάμης T. ³² ὁ κόσμος] ἀκόσμως TF.

πάγησαν ἄλογα πολλά τοῦρκα καὶ μὴν: Ἀυγούστῳ λ', ἡμέρα α', ἔτους ,σαμ'.

Κατὰ δὲ τὸν Σεπτέβριον μῆνα κβ', ἡμέρα β', ἰνδικτιῶνος α', ἔτους ,σαμω'⁵ ἤλθεν ὁ μέγας Κομνηνὸς κῆρ Βασίλειος ἐκ τῆς Κωνσταντιπόλεως, υἱὸς μὲν M291a τοῦ μεγάλου | Κομνηνοῦ τοῦ κυροῦ Ἀλεξίου, ἀδελφὸς δὲ δεῦτερος κῆρ Ἀνδρονίκου, καὶ παρέλαβε τὰ βασιλείων·

8τε καὶ τὸν μέγαν δοῦκαν Λέκην τὸν Τζατζιτζαῖον καὶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ, τὸν μέγαν δομέστικον τὸν Τζάμπαν, τοῦ ζῆν ἀπεστέρησε. Τὸν δὲ ἀνεψιὸν αὐτοῦ κῆρ Μανουὴλ ἐπερώρισε, τὴν δὲ μεγάλην δοῦκαιαν τὴν Συρίκαιαν ἐλθασαν.¹⁰ Ἐν δὲ τῷ Φεβρουαρίῳ μῆνι ιγ', ἡμέρα α' τῆς | Ὀρθοδοξίας, τοῦ αὐτοῦ ,σαμω' ἔτους, ἰνδικτιῶνος α' παραχθεις ὁ ἐκτομίαις μέγας δοῦξ Ἰωάννης, ἐσφάγη ὁ κῆρ Μανουὴλ μαχαίρα.

15 Μῆνι Σεπτεβρίῳ β', ἡμέρα γ', ἰνδικτιῶνος δ', ἔτους ,σαμω' ἤλθεν ἡ δεσποῖνα κυρὰ Εἰρήνη ἡ Παλαιολογίνα, ἡ θυγάτηρ κῆρ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου, καὶ εἰς τὰς ιζ' τοῦ αὐτοῦ μηνὸς ἡμέρα α' εὐλογῆθη τὸν βασιλεῶ κῆρ Βασίλειον.

25 Κατὰ δὲ τὸν ε' τοῦ Ἰουλίου μηνὸς, ἡμέρα σ', ἔτους ,σαμω' ἤλθεν ὁ Σχασάν, ὁ υἱὸς τοῦ Ταμαρτζ εἰς τὴν Τραπεζούντα· καὶ γέγονε πόλεμος εἰς M291b τὸν Ἀχάν|τακάν τοῦ Ἁγίου Κηρίκου καὶ εἰς Μινθρίον. Καὶ θεοῦ εὐδοκούντος ἐστράφη ὑποβρύχιος, καὶ ἔφυγεν, ὅτε ἐσοτώθη ὁ αὐτοῦ βραΐμης, ὁ υἱὸς τοῦ Ῥουστάμη.

ქული ცხენი იალაფეს, 30 აგვისტოს, კვირას, 6840 [ახ. წ. 1332] წელს.

22 სექტემბერს, ორშაბათს, 1-ლ ინდიქტიონს, 6841 [ახ. წ. 1332] წელს კონსტანტინოპოლიდან ჩამოვიდა დიდი კომნენოსი ბატონი ბასილი⁴³, დიდი კომნენოსის ბატონი ალექსის ძე, ბატონი ანდრონიკეს მომდევნო ძმა, და დაიპყრო მეფობა. მაშინ მან დიდი ლექსი⁴⁴ ლეის ქვიშვუნოსი და მისი ძე, დიდი დემეტრიოსი⁴⁵ ვადა სიციცხლეს ვაშასალმა. თავისი ძმისწული⁴⁶ ბატონი მანუილი გააძევა, ხოლო დიდი ლექსის მეუღლე სირიკენა ჩაქოლენა. 13 თებერვალს, მარտლმადი დღეობის კვირას, იმავე 6841 [ახ. წ. 1333] წელს, 1-ლ ინდიქტიონს, ამბოხებულმა საჭურისმა დიდმა ლექსმა იოანემ მხველით მოკლა ბატონი მანუილი.

12 სექტემბერს, სამშაბათს, მე-4 ინდიქტიონს, 6844 [ახ. წ. 1335] წელს ჩამოვიდა დედოფალი ქალბატონი ირინე პალეოლოგოსი, ბატონ ანდრონიკე პალეოლოგოსის ასული, და იმავე თვის ჩვიდმეტს, კვირას, იყურთხა მეფედ ბატონი ბასილი.

5 ივლისს, პარასკევს, 6844 [ახ. წ. 1336] მოვიდა ტრაპიზონს შეიხ-პასა-ბი⁴⁷, ტამარტას-ძე⁴⁸ და მოხდა ბრძოლა წმიდა კვირიკეს ახანტაკასა და მინთორიონთან⁴⁹. მაგრამ დღეის წყალობით თავდასხმა უკუვადებულ იქმნა და [მტერი] აოტეს. მაშინ მოვილა [იხი-რაიმ]⁵⁰ რუსტამის ძე.

¹ Τουρκικά TF. ² λ' ἡμέρα (ძარბ.) α' M, λ', ἡμέρα α' L, abs TF. ⁴ ἡμέρα (ძარბ.) β' ἰνδικτιῶνος (ძარბ.) α' M, abs TF. ⁷ κυροῦ] κηροῦ M, κῆρ TF. ¹⁰ δὲ] δὲ καὶ TF. ¹⁵ δοῦκαιαν TF; συρίκαιαν M, Συρικαιαν TF. ¹⁶ ιγ' | α' F. ¹⁷ ἡμέρα (ძარბ.) M, σ TF; τοῦ αὐτοῦ] τῶ αὐτῶ M, τῷ αὐτῷ TF. ¹⁸ α'] α' MTF, მაგრამ F შენიშვნაში ასწორებს შეცდომას და თარგმანშიაც სწორად ვაღმოსცემს. ²² ,σαμω'] ,σαμγ' T. ²⁵ τὰς] τὰ M, τὰ TF. ²⁸ -τῆν] τὸν MTF. ³⁰ Σχασαάνης L, σχασαάν M, Σχασაა F, Σχάσα T; Ταμαρτάση L, ταμαρτασ' M. ³²⁻³³ Κηρικου L, κηρίκου M. ³³ Μινθρίον F. ³⁵ βραΐμης MF, ვალმერაიგის ეს სიტყვა მიანბნა სიტყვის Ἰβραΐμης ნაწილად, βραΐმης L, βραΐმης T, ლამბროსის აზრით უნდა და-

- Μηνι Μαρτίᾳ β', ἡμέρα β', τῆς ἀρχινοστήμου τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστής ἐγένετο ἔκλειψις τοῦ ἡλίου ἀπὸ ἡρας δ' ἑως ἡρας βῆδόμηξ, καὶ ἐπαρχίτη τὸ κοινὸν κατὰ τοῦ βασιλέως, ὡστε καὶ ἔξωθεν τοῦ κουλά συναχθέντες λίθους ἔσυραν εἰς αὐτὸν ἔτους ςωμε'.
- Μηνι Ὀκτωβρίῳ ε', ἰνδικτιῶνος ζ', ἔτους ςωμζ' ἐγεννήθη ὁ Κομνηνὸς κῆρ Ἰωάννης ὁ ἐπονομασθεὶς Ἀλέξιος, ὁ υἱὸς τοῦ κῆρ Βασιλείου ὁ δευτέρου. Ἐδλογίθη ὁ βασιλεὺς ὁ κῆρ Βασίλειος τὴν ἐκ Τραπεζουστος θέσποιναν κυρὰν Κιρήνην μηνι Ἰουλίῳ η', ἔτους ςωμζ'.
- 15 Ἐκομήθη ὁ βασιλεὺς κῆρ Βασίλειος ὁ μέγας ἡ Κομνηνὸς ἰμνι Ἀπριλίῳ εἰς
 L272 τὰς ε', ἡμέρα ε', ἰνδικτιῶνος η', ἔτους ςωμη'. Ἐβασίλευσεν ἔτη ζ' καὶ μηνῶν ς'.
- 20 10. Οἱ δὲ παῖδες αὐτοῦ κῆρ Ἀλέξιος καὶ κῆρ Καλοσιάννης ἐστάλθησαν εἰς τὴν Πόλιν σὺν τῇ μητρὶ. Καὶ ἐκράτησε τὴν βασιλείαν ἡ Παλαιολογία κυρὰ Εἰρήνην, χήρα οὖσα. Καὶ εὐθέως
- 25 ἐπαρχίτησαν οἱ ἀρχόντες καὶ ἐγένοντο δύο μέρη. Καὶ ὁ μὲν Τσανιχίτης, ὁ μέγας στρατοπεδάρχης κῆρ Σεβαστὸς σὺν τοῖς Ἰγολαρίοις καὶ Μειζομάταις καὶ κῆρ Κωνσταντῖνος ὁ Δωρανίτης
- 30 καὶ οἱ Καβαζίται καὶ ὁ Καμαχηνὸς καὶ τινες τοῦ κοινοῦ καὶ τῶν ἀλαγίων τῶν βασιλικῶν ἐκράτησαν τὸν Ἄγιον Ἐβγένιον, οἱ δ' Ἄμυτζανταρῆται καὶ τινες τῶν ἀρχόντων καὶ τοῦ
- 35 βασιλικοῦ ἀλαγίου ἐκράτησαν σὺν τῇ δεσποίνῃ τὸν κουλᾶν.

2 მარტს, წმიდა ორმოცდღიანი დიდმარხვის მეორე დღეს, 4 საათიდან 7 საათამდე მოხდა მზის დაბნელება. 6845 [ახ. წ. 1337] წელს აუჯანყდა მეფეს ხალხი იმდენად, რომ ციხის⁵¹ გარეთ შეიკრიბა და ქვედის სროლა დაუწყო მას.

5 ოქტომბერს, მე-7 ინდიქტიონს, 6847 [ახ. წ. 1338] წელს დაიბადა ბატონი იოანე კომნენოსი ალექსით წოდებულო, ბატონი ბასილის მეორე ძე. იკურთხა გვირგვინი იმპერატორმა ბატონმა ბასილმა ტრაპიზონელ დედოფალ⁵² ქალბატონ ირინეზე⁵³. 8 ივლისს, 6847 [ახ. წ. 1339] წელს. გარდაიცვალა იმპერატორი ბატონი ბასილო, დიდი კომნენოსი, 6 აპრილის, ხუთშაბათს, მე-8 ინდიქტიონს, 6848 [ახ. წ. 1340] წელს. იმავე 7 წელს წაღეს და 6 თვეს.

10. ხოლო მისი შვილები ბატონი ალექსი და ბატონი კალოიანე დედოფალთა ვაჟებზეა კონსტანტინოპოლის, მეფობა კი დაიპყრო დაქვრივებულმა ქალბატონმა ირინე პალეოლოგოსმა. მაშინვე აჯანყდნენ თავადები⁵⁴ და წარმოიშვა ორი პარტია⁵⁵. ქანინიტისმა⁵⁶ დიდმა სტრატოპედარხისმა⁵⁷ ბატონმა სევასტიმ, სკოლორისებთა და მიზომატისებთათვის⁵⁸ და ბატონმა კონსტანტინე დორანტისმა, კავზანტისებმა, კამაქინოსმა⁵⁹ და ხალხისა და სამეფო სლავიონის⁶⁰ ნაწილმა წმიდა ევგენი⁶¹ ჩიჯღეს ხელთ; ხოლო ამიძანტარანტისებმა და ნაწილი თავადებისა და სამეფო ალკიონისა დედოფლითურთ ციხე-დარბაზს დეპატრირენ.

იწერის Ζაქმუს. ²⁶ ρουσταμί Μ, 'Ρουσταβή Τ, 'Ρουστάνβη F. ¹ ἡμέρα L. ² Τεσσαρακοστής] F' M', μ' F, Μαρίας T. ³ βῆδόμηξ] ζ' M, ζ' TF. ⁴ κουλά T; συναχέντες M. ⁷⁻⁸ ἔτους ςωμε'. Μηνι] ἔτους ςωμιε' μνηνός TF. ⁵ ε'] abs T; ζ'] ε' F, მაგრამ სქოლოთში დასტეხს; შეგონება, ζ' უნდა იწეროს. ⁹ ἔτους ςωμζ'] abs F. ^{12,15} Βασίλειος L. ¹⁷ τὰς] τὰ M, τὰ TF. ²¹⁻²² ἐστάλθησαν TF. ²² πόλιν MTF. ²⁷ στρατοπεδάρχης M, στρατοπεδάρχης, TF. ²⁸ ἰγολαρίους TFL; μειζομάταις FL, იხ. ავრეთვე თარგმანის შენიშვნა 58. ³⁰ κοβαζίται M, Καβασίται TF. ³¹⁻³² ἀλλαγίων L, ეს სიტყვა ეწიით ლაშქრობა იწერება და ორიოთხ, ამიტომ არ უნდა იყოს საპირო ხელნაწერის წაკითხვის შესწორება (იხ. დიმიტრაქოსის ლექსიკონი). ³³⁻³⁴ Ἄμυτζανταρῆται. T. ³⁶ ἀλλαγίου L. ³⁶ Κουλᾶν F.

Κατὰ δὲ Ἰουλίῳ μηνᾷ β', ἡμέρα α',
 ἔτους 'σ'ωμῆ', ἐλθὼν ὁ μέγας θούξ Ἰω-
 ἀννης ὁ ἔκτορας ἐκ τῶν Λιμνίων μετὰ
 5 φασσάτου πολῦ, ἐγένετο πόλεμος, σύραν-
 τες καὶ τὸ μάργανον κατὰ τῆς μονῆς·
 καὶ ἐπυρπολήθη ἡ μονή, καὶ πάντα τὰ
 ἄρατα αὐτῆς ἀπεκαύθησαν. Καὶ ὁ
 Τζανιχίτης καὶ ἕτεροι ἄρχοντες ἐπερι-
 M292b | ὑρίσθησαν εἰς τὰ Λιμνία καὶ ἐκεῖ τὸ
 10 ζῆν ἀπέδωκαν. Τῷ αὐτῷ γούν ἔτει,
 περὶ τὸν αὐτὸν μῆνα, ἀπῆλθε τὸ φασ-
 σάτου ἡμῶν εἰς τὸν Παρχάριν, καί,
 κυριεύσαντες τοὺς Ἀριτιώτας, ἐπῆραν
 κοῦρσα πολλὰ, ὅτε ἐσκοτώθησαν καὶ
 15 οἱ υἱοὶ τοῦ Δολίου.

Μηνὶ Ἰουλίῳ ε', ἡμέρα σ', Ἰνδικτι-
 ῶνος θ', ἔτους 'σ'ωμθ' ἔκοιμήθη ὁ βα-
 σιλεὺς Ῥωμαίων κῆρ Ἀνθρόνικος ὁ
 Παλαιολόγος. Τῷ αὐτῷ μηνὶ καὶ τῷ
 20 αὐτῷ ἔτει: ἐσκοτώθησαν οἱ ἄρχοντες
 εἰς τὰ Λιμνία. Πᾶσιν γούν | τῷ αὐτῷ
 ἔτει, Ἰουλίῳ δ', ἡμέρα δ' ἦλθασιν οἱ
 Ἀριτιώται Τούρκοι, καὶ ἐτράπησαν οἱ
 Ῥωμαῖοι ἄτερ πολέμου, καὶ ἐσκοτώθη-
 25 σαν Χριστιανοὶ πολλοί, καὶ ἐκάμθη ἡ
 Τραπεζοῦς ὅλη ἐντὸς καὶ ἐκτὸς, καὶ
 ἐκαύθησαν λαὸς πολλὸς, καὶ γυναικες καὶ
 παιδία. Μετὰ δὲ τὴν πληγὴν ἐκ τῆς
 δυσωδίας τῶν καυθέντων ἀλόγων ζῶων
 30 καὶ ἀνθρώπων γέγονε καὶ αἰφνίδιος
 θάνατος. Πρὸ τούτου γὰρ ἡ θυσγάτηρ
 τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ κῆρ Ἀλεξίου,
 ἡ κυρὰ Ἄννα ἡ λεγομένη Ἄναχουσιου,
 M293a | τὴν μοναστικὴν ἀποβαλομένη στολήν,
 35 ἀπῆλθεν εἰς τὴν Λαζίαν, καὶ ἐκράτησεν
 αὐτήν. Μετὰ δὲ τὸ γενέσθαι τὸν ἐμπρησ-
 μέν καὶ τὴν ἐπιδρομὴν ἦλθεν ἡ Ἄνα-
 χουσιου καὶ παρέλαβε τὴν βασιλείαν,
 ἔχουσα καὶ φασσάτα λάξια, μηνὶ Ἰου-
 40 λίῳ ιζ', ἡμέρα γ', τῷ αὐτῷ ἔτει. Ἡ
 δὲ Παλαιολογίνα κατέβη τῆς βασιλείας,
 βασιλεύσασα ἔτος α' καὶ μῆνας γ'.

2 იელისს, კვირას, 6848 [ახ. წ. 1340]
 წელს, ლიმნიიდან დიდძალი ჯარით
 მოვიდა დიდი დუქსი იოანე საყურისი.
 მოხდა ბრძოლა, მონასტრის წინააღმ-
 დევ მანქანებზე მოათრეს. დაიწვა
 მონასტერი და მთელი მისი ნაგებობე-
 ბიკ გაღიწვა. ჰანისიტისი და სხვა
 თავადები ლიმნიაში გაგზავნეს ტყვედ
 და იქ გამოესალმნენ სიცოცხლეს. იმა-
 ვე წლის იმავე თვეს გაილაშქრა ჩვენ-
 მა ჯარმა პარხალს¹²; დაარბიეს ამიღე-
 დელები¹³ და ბევრი ალაფი აიღეს. მა-
 შინ დაიხოცნენ დოლიონისის ძენი¹⁴.

5 იელისს, პარსკევს, მე-19 ინდიქ-
 ტონს 6849 [ახ. წ. 1341] წელს გარ-
 დაიცვალა ბიზანტიის იმპერატორი ბა-
 ტონი ანდრონიკე პალეოლოგოსი¹⁵.
 იმავე თვეს და იმავე წელს დახოცეს
 თავადები ლიმნიაში. კვლავ იმავე
 წელს 4 იელისს, ოთხშაბათს მოვიდ-
 ნენ ამიღელი თურქები. ბიზანტიელე-
 ბი¹⁶ უომრად გამოიქცნენ და დახოცა
 ბევრი ქრისტიანი, დაიწვა მთელი ტრა-
 პიზონი შიგნით და გარეთ; დაიწვა ბე-
 ვერი ხალხი—ქალები და ბავშვები. ამ
 უბედურების დატეხის შემდგომ, დამ-
 წვარი პირუტყვეებისა და ადამიანების
 ავი სუნისაგან შივი ჭირი გაჩნდა, მაგ-
 რამ ამაზე ადრე დიდი კომნიონისის ბა-
 ტონი ალექსის ასულმა, ქალბატონმა
 ანამ, სახელდებულმა ანახუტლულ¹⁷,
 სამონაზვნო სამოსი გაიძრო, წავიდა
 ლაზიაში და იქ გამაგრდა. ხანძრისა
 და თავდასხმის შემდეგ ანახუტლუ მო-
 ვიდა ლაზური ჯარით და დაიპყრო
 მეფობა იმავე წლის 17 იელისს, სამ-
 შაბათს. პალეოლოგოსის ასული კი
 გადადგა ტახტიდან.—იმავე სულ ერ-
 თი წელიწადი და 3 თვე.

⁴⁻⁵ πολῦ ἐγένετο πόλεμος· σύραντες M, πολῦ. Ἐγένετο πόλεμος. Σύραν-
 τες TF. ⁶ μάργανον TFL. ⁸ τζανιχίτης M. ¹³ κυριεύσαντες] κούρσευσαντες TF.
¹⁴ κοῦρσα MT. ¹⁷ ἐκοιμήθη M. ²² ἡμέρα δ' L. ²³ ἀριτιώται M. ³⁴ μοναστικὴν
 μοναχικὴν TF.

11. Εἰς δὲ τὰς λ' τοῦ αὐτοῦ Ἰου-
 λίου μηνὸς τῷ αὐτῷ ἔτει, ἡμέρα β',
 ἦλθεν ἐκ τῆς Μεγαλοπόλεως ὁ ἀδελ-
 φὸς Ἄλεξιος, ὁ κῆρ Μιχαὴλ Κομνηνός,
 5 ἔχων μεθ' αὐτοῦ κάτεργα γ' καὶ τὸν
 Σχολάριον κῆρ Νικήταν [καὶ] κῆρ Γρη-
 γόριον τὸν Μειζομάτην. Καὶ μὲν βραδύ,
 καταβάντες οἱ ἄρχοντες μετὰ ὄρκωμο-
 τικοῦ καὶ ὁ μητροπολίτης κῆρ Ἀκάσιος
 10 μετὰ τοῦ εὐαγγελίου, καὶ παρέλαβον
 αὐτὸν ὡς ἀθένητον. Τῇ δὲ πρώτῃ οὐκ
 οἶδα ὁ λόγος πῶς αὐτὸν ἐπεριώρισαν.
 Τὰ δὲ κάτεργα ἦρπαξαν οἱ Λαῖοί, καὶ
 πολλοὺς διὰ βελῶν ἀπέκτειναν. Τῇ οὖν
 15 γ' τοῦ Αὐγούστου μηνὸς ἡμέρα δ' τοῦ
 αὐτοῦ ἔτους σμῦθ' ἦλθαν οἱ
 M293h Ἀ[μμι]ῶται: Τούρκου: ἀλλὰ, θεοῦ εὐ-
 δοκοῦντος, οὐκ ἔσχυσαν πρὸς ἡμᾶς,
 ἀλλὰ ἀπήλθον κατησχυμένοι κενοί.
 20 Μηνί τῷ αὐτῷ ζ', τῷ αὐτῷ ἔτει, ἐσ-
 τάλθη ὁ Κομνηνὸς κῆρ Μιχαὴλ περι-
 ρομιένος εἰς τὸ Οἶκιον, εἶτα εἰς τὰ
 Λαμνία. Τῷ αὐτῷ μηνί ᾿ καὶ τῷ αὐτῷ
 25 ἔτει: ἐστάλη ἡ Παλαιολογίνα κυρὰ
 Eιρήνη μετὰ φράγκικον κάτεργον εἰς
 τὴν Πόλιν.

12. Μηνί Σεπτεμβρίῳ ᾿ ἔφυγεν ὁ
 Σχολάριος κῆρ Νικήτας καὶ ὁ Μειζο-
 μάτης κῆρ Γρηγόριος, ὁ Λαρναίτης κῆρ
 30 Κωνσταντίνος καὶ ὁ υἱὸς Ἰωάννης καὶ
 ὁ ἀδελφὸς τοῦ Μειζομάτου Μιχαὴλ
 καὶ ἕτεροι ἐκ τοῦ μέρους αὐτοῦ, καὶ
 ἀπήλθον μετὰ βενέτικον κάτεργον εἰς
 τὴν Πόλιν. Οἷτινες καὶ χρονίσαντες τὰ
 35 περὶ τὸν Αὐγούστον μῆνα ιζ' ἦλθον
 μετὰ Κομνηνὸν κῆρ Ἰωάννην, τοῦ κῆρ
 Μιχαὴλ τὸν υἱόν, ἔχοντες δύο κάτεργα

11. იმავე წლის, იმავე თვის—ივლი-
 სის 30-ს, ორშაბათს. მოვიდა დიდი
 ქალაქიდან ⁶⁸ ალექსის ძმა ბატონი მი-
 ხეილ კომნინოსი 3 კატარლით და თან
 ახლდა სქოლარიოსი ბატონი ნიკიტა
 და ბატონი გრიგოლ მიზომატისი.
 საღამოს ჩავიდნენ თავადები ფიცით
 და მიტრპოლიტი ბატონი აკასიოსი
 სხაბეგბით და მიიღეს იგი როგორც
 თვითმპყრობელი. დილით კი, არ ვი-
 ცით როგორ, ხალხმა იგი შეიპყრო,
 ხოლო კატარლები გაძარცვეს ლაშვბმა
 და ბევრი დახოცეს ⁶⁹ ისრებით. 3 აგ-
 ვისტოს. პარასკევს, იმავე 6849 [ახ.
 წ. 1341] წელს კვლავ მოვიდნენ ამა-
 დელი თურქები, მაგრამ, ღვთის წყა-
 ლობით, ვერ გვძლიეს ჩვენ, არამედ
 სირცხვილელუნნი, ცარიელნი წავიდ-
 ნენ. იმავე თვის 7-ს, იმავე წელს, გიოგი
 ზავნა დატყვევებული ბატონი მიხეილ
 კომნინოსი ინეონს⁷⁰, შემდეგ კი ლიჟ-
 ნიას. იმავე თვის 10-ს, იმავე წელს,
 ქალბატონი ირინე პალეოლოგისი
 ფრანკული კატარლით კონსტანტინო-
 პოლს გაიგზავნა.

12. 10 სექტემბერს გაიქცნენ სქო-
 ლარისი ბატონი ნიკიტა და მიზომა-
 ტისი ბატონი გრიგოლი. დორანტისი
 ბატონი კონსტანტინე და ძე [მისი] იო-
 ანე და ძმა მიზომატისისა — მიქელი და
 სხვანი იმ პარტიისა და ვენეციელთა
 კატარლით მივიდნენ კონსტანტინო-
 პოლს. მათ მოიცილეს იქ 17 აგვის-
 ტომდე და მერე წამოვიდნენ ბატონ
 იოანე კომნინოსთან, ბატონ მიხეილის
 ძესთან, ერთად; ორი კატარლა თავისი

³ μεγαλοπόλεως ML. ⁶ σχολάριον TF, σχολάριον M; [καὶ] უმატებს L.
⁸⁻⁹ ὄρκωμοτικοῦ (ქარავ.) M, ὄρκωμοτόν T, ὄρκωμοτόν F. ¹⁰ εὐαγγελίου (ქარავ.)
 M, ** T, ... F, ოლიდ შენიშვნაში კი მოთხოვნი, ასე უნდა გაიხსნას (6. მისი ვამოც. გვ.
 20). ¹⁵ αὐγούστου (ქარავ.) M, αὐτοῦ TF; ἡμέρα δ' L. ¹⁹ κατησχυμένοι: MTF.
²² Οἶκιον] ὕκιον M, შდრ. თავები 14, 49. ²⁵ Φράγκικον TF. ²⁶ πόλιν MTF.
²⁷ 12.] abs T. ²⁸ σχολάριος F; Νικήτα MTF. ²⁸⁻²⁹ Μειζομάτ., T. ³¹ Μειζο-
 μάτου TF, μίτζομάτου M, მაგრამ შდრ. ამ სიტყვის დაწვრილობა სხვა თავებში, თ. თ.
 12, 13, 14, 19 — Μειζομάτης. ³⁴ πόλιν MTF. ³⁵ αὐγούστον (ქარავ.) M, αὐτόν TF.

τῶν αὐτῶν καὶ τρία γηνοῦνται, καὶ
 παρέλαβον τὴν Τραπεζούντα μὴν Ἰε-
 πτεβρίῳ δ', ἡμέρα δ'. ἔτους ς'α'α'. Καὶ
 ἐστέφθη τῶ αὐτῶ μὴν Ἰεπτεβρίῳ εἰς
 5 τὰς θ' εἰς τὴν Χρυσοκέφαλον ἐν τῶ
 ἄμφων· ὅτι καὶ ἐν τῇ ἐλέασε· αὐτοῦ
 ἐπὶ πᾶσιν αἱ γῶραι συνήχθησαν ἐπὶ
 M294a ταῦτό· καὶ γέγονε ἰδιωγμὸς βαρῦς καὶ
 ἄρπαγῆ πολλή. Τότε ἐσκοτώθησαν καὶ
 οἱ ἄρχοντες οἱ Ἀμυτζαντάριοι, καὶ ἡ
 10 τοῦ Γεωργίου μήτηρ ἡ Σαρραλὴ παρε-
 δόθη τῇ πνιγμονῇ καὶ σὺν αὐτῇ ἀπε-
 πνίγη καὶ ἡ Ἀναχουτλοῦ, βασιλεύσασα
 ἔτος α' καὶ μῆνα α' καὶ ἡμέρας ἡ'.

15 13. Μηνὶ Ἰουνίῳ, ἔτους ς'α'α' ἡλ-
 θον οἱ Ἀμιτιῶται εἰς πόλεμον, καὶ
 ἀπῆλθαν κENOI. Ἐπειδὴ [ὅ] τὸν κύρ
 Μιχαὴλ κρατῶν μέγας δούξ, ὁ εὐνοῦ-
 χος, ἐν τοῖς Ἀμνίσις Μυρτίῳ μὴν·
 20 ἀπεκτάνθη, ἀπῆλθεν ὁ μέγας δούξ, ὁ
 Σχολάρις, καὶ παρέλαβε τὸν κύρ Μι-
 χαὴλ, καὶ ἤλθε καὶ ἐβασίλευσε μὴν·
 Μαίῳ γ', ἡμέρα β', ἔτους ς'α'α'β'. Ἐσ-
 τέφθη δὲ μὴν τῶ αὐτῶ κα'. Τὸν δὲ
 25 σὺν αὐτοῦ καταβιβάσας ἀπεριώρισεν
 εἰς τὸ σπῆλαιον τοῦ Ἁγίου Σάβας, βα-
 σιλεύσας ὁ κύρ Ἰωάννης χρόνον α' καὶ
 μῆνας ἡ'. Ἐπει δὲ οἱ πρῶτοι ἄρχον-
 30 τες τοῦ ζῆν ἀπεστερήθησαν, ἰεμῆθη
 ὁ Σχολάρις ὁ κύρ Νικήτας μέγας δούξ,
 Γρηγόριος ὁ Μειζομάτης μέγας στρατο-
 πεδάρχης, Ἄλιον ὁ Καβαζιτῆς μέγας
 δομῆστικος, Κωνσταντῖνος ὁ Δωρανήτης
 πρωτοβεστιάριος καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἐπι-
 κέρνης, Ἰωάννης ὁ Καβαζιτῆς μέγας
 λογαριαστής, ὁ υἱὸς τοῦ Σχολάριος πα-
 ρακοιμώμενος, Μιχαὴλ ὁ Μειζομάτης

ჰყავდათ, სამი კი გენუელეებისა და და-
 იწყრეს ტრაპიზონი 4 სექტემბერს,
 ოთხშაბათს, 6851 [ახ. წ. 1342] წელს,
 და იმავე თვის სექტემბრის 9-ს ქრი-
 სოქეფალოსის ტაძრის ამბოხნი-
 გვირგვინი დაიდგა. მის ჩამოსვლაზე
 მთელი ქვეყანა შეიკრიბა და მონღა-
 სასტიკი დევნანი და ბევრი ძარცვა-
 გლეჯა. მაშინ დახოცეს აგრეთვე თავა-
 დები ამიძნებაროხეები, გიორგის დე-
 და სარგალე დაახრზობინეს⁷¹ და მას-
 თან ერთად დაახრზობინეს ანახუტ-
 ლუტე, რომელმაც იმეფა ერთ წელი-
 წადს, ერთ თვის და 8 დღეს.

13. ივნისში, 6851 [ახ. წ. 1343]
 წელს მოვიდნენ ამიდელები საომარდ
 და გაბრუნდნენ ხელცარიელნი. მის
 შემდეგ, რაც ბატონი მიხეილის მცვე-
 ლი, დიდი დუქსი საჭურისი ლიზნას-
 მოჰკლეს მარტში, ჩავიდა დიდი დუქსი
 სქოლარისი, წამოიყვანა ბატონი მიხე-
 ილი, მოვიდა და ვაამეფა 3 მისს, ორ-
 შაბათს, 6852 [ახ. წ. 1344] წელს; ხო-
 ლო გვირგვინი დაიდგა იმავე თვის
 21-ს. თავისი ვაჟიშვილი კი ჩამოაგდო
 და ჩასვა წმიდა სამას გამოქვაბულ-
 ში⁷². ბატონმა იოანემ იმეფა ერთი წე-
 ლი და 8 თვე. მას შემდეგ რაც უწარ-
 ჩინებულესი თავადები სიცოცხლეს
 გამოესალმნენ, სქოლარისს, ბატონ
 ნიკიტას მიანიჭეს დიდი დუქსის ბატო-
 ვი⁷³, გრიგოლ მიზომატისს—დიდი
 სტრატოპედარზისისსა, ლეონ კავაზი-
 ტისს—დიდი ლომესტიკოსისსა, კონს-
 ტანტინე ღორანიტისს—პროტოვეს-
 ტიარისისსა⁷⁴, მის ვაჟიშვილს—ეპი-
 კერისისსა⁷⁵, იოანე კავაზიტისს—დი-
 დი ლოგარიასტისისსა⁷⁶, სქოლარისის
 ვაჟიშვილს—პარაკიმომენისისსა⁷⁷, მი-
 ქელ მიზომატისს—ამირჩანბაროხის-

L275
 M294b
 30

¹ Γηνοῦνται TF. ² παρέλαβον] παρ-
 ἔλασαν T. ³ τὰς τὰ M, τὰ TF; θ']
 δ' F. ⁷⁻⁸ ἐπιταυτό M. ¹⁰ Ἀμυτζαντά-
 ριοι T. ¹² πνιγμονῇ TF. ¹³ βასιλεύσασα] βასιλεύσασα
 M. ¹⁵ 13.] 10. T. ¹⁷ [ὅ] L, abs MTF. ^{21,20} σχολάρις TF. ²⁴ κα'] Κα' TF.
³⁴ πρωτοβεστιάριος] α'βεστι⁴⁰ M, τὰ βεστιάρια TF. ³¹⁻³⁵ ἐπικέρνης MTF.
³⁶ σχολάριος TF. ³⁶⁻³⁷ παρακοιμώμενος T, παρακεκοιμώμενος F.

ἀμυρτζαντάριος, Τζανιγίτης ὁ Στέφανος μέγας κοντόσταυλος.

სა⁷⁸, სტეფანე ქანნიტიის—დიდი კონტოსტავლოსისა⁷⁹.

14. Μηνί Νοεμβρίῳ ἔτους ‚σωνδ‘
κατεστῆθησαν παρὰ τοῦ βασιλέως τοῦ
5 κῆρ Μιχαὴλ μέγας δοῦξ ὁ Σχολάρις,
μέγας δομέστικος ὁ Μαΐζομάτης καὶ
ἕτεροι αὐτῶν. Τότε ἐστάλη καὶ ὁ Κομ-
νηγὸς κῆρ Ἰωάννης εἰς τὴν Ἡέλιν.
10 Ἐν δὲ τῷ ‚σωνε‘ ἔτει ἐπιτάσθη ὁ Ἄγι-
ος Ἀνδρέας καὶ τὸ Οἰναίον.

14. ნოემბერში 6854 [ახ. წ. 1345]
წელს. იმპერატორმა ბატონმა მიხეილ-
მა შეაპყრობინა დიდი დუქსი სქოლარისი,
დიდი დომესტიკოსი მიზომარტისი და სხვანი მათგან (მათი მომხრე-
ებიდან). მაშინ გაიგზავნა ბატონი იოანე
კომნენოსიც კონსტანტინოპოლს.
6855 [ახ. წ. 1346] წელს აღებულ იქნა-
წმიდა ანდრია⁸⁰ და ინეონი.

15. Μηνί Σεπτεβρίῳ, [ἔτους ‚σωνσ‘],
ἰνδικτιῶνος α΄, ἐγένετο αἰφνίδιος θά-
νατος, ἢ πανούκλα, ὥστε ἀπεβῆλλοντο
πολλὰ τέκνα καὶ συνεόνους, ἀδελφοὺς
15 καὶ μητέρας καὶ συγγενεῖς, καὶ διεκρί-
τησεν ἕως μηγας ᾗ.

15. სექტემბერში, 6856 [ახ. წ. 1347]
წელს, 1-ლ ინდიქტიონს, გაჩნდა უეც-
რად მომავლენიებული სენი—ქირი;
ისე რომ, დაიღუპა ბევრი შვილი და
ცოლ-ქმარი, ძმები, დედები და ნათე-
სავები და მძინვარებდა [სენი] შვიდ-
თვემდე.

Τῷ αὐτῷ ‚σωνσ‘, ἐν μηνί Ἰανουαρίῳ,
M295a ἐπιτάσθη ἢ Κερασσοῦς, | καὶ ἀιχμαλωτί-
σθη καὶ ἐπωρπολήθη παρὰ Ἰανουαίῳν.
20 Ἐν δὲ τῷ αὐτῷ ἔτει ἐν μηνί Ἰουνίῳ
κθ΄, ἰνδικτιῶνος α΄ ἦλθαν ἐν Τραπεζοῦν-
τι Τούρκοι πολλοί, ἄρουν ἀπὸ τοῦ Ἐξ-
καίν Ἀχχῆς Ἀϊναπῆς καὶ ἀπὸ τοῦ Παί-
περτ ὁ Μαχμάτ Βικεπτάρης καὶ ἀπὸ τῶν
25 Ἄμυρτωτῶν ὁ Τυραλίπης καὶ Ποδογάνης
καὶ Τζαπνίδες τὴν αὐτοῖς, καὶ
L276 ἐκρότησαν | πόλεμον ἡμέρας γ΄ καὶ
ἀπῆλθαν κατησχυμένοι καὶ πεπληγω-
μένοι φυγάδες, ἀποβαλόμενοι ἐν ὁδῷ
30 Τούρκους πολλούς.

იმავე 6856 [ახ. წ. 1348]წელს, იან-
ვარში იხსულეებმა⁸¹ კერასუნტი აი-
ღეს, წარტყვევნეს და გადასწვეს. ამა-
ვე წლის 29 ივნისს, 1 ინდიქტიონს, მო-
ვიდა ტრაპიზონს ბევრი თურქი. წი-
ნამძღოლობდნენ მათ ვნიკელი⁸² ახის
აინა-მეი⁸⁴ და ბაიბურთელი⁸³ მაჰმად-
ეიკებტარისი და ამიღელთავან თურ-
ალი-ბეი ჰოსდოვანისი⁸⁴. და მათთან
ერთად ქაპნიდები⁸⁵. იპრობლეს 3.
ღლეს და ვიქცენ სირცხვილულნი და
დამარცხებულნი და გზაში მრავა-
ლი თურქი დიღუპა.

¹ ἀμυρτζαντάριος] ἀμυρτζαν⁷⁸ M, Ἄμυρτζαντάρης TF. ² κοντοσταυλος MTF. ³ 14.] 11. T. ⁵ σχολάρις TF. ¹⁰ Οἰναίον T, Οἰναίον F, შდ⁸. თ. თ. 11, 49. ¹¹ 15.] 12. T, abs F; [ἔτους ‚σωνს‘] L ინდიქტიონის მახდგვით, abs MTF. ¹⁶ ἕως] εἰς TF. ¹⁷ Τῷ] 13. Tῷ TF. ¹⁹ Ἰανουαίῳν] Ἰανουα M, Ἰανουῖτων T, Ἰανουῖτων F. ²² ἔξκαίν M, ἔξκαίν F, Ἴξκαίν T. ²³ ἀχχῆς F; αἰναπῆς M, Ἀἰναπῆν T, αἰναπακ F; Παίπερτ T. ²⁴ Μαχμάτης L, μαχμα⁷⁸ M; Βικεπ-
τάρης] εἰκα πτάρης M, Ερ’εპετάρης F. ²⁵ Τυραλίπης L, τυραλί πῆ M, Τουρ-
ალი πῆ TF. ²⁶⁻²⁸ ποδογάνης T. ²⁶ Τζαπνίδες M, Τζαπνίδες L, Τζαინίδες
TF, შდ⁸. თ. თ. 50. ²⁷ ἐκρότησαν] ἐκράτεισαν M, შდ⁸. ამავე თავში ქვემოთ; აგრეთვე
თ. თ. 30, 43. ²⁸ κατησχυμένοι M, κατησχυμένοι TF. ²⁸⁻²⁹ πεπληγμένοι: TF.
²⁹ ἀποβαλόμενοι: MTF.

Μηνί Μάηρ ε', ἡμέρᾳ γ', ἔτους
 5 ,σωνζ' ἦλθαν ἐνταυθία ἐκ τοῦ Καφᾶ
 κότεργα φράγκια β'. Καὶ ἐξῆλθεν καὶ
 ἡμέτερον κότεργον ἐν μέγαν ἐκ τῆς
 5 Δαφνούτας καὶ ἕτερον μικρόν καὶ βαρ-
 κόπουλα ἱκανά, καὶ ἐκράτησαν πλέ-
 μων, καὶ παραχωρήσει θεοῦ ἐνίκησαν
 οἱ Φράγκοι, καὶ ἐσκοτώθη ὁ μέγας
 10 δοῦξ Ἰωάννης ὁ Καβαζίτης καὶ κῦρ
 Μ295b Μιχαὴλ ὁ Τζανιζίτης καὶ ἕτεροι πολ-
 λοί. Ἐν δὲ κότεργον | ἐκαύθη, καὶ οἱ ἐν
 τῇ στερᾷ Φράγκοι ἠρπάγησαν καὶ πε-
 ριωρίσθησαν τὰ δὲ κότεργα ἀπήλθον.

Κατὰ δὲ τὸν Ἰούνιον μῆνα ιε',
 15 ἔτους ,σωνζ' πάλιν ἦλθαν ἐκ τοῦ Κα-
 φᾶ κότεργα γ' καὶ μία θάρκα ἐξ Ἀμιν-
 σῶ. Καὶ μετὰ πολλῶν λόγων καὶ θχ-
 λήσεων καὶ ζητήσεων γέγονεν ἀγάπη,
 20 καὶ παρεδόθη πρὸς αὐτοὺς τὸ Λεοντό-
 καστρον. Τότε γὰρ ἀσθένεια ἐνίκησε
 τὸν βασιλέα τὸν κῦρ Μιχαὴλ ὅτε καὶ ὁ
 Σχολάρις ὁ κῦρ Νικήτας, ἐκ τοῦ Κεχ-
 ρίνα ἐλθὼν, γέγονε μέγας δοῦξ, λαβὼν
 25 τὴν θυγατέρα τοῦ Σαμφῶν. Ἐβασί-
 λευσε δὲ ὁ κῦρ Μιχαὴλ χρόνους ε' καὶ
 μῆνας ζ' ἤμισον.

16. Μηνί Δεκεμβρίω γ', ἡμέρᾳ α',
 ἔτους ,σωνη' κατεφθίβασθη ἐκ τῆς βασι-
 30 λείας ὁ κῦρ Μιχαὴλ ὁ Κομνηγός, καὶ
 εἰς τὰς κβ' τοῦ αὐτοῦ μηνός, ἡμέρᾳ γ'
 εἰςῆλθεν εἰς τὴν Ἰραπεισοῦντα καὶ παρ-
 ἔλαβε τὴν βασιλείαν ὁ δεύτερος υἱὸς
 κῦρ Βασιλεῦ τοῦ Κομνηγού, ὁ κῦρ
 Ἰωάννης, ὁ ἐπονομασθεὶς κατὰ τὸν
 35 πᾶππον κῦρ Ἀλέξιος, σὺν τῇ δεσποίνῃ
 καὶ μητρὶ αὐτοῦ κυρᾷ Κιρήνῃ τῇ με-
 M296a γάλῃ Κομνηνῇ, καὶ ἐστέφθη ἐν τῇ
 ναφ' τοῦ ἁγίου Εὐγενίου μηνί Ἰανου-
 40 αρίω· εἰς τὰς κα' κατὰ τὴν τοῦ ἁγίου
 ἑορτήν. Ἐν δὲ κῦρ Μιχαὴλ περιορίσας

5 მისს, სამშაბოს, 6857 [ახ. წ. 1349] წელს, მოვიდა კაფადან⁸⁶ 2 ფრანგული კატარა. ჩვენიდან, დაფნუსიდან⁸⁷, გავიდა ერთი დიდი კატარა და სხვა პატარა და აგრეთვე ნაგები საკმაოდ. მონღა ბრძოლა და ღვთის შემწეობით იძლიერ ფრანგები. დაიხტუნენ დიდი ღუქსი იოანე კავაზიტის, ბატონი მიქელ ჯინიხიტის და სხვანი მრავალნი. კატარდს ცეცხლი წაეკიდა, ხმელეთზე მყოფი ფრანგები⁸⁸ ვაძარცვენ და დაატუსაღეს. კატარლები წავიდნენ.

15 ივნისს, 6857 [ახ. წ. 1349] წელს, კვლავ მოვიდა კაფადან 3 კატარა და ერთი კი—ამინსოლან⁸⁹. და ბევრი მოლაპარაკებისა, შეფთობისა და დავის შემდგომ ჩამოვარდა ზევი და ვალეცა მათ [ე. ი. ფრანგებს] ლეონტოკასტრონი⁹⁰. მამის იმპერატორი ბატონი მიხეილი ავად ბრძანდებოდა. სქოლარიის ბატონი ნიკიტა მოვიდა კერხინდან, ვახდა დიდი ღუქსი, ცოლად კი შეირთო სამსონის ასული. ბატონმა მიხეილმა იმეფა 5 წელიწადსა და 7 თვესანეუარს⁹¹.

16. 13 დეკემბერს, კვირას, 6858 [ახ. წ. 1349] წელს, ბატონი მიხეილ კომნინოს ტახტიდან ჩამოავლეს. იმავე თვის 22-ს, სამშაბათს, ჩამოვიდა ტრაპიზონს და დაიპყრო მეფობა ბატონი ბასილი კომნინოსის მეორე შვილმა, ბატონმა იოანემ, რომელსაც პაპის მიხედვით ბატონი ალექსი ცერქვა⁹², თან მოწყვალედოფალი და მისი დედა ქალბატონი ირინე, დიდი კომნინოსი. გვირგვინი დაიდვა წმიდა ევგენის ტაძარში 21 იანვარს, წმიდა ხადღესასწაულს დღეს. ბატონი მიხეილი კი ჩას-

¹ Μηνί] 14. Μηνί] Τ. ⁵ Δαφνούτας Μ, Δαφνούτος ΤΦ. ¹⁴ Κατὰ] 15. Κα-
 τὰ Τ; μῆνα] μῆν' Μ. ¹⁶ θάρκα Μ, βαρκίς ΤΦ. ¹⁸ γέγωνεν Μ. ¹⁹ αὐτοὺς] ἐαυ-
 τοὺς ΜΤ. ²² κεχρίνα Μ, Κεχρίνα ΤΦ. ²⁵ ε'] β' ΤΦ. ²⁶ ἤμισον L, χάραξ. Μ,
 abs ΤΦ. ²⁷ 16.] 15. Φ. ³⁰ τὰς] τὰ Μ, τὰ ΤΦ. ³² δευτερός] β'; Μ, βασιλεὺς
 ΤΦ. ³³ Βασιλείου] Βασιλείου L. ³⁶ πᾶππαν Τ.

1277 **Λ** εν τῷ σπηλαίῳ τοῦ Ἁγίου Σάββα ἀπέ-
 κειρε κατὰ μοναχόν· καὶ μετὰ χρόνον
 α' ἀπαστάθη | εἰς τὴν Πόλιν μετὰ
 τοῦ τατᾶ κῆρ Μιχαῆλ τοῦ Σαμφών,
 5 **Σ**··· γέγονε καὶ ἡ συμπεπνευρεία πρὸς
 τὴν βασιλεία.

Τῷ αὐτῷ γοῦν ἔτει, τῷ σαωνῆ,
 ἐγένετο σύγγυσις καὶ ταραχὴ μέσον
 τῶν ἀρχόντων· καὶ Ἰουνίου μηγὸς ἐπι-
 10 **Δ**··· ὁ μέγας στρατοπεδάρχης κῆρ
 Θεόδωρος ὁ Δωρανήτης ὁ λεγόμενος
 Πιλέλης καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ πρωτο-
 βεστιάριος Κωνσταντίνος ὁ Δωρανήτης
 καὶ πᾶσα ἡ γενεὰ αὐτοῦ, καὶ περιω-
 15 **ρ**··· ῖσθησαν ἕκαστος αὐτῶν εἰς τὰ τῶν
 ἀρχόντων ὀσπίτια. Μετὰ δὲ ἔτι
 μηγὸς καὶν ἀνεκλήθησαν.

Ἐν μηνί Ἰανουαρίῳ τῷ σαωνῆ· ἔτει
 ἐπιτάθη ὁ γενόμενος πρωτοβεστιάριος
 20 **Δ**··· ὁ Καβαζήτης, καὶ ἀνεβίβασθη εἰς
 τὸ πρωτοβεστιάριον ὁ Πιλέλης· ὅτε
 καὶ ὁ τατᾶς Μιχαῆλ ὁ Σαμφών ἀπηλ-
 θε μετὰ κᾶτερῶν εἰς τὴν Πόλιν ποι-
 εῖν τὴν συμπεπνευρείαν καὶ λαβεῖν τὴν
 25 **Μ**··· 296b **δ**··· εἰσποῖναι καὶ ἐλθεῖν | Τῷ αὐτῷ γοῦν
 ἔτει· Μαΐῳ μηνί· ἡμέρα ε' ἐπιτάθη ὁ
 30 **Κ**··· οὐλάς παρὰ τοῦ Πιλέλη καὶ τῶν σὺν
 αὐτῷ· ἐξωρτήθη δὲ ὁ μέγας δούξ ὁ
Σ··· ὀλάρης· Ἀναταραχθεὶς δὲ ὁ λαός,
 πᾶσιν ἐλευθερώθη, καὶ ἀπηλθεν ὁ βα-
 σιλεὺς εἰς τὴν Τρίπολιν· Ὁ δὲ Πιλέ-
 λης καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ καὶ ὁ γαμβρὸς
 αὐτοῦ καὶ οἱ τοῦ Ἐντίου παῖδες συλ-
 35 **Κ**··· ῖναι.
 Μηνί Σεπτεβρίῳ γ', ἰνδικτιῶνος ε',
 ἔτους σαξ' ἦλθεν ἡ δέσποινα ἡ Κομ-

ვა წმიდა საბას გამოქვაბულში⁹³ და
 მონაზვნად აღკვეცა. ერთი წლის შემ-
 დგ ვაიგზავნა კონსტანტინეპოლს ტა-
 ტა⁹⁴ ბატონ მიქელ სამონიეთურთ,
 რადგან მოხდა იმპერატორთან დამოყ-
 რება.

იმავე, 6858 [ახ. წ. 1350] წელს, მოხ-
 და შფოთი და განხეთქილება თავა-
 დებს შორის. ივნისში შეიპყრეს დიდი
 სტრატოპედარხის ბატონი თედორე
 დორანტისი, რომელსაც პილელის
 ეძახოდნენ, მისი ძმა პროტოვესტიარი-
 ოსი კონსტანტინე დორანტისი და
 მთელი მისი ოჯახი და ყველანი და-
 ტუსალეს თავადთა სასახლეებში. ხოლო
 თვის 7-ს კვლავ მოიწვიეს.

იანვარში, 6859 [ახ. წ. 1351] წელს
 შეიპყრეს პროტოვესტიარიოსად გამ-
 ხლარი ლეონ კავანიტისი და დაინიშნა
 პროტოვესტიარიოსად პილელისი. მა-
 შინ ტატა მიქელ სამონი კატარათ
 ჩავიდა კონსტანტინეპოლს, რათა მოყ-
 ვრობის [საქმე] გაერთეებინა, დედო-
 ფალი წამოეყვანა და წამოსულიყო.
 იმავე წლის მაისში, ხუთშაბათს, დამპ-
 ყრეს ციხე-დარბაზი პილელისმა და
 მისიანებმა. ცოცხლად შეიპყრეს
 ტყვედ დიდი ექვსი სქოლარისი. მაგ-
 რამ ხალხი ადელდა, კვლავ გაათავი-
 სუფლა იგი და მეფე ტრიპოლისს⁹⁵
 წავიდა. ხოლო პილელისი, მისი ვაჟი,
 მისი სიმე და ქსენიტოსის შეილები
 შეპყრობილები ვაგზავნეს და დაატუ-
 სალეს ევბრინაში⁹⁶.

3 სექტემბერს, მე-5 იხილიტიონს,
 6860 [ახ. წ. 1351] წელს, კონსტანტი-

¹⁻² ἀπέκαρε TF. ⁴ τατᾶ M, Τατᾶ TF; σαμφών M. ⁵ ἡ M, abs TF. ⁷ Τῷ
 αὐτῷ 16. Τῷ αὐτῷ F; ἔτει τῷ M, ἔτει TF. ¹⁰ στρατοπεδάρχης T, στρατοπέ-
 αρχος F. ^{11-13,19} ἀβειαρ· M, κατὰ βεστιάρια TF. ¹⁶ ὀσπίτια M; ζ' M,
 ζη T, ζ' F. ¹⁸ ἰανουαρίῳ M. ²⁰ καβαζήτης M, Καβαζήτης TF. ²¹ ἀβ··· βεστια-
 ράτον M, κατὰ βεστιάριον TF. ²² τατᾶς M, Τατᾶς TF. ²⁴ λαβῆν MF, Κοβῆν
 T; ²⁵ καὶ ἐλθεῖν M, καὶ abs TF. ²⁷ Κουλάς F; παρὰ] ἀπὸ TF. ²⁸ δέ] abs
 TF. ²⁹ σχολάρης M, σχολάρης TF; ἀναταραχθεὶς MTF. ³³ ἐντίου MTF. ³⁴⁻³⁵ τὸν
 Κεγρίναν T, τὴν Κεγρίναν F.

1278 νική Καντακουζηνή μετὰ κάτεργον ἐκ
 τῆς Πόλεως, ἡ θυγάτηρ | κερ Νικηφό-
 ρου τοῦ Καντακουζηνῶ τοῦ σεβαστο-
 κράτορας, πρώτου ἐξαδέλφου ὄντος τοῦ
 5 βασιλέως Ῥωμαίων κερ Ἰωάννου τοῦ
 Καντακουζηνῶ, καὶ εἰς τὰς κη' ἡμέ-
 ρας πρώτον ἐγένετο εὐλόγησις αὐτῆς
 μετὰ τοῦ βασιλέως ἐν τῇ μονῇ τοῦ
 Ἁγίου Εὐγενίου.
 10 Ἐφ' αὐτῶ γοῦν ἔτει τῷ ςωξ', Σεπ-
 τεβρίου κβ' ἀπῆλθαιμεν μετ' τὴν δέσποι-
 ναν, τοῦ βασιλέως τὴν μητέρα, εἰς τὰ
 Λιμνία κατὰ τοῦ κεφαλατικέουστος
 M297a ἔκεισε Κωνσταντίνου τοῦ Δωρα|νίου,
 15 ἀδελφοῦ τοῦ πρωτοβεστιαρίου τοῦ Πιλέ-
 λη. Καὶ λείψαντες μῆνας γ' πάλιν
 ἦλθαμεν.
 17. Κατὰ δὲ τὸν Ἰανουάριον μῆνα
 τῷ αὐτῷ ἔτει εἰσῆλθεν ὁ πικέρνης Ἰω-
 20 ἀννης ὁ Ἐξανχίτης, καὶ ἐκράτησε τὴν
 Ἐξανχίαν τὸ κάστρον ἀνάρχω χειρῖ.
 Καὶ κατὰ τὸν Ἀπρίλιον μῆνα τῷ αὐ-
 τῷ ἔτει ἀπῆλθεν ὁ βασιλεὺς ἔκεισε καὶ
 ἡ δέσποινα, καὶ ἐποίησεν εἰρηναίην κα-
 25 τάστασιν. Καὶ κατὰ τὸν Ἰούλιον μῆνα
 τῷ αὐτῷ ἔτει ἐπαρεδόθησαν τῇ ἀρχό-
 νῃ ὁ Πιλέλης καὶ ὁ υἱὸς τοῦ καὶ ὁ γαμ-
 βρός τοῦ ἐκ τῷ Κερριῶ κάστρω. Ἐφ'
 αὐτῷ ςωξ' ἔτει ἀπῆλθεν ἡ ἀδελφὴ τοῦ
 30 βασιλέως κυρὰ Μαρία ἡ μεγάλη Κομ-
 νηνή, καὶ συνεξέχθη τὸν Χουτουπέ-
 κην τὸν υἱὸν τοῦ Τουραλῆ, ἀμυράν
 ὄντα τῶν Ἀμιτιωτῶν, μῆνι Αὐγούστου.
 35 Ἐφ' αὐτῷ μῆνι καὶ ἔτει ἦλθαν τὰ βε-
 νήτικα τὰ κάτεργα κατὰ τῶν Γενουβί-
 σων, καὶ ἔκαυσαν κεράρια πολλὰ.
 Ἐφ' αὐτῷ μῆνι Ἰουνίῳ, ἔτους ςωξβ'
 M297b ἀπῆλθεν ὁ Σχολάρης | φυγάδις εἰς τὴν
 Κερασσόντα, καὶ ἐκτότε τὰ γεννηθέντα

ნობლიდან კატარლით მოვიდა დედო-
 ფალი კომნენოსი-კანტაკუზინოსი, ასე-
 ლი სევასტოკრატორის ბატონ ნიკი-
 ფორე კანტაკუზინოსისა⁹⁷, ბიზანტიის
 იმპერატორის, ბატონ იოანე კანტაკუ-
 ზინოსის ღვიძლ ბიძაშვილისა; და
 28-ს პირველად მოხდა მისი კურთხე-
 ვა იმპერატორთან ერთად წმალა ევ-
 გენის ტაძარში.

იმავე, 6860 [ახ. წ. 1351] წელს, 22
 სექტემბერს, წვედლით დედოფალთან,
 იმპერატორის დედასთან ერთად ლომ-
 ნიას კონსტანტინე დორანიტისის, პრო-
 ტოვესტიარიის პილელისის ძმის, წი-
 ნაალმდევე, რომელიც იქ გამგებლობ-
 და. დავრჩით 3 თვეს და უკან დავ-
 ბრუნდით.

17. იმავე წლის იანვარში მივიდა პი-
 კერნისი⁹⁸ იოანე ჰანიტიტისი და თვით-
 ნებურად დაიპყრო ციხე ჰანიხა⁹⁹. იმა-
 ვე წლის აპრილში იმპერატორი და
 დედოფალი მივიდნენ იქ და მშვიდო-
 ბიანობა დაამყარეს და იმავე წლის ივ-
 ლოსში დაახრბობინეს კეზინის ციხე-
 ში პილელისი, მისი ვაჟი და სიძე.
 იმავე 6860 [ახ. წ. 1352] წელს მოვი-
 და იმპერატორის და ქალბატონი მა-
 რია, დიდი კომნენოსი, და მისთხოვლა
 ავეისტომში ხუტლუ-ბეგს, თურ-ალის
 ძეს, ამიღელთა ამირას. იმავე წლის
 იმავე თვეში გაილაშქრეს ვენეციელთა
 კატარღებმა ვენეციელების წინააღმდეგ
 და მრავალი ხომალდი დაიწვა.

იმავე ივნისის თვეში, 6862 [ახ. წ.
 1354]წელს, სქოლარისი გაიქცა კერა-
 სუნტს და მის შემდეგ მომხდარი მი-

¹ კანταკუზინი M, ἡ Καντακουζηνή F. ³⁻⁴ τὸς σεβ. M, τοῦ abs TF. ⁶ τὰς] τὰ M, τὰ TF; κη' MT, κ F. ⁶⁻⁷ ἡμέρα TF. ¹⁵ πρωτοβεστιαρίου L, αἰβε⁷⁰ M, κατὰ βεστιαρίου TF. ¹⁸ μῆνα] μῆν' M. ¹⁹ πικέρνης MTF. ²⁰ ἔξανχίτης — ახე ყოფილა ვადაწირობელი არცე დავნილი — ἔξανχίτης M. ²⁸ Κερριῶν F, Κερριγῶ TF. ³⁰⁻³¹ κομηνή M. ³² ἀμυράν M, Ἀμυράν TF. ³³ μῆνας Αὐγούστου TF. ³⁸ φυγάδις TF. ³⁹ ἐκ τότε TF; γεννηθέντα TF.

διὰ μέσον μηνύματα και ἀποκρισιαι-
ρια, τίς δύναται γράφειν;

18. Μηγὸς Μαρτίου κέ, ἔτους ςωξγ’
ἦλθεν ὁ μέγας δοῦξ ὁ Σχολάρις και ὁ
5 υἱὸς αὐτοῦ ὁ παρακοιμώμενος κατὰ τῆς
L279 Τραπεζούντος | μετὰ ἔν κάτερρον και
βράλκας καί, ὅτε ἀπῆλθε σὺν αὐτῶ και
ὁ πρωτοβεστιάριος Βασίλειος ὁ Χούπα-
10 κος, και, πολλῶν λόγων και ὀχλήσεων
γενομένων, πάλιν ἐγένετο κατὰστασις,
και ἀπῆλθον εἰς Κερασσοῦντα.

Ἐν τῷ αὐτῷ ἔτει ςωξγ’, μηνί
Μαίῳ, ἰνδικτικῶνος ἡ ἀρματώσας ὁ βα-
15 σιλεὺς κάτερρα δύο και ξῆλα μικρὰ
ἰκανά, (και) ἀπῆλθεν ἀπὸ τῆ μητρὶ και
δεσποίνῃ και τῷ μητροπολίτῃ κατὰ
τοῦ Σχολάρι ἐν Κερασσοῦντι, ὅτε και ὁ
μὲν Σχολάρις ἦν ἐν τῷ Κεχρυνᾷ, ὁ δὲ
20 παρακοιμώμενος ἐν Κερασσοῦντι. Μετὰ
δὲ τὴν μάχην και τὸν πόλεμον ἐγένε-
το κατὰστασις, και προσκινήσασα ἡ
Κερασσοῦς τὸν βασιλέα. Ὁ δὲ παρακοι-

M298a μώμενος ἐξελθὼν ἀπῆλθεν εἰς τὸν
πατέρα αὐτοῦ ἐν τῷ Κεχρυνᾷ, και ἦσαν
25 ἅπαντες οἱ περὶ τὸν Σχολάριον ἐκεῖ.
Και ὁ μὲν βασιλεὺς, τὸν στόλον και
τὴν δεσποιναν ἀφείξ ἐν τῇ Τριπόλει,
ἦλθεν ἐνταῦθα, και λαμβάνει στρατὸν
καβαλλαρικόν, και ἀπῆλθε τότε διὰ
30 θαλάσσης, και τὸ διὰ ξηρᾶς διάστημα
περιώρισεν ἅπαντας ἐν τῷ Κεχρυνᾷ.
ὅτε και πόλεμος ἐγένετο. προσκινήσαν-
τες τὸν βασιλέα, και ἀνευφήμησαν: Ὁ
μὲν βασιλεὺς και οἱ σὺν αὐτῷ ἅπαντες
35 δὴπᾶστεψαν, ὁ δὲ Σχολάρις και οἱ σὺν
αὐτῷ ἀνέμειναν ἐκεῖ: ὅτε ἦλθε και ὁ
πρωτοβεστιάριος ἐκ τῶν Λιμνίων και
οἱ περὶ αὐτόν.

Ἐπερὶ δὲ τὸν Αὐγουστον μῆνα τοῦ
40 αὐτοῦ ςωξγ’ ἔτους ἐκστρατεύσας ὁ δοῦξ

მოსვლანი და მოციქულბანი ვის შე-
ეძლება აღწეროს?¹⁰⁰

18. 25 მარტს, 6863 [ახ. წ. 1355]
წელს, მოვიდა დიდი ლუქსი სქოლ-
არისი და მისი ე.პ. პარაკიმომენოსი,
ტრაპიზონის ერთი კატარღისა და 11
ნავით; მასთან ერთად მოვიდნენ პრო-
ტოვესტიაროსი ბასილი ხუპაკისი¹¹.
ბევრი ლაპარაკი და დავა მონდა და
კვლავ დამყარდა მშვიდობა და წავიდ-
ნენ კერასუნტს.

იმავე 6863 [ახ. წ. 1355] წელს, მა-
ისში, მე-8 ინდიქტიონს, იმპერატორმა
ალქურვა ორი კატარღა და სკამო
როოდენობით პატარა ნავეები, ვაილაშქ-
რა დედით, დედოფლით და მიტროპო-
ლიტიყოფთ სქოლარისის წინააღმდეგ
კერასუნტს. მაშინ სქოლარისი კებრი-
ნის იყო, ხოლო პარაკიმომენოსი —
კერასუნტს. ბრძოლისა და ომის შემ-
დეგ ჩამოვარდა მშვიდობიანობა და
კერასუნტი დაემორჩილა იმპერატორს.
პარაკიმომენოსი კი წავიდა და მივიდა
მამამისთან კებრინის და იქ იყვნენ
სქოლარისის ყველა მომხრენი, იმპე-
რატორმა ფლოტი და დედოფალი ტრი-
პოლისს ვაგზავნა. თვითონ წავიდა, წა-
იყვანა ცხენოსანი ჯარი. ვანვლო მან-
ძილი ნაწილი წყლით, ნაწილი ხელო-
თით და ყველანი კებრინაში ჩაკეტა.
მონდა ბრძოლა და დაემორჩილნენ იმ-
პერატორს და აღფრთოვანებით მიიღეს.
იმპერატორი და ყველა მასთან მყოფ-
ნი უკან დაბრუნდნენ, ხოლო სქოლა-
რისი და მისი მომხრენი იქ დარჩნენ.
მამინდ მოვიდა აგრეთვე პროტოვესტი-
აროსი თავისი მომხრეებთანა და ლიბნი-

დაახლოებით იმავე, 6863 [ახ. წ.
1355] წლის აგვისტოში ქალღის¹⁰²

¹ μηνύματα M, μηνι μετὰ TF. ¹⁻² ἀποκρισιαιρια TF. ³ κέ M, κβ’ TF.
⁴ σχολάρις TF. ⁵ παρακοιμώμενος F, παρακοιμωμένος T. ⁶ Βασίλειος L.
⁶⁻⁹ Χουπάκθ T, Χουπάκης F, შლ. ო. 26. ¹³ ἀρματώσας TF. ¹⁴ μητρὶ | μαμᾶ
T. ¹⁷ σχολάρι TF, σχολάρι M. ¹⁸ σχολάρις TF; ἦν M; Κεχρυνᾶ T, Κεχρὶ-
να F. ²¹ Κεχρυνᾶ Γ, Κεχρὶνα F. ²⁶ σχολάριον TF. ³¹ Κεχρυνᾶ TF.
³⁹ Αὐγουστον] αὐτόν TF.

Χαλδίας Ἰωάννης ἑ Καβαλίτης ἀπήλθε
καὶ ἐπίσσε τὴν Χερσίαναν καὶ ἤγμα-
λίωτευσεν αὐτήν· ὅτε ἐλευθερώθη καὶ
ἡ Σορώγαινα, καὶ γέγονεν εἰς τὴν βα-
σιλικὴν ὑποχειριότητα. Τῷ αὐτῷ ἔτει:
ἔξῃσθε καὶ ὁ κῆρ Μιχαήλ ὁ μέγας
Κομνηνὸς ἐκ τῆς πόλεως, καὶ ἦλθε
μέχρι καὶ τοῦ Σουλχатиου, καὶ πάλιν
ὑπέστρεψε.

M298b | 19. Μηνὶ Ὀκτωβρίῳ, ἰνδικτιῶνος
11 θ', ἔτους ςωξδ' ἀπήλθεν ὁ μέγας δο-
μέστικος ὁ Μειζομάτης καὶ ὁ μέγας
L280. στρατοπεδάρχης ὁ Σαμψίων εἰς τὰς
Τριπόλεις καὶ ἕως τοῦ Κεγχρινά, καὶ
15 παρέλαβον τὸν Σχολάριν καὶ τοὺς περὶ
αὐτόν, καὶ ἦλθον, καὶ γέγονεν εἰρη-
ναία κατάστασις.

20. Μηνὶ Νοεμβρίῳ κζ', ἡμέρῃ σ',
ἰνδικτιῶνος θ', τοῦ ςωξδ' ἔτους ἀπὸ
20 θομην μετὰ τοῦ βασιλέως κατὰ τῆς
Χερσίανος ἀπὸ διαβολικῆς συνεργίας.
Καὶ πρῶτον μὲν ἐκούρευσαμεν, ἐπο-
λιορχήσαμεν καὶ ἡγμαλιώτισαμεν. Περὶ
25 δὲ τὴν ἕκτην ὥραν ἐφύγομεν φυγὴν
ἀκοσμον, ὀλίγων Τούρκων διωκόντων
ἡμᾶς. Τότε τοῖνυν ἐσκοτώθησαν Χρι-
στῆνοι ὡς: ὁ ὕ' καὶ ἐχαώθησαν καὶ
ἄλλα πολλά, καὶ ὁ δούξ Χαλδίας
Ἰωάννης ὁ Καβαλίτης ἐπιάσθη. Καὶ
30 εἰ μὴ Κύριος ἦν ἐν ἡμῖν, ἀπολώμεν ἂν
καὶ αὐτὸς ἐγώ. Ἀλλά, θεοῦ εὐδοκοῦν-
τος, ἰσχυσέ μου ὁ ἔκπος, καὶ κατόπιν
βαίλων τοῦ βασιλέως ἐλευθερώθημεν,
καὶ μετὰ τρεῖς ἡμέρας κατελάβομεν ἐν
35 Τραπεζοῦντι. Τότε τοῖνυν ἐγέννησε καὶ
M299a ὁ βασιλεὺς υἱὸν τὸν κῆρ Ἀνδρόνικον
ἐξ ἄλλης γαστρὸς καὶ οὐκ ἀπὸ τῆς
δεσποίνης.

40 21. Μηνὶ Δεκεμβρίῳ ιθ', ἰνδικτιῶ-
νος ε', ἔτους ςωξε' ἐκινήσαμεν μετὰ
τοῦ βασιλέως εἰς τὰ Λιμνία, ποιήσαν-
τες τὴν πρόκυψιν τῆς Χριστοῦ γεννή-

ლუქსმა. იოანე კავაზიტისმა გაილაშქრა,
მივიდა ხერციანას¹⁰³, აიღო იგი და წარ-
ტყვევებია. მაშინ იქნა გათავისუფლებუ-
ლი სოროტენეცა და იმპერატორის ქვე-
შევრდომად გადაიქცა. იმავე წელს
კონსტანტინოპოლიდან წაბოვიდა დიდი
კომნენისი ბატონი მიხეილი, მივიდა
სულხატოსამდე და უკან გაბრუნდა.

19. ოქტომბერში, მე-9 ინდიქტიონს,
6864 [ახ. წ. 1355] წელს წავიდნენ
დიდი დომესტიკოსი მიზომატისი და
დიდი სტრატოპედარხისი სამსონო ტრი-
პოლისს, მივიდნენ კეხრინამდე, შეი-
პყრეს სქოლარისი და მისი მომხრენი,
წამოვიდნენ და დამყარა მშვიდობა.

20. 27 ნოემბერს, პარასკევს, მე-²
ინდიქტიონს, 6864 [ახ. წ. 1355] წელს,
იმპერატორთან ერთად ეშმაკის წაქე-
ზებით გავილაშქრეთ ხერციანას წი-
ნაალმდე. პირველად მოვაობრეთ, და-
ვიპყრეთ და წარტყვევენეთ, მაგრა¹⁰⁴
მეექვსე საათზე უთავბოლოდ გამოვი-
ქცით; უკან მცირეოდენი თურქები
მოვედევდნენ. მაშინ დაიბოცა 50-ამდე
ქრისტიანი, დიდუბა მრავალი პირტყე-
ვი და ქალღიის ღუქსი იოანე კავა-
ზიტისი ტყვედ ჩავარდა. ჩვენთან რომ
არ ყოფილიყო უფალი, თვით მეც და-
ვილუბებოდნი. მაგრამ ღვთის შეწყვენით-
გამძილო ცხენმა, უკან მივედვი იმპე-
რატორს, ვადგვჩიოთ და სამი დღის-
შემდეგ მივალწვიეთ ტრაპიზონს. მაშინ
დაეზადა იმპერატორს ვაჟიშვილი ბა-
ტონი ანდრონიკე სხვა დედისაგან და
არა დედოფლისაგან.

21. 19 დეკემბერს, მე-10 ინდიქტი-
ონს, 6865 [ახ. წ. 1356] წელს, წავე-
დით იმპერატორთან ერთად ლიმნისს
და ვიდღესსსწულეთ ქრისტეს შობა

⁹ ὀπέστρεψεν TF. ¹³ Τριπόλεις L. ²¹ Χερσίανος TF; συνεργίας TF.
²²⁻²³ ἐπολιορχήσαμεν TF. ²⁴ ἕκτην L, ს¹⁷ (ქარაგ.) M, σ' TF. ²⁵ ὁ ὕ' M, ὕ' TF.
²⁷ οὐκ ἀπο M, γυναῖκα πρὸ T, γκᾶ' πὸ F.

სივს εις Κερασούντα, τῶν δὲ Φώτων
 5 εις τὸ Ἰασόνιν· ὅτε ἐσκοτώθησαν καὶ
 Τοῦρκοι ἰδ'. Ἀπελιθόντες γοῦν εἰς τὰ
 Λιμνία καὶ πάλιν στραφέντες, λείψαν-
 10 τες τὰ πάντα τρεῖς μῆνας, πάλιν κατε-
 λάβομεν ἐν Τραπεζούντι ὑγίαις.

22. Περὶ τὸν Ἀπρίλιον μῆνα εἰς
 τὰς ἕξ, τῆ μεγάλης ε', τοῦ αὐτοῦ, σαξέ'
 10 ἔτους ἐγενήθη τῷ βασιλεῖ Φυγάτηρ, ἡ
 κυρὰ Ἄννα, ἐκ τῆς δεσποίνης ἡμῶν
 τῆς κυρᾶς Θεοδώρας, ἰνδικτιῶνος ι'.

23. Μηνὶ Μαίῳ, ἰνδικτιῶνος ι',
 15 ἔτους, σαξέ' ἀπῆλθεν ὁ βασιλεὺς μετὰ
 φωσσάτου εἰς τὸν Παρχάριν, καὶ ἐγύ-
 ρισε τὸν τοιοῦτον Παρχάριν ὄλον.

24. Μηνὶ Νοεμβρίῳ ια', ἡμέρᾳ ζ',
 ἰνδικτιῶνος ια', τοῦ σαξέ' ἔτους ἦλθεν
 ἡ δέσποινα τῆς Σινώπης, ἡ κυρὰ Εὐ-
 1281 δοκία, ἡ Φυγάτηρ κυρ | Ἀλεξίου τοῦ
 20 μεγάλου Κομνηνοῦ. Μηνὶ τῷ αὐτῷ ιγ',
 ἡμέρᾳ β', ἰνδικτιῶνος ια', τοῦ αὐτοῦ
 M299b | σαξέ' ἔτους, ἀμειψάντων ἡμῶν τὴν
 φύλαξιν, εἰσῆλθεν εἰς τὴν Ματζούκαν
 ὁ Χατζυμύρις, ὁ υἱὸς τοῦ Παίραμη,
 25 μετὰ φωσσάτου πολλοῦ, καὶ ἐκούρσευ-
 σεν αἰχμαλωσίαν πολλὴν καὶ ζῷα καὶ
 πράγματα, ἦγγον ἀπὸ τὴν Παλαιομα-
 τζούκαν καὶ ἕως εἰς τὸ Δικαίσιμον.

25. Τῷ αὐτῷ ἔτει, μηνὶ Ἰανουαρίῳ
 30 κβ' ἦλθεν ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως
 ἀποκρισταρις Ἰωάννης²³ Δεοντόστηθος.

26. Μηνὶ Αὐγούστῳ κβ', ἡμέρᾳ δ',
 ἰνδικτιῶνος ια', τοῦ σαξέ' ἔτους ἦλθεν
 ἡ δεσποινάχατ ἡ κυρὰ Μαρία, ἡ τοῦ
 35 βασιλέως ἀδελφή, εἰς τὴν Τραπεζούν-
 τα, ἦτοι ἡ τὸν Ἀμικτιῶτην συζευθεῖ-
 σα Χουτλουπέκην.

Μηνὶ Αὐγούστῳ εἰς τὰς κη', ἡμέ-
 40 ρᾳ δ' ἀπῆλθεν ἡ Φυγάτηρ τοῦ βασιλέως
 κυρ Βασιλείου ἡ κυρὰ Θεοδώρα πρὸς

კერასუნტს, ხოლო ნათლისღება—
 სონისის²⁴. მაშინ დიხოცა 14 თურ-
 ქი. მერე ჩავედიოთ ლიმნიას და დაე-
 ბრუნდით უკან. სულ დავრჩით სამ
 თვეს და მშვიდობით მოვალწიეთ ტრა-
 პიზონს.

22. 6 აპრილს, დიდ ხუთშაბათს,
 მე-10 ინდიქტიონს, იმავე 6865 [ახ. წ.
 1357] წელს, დაებადა იმპერატორს
 ასული ქალბატონი ანა, ჩვენი დე-
 დოფლის, ქალბატონ თეოდორასაგან.

23. მაისში, მე-10 ინდიქტიონს,
 6865 [ახ. წ. 1357] წელს იმპერატორი
 წავიდა ჯარით პარხაის და მთელი ეს
 პარხალი შემოიარა.

24. 11 ნოემბერს, შაბათს, მე-11 ინ-
 დიქტიონს, 6866 [ახ. წ. 1357] წელს,
 მოვიდა სინოპის დედოფალი. ქალბ-
 ტონი ევდოკია, დიდი კომნინოსის, ბა-
 ტონი ალექსის ასული. იმავე თვის
 13-ს, ორშაბათს, მე-11 ინდიქტიონს,
 იმავე 6866 [ახ. წ. 1357] წელს, რადვან
 არ გვექნდა ნაზრუნევი გუშაგებზე,
 დიდი ჯარით დაესხა თავს მაცუკას²⁵
 ხაჯიშირი²⁶, ბაირამის ძე და გაიტაცა
 ბევრი ტყვე, პირუტყვი და ქონება
 დაწვეებული პალეომაცუკადან ვიდრე
 დიკესიონამდე²⁷.

25. იმავე წელს, 22 იანვარს კონს-
 ტანტინოპოლიდან ელჩად მოვიდა ოთ-
 ანე ლეონტოსტეთოსი.

26. 22 აგვისტოს, ოთხშაბათს, მე-11
 ინდიქტიონს, 6866 [ახ. წ. 1358] წელს
 მოვიდა ტრაპიზონს დედოფალი-ხათუ-
 ნი, ქალბატონი მარია, იმპერატორის
 დაჲ, რომელიც ამიდელ ხუტლუ-ბეკს
 ჰყვდა ცოლად.

29 აგვისტოს, ოთხშაბათს, მე-11 ინ-
 დიქტიონს, 6866 [ახ. წ. 1358] წელს,
 წავიდა იმპერატორ ბატონ ბასილის

¹ φωτῶν TF. ² Ἰασώνιν M, Ἰασώνιν TF. ³ τὰς τὰ MTF. ⁴ Ματζούκαν TF. ⁵ χατζυμύρις M, Χατζυμυρις TF; Παίραμη TF. ⁶ αἰχμαλωσίαν, πολλὰ TF. ⁷⁻²⁸ Παλαιοματζούκαν F. ²⁸ δικαίσιμον M, Δικαίσιμον TF. ²⁹ Τοῦ αὐτοῦ ἔτους TF. ³¹ δεοντόστηθος MTF. ³⁴ δεσποινάχατ F, δεσποιναχάτ T. ³⁷ χουτ-
 λουπέκην M. ³⁸ Τὰς τὰ MTF.

5 տօ սϋϷευθիγαι τον αμηνραν Χατζυμυ-
 ριν τον υιον του Παιραμην, εϷουσα
 νυμφοστολον τον Χουπακα κδρ Βασί-
 λειον τον Σχολαριν ενδικτιωνος ια',
 27. Μηνι Σεπτεβριω ιϷ, ημερα β'
 μετα τα αποδουπον ενεγγηθε τῷ βασι-
 λει υιος, εν | και εκαλεσε κατα τον
 1300α παππον Βασίλειον ενδικτιωνος ιβ',
 10 ετους ϷωξϷ'.
 28. Μηνι 'Απριλιη, ενδικτιωνος ιγ',
 ετους Ϸωξη' ειρηλθεν ο βασιλευς εις
 την Χαλδιαν κειζειν του κουκου. 'Ελ-
 15 θων δε εκ του Παππεριου ο Κοτζιαλα-
 τιφης μετα τ' καρβαλλαριων ενεποδισεν
 πετα και τον Καβαλιτην 'Ιωάννην
 παραλυσε του κεφαλατσιου.
 1282 | 29. Μηνι Ματη ε', ημερα δ', εν-
 δικτιωνος ιδ', του ϷωξϷ' ετους, ωρα ε'
 20 ενεγενετο εκλειψις ηηλου, οια ουκ ενεγε-
 το εν τη καθ' ημας γεωεα, ωστε εφα-
 γησαν και αστερες εν τῷ οδρανῶ και
 εκρατησεν ωρας α' ημισεαν. 'Ο δε
 25 βασιλευς κδρ 'Αλεξιος και η μητηρ αυ-
 του, η κυρα Βιρηνη, και τινεσ των
 αρχοντων, καγω συν αυτοις, εδρεθημεν
 κατα συγκαριαν εν τη κατα την Μα-
 τζου:εν μονη της Σουμειλας, ποιησαντεσ
 δεησεις πολλασ και παρακλήσεις.
 30 Τῷ αυτω ϷωξϷ' ετει, ητοι προ εϷ
 μηνων, Δεκεμβριω μηνι εις τασ ε' απ-
 ηλθεν ο βασιλευς εις τα Λιμνια, ενθα
 ποιησασ ωσει γ' ημισον μηνασ παλιν
 ηλθε.
 35 'Εῷ αυτω ϷωξϷ' ετει ηλθεν εκ της
 Πολεωσ αποκρισιρας ο Λεοντοστηθος
 1300β δε | απο του βασιλεωσ κδρ 'Ιωάννου

27. 17 սեպտեմբեր, տոճածոս,
 27-12 ինդիքտոսն, 6867 [ս. ք. 1358]
 քլէ, մքլէրոս Լուցւոս Մեմլեգ, իմ-
 քերատորն Մեցմինա ցալիմցիլո, հո-
 քոն Բասիլ Սափոս մինցլցոտ Լաթքլցւոս
 Բասիլո.
 28. արիլոսի, մը-13 ինդիքտոսն,
 6868 [ս. ք. 1360] քլէ, քալուս իմքը-
 րատորն յալուս, ռուս Կոքը-Տոմագ-
 րը¹⁰⁸ սըգո. մաքամ ԶոնդրոտիԸան
 մուլուս Տոքա-Լաքոլի¹⁰⁹ 300 մեքլոտ
 Լա ՄքլՄալա կելո. իոսնը Կաչոնոն-
 սալ մափոն համարոտցւոս ցամքլցլոծա.
 29. 5 մոսն, ռոնճածոս, մը-3 ին-
 Ըիքտոսն, 6869 [ս. ք. 1361] քլէս,
 5 Տաոտք մոսԼա մոն Ըանքլցլոծա իսը-
 տո, ռոգորոց ար մոմքԼա հաքն
 տաոծափո, սը հոմ, Նըլոսի Վարսքլա-
 ցլո մամոնԼա Լա ցրոտաոննաքցլո
 մքլոծԼա [Տոնքլը]. իմքերատորն Զա-
 քոնն Վլքլո, Ըլաժոսն յալուծոն
 իրոնք, Նոցո տաչլո Լա մըլ մաոտան
 ցրոտ ԸմքոնքիԸոտ Մքմոնքցլոտ մա-
 Կլոս, Տքմքլոս¹¹⁰ մոննաքրոսի. մքրո
 յոլոլոլո Լա քարալոսն ցալուցնա-
 Ըլոտ.
 իմքը 6869 [ս. ք. 1360] քլէ, յքը-
 սո տոն քոն, Ըլքքմոնոսն Ն-Տն քալու-
 Լա իմքերատորն Լոմնոս, յք Լարհա
 Լաանքլոծոտ Տամնաքցլար տցւո Լա
 Մքան Ըանքլոն.
 իմքը 6869 [ս. ք. 1361] քլէ, Կոշ-
 ԼոնքոննաքլոլուԸան յըլիԸ մուլուս Լը-

1 αμηνραν M, 'Αμηνραν TF. 1-2 χατζυμυρην M, Χατζυμυρην TF. 2 Πειρά-
 μη T, Παιράμη F. 3 χουπακα M. 4 Ϸολαριν TFL. 5 ενεγγηθη M.
 6 αποδουπον TF. 7 υιον L. 8 Παππεριου TF. 9 τ' των TF; καρβαλλαριων M; ενεποδισεν] και
 10 εποδισεν TF. 11 δ'] β' TF. 12 ωρα ε' (Ϸαρα.) M, abs TF. 13 εκρατησεν M;
 14 ημισεαν (Ϸαρα.) M, Ϸ' TF. 15 καγω] και: εγω TF. 16-18 Ματζουσαν F.
 19 Δεκεμβριω] Σεπτεμβριω F; τας] τα TF. 20 ημισον (Ϸαρα.) M, abs TF. 21 λε-
 22 οντοστηθος MTF.

τοῦ Παλαιολόγου, ζήτων συμπενηραεῖαν
μετὰ τοῦ βασιλέως ἡμῶν.

- 5 Τῷ σαξθ' ἔται, ἰνδικτιῶνος ιδ',
μηνὶ Ἰουλίῳ, ἡμέρα δ', ὥρα τοῦ ἀπο-
δείπνου, ἐκοιμήθη ὁ μέγας δούξ Νική-
τας ὁ Σχολάρις· ὅτε καὶ ὁ βασιλεὺς
10 5 μεγάλως ἐλυπήθη, ἐπιστάς ἐν τῇ προ-
πομπῇ τῆς ἐξόδου αὐτοῦ, φορέσας καὶ
10 10 τοῖς ἀναξί.

- Μηνὶ Ἰουλίῳ κγ', ἡμέρα σ', ἰνδικ-
τιῶνος ιδ'; τοῦ σαξθ' ἔτους ε' ἀπὸ τοῦ
Παιπερτίου κεφαλῇ Χοτζιαλατίφης,
ἀσβῶν ἐπιλέκτους στρατιώτας ὤσει ὡς
15 15 καὶ πρὸς εἰσῆλθον κατὰ τὴν Ματζού-
καν πρὸς τε τὴν Δαραχανὴν καὶ Χασ-
θενίχαν. Οἱ δὲ γε Ματζουκαῖται, προ-
καταλαβόντες τὰς διεξόδους, ἔκτειναν
20 20 ὤσει σ' Τούρκους καὶ πλείους, ἀρπά-
σαντες καὶ ἄλογα καὶ ἄρματα πολλά·
1283 20 καὶ αὐτὸν τὸν Χοτζιαλατίφην | καρα-
τομοῦσι, καὶ τῇ ἐπαύριον θριαμβήσουσι·
20 25 τὰς κεφαλὰς αὐτῶν ἀνὰ τὴν Τραπε-
ζοῦντα ἔβην.

- 30 30 Μηνὶ Δεκεβρίῳ ιγ' ἀπήλθομεν
εἰς τὴν Χαλυβίαν μετὰ τοῦ βασιλέως
M301a 30 εἰς τὸ ὄπιστόκαστρον τοῦ Χατζυμίρι,
ὡσὺ τοῦ Παύραμη, ἦγον μετὰ τὴν ἐν
Κερασοῦντι εἰσέλευσιν αὐτοῦ καὶ ἔσμι-
30 30 ξιν μεθ' ἡμῶν. Ἀπὸ δὲ Χαλυβίας ἦλ-
θομεν διὰ ξηρὰς εἰς τὴν Κερασοῦντα,
ἀκολουθοῦντων ἡμῖν τοῦ ἀμυρὰ Χατ-
ζυμίρι καὶ [τῶν] Τούρκων μικροῦ δεῖν
35 35 βουλεῶς ἰνδικτιῶνος ιε', σαο' ἔτους.

Μηνὶ Ὀκτωβρίῳ ἰνδικτιῶνος ιε' τοῦ
σαο' ἔτους ὁ ἀπὸ τοῦ Ἐρζίγκ

ონტოსტეთოსი იმპერატორ ითანე პა-
ლეოლოგოსისაგან, რომელსაც დამოყ-
ვრება უნდოდა ჩვენს იმპერატორთან.
6869 [ახ. წ. 1361] წელს, მე-14 ინ-
დიქტიონს, ივლისში, ოთხშაბათს,
მწუხრის ლოცვიდან ერთი საათის
შემდეგ, ვარდაიცვალა დიდი დუქსი
ნიკიტა სქოლარისი. მაშინ იმპერატო-
რი დიდად მწუხარე იყო, დავსწრო
მის ვასვენებას და ეცვა მგლოვიარობის
ნიშნად თეთრი, როგორც მეფენ შეპ-
ფეროდა.

23 ივლისს, პარსიკებს, მე-14 ინდიქ-
ტიონს, 6869 [ახ. წ. 1361] წელს, ბაი-
ზურთის გამგებელმა სოჯალატიფმა
წამოიყვანა რჩეული მეთომრები დას-
ლოგებით 400 და გამოილაშქრა მაცუ-
კას. ლარახანეს და ხსდენხისა წინაღ-
მდეგ. მაგრამ მაცუკელები წინდარწინ
დაეპატრონენ გასასვლელს, დახოცეს
200-მდე თურქი და უფრო მეტიც, და-
ვლად ჩაიგდეს ბევრი ცხენი და იარა-
ღი. თვით სოჯალატიფსაც თავი მოჭ-
რეს და მეორე დღეს მათი თავები ზე-
იმით მოატარეს მთელ ტრაპიზონში.

30. 13 დეკემბერს. წავედით ხალი-
ბიას იმპერატორთან ერთად ხაჯიმი-
როს, ბაირამის ძის, ციხე-დარბაზში.
კერასუნტს იქით იგი გამოვიდა ჩვენს
შესახვედრად და შემოგვიერთდა. ხა-
ლიბიოდან ხმელეთით წამოვედით კე-
რასუნტს. თან გვახლდა ამირა ხაჯიმი-
რი და თურქები ნაწილობრივ ჩვენი
ქვეშევრდომები გახდნენ მე-15 ინდიქ-
ტიონს, 6870 [ახ. წ. 1361] წელს.

ოქტომბერში, მე-15 ინდიქტიონს,
6870 [ახ. წ. 1361] წელს ერზინციდან

¹ συμπενηραεῖαν M. ² ιδ' | α' TF. ³ ἡμέρας MTF. ⁴ κγ' (ძარბა.) M, κγ' TF. ⁵ ἀπὸ τοῦ | τοῦ ἀπὸ τοῦ T. ⁶ Παιπερτίου TF. ⁷ πρὸς M, πρὸς, L, πρῶν TF. ⁸ τε | τε καὶ TF. ⁹⁻¹⁰ Χασθενίχαν TF. ¹¹ Ματζουκαῖται M, Ματζουκαῖ-
ται T, Ματζουκάται F. ¹² σ' | σ' T, σ F. ¹³ ἄρματα MTF. ¹⁴ χοτζιαλατίφην M. ¹⁵⁻¹⁶ τραπεζοῦντα M. ¹⁷ δεκεβρίῳ (ძარბა.) M, Δεκεμβρίῳ T, Σεπτεμβρίῳ F;
ιγ' (ძარბა.) M, ιγ' TF. ¹⁸⁻²⁰ Χατζυμίρι MTF. ²¹ διαξηράς M; κερασοῦντα M. ²² ἀμυρὰ M, Ἀμυρὰ TF. ²³⁻²⁴ [τῶν] L, abs MTF. ²⁵ σαο' | σαξθ' T. ²⁶ Ἐρ-
ζίγκ M, Ἐρζίγκα TF.

Ἀχαιοὶνὰ κατελθὼν περιεκάθησε κάστρον τὴν Γόλαχαν ὥσει ἡμέρας ἑπτά, στήσας καὶ μάγχανον καὶ πολέμους κροτήσας σφοδρούς. Ἀλλὰ σὺν φερῶ μὴ δὲν τι θυνηθεὶς πρῶτον ἀπήλιθε μετ' αἰσχύνῃς κενός· ὅτε καὶ ὁ βασιλεὺς ἀνέκτισεν τὸν ἐν τῇ Κορδύλη γυῶν τοῦ Ἁγίου Φωκᾶ, καὶ μονὴν τοῦτον ἐποίησεν.

31. Ἐφ' αὐτῷ ἰσὼ' ἔπει ἐβίησεν ὁ αἰφνίδιος θάνατος τοῦ βουβῶνος, καὶ ἐκράτησεν τὸν αὐτὸν ἐγναυτὸν ὄλον. Πρὸς δὲ τὸ καλοκαιρινὸν καὶ θέρος γέγονε σφοδρότατος καὶ ἐλυμῆνατο, καὶ ἀποίκιζε πολλούς.

31b) Περὶ δὲ τὸν Μάρτιον μῆνα τοῦ αὐτοῦ ἰσὼ' ἔτους ἀπῆλθεν ὁ βασιλεὺς καὶ ἡ δέσποινα καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ εἰς Μεσοχάλδια, ἅμα μὲν διὰ τὸν αἰφνίδιον θάνατον, ἅμα δὲ καὶ διὰ τὴν ἀπόδρασιν τοῦ Κομνηνοῦ Ἰωάννου ἐκ τῆς Ἀδριανοπόλεως καὶ ἔλυσιν τοῦτοῦ ἐκ τῆς Νινώπης, ἔθνα καὶ ἐκουμῆθη.

20 25 30 35 32-33. Ὅτε καὶ οἱ βασιλεῖς, ἐλθόντες ἐκ Χαλδίας, οὐκ εἰσηλθόν ἐν Τραπεζοῦντι εἰς τὸ κάστρον διὰ τὸν σφοδρότατον θωαγμὸν τοῦ θανάτου· ὁπῆρχε γὰρ μὴν Ἰούλιος· ἀλλ' ἐσκήνωσαν εἰς τὸν Ἁγίον Ἰωάννην τὸν Ἀγιαστὴν εἰς τὸν Μίνθρον βουβόν· ὅτε καὶ πρέσβυς ἦλθεν ἐκ τοῦ Τζαλαπῆ Τατζατίνῃ διὰ τὴν συμπενθερίαν. Τότε μικροῦ δεῖν ἐπανέστησάν τινες τῶ βασιλεῖ. Ἀποδράς ἐκ τῆς εἰρητῆς καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Κομνηνοῦ κῆρ Ἰωάννου, καὶ ἀπῆλθεν εἰς τὸν Καφᾶν, εἶτα εἰς τὸν Γαλατᾶν.

32-33. Μηνί Ἀπριλίῳ, ἰνδικτιῶνος α' τοῦ ἰσὼσ' ἔτους ἀπῆλθον μετὰ τοῦ βασιλικῆς κατέργου εἰς τὴν μεγάλην Πάλιν, ὅ τε μέγας λογοθέτης κῆρ

მოვიდა სხიონაკი¹¹, თითქმის 16 დღე ალყა შედარტყა გოლახას¹² ციხეს, დაუდგა მანქანები და სასტიკედ იბრძოლა. მაგრამ ღვთისთ ვერაფერი მოახერხა და წავიდა სირცხვილეული და ხელცარიელი. მაშინ აღადგინა იმპერატორმა წმიდა ფოკას ტაძარი კორდოლეში¹³ და ეს მონასტრად აქცია.

31. იმავე 6870 [ახ. წ. 1362] წელს გაჩნდა უცბად მომაკვდინებელი საზარდულის სენი და მთელ იმ წელიწადს მიფინავრებდა. კარგ ამინდსა და ზაფხულში კი უფრო გაძლიერდა ჰაღადაზიონა და გადაასახლა ბევრი.

იმავე, 6870 [ახ. წ. 1362] წლის მარტში ჩავიდნენ იმპერატორი, დედოფალი და დედამისი მესოქალიდის¹⁴, თან უცბად მომაკვდინებელი სენის გამო და თანაც იმტომ, რომ ითანე კომნინოსი¹⁵ ანდრიანოპოლიდან გამოიქცა, სინოპს ჩამოვიდა და იქ გარდაიცვალა. როცა ივნისში სამეფო სახლი ანდრუხდა ქალიდიდან, ტრაპიზონის ციხე-დარბაზში არ შესულა სიკვდილის უსასტიკესი შიშით, არამედ კარეგებში დადგნენ წმიდა ითანე ნათლისმცემელთან მიწობისის¹⁶ სერაზე. მაშინ იქვე მოვიდა ხელგბი¹⁷ ტაფელისის ელჩი დამოყვრების საქმეზე. მაშინ ცოტადა უნდოდა ზოგიერთს რომ ასჯანყებოდნენ იმპერატორს. ვაიქცა სატუსალოდან კომნინოსის, ბატონი ითანეს ძეც; მივიდა კათას, იქიდან კი გალატას¹⁸.

32—33. აპრილში, 1-ლ ინდიქტიონის, 6871 [ახ. წ. 1363] წელს მეფის კატარლით წავედით დიდებულ ქალაქს¹⁹ დიდი ლოგოთეტი²⁰ ბატონი

¹ Ἀχαιοὶνὰ ἀχαιοῖνὰ M, Ἀχχαιοῖνὰπὰχ Ἰ, Ἀγχαιοῖνὰπὰχ F, Ἀρχαιοῖνὰπὰχ L. ² μάγχανον TFL. ³⁰ πρέσβυς M. ³¹ τζαλαπῆ ML. ³² ἰσὼσ. ὁ. 49; Τατζατίνῃ ³³ ἰσὼσ. ὁ. 49; Τατζατίνῃ. ³⁴ συμπενθερίαν M. ³⁵ Ἰωάννου MF, Ἰωάννης TL; καὶ) (καὶ) L. ³⁶ Καφᾶν MTF; γαλατᾶν M, Γαλάτᾶν TF. ³⁷ 32-33.] 32. TF.

Γεώργιος ὁ Σχολάρις καὶ ὁ πρωτοσεβαστὸς καὶ πρωτονοτάρις Μιχαὴλ ὁ Παλάριετος ὁ ταῦτα γράφων, καὶ προεκυνήσαμεν προσηυχήσεις φοβερὰς. Ἐῴσαμεν

M302a | καὶ τὸν βασιλέα κύρ Ἰωάννην τὸν

6 Παλαεολόγον καὶ τὸν βασιλέα κύρ Ἰωάσαφ μοναχὸν τὸν Καντακουζηνόν, τὸν πατριάρχην κύρ Κάλκιστον καὶ τὰς ἑσποίνους καὶ τοὺς υἱοὺς τοῦ βασιλέως

10 καὶ αὐτὸν δὴ τὸν καπετάνον καὶ ποτεστάτην τῶν ἐν τῇ Γαλατῇ Ρενουιτῶν Λεονάρδου τῷ Μουντάτω. “Ὅτε ἐποιήσαμεν τὴν συμφωνίαν τῆς συμπενήθειας, ἵνα λάβῃ ὁ τοῦ βασιλέως τοῦ Παλαιολόγου (ὁ) υἱὸς τὴν θυγατέρα τοῦ βασιλέως τῆς Τραπεζούντος κύρ Ἀλεξίου τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ. Καὶ ἤλθσαμεν μὴν Ἰουνίῳ ε', τῷ αὐτῷ ἡμέρᾳ ἔτε, μὴν Αὐγούστῳ ε' νὰ ἐμίχθῃμεν τὸν αὐτοῦ γαμβρὸν, τὸν Χουτλουπέκην, τὸν υἱὸν τοῦ Τουράλη. Ἄλλὰ μὴ ἐμίχθόντες διὰ τὸν ἐπεισεπρόντα τοῖς Τούρκοις ἀφνίδιον θάνατον, μεθ' ἡμέρας κ' πάλιν ἐστράφημεν ἐν Τραπεζούντι.

25 34. Μηνὶ Ὀκτωβρίῳ κζ', ἡμέρᾳ σ', ἰνδιαιτῆνος β', ἔτους ἡσὸς', καθέξο-

M302b μένου τοῦ βασιλέως ἐν τῷ ποταμῷ τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου κατὰ τὸν καταβᾶτόν, ἀφῆνης περιέπεσον αὐτῷ οἱ ἐκ τῶν ἀρχόντων Καβαζῖται, ὁ μέγας λογοθέτης κύρ Γεώργιος ὁ Σχολάρις καὶ ἕτεροι, καὶ ἐδείξαν αὐτὸν ἀπ' ἐκεῖ μέχρις αὐ-

გიორგი სქოლარისი და პროტოსევასტოსი და პროტონატარისი¹² მიქელ პანარეტოსი, სწორედ ის, ვინც ამას წერს, და ვეცით მოწიწებული თავყვანი. ვნახეთ აგრეთვე იმპერატორი ბატონი იოანე პალეოლოგოსი, იმპერატორი ბატონი იოსაფ მონახონი კანტაკუზინოსი¹², პატრიარქი ბატონი კალისტოსი, დედოფლები, მეფის ძენი და აგრეთვე თვით კაპიტანი და მოურავი გენუელებისა ვალტამში¹³ — ლეონარდო დე-მუნტატო. მაშინ შევთანხმდით მოყვრობაზე, რომ იმპერატორ პალეოლოგოსის ძეს წამოეყვანა ცოლად ტრაპიზონის იმპერატორის, დიდი კომნინოსის ბატონი ალექსის ასული. წამოვედით 5 ივნისს, იმავე, 6871 [ახ. წ. 1363] წელს, რათა 15 აგვისტოს შეგხვედროდით მის [ე. ი. ტრაპიზონის იმპერატორის] სიძეს ხუტლუ-ბეგს, თურ-ალის ძეს. მაგრამ ვერ შეგხვედით. მაშინ თურქებში გაჩენილი შავი ჭირის გამო. 27 დღის შემდეგ კვლავ დავბრუნდით ტრაპიზონს.

34. 27 ოქტომბერს, პარასკევს, მე-2 ინდიქტიონს, 6872 [ახ. წ. 1363] წელს, როცა იმპერატორი წმიდა გრიგოლის წყალთან ჩადიოდა დაღმართზე¹⁴, უეცრად დაესხნენ მას თავს თავად კავაზიტისების გვარისანი, დიდი ლოგოთეტი ბატონი გიორგი სქოლარისი და სხვანი და სდიეს მას იქიდან თვით ცი-

¹ σχολάρις TF; πρωτοσεβαστὸς] αἰσεβαστὸς M, Σεβαστὸς TF. ² αἰγεργάρις M, ὁ νοτάρης TF. ⁷ Ἰωάσαφ μοναχὸν] Ἰωάσαφ ἡ M, Ἰωάσαφα TF. ¹⁰ καπετάνον MTF. ¹² Λεονάρδου MTF; τε MT, ντε F. ¹³ μουντάτω M, Μουντάτω T, Μυρτάτω F. ¹⁸ ε'] β T. აქ წყდება 32-ე თავი ტაფელისა და ფალმერაიგირის გამოცემაში და შემდეგ ასალი ამზავით იწყება 33-ე თავი. მაგრამ აღმბროსის აზრით, 33-ე თავის დასაწყისი ზემო წინადადების გაგრძელებას წარმოადგენს (იხ. ლამბროსის გამოცემა, გვ. 284); ტაფელი და ფალმერაიგირი შეუცდებია იმას, რომ ხელნაწერში ეს ასოები სინგურით ყოფილა ნაწერი. ¹⁹ ...[ε'] ამ ადგილას, ფალმერაიგირის აზრით (იხ. მისი გამოცემის შენიშვნა, გვ. 31), უნდა აკლდეს სიტყვა ἀπ᾿ ἡλθᾶμεν, ლამბროსი კი ფიქრობს, რომ არ უნდა აკლდეს: ვინაიდან უკვე აღრვევა ἤλθᾶμεν, დამატებას აღარ საჭიროებს ტექსტი. ²⁰ γαμβρὸν M. ²⁸ Καταβᾶτόν L. ³⁰ καβαζῖται, καθᾶζῖται. M, Καβασιται TF. ³¹ Γεώργιος] Γρηγόριος TF; σχολάρις TF. ³² ἐδείξαν M, ἀπέδειξαν TF.

- 5 τος του κουλα. Καὶ οἱ μὲν Καβαζῖται διὰ ξηρὰς φυγόντες συναλφθῆσαν καὶ ἐκράτηθησαν ἢ δὲ μέγας λογοθέτης τὸν τοῖς περι' αὐτὸν ἀπήλθεν εἰς τὴν Κερασσίδα, εἶτα εἰς τὴν Ἀμυνσον. ὅτε καὶ ὁ μητροπολίτης Τραπεζούντος Νίφων ὁ Περυγιάωνίτης, κοινῶνδ' ὄν τῆς βουλῆς, περιωρίσθη ἐν τῇ μονῇ τῆς Σουμελας ἐν Τραπεζούντῃ. Τῇ δὲ κθ' 10 τοῦ Δεκεμβρίου μηνός, ἡμέρα σ' πάλιν ἦλθεν ὁ μέγας λογοθέτης, μεσάζοντος εἰς τοῦτο τοῦ Νεζαυάντου Σπίνουλα καὶ Στεφάνου τοῦ Δακκονίτη.
- 15 35. Τῷ αὐτῷ ἔτει, ἦτοι ἡσοῦβ', ἰνδικτιῶνος β', μηνὶ Μαρτίῳ ιθ' ἐν ἡμέρᾳ τῇ μεγάλῃ Τρίτῃ ἐκοιμήθη ὁ μητροπολίτης Τραπεζούντος κθρ Νίφων, νόσῳ προσπαλάσας πλευρίτιδι, ἔτι ὂν 1803a ἐν τῇ Σουμελῃ· καὶ ἐνεταφιάσθη ἀρχιερατικῶς εἰς τὴν Χρυσοκέφαλον, εἰς τὸν τάφον τοῦ μητροπολίτου κθρ Βαρνάβα. Καὶ ἐψηφίσθη ὁ σκευοφύλαξ Ἰωσήφ ὁ Λαζαρόπουλος, καὶ ἀπήλθεν εἰς τὴν Πόλιν.
- 25 36. Μηνὶ Δεκεμβρίῳ ισ', ἡμέρᾳ β' περι' τὸν ὄρθρον, ἰνδικτιῶνος γ' τοῦ ἡσοῦγ' ἔτους ἐγενήθη τῷ βασιλεῖ σὺν δὲ ἐκλήθη Μανουίλ.
- 18286 | 37. Μηνὶ Ἀπριλίῳ ιγ', τῷ αὐτῷ 30 ἡσοῦγ' ἔτει, τῇ μεγάλῃ Κυριακῇ τοῦ Πάσχα, ἵσταμένου τοῦ βασιλέως εἰς τὸ μαϊτάνιον, ἐγένετο ἔχλησις μέσον τοῦ κοινσούλου καὶ τοῦ παίλου, ὅτε ἦλθε καὶ ὁ μητροπολίτης κθρ Ἰωσήφ, χειροτονημένος εἰς τὸν θρόνον Τραπεζούντιων· καὶ τῇ Τρίτῃ τῆς διακαινησίμου γέγονεν ἡ ἐξέλευσις αὐτοῦ.
- 35 38. Μηνὶ Ἰουλίῳ ιδ', ἰνδικτιῶνος γ', τοῦ ἡσοῦγ' ἔτους κατέβη ὁ τοῦ βα-

ზე-დარბაზაძე. კავშირები ხმელეთით რომ ილტვოდნენ, მაშინ დაეწივნ მათ და შეიპყრეს, ხოლო დიდი ლოგოთეტი თავიშინებოთი კერასუნტს მივიდა, მერე კი ამინუსს²⁵. მაშინ ტრაპიზონის მიტროპოლიტი ნიფონ პტერიგიონიტისიც, შეთქმულების მონაწილე, სუმელის მონასტერში ჩასვეს ტრაპიზონში. ხოლო 29 დეკემბერს, პარასკევს, დიდი ლოგოთეტი, ჯიანოტო სპინოლას და სტეფანე დაცნობინის²⁶ შეამავლობით, უკან დაბრუნდა.

35. აგრეთვე იმავე 6872 [ახ. წ. 1364] წელს, მე-2 ინდიქტიონს, 19 მარტს, დიდ სამშაბათ დღეს, ჯერ კიდევ სუმელის მყოფი, გარდაიცვალა პლევრიტით დასნეულებული ტრაპიზონის მღვდელმთავრობის შესაბამისად ქრისტოკეფალოსში, მიტროპოლიტ ბარნაბას²⁷ საფლავში. დაადგინეს [მიტროპოლიტად] სვეეოფილქის²⁸ იოსებ ლაზაროპულოსი²⁹ და წავიდა იგი კონსტანტინოპოლს.

36. 16 დეკემბერს, ორშაბათს, ცისკრისას, მე-3 ინდიქტიონს, 6873 [ახ. წ. 1364] წელს, იმპერატორს შეეძინა ვაჟიშვილი, რომელსაც მანუილი დაარქვეს.

37. 13 აპრილს, იმავე 6873 [ახ. წ. 1365] წელს, აღდგომის დიდ კვირას, როცა იმპერატორი მოედანზე³⁰ იყო, მოხდა შეხლა-შემოხლა კონსულსა და ბაილს³¹ შორის. მაშინ ჩამოვიდა ტრაპიზონის [სამიტროპოლიტო] ტახტზე ხელთდასხმული მიტროპოლიტი ბატონი იოსებიც და ნაიდგომევეს, სამშაბათს მოხდა მისი კურთხევა.

38. 14 ივლისს, მე-3 ინდიქტიონს, 6873 [ახ. წ. 1365] წელს, ჩამოვიდა ამ

¹ კულა TF; Καβαζίται TF. ⁵ τὴν Ἀ. MT. ⁶ Τραπεζούντος] abs TF; νόφων M. ⁷ περιγυγιανῶν M, Περυγιάωνίτα TF. ¹² Σπίνουλ TF. ¹³ δακκονίτη M, Δακκῶπι T, δακκ... F. ¹⁵⁻¹⁶ ἐνημέρα M, ἐνήμερα L. ²⁴ πόλιν MTF. ²⁵ ἡμέρα (ძარბა.) M, ἡ T, ἡ σ' F; β'] ε' F. ²⁷ ἐγενήθη M. ³² μαϊτάνιον M, Μαϊτάνιον TF. ³³ Κοινσούλου TF; Παίλου TF. ³⁶ διακαινησίμου M.

- M303b σιλεως γαμβρός Χου|τλουπέκ ὁ ἀμη-
 ρας μετὰ τῆς αὐτοῦ δμοζῆγου κυρὰς
 Μερίας δεσποινάχατ τῆς μεγάλης Κομ-
 νηγῆς ἐν ταύτῃ τῇ ἐνθάξιμον· πόλι·
 5 Τραπεζοῦντι, καὶ ἠνώθη τῷ βασιλεῖ,
 καὶ ἐξῆλθεν εἰς τὸ παλάτιον. Καὶ
 σηκώσας κατὰ τὸν Ἅγιον Ἰωάννην
 τὸν Ἀγιαστὴν ὄρε· ἡμέρας ἧ', πάλιν
 μετ' εἰρηγῆς ἀπῆλθε, τιμηθεὶς μεγάλως.
- 10 39. Ἐξ δὲ τὸ ἐπιὸν ἔτος ἀνήλθεν
 ὁ βασιλεὺς εἰς τὸν Παρχάριον. Καὶ ἡμεῖς
 ἀπαντες, σὺν αὐτῷ ἀνάβάντες ἐκ
 Σπέλιας εἰς τὴν Φιανόνην καὶ παροδεύ-
 σαντες τὸ Γαντοπέδιον καὶ Μάρμαρα
 15 καὶ διαβάντες τὸν Ἅγιον Μερκούριον,
 ἀνήλθομεν εἰς τὸν Ἀχάντακα πεζοὶ
 καὶ καθάλλαιροι ὑπὲρ τοὺς διεχιλίους.
- M304a Καὶ ποιήσαντες μετὰ τοῦ ἀμηρᾶ|ἡμέ-
 ρας δ', πάλιν ὑπεστρέψαμεν μῆγι Ἰου-
 νίῳ ἰνδοκτιῶνος ε' τοῦ ρωσ' ἔτους, κα-
 20 ταβάντες ἐν τῇ Λαζικῇ μετὰ δυνάμει
 διὰ τε ξηρὰς καὶ διὰ θαλάσσης ἅμα
 βασιλεῖ καὶ τῇ τοῦτου μητρὶ τῇ δεσ-
 ποίνῃ, κατέχοντες ἅμα καὶ τὴν τοῦ βα-
 25 σιλέως θυγατῆραν κυρὰν Ἄννην τὴν
 μεγάλην Κομνηνῆν, ἣτις συνεξέχθη
 τῷ βασιλεῖ τῶν Ἰβήρων καὶ Ἀβραζῶν
 κερ Παγκρατιῶ τῷ Παγκρατιανῷ ἐν τῇ
 1287 γῶρᾳ Μακροῦ | αἰγιαλοῦ. Ἐλθόντες δέ,
 30 παρευθεὶς ἀνήλθεν ὁ βασιλεὺς εἰς τὸν
 Παρχάριον τῆς Απαρχανῆς εἰς τὸ Λιμα-
 νιον, καὶ ἀπῆλθεν ἕως Χαλδίας.
40. Μῆγι Νοεμβρίῳ ἰβ', ἰνδοκτιῶνος
 ε', ἔτους ρωσ' ἐξῆλθεν ὁ μητροπολί-
- სვებედნიერ ქალაქ ტრაპიზონის იმპε-
 რატორის სიძე ამირა ხუტლუ-ბეგი თა-
 ვის მიუღწეო და კომინოს ქალბა-
 ტონ დედოფალ-ხათუნ მარიათურთ
 და ესტუმრა იმპერატორს და შევიდა
 სასახლეში. ბინად იღვა კარგებში
 წმიდა იოანე ნათლისმცემელთან
 დაახლოებით 8 დღეს და მერე, დიდად
 პატივცემული, შვიდობით წაბრძანდა
 უკან.
39. შემდეგ წელს იმპერატორი ავი-
 და პარხალს და ჩვენ ყველანი. მას-
 თან ერთად აველიდ სელიადან ფიან-
 ნოეს, ავუარე ვანტოპედინსა და მარ-
 მარას, ვანვლეთ წმიდა მერკურისი და
 მიველით ახანტაკის¹³² ქვეთინი და ცხე-
 ნოსანი ორიათსებ მეტი. დავყავით რა
 ამირასთან 4 დღე, უკან გამოვბრუნ-
 დით ივნიში, მე-5 ინიქტიონს, 6875
 [ახ. წ. 1367] წელს და ჩველით ლა-
 ზიკაში, ადგილს, სახელად მაკროსეგი-
 ალოს¹³³ ვარითურთ, ხმელეთითა და
 ზღვით, იმპერატორთან და დედამის-
 დედოფალთან ერთად. თან გვყავდა აგ-
 რეთვე იმპერატორის ასული ქალბა-
 ტონი ანა¹³⁴, დიდი კომინოსი, რომე-
 ლიც უნდა მისთხოვებოდა ცოლად
 იბერთა და აფხაზთა მეფეს ბატონ-
 ბაგრატ ბაგრატიონს¹³⁵. ხოლო როცა
 წამოველით, იმპერატორი ლარასანე-
 დან¹³⁶ ლიძინით¹³⁷ პირდაპირ ავიდა
 პარხალს, და მიიღწია ქალდასამდე.
40. 12 ნოემბერს, მე-6 ინიქტიონს-
 6876 [ახ. წ. 1367] წელს, მიტროპო-

¹ γουτლόντ M, Χουτλουπέκης L; ἀμηρᾶς M, Ἀμηρᾶς, TF. ² Δεσποινა-
 χᾶτ, TF. ³ πόλι M. ⁴ τραπεζοῦν M, Τραπεζοῦντα L. ⁵ ἄγιον TF. ⁶ ἄγιαστῆν
 TF. ⁷ σπέλιας M, Σπελίας TF; φιάνονην M. ⁸ Μάρμαρα | შტრ. Μαρμάρου, თ.
 43. ⁹ ὑπεστρέψαμεν | აქ ტავლი და ფალშერაიერი წერტილს სვამენ და ხელნაწერშიც
 გამოყოფილია, მაგრამ ლამბროსის აზრით, მუგი Ἰουνίῳ და სხვ. წინა სტყვესთანაა დაკავ-
 შირებული. ¹⁰ ἀβραζῶν M, Ἀβραζῶν TFL. ¹¹ Παγκρατιανῶ | Παγκρατιᾶ T.
¹² μακροῦ MTF, Αἰγιαλοῦ TF, შტრ. თ. 48: Μακροαγιαλῶς, Μακροαγιαλοῦ-
 31—32 ἰμάνιον M, Ἰμάνιον T, ἰμῶν F, თან ფალშერაიერი დართავს: ხელნაწერში ქა-
 რავშაა და სივეთა რა უნდა ყოფილიყო — Ἰμანიόν, Ἰμანიόν, Ἰμანი ἢ Ἰμანიასᾶ;
 ალ. ხანანაშვილის გამოცემაში წერია Ἰμანიόν; იხ. აგრეთვე ჩვენს თარგმანს დართული შე-
 ნიშნა.

M304b τῆς | κερ Ἰωσήφ ἐκ τοῦ θρόνου τῆς
 Τραπεζούντος, καὶ ἐξῆλθεν ἐν τῇ μονῇ
 τῆς Ἐλεούσης. Καὶ περὶ τὰς ἡ' τοῦ
 5 Ἰουλιου μηνὸς τοῦ αὐτοῦ ἔτους
 διὰ τὸ κούρσον ὃ ἐποίησαν τὰ ἀῤῃακια
 παρασιδήμια τοῦς Ἀραβιάτας. Ὅτε
 καὶ ὁ περιήγημένος μου υἱὸς Κωνσταν-
 τίνος, φεῦ, φεῦ μοι τῷ ἀθλίῳ καὶ
 10 ἀμαρτωλῷ, ἐν τῇ θαλάσῃ πεσὼν τῇ
 ἑορτῇ τῆς Μεταμορφώσεως κατὰ τὴν
 μονὴν τῆς Ἁγίας Σοφίας, τέθνηκεν,
 ἐτῶν ὄν ιε' μεθ' ὃν καὶ ὁ ἑτερός μου
 15 πῶθινοτάτος υἱὸς Ῥωμανός, ἐτῶν ὄν
 ιζ', δυσουρικῶν προσπαλαίσεως νοσήματι,
 κεκοιμήται. Λεῖποντός μου μῆνας γ'
 ἤμισον ὑπέστρεψα.

M305a 41. Τῷ αὐτῷ ἰωσήφ' ἔπει | μῆνι
 Μαρτίῳ ἐξελεῖθον ὁ Γλιτζιασθιλάνης
 20 ἐπολιόρκει: τὴν καθ' ἡμᾶς Χαλδίαν ὅτε
 καὶ ἐκστρατεύσεας ὁ βασιλεὺς ἀνέβη
 ἐκεῖ.

Μῆνι Ἰανουαρίῳ, ἰνδικοτιῶνος ζ',
 ἔτους ρωσζ' κατὰ τὴν ἡμέραν πῶν
 25 Φώτων ἐπιείσθη ἡ Γόλαγα παρὰ τῶν
 Τούρκων κλοπικῶς δι' ἣν αἰτίαν ἠφα-
 νίσθη ἡ Χαλδία, οἱ μὲν ἐν τοῖς πολέ-
 μασι, οἱ δὲ ἐν τῷ ἔκεισε δολίῳ σηηλαίῳ.

42. Τῷ αὐτῷ ἰωσήφ' ἔπει περὶ τὴν
 30 ἐκβᾶσαν τοῦ Ἰανουαρίου ἀπήλθεν ὁ βα-
 σιλεὺς εἰς τὰ Λιμνία μετὰ στόλου κα-
 λου, καὶ λεῖψας τετραμηνιατον ὑπέ-
 στρεψεν.

43. Μῆνι Μαίῳ, ἰνδικοτιῶνος η',
 35 ἔτους ρωσῃ' ἐξῆλθεν ὁ βασιλεὺς μετὰ
 τινων ὀλιγοστων στρατιωτων εἰς τὸν
 Παρχάρον περὶ τὰ μέρη τοῦ Μαρμάρου.
 Καὶ κατὰ τὴν κα' τοῦ αὐτοῦ μηνός,
 39 ἡμέρα σ' ἐξείφνης συνήγησαν Τούρ-
 M305b | κους, ὄζει καβαλλαρῖους πανταχοσίους
 L288 καὶ | πεζοὺς τριχοσίους. Ἦσαν δὲ

ლიტი ბატონი იოსები გადადგა ტრა-
 პიზონის ტახტიდან და შედგა [ბერად] ელევსის მონასტერში. 19 ივლისს, იმა-
 ვე 6876 [ახ. წ. 1368] წელს, იგი წავი-
 ღდა კონსტანტინოპოლს იმ თავდასხმის
 გამო, რომელიც მოახდინეს მეკობრეებ-
 მა არანელეზზე¹⁸. აგრეთვე მაშინ ჩე-
 მი საყვარელი შვილი კონსტანტინე,—
 ვიო, ვიო, მე საცოდავსა და ცოდვილს,—
 ზღვაში ჩავარდა ფერისცვალება დღეს
 წმიდა სოფისის¹⁹ მონასტერთან და და-
 იღუბა 15 წლისა. იმის შემდეგ ჩემი
 მეორე უსაყვარლესი შვილი რომანო-
 ზი, 17 წლისა, შარდის შეკავების სენით
 დამძუნებული გარდაიცვალა. სამთვე-
 ნახევარს დარჩენის შემდეგ დავბრუნ-
 დი.

41. იმავე 6873 [ახ. წ. 1365] წელს,
 მარტში მოვიდა ქილიჯ-არსლანი და
 თავს დაესხა ჩვენს ქვეშევრდომობა-
 ში მყოფ ქალდასს. მაშინ იმპერატორ-
 მაც გაილაშქრა და იქ მივიდა.
 იანვარში, მე-17 ინდქიტონს. 6877
 [ახ. წ. 1369] წელს, ნათლიების დღეს,
 ქურღულად აიღეს გოლხა თურქებმა.
 ამის გამო აზრებულნი იქმნა ქალდასი,
 ერთი მხრით იმგზში, მეორე მხრით კი
 იქაურო მუხთალ გამოქვაბულებში.

42. იმავე 6877 [ახ. წ. 1369] წელს,
 იანვრის დასასრულს, იმპერატორი კარ-
 გი ფლოტით ჩავიდა ლიმნისს, დარჩა
 იქ ოთხ თვეს და უკან დაბრუნდა.

43. მაისში, მე-8 ინდქიტონს. 6878
 [ახ. წ. 1370] წელს, მეომართა მცირე
 რიცხვით წავიდა პარხალს¹⁴⁰ მარმარო-
 სის მხრიდან. ხოლო იმავე თვის 21-ს,
 პარასკევს, მოულოდნელად წააწყ-
 ვადა თურქებს, დაახლოებით ხუთას
 ცხენოსანს და სამას ქვეითს. მეფეს
 ჰყავდა დაახლოებით ასი ცხენოსანა.

⁶ ἀῤῃακια] ἀῤῃακια T. ¹⁵ προσπαλαίσεας F. ¹⁷ ἡμισον L, c' MT, ζ' F. ¹⁸ ρωσῃ'] abs TF. ¹⁹ Γλιτζιασθιλάνης MTF, ἄρ. Χλιατζιασθιλάνης, σ. 49. ²⁰⁻²³ ἐκεῖ. Μῆνι F, ἐκεῖ μῆνι MT. ²⁸ ἐκείσε δολίῳ MT, ἐκεῖ σεδολίῳ F. ²⁹ ρωσζ' ἔπει M, ἔπει ρωσζ' TF. ³⁶ ὀλιγοστων T. ³⁹ ἡμέρα (ქარავ.) M, σ' TF.

περι τὸν βασιλέαν ὄσει ἕκατον καβαλλάριοι· ὅτε καὶ κροτήσας πόλεμον νικᾷ κατὰ κράτος ὁ βασιλεύς, καὶ δῶκει αὐτοῦς, στείλας καὶ κεφαλὰς ἀγάργιν-
5 κάς ἐνταῦθα καὶ τὴν τούτων σημαίαν.

44. Μηνὶ Αὐγούστῳ ἢ γ', ἡμέρᾳ γ', ἰνδικτιῶνος ἡ'. τῆ ςωαῳῃ ἔτει εἰς ἤλθεν ὁ μητροπολίτης κῦρ Θεοδόσιος εἰς τὴν Τραπεζοῦντα, καὶ ἐνεθρονισάσθη· ὃς ὠρητο μὲν ἐκ Θεσσαλονίκης, μονάζει
10 ὃς ἐν τῆ Ἀγίῳ ὄρει χρόνους κ'. Καταλαμβάνει ὃς τὴν εὐδαίμονα Κωνσταντινούπολιν, γενόμενος ἡγουμένος ἐν τῇ μονῇ τῶν Μαγγάρων· εἶτα ψήφῳ συν-
15 οδικῇ χειροτονεῖται καὶ στέλλεται. Μηνὶ Αὐγούστῳ σ' ἀπήλθαμεν ἐν τῇ Λαζικῇ
M306a καὶ πρὸς τὸ ἔχβαν τοῦ | μῆνός, περι τὰ εἰς-τήρια τοῦ ςωπαῳ ἔτους ἐμίγνυ-
μὲν τὸν βασιλέα τὸν Παγγράτιν. Εἶτα
20 ἀπήλθαμεν εἰς τὸ Βαθίην, στήσαντες τὰς τέντας ἔξω, ἔχοντες καὶ κότεργα β' καὶ ξυλάρια ὄσει μ'. Ἐκεῖ γοῦν ὁμι-
λήσαντες καὶ τῷ Γουρέλῃ, ἔλθόντι εἰς προσκύνησιν τοῦ βασιλέως, καὶ ἐξ ἡμέ-
25 ρας ποιήσαντες, πάλιν ἐστράφημεν ἰν-
δικτιῶνος ια'.

45. Μηνὶ Ἰανουαρίῳ ἢ γ', ἀπελθόν-
τος τοῦ βασιλέως κατὰ τῆς Χερσιάνης καὶ γίνους πολλῆς γενομένης καὶ χει-
30 μῶνος πολλοῦ ἐπειπεσόντος, γέγονε τροπή, καὶ ἐφθάρησαν Χριστιανοὶ ρμ', οἱ μὲν ἔργον σπάθης γενόμενοι, οἱ δὲ, καὶ μέλλον οἱ πλείονες, ἐπὶ τοῦ κρούσε ἀπέθανον ἰνδικτιῶνος ια', ἔτους ςωπαῳ.
35
46. Μηνὶ Νοεμβρίῳ ια', ἡμέρᾳ σ'
M306b τοῦ ςωπβ' ἔτους, | ἰνδικτιῶνος ςβ': ἤλ-
θεν ὁ τοῦ βασιλέως τῶν Ῥωμαίων κῦρ Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου υἱός, ὁ κῦρ Μιχαήλ, μετὰ δύο μεγάλων κατέργων

¹ βασιλέα TF. ⁴ στείλας] στείλας T. ⁹ ἐνεθρονισάσθη TF. ²⁰ Θεσσαλονίκης M. ¹⁴ Μαγγάρων MTF. ²⁵ στέλλεται μηνὶ T. ²⁶ σ'. ²⁷ ἀπήλθαμεν T. ¹⁷ ἔχβαν TF. ²⁰ Βαθίην L. ²² β'] ς' F, abs T; ξυλάρια T; ὄσει] abs TF. ²³ γουρέλῃ M. ³⁰ ἐπειπεσόντος M. ³¹ ἐφθάρησαν M. ³⁵ ἡμέρα (πάρω.) M. ^τ T F. ³⁶ ιβ'; (πάρω.) M, ιβ' TF.

ამტყლარ ზობოლში გაიმარჯვა მეფემ, სდია მათ და იქლან აგარიანთა თავები და მათი დროშა გამოგზავნა.

44. 13 აგვისტოს, სამშაბათს, მე-8 ინდიქტიონს, 6878 [ახ. წ. 1370] წელს მოვიდა ტრაპიზონს მიტროპოლიტი ბატონი თეოდოსი¹⁴¹ და დაჯდა [სამიტროპოლიტო] ტახტზე. ის წამოსული იყო თესალონიკიდან და 20 წელიწადს მონახვებობდა მთაწმიდაზე¹⁴². მერე ჩავიდა სეპედენიერ კონსტანტინოპოლს და გახდა მანგანონის მონასტრის წინამძღვარი. მას შემდეგ კი სინოდისაგან იქნა ხელთდასხმული და [ტრაპიზონს] გამოიგზავნა. 6 აგვისტოს წვედელი ლაზიკაში და თვის ბოლოს, 6881 [ახ. წ. 1372] წელს დასაწყისში შეგვხვდით ბაგრატ მეფეს. მას შემდეგ მივედით ბათუმს¹⁴³, კარგები გარეთ; ცის ქვეშ დაედგით. გვყავდა 2 კატარა და 40-მდე ნავი. იქ ვეზაბა-სეთ გუროელს¹⁴⁴, რომელიც მეფესთან პატივისცემისათვის¹⁴⁵ მოვიდა. დავრჩით ექვს დღეს და უკან დავბრუნდით მე-11 ინდიქტიონს.

45. 13 იანვარს, მეფე წავიდა ხერციონს, მაგრამ მოვიდა დიდი თოვლი, ატყდა დიდი ქარბუქი, მოხდა უკანდახევა და 140 ქრისტიანი დაიღუპა: ზოგი მახვილის მსხვერპლი გახდა, ზოგი კი უშეტენობა, სიცოცხთ დაინოცა მე-11 ინდიქტიონს, 6881 [ახ. წ. 1373] წელს.

46. 11 ნოემბერს, პარასკევს, 6882 [ახ. წ. 1373] წელს, მე-12 ინდიქტიონს ჩვენი მეფის წინააღმდეგ ორი დიდი კატაროლი და ერთი უფრო მომცრითი მოვიდა ბიზანტიის იმპერატორის ბატონ იოანე პალეოლოგოსის ძე¹⁴⁶, ბატონი მიხეილი. დადგა 5 დღეს და

- καὶ ἐνός μικροτέρου κατὰ τοῦ βασιλέως ἡμῶν. Καὶ σταθείς ἡμέρας ἑ' ἐπὶ κλίνοισι γέροντες, μὴ ἀνίστας τι τῶν ἀνοκίτων, ὡν σὺν αὐτῷ ἡ πρωτοβεστιάριος
- 1289 5 κύρ Ἰωάννης ὁ Ἀνδροικίποσλος· ἔξ καί, ἀπελθὼν ἐς Παλαιολόγους, αὐτὸς ἐξήλθε καὶ γέγονεν ἐπόσπονδος τῶν βασιλεί ἡμῶν.
47. Μηνί Ἀπριλίῳ ἰδ', ἡμέρα α', ἰνδικτιῶνος ἰβ', τῷ ρωπρ' ἔτει ἐπιπέμῃ ἢ Γόλαχα παρὰ τῶν Χαλδαίων, καὶ πάλιν γέγονεν ὑπὸ τῷ βασιλεὶ, καὶ εὐθύς ἀπὸ ἐξοῦ παρὰ τῶν ἐχθρῶν.
- 110 48. Μηνί Μαρτίῳ ἰδ', ἡμέρα σ', ἰνδικτιῶνος ἰδ' τοῦ ρωπρ' ἔτους ἐρημνισθῆ ὁ τῶν βασιλέως υἱὸς κύρ Ἀνδρόνικος δεσπότης ὁ μέγας Κομνηνὸς ἀπὸ τοῦ |παλατίου τοῦ κύρ Ἀνδρονίκου τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ καὶ βασιλέως.
- M307a 20 Καὶ εὐθύς κομισθεὶς ἐν τοῖς ἀνακτοροῖς πέθηκε καὶ ἐνεταφίσθη ἐν τῇ μονῇ τῆς θεοσκεπαστου, ἀκολουθήσαντος ἐν τῇ ἐξοδίῳ αὐτοῦ τοῦ βασιλέως καὶ πατρὸς αὐτοῦ καὶ τῶν δεσποινῶν, τῆς τε μάμης τούτου καὶ τῆς μητρῴας. Τὰ δὲ συναλλάγματα, ἃ εἶχε μετὰ τῆς ἐξ Ἰβηρίας, θυγατρὸς μὲν Δαβὶδ τοῦ βασιλέως Τυρλίσου, ἀνεψιάς δὲ ἐπ' ἀδελφῇ τοῦ Ἀχπουγᾶ, μεταφέρονται εἰς τὸν νεώτερον καὶ γνήσιον καὶ νέον βασιλέα κύρ Μανουὴλ τὸν μέγαν Κομνηνόν. Καὶ οὕτως, τῆς μνηστίας προβόλης, κινεῖ ὁ βασιλεὺς καὶ ἡμεῖς
- 35 σὺν αὐτῷ Ματθ' μηνί ἰ', ἰνδικτιῶνος ἰε', ἔτους ρωπρ'. Καὶ ἀπελθόντες ἐν τῇ
- M307b Ἀλζική, διαβιβάζαμεν ἐπὶ |καλοκαίριον ὄλον ἐκεῖ κατὰ τὸ χωρίον Μακραγία-

გაბრუნდა ისე. რომ რაიმე მოულოდნელი თავდასხმა არ მოუხდენია. მასთან ერთად იყო პროტოვესტიარიოსი ბატონი იოანე ანდრონიკოპოლოსი, რომელიც პალეოლოგოსის წასვლის შემდეგ თვითონ გადმოვიდა და ჩვენი იმპერატორის ქვეშევრდომი გახდა.

47. 16 აპრილს, კვირას, მე-12 ἰნდიქტიონს, 6882 [ახ. წ. 1374] წელს, ქალიღელემა დაიპყრეს ვოლახა და კვლავ გახდა იგი იმპერატორის სამფლობელო, მაგრამ მალე ისევ აიღეს იგი მტრებმა.

48. 14 მარტს, პარასკევს, მე-14 ἰნდიქტიონს, 6882 [ახ. წ. 1376] წელს, იმპერატორის ძე, ბატონი დესპოტი¹⁴⁷ ანდრონიკე, დიდი კომნინოსი, გადმოვიარდა დიდი კომნინოსისა და იმპერატორის ანდრონიკეს სასახლიდან და, როგორც კი შეიყვანეს სასახლეში, გარდაიცვალა. დაიკრძალა თესლოკესასტოსის მონასტერში¹⁴⁸. მის გასვენებას ესწრებოდნენ მამამისი იმპერატორი, აგრეთვე დედოფლები: ბებიაშისი და დედინაცვალი, ხოლო საქორწინო პირობა, რომელიც დადებული იყო იბერიასთან თბილისის მეფის დავითის¹⁴⁹ ასულსათვის, აღუშლას¹⁵⁰ დისწულასათვის. გადატანილი იქნა ჩვენი მეფის უმცროს, ლეიძლ და კანონიერ ძესა და ჭაბუკ მეფეზე, ბატონ მანუილზე¹⁵¹, დიდ კომნინოსზე. როცა შუამავლობა ჩატარდა, წაბრძანდა მეფე და ჩვენც მასთან ერთად 10 მაისს, მე-15 ἰნდიქტიონს, 6885 [ახ. წ. 1377] წელს. ლახიკაში რომ მიველით, მთელი ზაფხული, 15 აგვისტომდე იქ გავატა-

¹ κατὰ τοῦ] κατὰ τὰ τοῦ TF. ² τι] abs TF. ³ πρωτοβεστιάριος] α' βεστιάριος M, βεστιάριος TF. ⁴ ἡμέρα (პარა.) M, ὅ TF, ἡμέρα L. ⁵ ἰβ' ἰβ' M, ἰγ' T, ἰε' F; ρωπρ' ρωπρ' MT, ρωპρ' F, მაგრამ ფალსეგრაფიი სქოლიოში შენიშნავენ: აქ შევღობა ἰნდიქტიონისა და წლის რიცხვები — ნამდვილად ეს ნაცვლად ირიგვანან β და ან γ უნდა იყოს (იხ. მისი გამოც., გვ. 35). ¹⁵⁻¹⁶ ἐκρήμνησθη M. ²⁴ δεσποινῶν M ²⁶ συναλλάγματα M. ²⁹ ἀδελφῇ M, ἀδελφῆς TF. ³² μνηστίας TF. ³⁷ διαβιβάζαμεν M; καλοκαίριον F.

- λους ἕως εἰς τὰς ε' Ἀγούστου μηνός. Τότε δὲ κατέβη κάκεινη ἀπὸ Γωνίας εἰς τὴν Μακραιναλίαν, καὶ τῇ ἐπαύριον κεκινήσαμεν, καὶ εἰς τὰς λ' τοῦ
- 5 Ἀγούστου ἐφθάσαμεν ἐν Τραπεζούντῃ· ἡμέρᾳ Κυριακῇ. Περὶ δὲ τὰς ε' τοῦ νέου ἔτους, Σεπτεβρίῳ μηνί, ἡμέρᾳ Σαββάτῳ, Ἰνδικτιώνος κ' τοῦ ἑσπασ' ἔτους ἐστέφθη ἐν τῇ βασιλικῇ προκύβει· καὶ
- 10 ἐκλήθη Ἐυδοκία· Κουλιάνχατ γὰρ πρότερον ὠνομάζετο. Καὶ τῇ ἐπαύριον ἡμέρᾳ | Κυριακῇ Σεπτεβρίου σ' ἐγένετο καὶ ὁ γάμος, καὶ ἐπεκράτησεν ἑβδομάδα καὶ πλέον. Ἦν δὲ ὀβελόγησας αὐτοὺς
- L289 ὁ Τραπεζούντος Θεοδόσιος, στυφανοκράτωρ δὲ ὁ πατήρ ἦν καὶ βασιλεὺς.
- 15 49. Μετὰ πολλῶν λόγων καὶ πρέσβων, | ῥωμαϊκῶν, λέγω, καὶ μουσουλμανικῶν, μέσον δὴ τοῦ βασιλείως καὶ
- 20 τοῦ Τατζιανίῃ Τζιζιαλαπῆ, ἐκίνησεν ὁ βασιλεὺς κατὰ τὴν ιδ' τοῦ Ἀγούστου μηνός, Ἰνδικτιώνος β', ἔχων κάτεργα μεγάλα δύο καὶ παρασκάμμα β', καὶ ἡ θυγατέρα κυρὰ Ἐυδοκία. Καὶ ἀπήλθον μεχρὶ Κερασσούντος. Μανδάτον
- 25 δὲ ἤλθεν ἐκ Τραπεζούντος, ὅτι ὁ Χλιτζιασθιάνης μέλλει καταβῆναι εἰς τὴν Τραπεζούνταν. Ὁ δὲ βασιλεὺς, ἄφεις τὴν θυγατέραν ἐν Κερασσούντῃ, ἤλθε σὺν τοῖς ἄρχουσιν ἐν Τραπεζούντῃ, καὶ ἐνθονάμωσε τὸ κάστρον, καὶ διατάξατο τὴν χώραν. Περὶ δὲ τὰ τελευταία τοῦ
- 30 Σεπτεβρίου ἐκίνησε, καὶ, λαβὼν τὴν θυγατέραν ἐν Κερασσούντῃ, ἀπήλθε μεχρὶ Οἰναίου, κάκει εἰςμιχθεὶς τῇ
- 35 Τζιζιαλαπῇ, συνέλευσεν αὐτῷ τὴν θυγατέραν | αὐτοῦ, τὴν κυρὰν Ἐυδοκίαν κατὰ τὴν η' τοῦ Ὀκτωβρίου, Ἰνδικτιώνος

რეთ, ადგილში [სახელად] მაკრეგიალუსს, მაშინ წამობრძანდა იგი ს. ქართველთა მეფის ასული] ვონიადან¹⁵² მაკრეგიალუსს. მეორე დღეს დავიძარით და 30 აგვისტოს, კვირა დღეს, მავალწიეთ ტრაპიზონს. ახალი წლის 5 სექტემბერს, შაბათს, 1-ლ ინდიქტიონს 6886 [ახ. წ. 1377] წელს, დაედა მას სადღეოფლო ვვირვეინი და ეწოდა ევდოკია, პირველად კი გულქანხათუნი¹⁵³ ერქვა. მეორე დღეს, კვირას, 6 სექტემბერს გაიძარა ქორწილი, რომელიც კვირაზე მეტ ხანს გაგრძელდა. ავურთხა ისინი თეოდოსიო ტრაპიზონელმა, ხოლო ვვირვეინი დაადგა მამამ და იმპერატორმა.

49. ბიზანტიელი და მუსულმანი ელჩების საშუალებით იმპერატორსა და ტაჯ-ელენ-ჩელეებს შორის ბევრი მოლაპარაკების შემდგომ, იმპერატორი ასულით, ქალბატონ ველოკიათურთ, 14 აგვისტოს, მე-2 ინდიქტიონს, ორი დიდი კატარლით და ორი ნავით დაიძრა და ჩავდით კერასუნტამდე. მაგრამ ტრაპიზონიდან ამბავი მოვიდა, ქილოჯ-ასლანს განზრახული აქვს ტრაპიზონს თავს დაესხასო. იმპერატორმა ვაგზავნა ასული კერასუნტეს, თვით კი თავადღებითურთ ტრაპიზონს წავიდა. ვამაგრა ციხე და შეამზადა ქვეყანა. სექტემბრის ბოლოს წამოვიდა, წაიყვანა კერასუნტიდან ასული, მიადწია იგიონამდე, შევიდა ჩელეებს და შერთო მას თავისი ასული, ქალბატონი ევდოკია, 8-ოქტომბერს, მე-3 ინდიქტიონს, 6888

⁴ τὰς] ἢ M, τὰ TF. ⁷ σεπτεβρίῳ M. ¹⁰ πρότερον] τὸ πρότερον T, τὸ πρῶτερον F. ¹³ καὶ ἐπειρ.] ἐπεκρ. F. ¹⁴ αὐτὴν TF. ¹⁵ Τραπεζούντος T. ¹⁶ ἦν M. ¹⁹ δὴ] δὲ TF. ²⁰ Τατζ. Τζιζι.] შტρ. ო. ო. 31, 52. ²² β'] γ' T. ²²⁻²³ ἔχων... παρασκάμμα β'] abs I. ²⁵ μανδάτον MTF. ²⁶⁻²⁷ Χλιτζιασθιάνης] შტρ. ო. 41—Γλιτζιασθιάνης; μέλλει M; καταβῆναι F, καταβ[αίν]ειν T. ³³ Σεπτεβρίου TF. ³⁵ Οἰναίου] შტρ. ო. ო. 11, 14. ³⁶ τζιζιαλαπῆ L. ³⁸ Ὀκτωβρίου L.

γ', ἔτους ,σικνη', ὅτε πανέλαξεν ὁ βασιλεὺς καὶ τὰ Λιβνία.

50. Μηνί Φεβρουαρίου ἐκίνησεν ὁ βασιλεὺς διὰ τὴν ξηρὰν καὶ διὰ θαλάσσης κατὰ τῶν Τζαπνίδων. Καὶ περὶ τὰς δ' τοῦ Μαρτίου μηνὸς ἡμέρᾳ α', ἰνδικτιῶνος γ', ἔτους ,σικνη' ἐποίησεν τὸ φασσάτον μερίδας β'. Τούς μὲν πεζοὺς ὡσεὶ γ' ἔστειλεν ἀπὸ τῶ Πέτρωμαν ὁ δὲ βασιλεὺς, παραλαβὼν τὸ καβαλλαρικὸν καὶ ἑτέρους πεζοὺς παμπόλους, ἐπέτρυνξεν τοὺς ἄλλοι τὸν Φιλαιβονίτην ποταμὸν ἄνω ἕως εἰς τὰς χειμαδίδας, καὶ τὰς σικηγὰς αὐτῶν ἐκούρσευσεν, ἐσχότωσεν, ἔκλασεν καὶ ἐλήψεν αὐτούς. Καὶ πολλὰ ἡμέτερα ἀίχμαλωτα ἢ λευθέροισεν συμπλικά, καὶ ἐστράφη, καὶ ἐστάθη μικρὸν εἰς τὴν Σθλαβοπιάστην. Οἱ δὲ γ' οἱ ἀπελιθόντες ἀπὸ τῶ Πέτρωμαν ἐκούρσευσαν εἰς τὸ Κοτζαντᾶ, καὶ ἐποίησαν σφαγὴν καὶ κούρσον καὶ πυρκαϊὰν πολλήν. Καταβλίοντες δὲ μετὰ πολέμου, ἑσάμας ἐποίησαν καὶ συμπλοκήν μετὰ τῶν διωκόντων Τούρκων, πολλοὶ ἔπιπτον ἐκ τῶν Τούρκων. Οἱ δὲ Ῥωμαῖοι, ἐκπέζοντες [εὐρεῖν] τὸν βασιλέα, εἰς τὸν αἰγιαλὸν ἰσχυρὰ πολεμοῦντες καὶ κτείνοντες ἤρχοντο. Περὶ δὲ τὸν αἰγιαλὸν τοῦ Σθλαβοπιάστου γενόμενοι, ὡς οὐχ εὐρον τὸν βασιλέα, ὡς ἐσυναφώνησαν, μικρὸν πρὸς τροπήν βλέψαντες, ἔπεσον ὡσεὶ μὲν Ῥωμαῖοι. Οἱ δὲ πεσόντες Τούρκοι καὶ Μ309b Τούρκισσαι καὶ Τουργόπουλα ἠπέτρ τὸς ρ' ἡρῆθηθησαν.

Μηνί Ἰουλίῳ α', ἰνδικτιῶνος ε', ἔτους ,σαγ' ὁ τοῦ βασιλέως κηρ Ἀλε-

[ახ. წ. 1379] წელს; მიშინ აიღო მეფემ ლიბნიაც.

50. თებერვალში დაიძრა მეფე ხმელეთითა და ზღვით ქანდიდების¹⁵⁴ წინააღმდეგ. 4 მარტს, კვირას, მე-3 ინდიქტიონს, 6888 [ახ. წ. 1380] წელს, ორ ნაწილად გაჰყო ჯარი. ქვეითნი, დაახლოებით 600, ზეტრომადან¹⁵⁵ გაგზავნა, ხოლო იმპერატორმა კი წაიყვანა ცხენოსნები და მთელი დანარჩენი ქვეითი ჯარი, აიარა მთელი ლიბნარე ფილადონიონისი საზამთრო მდგომეზამდე და მოაოხრა მათი სადგომები; დახოცა, დასწვა, მოიარაფა ისინი. აგრეთვე მრავალი ჩვენი ტყვე დროულად¹⁵⁶ გაათავისუფლა; მერე მობრუნდა და ცოტა ხანს სთლავოპიატეში¹⁵⁷ დადგა. ზეტრომადან წამოსულმა 600-მა [მეთმარმა] კი ცოცაუტა ააოხრა და დიდი ხოცვა-ჟლეტა, ალაფობა და ხანძარიანობა მოახდინა¹⁵⁸. უკანდახელეთ მოის შემდეგ, ბევრჯერ მოუსდოდა ხელნართული ბრძოლა დაღვებულ თურქებთან და მრავალი თურქი მოიკლა. ბიზანტიელები კი იმედოვნებდნენ რა მეფის [შეხვედრას]¹⁵⁹, სასტიკად იბრძოდნენ, ხოცავდნენ და ზღვის ნაპირისაკენ მიიწევდნენ. როცა ზღვას ნაპირას სთლავოპიასტესთან გავიდნენ და ვერ შეხვდნენ მეფეს, როგორც შეთანხმებული იყვნენ, ცოტა გაქცევისაკენ ქნეს პიროცა 42 ბიზანტიელი მოკვდა. ხოლო დახოცილი თურქები, თურქი ქალები და ბავშვები კი 100-ზე მეტი დაითვლებოდა.

19 ივნისს, მე-5 ინდიქტიონს, 6890 [ახ. წ. 1382] წელს, იმპერატორ ბატონ

³ Φεβρουαρίου Μ. ⁵ Τζαπνίδων L, Τζαπνίδων MTF, შტ. ო. 15. ⁹ ὡσεὶ F, ὡσεὶ TL. ¹³ ἐπέτρυνξεν τοὺς T. ¹³ ποταμῶν M; εἰς τὰς] εἰς ἡ M. ¹³⁻¹⁴ χειμαδίδας,] χειμασίας. TF. ¹⁴ σικηγὰς M. ¹⁵ ἐσχότωσαν T. ¹⁷ συμπλικά M, συμπλικά T, συμπλικά F; ლამბროსი ამ სიტყვას კითხვის ნიშანს (;) უკეთებს; ფალმერაიერის თარგმანში გამოტოვებული აქვს, როდნ შენიშვნაში ვრცელად მსჯელობს, გარკვეულ დასკვნამდე კი ვერ მიღის. ²⁰ ἀπὸ τῶ] τὸ abs MTF. ²¹ Κοτζαντᾶ TF. ²² κούρσαν MT. ²³ πόλεμον TF. ²⁷ [εὐρεῖν] abs MTF. ³³ Τουργισσαι] τουργίσα M, Τურγισσαι TF; Τουργόπουλα] τουργό^α M, τουργοπούλοι T, Τουργοπούλοι F. ³⁶ Ἰουλίῳ M.

ξίου υιός, ὁ κῆρ Μανουήλ ἐγέννησεν
 υἱὸν ἐκ τῆς ἐξ Ἰβήρων κυρᾶς. Ἐνδο-
 κίας, ὃν καὶ βασιτίσας ἢ πάππος καὶ
 5 βασιλεύς κῆρ Ἀλέξιος καὶ ἡ προμάχνη
 καὶ δεσποίνα κυρὰ Ἰβήρη καὶ ἡ μητ-
 ροπολίτης Τραπεζούντος κῆρ Θεοδῶτος
 ἐκάλεισαν τοῦτον Βασίλειον κατὰ τὸν
 πρόπαιπον.

51. Μηνί Ἰουλίῳ θ' ἡρχῆθ' ἡ νόσος
 10 τῶν βουβίωνων, ἔτους 'σαρ' ἔτους ἰνδουκτι-
 ῶνος ε', καὶ ἐλυμήνατο ἐν Τραπεζούντι
 πολλοὺς μέχρι καὶ τοῦ Δεκεμβρίου καὶ
 τοῦ Γεναρίου μηνός. Ἐλυμήνατο δὲ καὶ
 τὴν Ματζούνην περὶ πολλοῦ καὶ τὴν
 15 Τρικωμίαν καὶ τὸ μέρος τῶν Συρμένων
 ἕως εἰς τὴν Δρύθωναν.

L292
 M310a | 52. Μηνί Ὀκτωβρίῳ κδ', ἡμέρα
 ε', ἰνδουκτιῶνος ι' τοῦ 'σαρ' ἔτους κη-
 νήσας ὁ τοῦ βασιλέως γαμβρός ὁ ἐκ τῶν
 20 Ἀγνίων ἀμυράς ὁ Τατζατίνης κατὰ
 τοῦ ἑτέρου γαμβροῦ τοῦ βασιλέως, υἱοῦ
 τοῦ ἐκ Χαλυσίας Κατζυμύρης, τοῦ λε-
 γομένου Σουλταμάνη, ἔχων φασσάτων
 χιλιάδας β', καὶ τῆ Χαλυσίῃ εἰσελθὼν,
 25 ἔπεσε πρότος αὐτός ὁ Τατζατίνης,
 καὶ κρουσγυθῆς ἐκαὶ τέθνηκεν. Οἱ δὲ
 περὶ αὐτὸν ἐκτάθησαν ὡς γ, σ' δὲ
 λοιποὶ γυμνοὶ ἔφυγον, ἀποβαλλόμενοι ἑπι-
 πους ζ' καὶ ὄπλα σπείρα.

30 53. Ἀμυράς τις Τάταρις, ἔχων καὶ
 χάνην, ὡς λέγουσιν, ὁ δὲ Τάταρις Τα-
 μουρλάγκης ὦν τὸ ὄνομα, ἐκ τῶν ἐρί-
 ῶν ἐξελθὼν Χαταίας, ἔχων, ὡς φασιν
 M310b οἱ εἰδότες, φασσάτων | ἢ πέρ τὰς ὀκτα-
 35 κοσίας χιλιάδας ἤλθε καὶ παρέλαβε
 τὴν πᾶσαν Περσίαν. Εἶτα, εἰσελθὼν

ალექსის ძეს, ბატონ მანუილს, იბერი-
 ელ ქალბატონ ვედოკიასავან შვეძინა
 ვაიიშვილი, რომელიც მონათლეს და
 ბაბუამ და იმერატორმა ბატონმა
 ალექსიმ, ბებიაშ და დედოფალმა ქალ-
 ბატონმა ირინემ და მიტროპოლიტმა
 თეოდოსი ტრაპიზონელმა უწოდეს
 მას ბასილი¹⁰, მისი ბაბუის მამის მი-
 ხედვით.

51. 9 ივლისს გაჩნდა საზარდულის
 სენი¹⁰ 6890 [ახ. წ. 1382] წელს, მე-5
 ინდიქტიონს და დეკემბრამდე და იან-
 ვრამდე ტრაპიზონში ბევრი გაქვლიტა.
 მოათხრა აგრეთვე ძალიან მაცუკა,
 ტრიკომია და სირმენის¹⁰² კუთხე ვიღ-
 რე დროინამდე.

52. 24 ოქტომბერს, მე-10 ინდიქტი-
 ონს, 6895 [ახ. წ. 1386] წელს, მეფის
 სიძე ამირა ტაჯ-ედინი ლიზნიდიან და-
 იძრა მეფის მეორე სიძის, ხალიბიელ
 ხაჯიძის ძის, სახელად სულეიმან-ბე-
 გის წინააღმდეგ. ჰყავდა 12 თასი
 ჯარი, მაგრამ ხალიბიაში რომ შევიდა,
 პირველად თვით ტაჯ-ედინი ჩამოაგ-
 დეს და დაჩხილი იქვე მოკვდა. ხოლო
 მისიანები დაიხოცა 3000-მდე, დანარ-
 ჩენებმა კი დაჰყარეს 7000 ცხენი, ური-
 ცხვი იარაღი და შიშველნი გაიქცენენ.

53.¹⁶³ როგორც ამბობენ, ვილაცა
 თათარმა ამირამ, რომელსაც ხანობაც
 ჰქონდა, სახელად კი ერქვა თემურ-
 ლენგი¹⁶⁴, ხატაეთის¹⁶⁵ საზღვრებიდან
 გამოილაშქრა. ჰყავდა, როგორც მნს-
 ველები ამბობენ, ორასი თასი ჯარი;
 მოვიდა და დაიპყრო მთელი სპარსე-

¹ Μανουήλ] μ...ήλ M. ² ἐξἸβήρων M. ³ ἡρχῆθ' ἡ M. ⁴ ἡρχῆθ' F, ἡγ-
 ῆθ' F. ¹⁰ 'σαρ'] 'σαρ' T. ¹² δεκευρίου M, Δεκεμβρίου TF. ¹⁴ ματζουνην M,
 Ματζούνην T. ¹⁵ Τρικωμίαν MTF. ¹⁷⁻¹⁸ κδ', ἡμέρα ι', ἰνδουκτιῶνος ι'] abs TF;
¹⁸ 'σαρ'] 'σαρ' T. ²⁰ Ἀμυράς TF. ²² Κατζυμύρη MTF. ²³ Σουλταμάνη F.
²⁵ Τατζατίνης] Ττζατίνης MTF. ²⁷ γ] ,γ' M, σ' T, σ F, γ' L (სამბროსის
 გამოცემაში კორექტირული შეცდომა უნდა იყოს). ²⁸ γυμνῆ] M; ἀποβαλλόμενοι MTF.
²⁹ ζ] abs TF. ³¹ Χάνην T, γασην F. ³¹⁻³² Ταμουρλάγκης TF. ³² γαταίας M,
 Χαταίας TF.

- καὶ ἐν τοῖς ἀκρωρείοις Ἰβήρων, παρέ-
 λυσε πολέμου νόμιμ τὸ θυμασίον τυφ-
 λισίον, ζωγράφος καὶ τὸν βασιλέα Παγ-
 κράτην τὸν στρατηγικώτατον καὶ τὴν
 5 ὁμόζυγον αὐτοῦ, τὴν θυγατέραν τοῦ
 ἡμετέρου βασιλέως, τὴν ὀραιστάτην
 κυρὰν Ἄννην, καὶ τὸν υἱὸν αὐτῆς
 Δαβίδ, τὸν δὲ λαὸν ἔθυσσε *μαχαίρα* καὶ
 ἀπώλεσεν. Ὅποσα δὲ πράγματα εἶλε καὶ
 10 ἕως εἰκόνας ἔγχειρε καὶ κατέκασσε,
 καὶ λίθους τιμῆος καὶ μαργαριτάρια
 καὶ χρυσὸν καὶ ἄργυρον ἀπεπέρετο οὐ
 δύναται τις γραφῇ παραδοῖναι, μὴν
 Νοεμβρίῳ καὶ ἔτους ,σαε’.
- 15 54. Ἐκοιμήθη ὁ βασιλεὺς κύρ Ἀλέ-
 M311a ξιος ἰ ὁ μέγας Κομνηνός, ὁ υἱὸς τοῦ
 κύρ Βασιλείου τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ
 L293 ὁ δευτέρου, μὴν Μαρτίῳ | κ’, ἡμέρα
 Κυριακῇ τῆς ε’ ἑβδομάδος, ὥρα δευτέ-
 20 ρα τῆς ἡμέρας. Ἐβασίλευσε δὲ ἔτη μ’
 καὶ μῆνας γ’, ἑτῶν ὧν να’, ἔτους
 ,σαη’.
- Μὴν Μαρτίῳ ε’ τοῦ ,σακ’ ἔτους
 ἐκοιμήθη ὁ βασιλεὺς κύρ Μανουὴλ ὁ
 25 μέγας Κομνηνός, καὶ ἐτάφη εἰς τὴν
 Θεοσκεπάστον. Ἐβασίλευσε δὲ ἔτη κξ’.
- Μὴν Ματίῳ β’, ἔτους ,σαγ’ ἐκοιμή-
 θη ἡ δέσποινα κυρὰ Βυθούια ἡ οὖσα
 ἐξ Ἰβήρων, μήτηρ δὲ τοῦ βασιλέως
 30 κυροῦ Ἀλεξίου.
55. Μὴν Σεπτεβρίῳ, ἰνδικτιωνος
 δ’, ἔτους ,σαδ’ εἰς τὰς ιδ’, ἡμέρα Σαβ-
 βάτῳ ἦλθεν ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως
 εἰς τὸν Ἅγιον Φωκᾶν ἡ δέσποινα κυ-
 M311b ρὰ Βυθούια ἡ μεγάλη Κομνηνὴ μετὰ
 36 κατέργου καὶ ἑνὸς γριπαρίας. Ἐίχε δὲ
 καὶ νόμφος εἰς μὲν τὸν ἀπτάδελφον

თი. მას შემდეგ შეიჭრა იბერიის მიუგ-
 შიაც, ომის კანონით ხელთ იგდო სა-
 ოცარი თბილისი⁶⁶; ტყვედ ჩივილო
 გამოიხენილი სარდალო ზაგრატ მეფე
 და მისი მეუღლე; ჩვენი ხელმწიფის
 ასული მშვენიერი ქალბატონი. ანა,
 აგრეთვე მისი [ე. ი. ანას] ძე—დავი-
 თი⁶⁷. ხალხი კი გაუღიჭა მახვილით და
 გაანადგურა. რა ქონება იგდო ხელთ,
 რა ხატები გაძარცვა და დასწვა, რა-
 დენი თვალი პატროსანი, მარჯალბი,
 ოქრო და ვერცხლი წაიღო, არავის შე-
 უძლია აღწეროს. [ეს მოხდა] 21 ნო-
 ემბერს, 6895 [ახ. წ. 1386] წელს⁶⁸.

54. გარდაიცვალა იმპერატორი ბა-
 ტონი ალექსი⁶⁹, დიდი კომნენოსი, დი-
 დი კომნენოსის ბატონი ბასილის მეო-
 რე ძე, 20 მარტს, [დიდმარხვის] მე-5
 კვირის კვირა დღეს, დღის მეორე საათ-
 ზე, ხოლო იმეფა 40 წელი და 3 თვე-
 51 წლისა; 6898 [ახ. წ. 1390] წელს.

5 მარტს, 6920 [ახ. წ. 1412] წელს,
 გარდაიცვალა იმპერატორი ბატონი მა-
 ნუილი, დიდი კომნენოსი და დაიკრძა-
 ლა თეოსკეპასტოსში. ხოლო იმეფა 27
 წელი⁷⁰.

2 მაისს, 6903 [ახ. წ. 1395] წელს
 გარდაიცვალა დედოფალი ქალბატონი
 ევდოკია, იმპერატორ ბატონ ალექ-
 სის⁷¹ დედა, რომელიც იბერიიდან
 იყო მოყვანილი.

55. სექტემბერში, მე-4 ინდიქტიონს,
 6904 [ახ. წ. 1395] წელს, 14-ს, შაბათს,
 კონსტანტინოპოლიდან წმიდა ფოკას
 მოვიდა დედოფალი ქალბატონი ევ-
 დოკია, დიდი კომნენოსი, კატარლით
 და ერთი ნავით. თან მოიყვანა საცო-

¹ ἀκρωρείοις M, ἀκρωρείος TF. ¹⁻² παρέλυσε] παρέλασε F. ²⁻³ τὸ θυμα-
 σίω τυφλίσω M, τὴ θυμασίῳ τυφλίσῳ TF. ⁴ στρατηγικώτατον M. ⁵ θυγα-
 τέρα TF. ⁶ μαχαίρα M. ¹⁰ ἔγχειρε] ἔγχορε T, ἔγχορε F. ¹³ δύναται τις] δύνα-
 ται της M, δύναται τη T. ¹⁴ ,σαε’] ,σαρε’ T. ¹⁶ ἔτη] ἔτους MTF. ²²⁻²³ ,σαη’.
 Μην:] ,σαη’. μὴν M, ,σαη’; μὴν T. ²⁶ ἔτη κξ’] ἔτους κξ’ MTF; ἔτη
 κβ’ L. ³⁰ κύρ TF. ³² τὰς] τὰ M, τὰ TF. ³⁶ ἑνὸς MTF, λαμπρόნი ἡγενησας —
 μιὰς ὑβας ἡγετος; γριπαρίας M, γρυπαρίας TF.

αὐτῆς, τὸν βασιλέα κῆρ Μανουήλ, γῆ-
 ρον ὄντα, τὴν θυγατέρα τοῦ Φιλαν-
 θρωπικοῦ κურᾶν Ἄγγελον, εἰς δὲ τὸν
 ἀνεψιὸν αὐτῆς, τὸν βασιλέα κῆρ Ἀλέ-
 5 ξιον, τὴν θυγατέραν τοῦ Καντακουζην-
 οῦ κურᾶν Θεοδώραν. Καὶ τῆ ἐπαύριον
 Κυριακῆ, βροχῆς ὄσης, ἐσηλίθον εἰς
 Τραπεζούντα. Γέγονε δὲ καὶ πρέσβυς
 εἰς ταῦτα ὁ μέγας δοῦξ ὁ ἄμυριάλης
 10 ὁ Σχολάρις.

56. Τῷ δὲ ἑταί, τῆς ε' ἰν-
 δικτιῶνος, τῆς β' τοῦ Νοεμβρίου, ἡμέρα
 β', ὥρα γ' τῆς νυκτὸς ἐκοιμήθη καὶ ἡ
 15 ζῆνῃ ἡ μεγάλη Κομνηνῆ, ἡ ὀμόζυγος
 τοῦ αὐτοῦ βασιλέως κῆρ Ἀλεξίου, καὶ
 M312a ἐτάφη | ἐν τῷ πανσέπτῳ γὰρ τῆς ἡπερ-
 αγίας Θεοτόκου τῆς Χρυσοκεφάλου,
 20 ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τοῦ Γίδωνος, εἰς τὸ
 παράβημα.

L294 | 57. Τῷ δὲ αὐτῷ ἔται, μηνὶ Νο-
 εμβρίου ἡλθε καὶ ἀπὸ Γοτθίας ἡ βα-
 σίλισσα κურᾶ Μαρία, ἡ τοῦ κῆρ Ἀλε-
 25 ξίου ἐκ τῶν Θεοδώρων θυγάτηρ, καὶ
 ἐβλογίσθη μετὰ εὐσεβῶς δεσπότης, τοῦ
 ἀνδρός αὐτῆς κῆρ Δαβὶδ τοῦ μεγάλου
 Κομνηνοῦ.

ლოები თავისი ქვრივი ძმის, იმპერა-
 ტორ ბატონ მანუილისათვის ფილანფ-
 როპენოსის ასული ქალბატონი ანა,
 ხოლო თავისი ძმისწულის, იმპე-
 რატორ ბატონ ალექსისათვის—კანტა-
 კუზინოსის ასული ქალბატონი თეო-
 დორა; და მეორე დღეს, კვირას, წვი-
 მაში შემოვიდა ტრაპიზონში. ამ საქ-
 მებში კი მოციქულად იყო დიდი დუქ-
 სი ადმირალი სქოლარისი.

56. 6935 [ახ. წ. 1426] წელს, მე-5
 ინდიქტიონს, 12 ნოემბერს, ორშაბათს,
 ღამის 3 საათზე გარდაიცვალა აგრე-
 თვე დედოფალი, ქალბატონი თეოდო-
 რა კანტაკუზინოსი, დიდი კომნინოსი,
 ჩვენი ხელმწიფის, ბატონი ალექსის
 მეუღლე; და დაიკრძალა ბატივით ყოვ-
 ლად წმიდა ღვთისმშობლის ყოვლად
 წმიდა, ქრისტოვფალოსის ტაძარში.
 გილონის¹⁷² განსასვენებელში.

57. იმავე წელს, ნოემბერში გოთი-
 იდან¹⁷³ მოვიდა დედოფალი ქალბატო-
 ნი მარია, თეოდორელი¹⁷⁴ ბატონი
 ალექსის ასული, და სიხარულით
 მიიღო ღვთისმშობიმა დენაობმა, მის-
 მა მეუღლემ, ბატონმა დავითმა¹⁷⁵,
 დიდმა კომნინოსმა.

²⁻³ Φιλανθρωπικῶς M, Φιλανθρωπιως TF. ⁵ τῆγ] abs TF. ⁸ πρέσβυς M.
⁹ δοῦξ ὁ ἄμυριάλης M, Δούξ, ὁ Ἀμυριάλης T. ¹⁰ σχολάρις TF. ¹¹ ἑταίῳ M,
¹⁵ Γίδωνος MTF; τῶ] τὰ P. ²⁰ παράβημα] παράσημα TF; ამ სიტყვის შემდეგ
 ხელნაწერს 10 სტროქონი, დაახლოებით 270 ასო ჰქვია. ²⁵ τῆς Θεοδώρας L. ²⁷ Δαβὶδ]
 ὁ πατὴρ M, Δαυὶδ, TF.

1. ტრაპიზონის ხელმწიფის იმპერატორის (βασιλεύς) ტიტული სწესასებ ერთ დროს დიდი დავა იყო სამეცნიერო ლიტერატურაში, რადგან თუქცა მიქელ პანარეტოს და ადგილობრივი ტრაპიზონელი წყაროები იმპერატორობით იხსენიებენ მათ, საერთოდ ბიზანტიის, ასე ვთქვათ, ოფიციალური მეინსტრამი კი, მაგალითად, ნიკიტა ხონიატისი, გიორგი აკროპოლიტისი, პანსიმერისი, ნიკიფორე გრიგორასი და სხვანი არ უწოდებენ ასე—უბრალოდ კოლნთა ან ლაზთა მთავრებად ანდა ტრაპიზონის გამგებლებად თვლიან. ამ ტიტულით გვიან ანტიკურ ხანაში ბერძნები აღნიშნავდნენ რომის იმპერატორებს, ხოლო შემდეგ ეს ბიზანტიის სახელმწიფოს მეთაურზეც გადმოვიდა. საქართველოში „ქვეყნის უზენაესი გამგისა და ბერძნული βασιლევსის ... ერთადერთ აღმნიშვნელ ტერმინად და შესატყვისად „მეფე“ იყო მიჩნეული“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართლის ისტ., წ. I, გვ. 173) და ქართული წყაროები თუ ახსენებენ ტრაპიზონის გამგებლებს, ყოველთვის სწორედ მეფის ტიტულით (მაგ., ჟამთააღმწერელი, ქ. ცხ., II, 274; II, 304; ჯელმწიფის კარის გარიგება, ე. თაყაიშვილის გამ., ტფ., 1920, გვ. 12; ტიმოთე გაბაშვილი, მიმოსლვა, ე. მეტრეკელის გამ., თბ., 1956, გვ. 8, 39 და სხვ.). გასათვალისწინებელია, რომ ბიზანტიური წყაროები ამ ტიტულს თვით ბიზანტიის ხელმწიფის გარდა სხვა რომელიმე ქვეყნის უზენაესი მმართველისათვის ძალიან ძნელად იმეტებენ, თანაც ამ ბიზანტიელ მწერალთა უმრავლესობა ლასკარისებისა და პალეოლოგოსების, ე. ი. ნიკეისა და კონსტანტინოპოლის ტახტებზე მჯდომი დინასტიების მეფეთა მესიტორიენი იყვნენ და ტრაპიზონელი კომინოსები მათ უღიჯს მოქიშპეებად მიიჩნდათ. ამ საკითხს კრიტიკულად მიმოიხილავს და წინანდელ მეცნიერთა კამათს აჯამებს ა. ვასილიევი თავისი გამოკვლევის სპეციალურ თავში (ნ. მისი. Foundation, 30—37; შტრ. აგრეთვე, Fallmerayer, Geschichte, S. 63 შნდ.). სარწმუნოა, რომ, როგორც თ. უსპენსკი ამბობს (Очерки, 31), პირველ ტრაპიზონელ კომინოსებს, სანამ მთელი ბიზანტიის ტახტს ეპოტინებოდნენ, ძველებური, თავიანთი წინაპრების, მთლიანი ტიტული ჰქონდათ, რომელიც შემდეგანირად გამოიხატებოდა „Βασιλεύς και αυτοκράτωρ τῶν Ῥωμαίων“ (= „მეფე [ანუ იმპერატორი] და თვითმპყრობელი რომაელთა“...—რომაელებს ბიზანტიელები უწოდებდნენ თავიანთ თავს). ამას მიუთითებს მაგ., ტრაპიზონელი მანუელ I კომინოსის სურათზე მოთავსებული ერთი წარწერა, რომელიც ფინლეს აქვს მოყვანილი (Finlay, p. 340). მაგრამ შემდგომში, ალბათ XIII საუკუნის დასასრულიდან კი უკვე სხვანაირი ტიტული უნდა ჰქონოდათ—„Βασιλεύς και αυτοκράτωρ πάσης Ἀνατολῆς, Ἰβηρίας και Περσείας“ (= „მეფე და თვითმპყრობელი მთელი აღმოსავლეთისა, იბერთა და გაღმა მხარისა“), რაც კონსტანტინოპოლში გაბატონებული პალეოლოგოსების დინასტიასთან მორიგე-

ბის საფუძველზე უნდა მიეღოთ (Fallmerayer, Original-Fragmente, I, 144). ზოგ შემთხვევაში ბოლო ნაწილი—„იბერთა და ვალბა მხარისა“—ალარკ არის მოხსენიებული (იხ. Vasiliev, Foundation, 34—35).

საქართველოს მოხსენიება ტრაპიზონის მეფის საუფლოში მსგავსი ტიტულების საერთო ვახვიადებული ხასიათით უნდა აიხსნას. ასეთი ფიქტიური ტიტულატურის მთავალი ბევრი შეიძლება დაიძებნოს ჩვენს მეფეთა და სხვა ქვეყნების მეფეთა სიგელებსა და საბუთებშიაც. ნაშრომი ტრაპიზონის იმპერატორთა დამოკიდებულების შესახებ თავადებთან (არხონტებთან), აგრეთვე ტახტის მემკვიდრეობისა და თანამპერატორობის შესახებ, სწორედ მიქელ პარანატოსის ქრონიკის მიხედვით, ეკუთვნის პანარეტოსის ერთ-ერთ ცნობილ თანამედროვე მკვლევარს ლამბსიდისს O. Lampides, 'Ο βασιλεὺς τῆς Τραπεζούντας αὐτὸς τὸ Χριστιανὸν Μιχαὴλ τὸν Πανυπερσίου. Κωνσταντ. Π. Ι. Κοστασὶδὲς (= Περτერὶς 'Ἐστρα. Βυζ. Σπ. 23), 1953, σ. 567—575 (შდრ. B. Z. 47 [1954] 480).

2. დიდი კომინოსების სახელიც ასევე დავის საგანი გახდა. ჩვენი მემკვიდრე და ტრაპიზონელი წყაროებში თითქმის ყველა ტრაპიზონელ კომინოსს და მათ მუდღეობსაც დიდობით იხსენიებენ. სახელგანთქმული ფრანგი ბიზანტინისტი დიუ-კანჟი და ინგლისელი ისტორიკოსი ე. გიბონი კი ასეთ სახელს მხოლოდ პირველ იმპერატორს—ალექსი I-ს აკუთვნებენ. (იხ. Du Cange, Familiae Byzantinae, p. 192; E. Gibbon, The Decline and Fall of the Roman Empire. Ed. Bury, v. VI, London, 1925, p. 420).

ვალიაფევი ამ საკითხსაც საკმაოდ დაწვრილებით განიხილავს, მაგრამ გარკვეულ დასკვნას კი ვერ დასდგომა და ასე აბოლოებს თავის მსჯელობას: „არ ვიცი, როგორ წარმოიშვა ეპითეტი დიდი კომინოსებისა. შესაძლებელია აიხსნას ალექსი I-ის და დავითის დიდი განზრახვის ფიქრით, ბიზანტიის იმპერატორის აღდგენისაკენ რომ იყო მიმართული. გეგმა ჩაიფუშა, განზრახვა გაქრა. ხოლო ეპითეტი კი ვადარჩაო“ (იხ. მისი, Foundation, 37). ამაზე ფ. დელაგერი შენიშნავს: მე მგონია, *μέγας Κομνηνός* სხვა არა არის რა, თუ არ *μέγας βασιλεὺς*; ე. ი. მიაჩნია, რომ დაახლოებით ისე მოხდა, როგორც ზოგან, სადაც „ჩვესარი“ იქცა საერთოდ იმპერატორისა და მეფის აღმნიშვნელად (იხ. მისი მოკლე რეცენზია, B. Z. 36 [1936] 223). მაგრამ ამ მოსაზრებებს უნდა დავსძინოთ შემდეგი: იმ დროს, ე. ი. ლათინებისაგან კონსტანტინოპოლის დამოხრების ხანაში (1204 წ.) სამი ბერძნული დამოუკიდებელი სახელმწიფო წარმოიშვა: ნიკეისა და ტრაპიზონის იმპერიები და სალონიკის სადესპოტო ანუ ეპირის სამთავრო. ნიკეის ტახტზე ლასკარისები დასხდნენ, ტრაპიზონში—კომინოსები, ხოლო ეპირის სამთავროში—მიხელი, ანგელოსების სახლის უკანონო შთამომავალი. მეტნაკლებად ამ სამივე სახლს ჰქონდა მთელი ბიზანტიის ხელში ჩაგდება პრეტენზია, მაგრამ საერთო დინასტიური თვალსაზრისით და გვაროვნული წარჩინებულობით ყველაზე მეტი საამისო უფლება, უნდა ვაღიაროთ, კომინოსების მხარეს იყო. შესაძლოა, იმიტომაც მიუმატეს თავის გვარს „დიდი“, რომ ამით თავიანთი შთამომავლობა უფრო წარმოეჩინათ და გამოცალკეებულყვნენ ზემოხსენებული და სხვა პრეტენდენტებისაგან, რომელნიც კომინოსების სახელს ისაკუთრებდნენ. იხ. Успенский, Очерки, стр. 41; ტრაპიზონის საქმე, გვ. 115; N. Iorga-ს აზრი ამ საკითხზე—B. Z., 36 (1936) 492.

აქვე გვინდა შევჩერდეთ კიდევ ერთ საკითხზე, ქართულ საისტორიო ნაშრომებში დიდი აღრეულობაა ტრაპიზონის იმპერატორთა გვარის დაწერილობაში. იწერება: „კომნენი“, „კომნინი“, „კომნენე“, „კომნინა“, „კომნიანოსი“, „კომნენიანოსი“, „კომნენარსი“, ასე გასინჯეთ, „კომნინო“-ც და სხვ. ჩვენ შეგნებულად ვწერთ ფორმით—„კომნინოსი“, რადგან ეს გაცილებით უფრო შეესაბამება ამ გვარის როგორც ბერძნულ დაწერილობას, ისე მის გამოთქმას. ასეთ გადმოცემას მხარს უჭერს ნაწილობრივ ძველი ქართული ძეგლების უმეტესობის დაწერილობის ფორმაც—„კომნიანოსი“ (შდრ. მაგ., ქ. ცხ. II, გვ. 16; 17; 142, 274; არის ზოგ ხელნაწერში სწორედ „კომნინოსი“-ც, გვ. 304 და სხვ.). სასურველია, რომ დამკვიდრდეს „კომნინოსი“, როგორც უფრო სწორი და ტრადიციითავე გამართლებული. ბერძნულ საკუთარ სახელთა გადმოცემისას თარგმანის ტექსტსა და საერთოდ ამ ნაშრომში ძირითადად ორიგინალში წარმოდგენილი სახელობითი ბრუნვის ფორმები დავიცავით, ოღონდ გვიანბიზანტიური ხანის გამოთქმის ვათვალისწინებით. ბერძნულ სახელთა ქართულად გადმოცემის საკითხი, ვფიქრობთ, გადასინჯვა-დაზუსტებას მოითხოვს—ზოგი რამ თითქოს სადავო და დასადგენია.

3. ბერძნული ტექსტის ანუ, რომელ ფორმასაც უმეტესად იცავს ჩვენი ავტორი (ნაცვლად ფორმისა ანუ, რომელიც ძველი ანტიკის-ის ახალ-ბერძნულ შესატყვის სიტყვას წარმოადგენს), და ანუ —ქართულად „ბატონაღ“ და „ქალბატონაღ“ ვთარგმნეთ და არ მივდღეთ მათ კვალს, რომელსაც უთარგმნელად ტოვებენ ამ სიტყვებს და პირდაპირ „კირ“-ს და „კირა“-ს გადმოსცემენ. ამ აზრს იმითომ დავადექით, რომ ანუ და ანუ ორივე კარგად შეესატყვისება ჩვენებურ ბატონ-ქალბატონს; ჩვენი მეფეების მოხსენიების დროსაც ხშირად იხმარებოდა გამოთქმა „ბატონი მეფე“—იგი უცხო არა ყოფილა ჩვენს ისტორიაში და ვინაიდან აზრითაც კარგად ემთხვევიან ერთმანეთს ეს ბერძნულ-ქართული სიტყვები, ზედმეტად ვცანით უცხო სიტყვის განმეორება. ამ სიტყვის ფორმათა და მნიშვნელობათა შესახებ საკმაოდ ბევრია თქმული. შდრ. K. Αμάντος, Κύριος. 'Αθηνῶν, 51 (1941/46) 124—126; T. Εὐαγγελοπούλου, Κύριος, αἰτίαι. 'Αττικῶν ἱμπεριαλιστικῶν τῶν διαστάσεων 1896. 'Εν 'Αθηνῶν, 1895, σ. 188—199 (Виз. Вр., т. IV, 1897, стр. 732); F. Dölger, Die Entwicklung der byzantinischen Kaisertitulatur und die Datierung von Kaiserdarstellungen in der byzantinischen Kleinkunst. Studies presented to D. M. Robinson, II (1953) 985—1005 (შდრ. B. Z. 46 [1953] 429); Сборник документов, стр. 310.

4. ეს ალექსი არის ტრაპიზონის პირველი მეფე ალექსი I (1204—1222): ქრონიკაში არ არის მოხსენიებული მეფეთა სათვალავი მათი სახელების მიხედვით. გამორკვეულია, რომ იგი იყო ძე ბიზანტიის იმპერატორ ანდრონიკე I კომნინოსის (1183—1185) შვილის სევასტოკრატორ მანუილისა. ბასილი ეზონ-მოდუარი, რომელიც ერთ-ერთი მთავარი წყაროა ტრაპიზონის იმპერიის დაარსების საკითხის კვლევისათვის, ცდება, როცა მას ანდრონიკეს შვილს უწოდებს, აი რას ამბობს ქართული ძეგლი: „ხოლო განრისხნა მეფესა ზედა ბერძენთასა, წარგზავნა მცირედნი ვინმე ლიხთ-იქითნი, და წარუღეს ლაზია, ტრაპიზონი, ლიმონი, სამისონი, სინოპი, კერასუნდი, კიტისორა, ამასტრა, არაკლია და ყოველნი ადგილნი ფებლადონისა და პონტოსანი, და მისცა ნათესავსათსუსა ალექსის კომნიანოსსა, ანდრონიკეს შვილსა, რომელი იყო მაშინ თვთ წინაშე თამარ მეფისა შემოხუჭვილი“ (ქ. ცხ., II, 142).

4. მასალები, ნაკვ. 33.

ბასილის ამ შეცდომას ბევრჯე ქართველი ისტორიკოსი იმეორებს. ბოლო ხანებშიაც კი. თვით ბასილი ალბათ იმან აცთუნა, რომ სხვა ალექსი კომნინოსიც, მართლა ანდრონიკეს ძე, ე. ი. ალექსი I ტრაპიზონელის ბიძა, იყო საქართველოს სამეფო კარს, ვითარცა სტუმარი და თამარ მეფის ხელის მძიმებელი და თამარს „ვიეთნიმე დაღონებულობით აწუხევედეს ალექსის მოყვანასა გმრად. რომელი ახლოს სთჳსობდა და მამულად მამის ძმისწული იყო ბერძენთა მეფისა“ (ქ. ცხ., II, 37). ანდრონიკეზე კი ნათქვამია, რომ გიორგი III-ის დროს „მოვიდა ოდესმე ანდრონიკე კომნიანოსი ცოლითა სახებრწყყინვალთა და შუენიერთა, თანა შვილი ბითურთ“ (ქ. ცხ., II, 16—17). ალექსი I-ის შესახებ იხ. Fallmerayer, *Geschichte*, 1—92; Кунник, *Основание; Miller, Trebizond*, 14—15; Успенский, *Очерки*, 29—43; მისივე, *История*, стр. 600—602. *Vasiliev, Foundation*, 17—20, 26—30. ზ. ავალიშვილის აზრით, ბასილის ეს ალექსი ანდრონიკეს ძე სხვა არის და 1204 წ. ტრაპიზონში გამეფებული ალექსი—სხვა; თანაც ალექსი ანდრონიკეს ძეს ადრე, 1202 წელზე არა უგვიანეს დაღამქრული ქვეყანა გადაეცაო (ტრაპიზონის საქმე, 88—89). მაგრამ უფრო სარწმუნო ის არის, რომ ჩვენს ისტორიკოსს ნაკლებ ცნობილი მამის სახელი უფრო სახელოვანი პაპის სახელში აერია. ამ საკითხს სხვა დროს უფრო დაწვრილებით განვიხილავთ.

5. ლამბსიდისის აზრით (B. Z. 48 [1955] 191), თავების სათაურები თავდაპირველად არ უნდა ყოფილიყო ხელნაწერში. მართლაც უცნაურადაა—მხოლოდ რამდენიმე თავს ახლავს სათაური, ისიც ქრონიკის დასაწყისში, შემდეგ კი აღარ ჩანს. ამისთანავე დასათაურებისა და თვით თავებად დაყოფის პრინციპებიც ბუნდოვანია თხზულებაში (შდრ., მაგ., მეორე თავის საქმე და სხვ.). გ. ტაფელი სათაურებს ტექსტის ამაიზე ათავსებს და შეიძლება სჯობდეს კიდევ ისე.

6. ალექსი ტრაპიზონელის და მისი ძმის დავითის კონსტანტინოპოლიდან საქართველოში წამოსვლის დროის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს, რადგან პირდაპირი ცნობა წყაროებში არ მოიპოვება. მნიშვნელობით კი ძალიან დიდი მნიშვნელობისა ეს საკითხი, ვინაიდან ტრაპიზონის დამაარსებელი ბერძენი ბატონიშვილი თუ ადრევე, ბეშეობაშივე, ჩამოვიდა საქართველოში, საქართველოს მეფის კარს, აღზრდასაც, რასაკვირველია, ძირითადად ქართულს მიიღებდა, და ქართული ტენდენციები ტრაპიზონის იმპერიის ცხოვრებაში უფრო ლოგიკურ ახსნას პოვებს.

ფალმერაიერის აზრით (*Geschichte*, 41—43), ანდრონიკეს პატარა შვილიშვილები პაპის დაღუპვისთანავე, 1185 წელს, წამოიყვანეს საქართველოში. მაგრამ ბერძნული წყაროს თამარი ანდრონიკეს ასული ჰგონია—იგი არ სცნობს თამარ მეფეს და მის როლს ტრაპიზონის იმპერიის დაარსების საქმეში. ოღონდ უფრო გვიან „ტრაპიზონის ქრონიკის“ შენიშვნებში ეს მოსაზრება ცოტა უფრო სხვა ფორმით გამოთქვა: „რომ აქ პირდაპირ არ იყოს ნათქვამი, თამარი, რომლის შემწეობითაც ალექსიმ შეპყრობა ლაშქარი ტრაპიზონის დასაპყრობად, მამამისის [ე. ი. ალექსის მამის, მანუილის] და და, მამასადაპმე, ბიზანტიის ხელმწიფის ასული იყოთ, მაშინ ამ ლაშქრობის ინიციატორად, დამფინანსებლად და სამხედრო ძალის მიმცემად მხოლოდ საქართველო უნდა მიგვეჩინაო“ (იხ. მისი, *Original-Fragments*, II, 71). მაშინ საქართველოს შორეული ისტორიის შესწავლა ჯერ კიდევ მხოლოდ ფეხს იდგამდა და ევროპელ მეცნიერთ ძალიან ბუნდოვანი შეხედულებანი ჰქონდათ, ან უფრო სწორი იქნება, თუ ვიტყვი, რომ

არაერთი შეხედულება არ გააჩნდათ, ჯერ საერთოდ საქართველოს ისტორიული წარსულის და კერძოდ კი დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის დროის საქართველოს ძლიერებისა და გავლენიანობის შესახებ. მისი ეს შეხედულებანი ცოტათოდნი შესხვაფერებით ბევრმა გაიზიარა (იხ. ამ საკითხის შესახები სხვადასხვა მკვლევართა მოსაზრებების კრიტიკული მიმოხილვა ა. ვასილიევის ნაშრომში — *Foundation*, გვ. 9—11). მაგრამ ა. კუნციკის საფუძვლიანმა გამოკვლევამ, რომელიც მ. ბროსეს მიერ გამოქვეყნებულ ქართულ წყაროებს ემყარებოდა (იხ. მისი, ()*снование*, გვ. 724 შმდ.), სრულიად დამაჯერებლად ცხადყო, რომ ბერძნული წყაროს თამარი ქართველთა სახელგანთქმული თამარ მეფეა, გიორგი III-ის ასული, და რომ მისი დიდი ღვაწლი ბატარა კონსტანტინის აღზრდისა და შემდეგ ტრაპიზონის იმპერიის დაარსების საქმეში უშველია. ამ აზრს დაადგენ რუსი მეცნიერებიც—ბეზობრაზოვი (И. В. Безобразов, *Трапезунт*, 4—6), თ. უსპენსკი (Ф. И. Успенский, *Очерки*, 29—30; მისივე, *История*, 600—601) და ა. ვასილიევი, რომელიც ამ საკითხზე მსჯელობას შემდეგი სიტყვებით ამოლოებს: „რასაკვირველია, ალექსი... ბალღობაშივე გადმოიხვეწა კონსტანტინოპოლიდან, ცხრამეტი წლის წინათ, ხანამ ლათინები ქალაქს დაიპყრობდნენ“ (*Vasiliev, Foundation*, 12).

ქართველი ისტორიკოსებიდან ამ საკითხებს ნაწილობრივ ეხებიან დ. ბაქრაძე (იხ. მისი კომენტარი, რომელიც დართული აქვს ვახუშტის „საქართველოს ისტორიის“ შესაბამის ადგილს—ნაწ. I, ტფილისი, 1885, გვ. 13) და თ. ყორღანი (ქრონიკები, ტ. I, გვ. 291). ალ. ხახანაშვილმა თავის ვრცელ შესავალ ნარკვევში, რომელიც დაურთო პანარეტოსის ქრონიკას, თამარის აღიი კი შესაფერისად შეაფასა. მაგრამ რატომღაც უკრიტიკოდ მიიღო ჯ. ფინლეის რზი (შდრ. *Finlay*, გვ. 317—318), რომ ბერძენი უფლისწულები მამისა და პაპის დაღუპვის შემდეგ ფართლად ცხოვრობდნენ კონსტანტინეპოლში და მხოლოდ ლათინებისაგან ქალაქის აღების წინახანებში წამოვიდნენ იქიდან. ალ. ხახანაშვილი აშკარად ცდება, როცა ფინლეის აზრს კიდევ უფრო აღრმავებს— „После занятия столицы Византии латинами, Алексей и Давид скрылись в Колхиде“ (*Трапезундская хроника*, стр. X),—რადგან ჯვაროსანთაგან კონსტანტინოპოლის აღება და ტრაპიზონის დაპყრობა ქართველთა ჯარისაგან თითქმის ერთ და იმავე დროს მოხდა (1204 წლის აპრილში). ჩანს, იგი არც იცნობდა ა. კუნციკის გამოკვლევას. ფალშეარაფერის ძველ მოსაზრებათა მოგვიანო ბერძენი მიმდევრები გააკრიტიკა მ. ჯანაშვილმა სპეციალურ წერილში (*Тамара Великая и Тамара греческая*, ქართული მწერლობა, წიგნი II, ტფილისი, 1909, გვ. 174—179), რომელშიაც აგრეთვე კუნიკისაგან დამოუკიდებლად უკუავლო ორი თამარის არსებობის ვერსია. გარდა უკვე ნახსენები შრომებისა, ტრაპიზონის იმპერიის დაარსების შესახებ იხ. აგრეთვე, ს. ყაუხჩიშვილი, ლექციები ბიზანტიის ისტორიიდან, I წ., თბ., 1948, გვ. 12—13; პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, თბილისი, 1954, გვ. 282—284; მ. კახაძე, ქართველები ბიზანტიის პოლიტიკურსა და კულტურულ ცხოვრებაში, თბ., 1954, გვ. 30—32. ალ. გამყრელიძე, გიორგი აკროპოლიტის და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ, მახ. საქ. და კავ. ისტ., 6. 31, 1954, გვ. 225—232.

7. ფრაზა—„გამოილაშქრა კი იბერიიდან“—ბასილი ეზოსმოდერის ცნობასთან ერთად მკაფიო დამადასტურებელი საბუთია იმისათვის, რომ ეს ლაშქრობა მართლაც საქართველოდან მოეწყო, მაგრამ რა გზით მიიღწიეს ტრაპიზონს, ეს კი მსჯელობის საგანია. ა. ვასილიევი, ეყრდნობა რა ე. ტომაშეკის გამოკვლევას (W. Tomasek, Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter, Sitzungsberichte d. K. Akademie d. Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Classe, CXXIV, 1891, S. 81), ვარაუდობს, ხმელეთით თბილისიდან ტრაპიზონამდე 8 დღის სავალი იყო, მაგრამ გაურკვეველია, რომელი გზით. ამასთანავე იმოწმებს მ. ჯანაშვილის მტკიცებას, რომ თამარის შესახებ თქმულ ქართულ ხალხურ ლექსში ჩანს ისტორიული სინამდვილის ანარეკლი, როცა ქართველთა ჯარმა არზრუმს მიადგინა, ტრაპიზონის იმპერიის შესაქმნელად რომ მიდიოდა (მ. ჯანაშვილი, ქართლის ცხოვრება, გვ. 184, 186). ამ მითითების საფუძველზე დასკვნის, რომ ეს გზა სწორედ ის ცნობილი გზა უნდა ყოფილიყო, რომელიც ახლანდელი არზრუმისა და (ძველი კარინი ანუ თეოდოსიოპოლი) მიდიოდა ტრაპიზონს; ე. ი. თითქოს სამხრეთიდან მიადგნენ ტრაპიზონს პონტოს ჭედის გადალახვით. ამასთანავე ა. ვასილიევის ჰგონია, რომ „მცირედნი ვინმე ლიხთ-იქითის“ წარგზავნა დიდ სამხედრო კამპანიას არ უნდა მოასწავებდეს და თავდაპირველად ამ ლაშქრობას ერთგვარი დამსჯელი ექსპედიციის ხასიათი უნდა ჰქონოდა (იხ. მისი, Foundation, 20).

უპირველეს ყოვლისა უნდა გავითვალისწინოთ, რომ თამარის დროს, „მცირედნი ვინმე ლიხთ-იქითის“ საქმოდ დიდი სამხედრო ძალა შეიძლება ყოფილიყო, თუ კი მათ ძლევამოსილად განვლეს შავი ზღვის სამხრეთ სანაპირო აღმოსავლეთიდან თითქმის ბოსფორამდე. ამასთანავე ძალიან მინანდობლივად არის ნათქვამი, რომ ეს ჯარი დასავლეთ საქართველოსი იყო, მაშასადამე, დასავლეთ საქართველოდან დაიძრებოდა. დაპრობილი ადგილების თანამიმდევრობაც (ლავიიდან მოყოლებული) კარგად მიუთითებს, რომ ლაშქარი შავი ზღვის აღმოსავლეთ ნაპირს უნდა ჩაპყოლოდა სამხრეთისაკენ. შესაძლოა, მართლაც, საზღვაო გზა ვერ გამოეყენებინათ (თუმცა ეს საკითხიც შესწავლას მოითხოვს—უფრო სავარაუდოა, რომ ქართველებს ფლოტიც ეყოლებოდათ შავ ზღვაზე მავნი), მაგრამ სანაპიროზე ხმელეთით ლაშქრობის რაიმე განსაკუთრებული დამატრეკლებელი მიზეზი არ ჩანს. შექველად დიდად საყურადღებოა ამ მხრით ამბის თანამედროვე ერთადერთი ბიზანტიელი ისტორიკოსის ნიკიტა აკომინატის ანუ ზონიატის (გარდ. 1210 წ.) ცნობაც, რომ ალექსის ძმას დავით კომნინოსს ფაზისთან მცხოვრები იბერთა ჯარიც ახლდა ამ ლაშქრობაში.

(Nicetae Choniatae historia ex recensione I. Bekkeri, Bonnæ, 1835 pp. 828, 842). ასე რომ, ჩვენი აზრით, ა. ვასილიევის ვარაუდს კარინ-არზრუმის გზით ტრაპიზონს ლაშქრობისათვის უფრო მტკიცე დასაბუთება სჭირდება.

8. მიქელ პანარეტოსის ქრონიკაში წელთაღრიცხვისათვის გამოყენებულია წელთა ანგარიში დასაბამიდან, ოღონდ ბიზანტიური სათვალავით (αρχαί 'Ρωμαίου), რომლის მიხედვით ქვეყნის გაჩენიდან ქრისტეს დაბადებამდე 5508 წელი ივარაუდებოდა. წლის დასაწყისად მიჩნეულია 1 სექტემბერი. რაც შეეხება ინდიკტიონების ან ქორონიკონის ანგარიშს, თხუთმეტ-თხუთმეტ წლიანი ციკლებია ნანგარიშები, ე. ი. მცირე ქორონიკონია გამოყენებული და არა დიდი, რომელიც 532 წელს შეიცავდა.

პანარეტოსის ქრონიკის წლების სათვალავის გადმოსაყენად ახალ წელთაღრიცხვანზე საჭიროა გავითვალისწინოთ ის, რომ იანვრიდან აგვისტოს ბოლომდე ბიზანტიური წელი ახალი წელთაღრიცხვის წელს ემთხვევა და ამ უკანასკნელის მისაღებად პირდაპირ 5508 წელი უნდა გამოაკლდეს ბიზანტიურ წელთა რაოდენობას, ხოლო სექტემბრიდან დეკემბრამდე კი ბიზანტიურ წელთა რიცხვს სწორი სათვალავის მისაღებად უკვე 5509 წელი უნდა გამოაკლდეს (იხ. ამის შესახებ F. K. Ginzel, *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*, B. III, Leipzig, 1914, გვ. 294); ამიტომ დიდი მნიშვნელობა აქვს ამ გადმოყენის დროს, რომელ თვეში მოხდა ამბავი, რათა ამის მიხედვით შევეუთანასწოროთ იგი ახალი წელთაღრიცხვის თარიღს. შდრ. აგრეთვე, კ. კეკელიძე, წელთაღრიცხვა ძველ საქართველოში, ერთეულები; ტ. II, იბ., 1945, გვ. 327—328; A. Mentz, *Zur byzantinischen Chronologie*, B. Z. 17 (1908) 471—478; V. Grumel, *Indiction byzantine et vèze* *Revue des Études Byzantines*, 12 (1954) 128—143.

9. მართლმადიდებლობის დღესასწაული ბიზანტიაში დაწესებული იქნა IX საუკუნეში, 843 წლის საეკლესიო კრების შემდეგ. იგი მოდიოდა დიდ-მარხვის პირველ კვირას. *Original-Fragmente*, II, 72; *Vasiliev. Foundation*, 30.

10. ანდრონიკე I გილონკომნოსი (1222—1235), ზოგის აზრით, ის გილონი უნდა იყოს, რომელიც თედორე ლასკარისის დაქირავებულ ჯარისკაცებს სარდლობდა და დავით ჯომნინოსი, ალექსი I-ის ძმა დაამარცხა. მაგრამ ეს ვარაუდი არ მართლდება და არც გარკვეული ცნობები მოიპოვება ამ მეფის ვინაობის შესახებ. არც ის არის ნათელი, რატომ ავიდა ტახტზე ეს გილონი, სიძე ვარდაცვლილი იმპერატორისა, როცა ალექსის ძის იოანეს ჯამფეხებს წლოვანება არც თუ მინცდამაინც შეუშლიდა ხელს. თ. უსპენსკი აიჭირობს, რომ იგი ალბათ, ადგილობრივ დიდებულთა წრიდან იყო, ეს გვარი ახლაც გვხვდება ამ მხარეში (იხ. მისი. *Очерки*, 35; ისე კი ანდრონიკის მეფობის ხანას მთელ თავს უძღვნის—*Очерки*, 43—59). მისი გვარი თუ მეტსახელი რამდენიმე ფორმით გვხვდება *Γένωγ*, *Γήδων*, *Γένδω*. ვრცლად არის ლაპარაკი მისი ბრძოლის შესახებ იკონიელ თურქ-სელჯუკებთან პაპადოპულო-კერამევის მიერ გამოცემულ მასალებში (იხ. მისი, *Сборник источников*, გვ. 30—31, განსაკუთრებით გვ. 116—133), რომლებიც ადრე ნაწილობრივ ფალმერაიერმაც გამოაქვეყნა (*Original-Fragmente*, I). შდრ. *Fallmerayer, Geschichte*, 109 შმდ.; *Miller, Trebizond*, 19. იხ. აგრეთვე მომდგენო შენიშვნა.

11. მალიქ-სულთან ანუ მელიქ-სულთანი. ამ ხანებში (1223 წ.) იკონის სულთანად ჩანს ალა-ად-დინ-ქაი-ქუბად I (1219—1236). მალიქ-სულთანი მისი შვილი ყოფილა და აღნიშნულიც არის ასე მეორე წყაროში „*Μελέτη δαδου-τάχως, δ σίνε τών μεγάλων σουλτάνων Ἀλατίνου*“— მალიქ-სულთანი, ძე დიდი სულთნის ალა-ადინისა — (*Сборник источников*, გვ. 117). შეიძლება გვეფიქრა, რომ ჯარის სარდლად მამამ შვილი ვაგზავნა, მაგრამ ისიც შესაძლოა, რომ თვითონ ალა-ად-დინი იგულისხმებოდეს, რადგან, როგორც ფალმერაიერი აღნიშნავს, „მალიქ“—„მელიქ“ სელჯუკიანთა დიდი მალიქ-შაჰის შემდეგ ერთგვარ საერთო სახელად ექცათ თურქებს (*Original-Fragmente*, I, 109.) ამ ბრძოლის ამბების განხილვას საგანგებო შრომები მიუძღვნა ა. კუნუკმა. *А. Кунук, Сказание митрополита Иоанна о войне Андроника I с султа-*

ном Алл-эддином, в 1223 году. Ученые записки имп. Акад. наук по I и III отделениям, т. II, в. 5, 1854, стр. 736—746; მისივე, Известие Панагрета о войне трапезундского императора Андроника I с сельджуками-султаном Алл-эддином, в 1223 году. იქვე, გვ. 734—736. პაპადოპულო-კენამევის მიერ გამოქვეყნებული წყარო კვლავ გამოუცია საბერძნეთში ათონის ღიონოსიოსის მონასტრის ბიბლიოთეკას ექვთიმეს (Euthymios) — მას უცნობ ტექსტად მიუჩნევია იგი (იხ. В. Z, 47 [1954] 186).

12. ცალკე სათაურით ლამბროსი გამოყოფს ამ (მე-2) თავის ნაწილს, როგორც უკვე სხვა მეფის ამბის გადმოცემს. ფალმერაიერს ეს სათაურიც მე-2 თავის დასაწყისში აქვს მოთავსებული.

13. იოანე I აქსუხოსის (1235—1238) მეფობა მოკლე და უფერულელი. მისი მეტსახელი იშვიათი ჩანს ასეთი ფორმით. ამის პარალელურ ფორმად თუ მივიჩნევთ ვვიანი ხანის სიტყვას — ἀξισυχος, მისი მნიშვნელობა იქნება დაახლოებით — „ღირსული“, „ღირსი“, „წარჩინებული“ (მდრ. დიმიტრაკოსის ლექსიკონი). ამ სახელის განმარტებას არავენ ეხება უ. მილერის გარდა და ისიც ბუნდოვნად მსჯელობს (Miller, Trebizond, 24).

14. ამ სიტყვაზე (გვ. — ექვსი) ჯერ კიდევ ფალმერაიერი შენიშნავდა (Orig.-Fragm., II, 12): მწერლის შეცდომა უნდა იყოს, სამის ნაცვლად წერიაო და ყველა ეთანხმება, რადგან წლების ანგარიში არ უდგება ნაჩვენებ ექვსს (მდრ. Miller, Trebizond, 25).

15. ცხენბურთის (იგივე ჩოვანბურთი ანუ პოლო) სათამაშო მოედანი — τζιχავი-აქრისი, თ. უსპენსკის თქმით, ტრაპიზონში ქალაქის გალავნის გარეთ მდებარეობდა (Успенский, Очерки, 12). ჩანს, პოლო ისევე, როგორც შუა საუკუნეების საქართველოსა და საერთოდ ახლო აღმოსავლეთში, ტრაპიზონშიაც ძალიან პოპულარული იყო. სათამაშო მოედნის ბერძნული სახელი გამოჰყავთ „ჩოვანის“ აღმნიშვნელი სპარსული თუ თურქული სიტყვიდან, რომელიც ბერძნულად გადმოიცემა, როგორც τζი-აქავი.

პოლოს შესახებ საკმაოდ ვრცელი ლიტერატურაა და თამაშის ნიარ-ნიირი სხნობა არსებობს. კერძოდ ქართული პოლოც თავისებურებებით ხასიათდება (იხ. ალ. რობაქიძე, ცხენბურთი, ქართული ნაციონალური სპორტის ერთი სახეობა. თბილისი, 1952; იქვე — საკითხის ისტორია და ლიტერატურა). შესაძლოა ტრაპიზონში სწორედ ქართული სახეობაც იყო გავრცელებული. ვრცლად მსჯელობს ამ თამაშის შესახებ ფალმერაიერი (Original-Fragmente, II, 73—75). იხ. აგრეთვე, Успенский, Очерки, გვ. 59. „ქართლის ცხოვრებაში“ ეს თამაში „ბურთობის“ სახელის ქვეშ უნდა იგულისხმებოდეს (ქ. ცხ., II, 66, 112), სწორედ თამარის ხანაში. „ვეფხისტყაოსანშიც“ არა ერთხელ გვხვდება მისი ხსენება.

16. მანუილი I (1238—1263) კომნინოსიც ალექსი I-ის ძეა და ტყუილად არ უნდა ამბობდეს მიქელი, სვიანად და კეთილად იმეფაო. ნაწილობრივ მის სახელთან დაკავშირებული ჩანს „კირმანულის“, ე. ი. „კირ მანულისეულის“ სახელით ჩვენში, განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოში, ცნობილი ფული (იხ. Д. Г. Капанадзе, Грузинская нумизматика, Москва, 1955, стр. 94—96; 155—157). აღსანიშნავია, რომ მის დროს ტრაპიზონის ეკლესიას ერთგვარი ავტონომი-

ური უფლებები მოუპოვებია კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოსაგან, რასაც ამტკიცებს ათონზე დაწერილი ერთი საბუთი 1260 წლის თარიღით. იგი გამოსცა ცნობილმა ლ. პტიმ—L. Petit, *Acte synodal du patriarche Nicephore II sur les privilèges du métropolitain de Trebizond* (1er janvier 1260), *Изв. Рус. Арх. Института в Константинополе*, т. VIII, 1903, стр. 163—171. (არსებობს ცალკე ამონაბეჭდიც გვერდების საკუთარი ნუმერაციით).

მანუილ I-ის დროს კვლავ ქართული ორიენტაცია მძლავრობს—მისი ერთ-ერთი მეუღლე ქართველი ქალია. იხ. *Успенский, Очерки*, 60—66; მისივე, *История*, 740—741; *Fallmerayer, Geschichte*, 125—132; *Miller, Trebizond*, 26.

17. «ამისივე (ე. ი. მანუილის) მოწვევითა და არჩევითო», ჩვენის აზრით, იმიტომ არის ხაზგასმული, რომ მანუილ I-ს ბევრი შვილი დარჩა სხვადასხვა ცოლისაგან და ჩანს, თავიდანვე ქიშპობა იყო ტახტის მემკვიდრეობისათვის. მას სამი ცოლი ჰყოლია: ერთი ქართველი—სახელად რუსულდანი, მასთან ჰყავდა ასული თეოდორა; მეორე—ანა ქსილალოე, მისგან იყო ანდრონიკე II, ხოლო მესამე—ირინე სირიკენე; ამ უკანასკნელისაგან კი გიორგი და იოანე II დარჩა. ამ დამძებს შორის გაუთავებელ ბრძოლასა და შეხლა-შემოხლაში განსაკუთრებით მკაფიოდ ისახება ბიზანტია-საქართველოს მეტოქეობა. საქართველოს მომხრე პარტია ტრაპიზონში საკმაოდ მძლავრი ჩანს და ერთ ხანს კიდევ მოახერხებს ქართველი ქალის შვილი თეოდორა ტახტზე დაედომას. ანდრონიკის (II-ის) მეფობის ხანაა 1263—1266 წლები.

18. გიორგი I კომნინოსის მეფობა, პანარეტოსის მიხედვით, 1266—1280 წლებზე მოდის. ეს გიორგი უნდა იყოს მოსენიებული კორიდეთის ბერძნული სახარების ქართულ მინაწერში, რომელიც ამირახორ ჟან ჭიას ძეს ეკუთვნის. იქ ნათქვამია: «მქონდა ორ ჭისი მამოლი ორთავე მეფეთაგან, თვით დავით მეფეთ მეფისაგან და ბერძენთ მეფისა გიორგისაგან» (იხ. H. Я. Марр, *Грузинския приписки греческаго Евангелия из Коридии*. *Изв. Имп. Акад. Наук*, VI серия, 1911, № 4, стр. 223). ამ მინაწერის საფუძველზე გამოაქვთ დასკვნა, რომ რიჯეს მხარი და მდ. ჭოროხის შენაკადის მურღულის ხეობა, რომელზედაც მდებარეობს ამავე წარწერაში მოხსენიებული კორიდეთი და სხვა პუნქტები, ამ ხანებში, ე. ი. XIII ს-ის მეორე ნახევარში, წარმოადგენს კონდომიუმს ტრაპიზონის მეფისა და საქართველოს მეფეთ-მეფისას (პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 276). საგულისხმოა, რომ ამ მინაწერში საქართველოს მეფე და ტრაპიზონელი თანხმობაში არიან და შეხმატკბილებულად მოქმედებენ. ხომ არ უნდა ვიფიქროთ, რომ გიორგი I-იც ქართული ორიენტაციის მტკიცე მიმდევარი იყო და ამიტომ უღალატა კონსტანტინოპოლური ორიენტაციის მაშინ უკვე მომძლავრებულმა თავადთა ჯგუფმა, რომელიც ტახტის პრეტენდენტ მის ძმა იოანეს უქერდა მხარს (იოანე II-ეს რომ კონსტანტინოპოლისკენ ექირა თვალი, აშკარაა).

19. «ტავრიზონის მთა» (τὸ βῆμα Ταυρῆσιον) სხვა ბერძნულ წყაროებში ამ ფორმით არ ჩანს (*Fallmerayer, Original-Fragmente*, II, 75). ცნობილი ტავროსის მთები გაცილებით სამხრეთით ივარაუდება, მაგრამ, როგორც კავკასიონის მთების სახელი, ისე ტავროსისაც, ძალიან პოპულარული იყო და ეტყობა მის ამ მიმგავსებულ სახელს ტრაპიზონის სამხრეთით ვაწოილ მთაგრებისა ც უწოდებდნენ, რომელიც ჩვეულებრივ ახლა პონტოს მთების სახელითაა ცნობილი. ამას ადასტურებს პაპადოპოლო-კერამევის მიერ გამო-

ცემულ ტრაპიზონის ისტორიის წყაროებში რამდენიმეჯერ მოხსენიებული *Τραπεζα* და *Νεων τῆς Τραπεζα* (Снаринок источников, 82, 118, 128) დაახლოებით სწორედ იმავე მიდამოებში. ერთგან უფრო ნიშანდობლივადც არის ნათქვამი: რამდენი გაწყვიტეს (იგულისხმება თავდამსხმელი თურქები) მაჭუქელებმა და ქალიდილებმა ტავროსის ხეობებში, ვინ მოთვლისო (გვ. 128).

თ. უსენსკი და ბენეშევიჩი ცწერენ, რომ ტრაპიზონელთა სუმელის მონასტერი სწორედ ტავროსის მთების მიდამოებში მდებარეობს (Васелионские акты, стр. XXX). შდრ. აგრეთვე, Miller, Trebizond, 27.

20. იოანე II (1280—1297 მცირე ინტერვალებით), რომლის ხელიც, საფიქრებელია, ეროა ძმის (გიორგის) ტყვედ ჩაყარდნის საქმეში, თვითონაც მალე გამხდარა მსხვერპლი, ამჯერად ალბათ გიორგი I-ის მომხრეების მიერ მოწყობილი აჯანყებისა, რომლის მოთავედაც დასახელებულია პაპადოპულოსი. იოანეს კონსტანტინოპოლს წასვლა და იქ მატრიმონიული საშუალებებით დამარების ძიება გასაკირჩი მის ყოფნას მოწმობს. მისი მეფობის შესახებ იხ. Fallmerayer, Geschichte, 135—157; Успенский, Очерки, 67—71; მისივე, История 741; Miller, Trebizond, 28—30. კონსტანტინოპოლის სამეფო კარისათვის, ცხადია, ტახტის მაძიებელი უფლისწულის გადაბირება უფრო ადვილი იყო.

21. მიხეილ პალეოლოგოსი ბიზანტიის იმპერატორი მიხეილ VIII-ეა (1261—1282), რომელმაც ჯერ ლასკარისების დინასტიის ტახტი მიიტაცა ნიკეაში (იქ იმპერატორობდა 1259—1261 წლებში), შემდეგ კი განდევნა ლათინები კონსტანტინოპოლიდან და ამრიგად კვლავ აღადგინა ძველი ბიზანტიის სახელმწიფო. იგი მარჯვე მხედართმთავარი და გამჭირაბი პოლიტიკოსი იყო და ჩანს, თავიდანვე აღებული ჰქონდა გეზი ტრაპიზონის ისევ ძველებურად კონსტანტინოპოლის ტახტისათვის დასაქვემდებარებლად. ამ მიმართულებით მისი ცდები და იოანესთან ურთიერთობის ამბავი კარგად არის გაშუქებული პახიმერისისა (G. Pachymeres, Bonnae, 1835, v. I, pp. 591—524) და ნიკიფორე გრიგორასის (Bonnae, 1839, v. I, pp. 148—149) თხზულებებში.

მიხეილ VIII-მ ამიტომ მოიწადინა და მოახერხა კიდევ ტრაპიზონელი კომინენოსის დასიძევება. მაგრამ მხოლოდ ნაწილობრივ მიიღწია მან თავის განზრახვას—ზოგიერთი გარეგნული ნიშნის ტარება დაათმობინა იოანეს და აგრეთვე აქედან უნდა იყოს, რომ ტრაპიზონის იმპერატორის ტიტულშიაც ცვლილება მოხდა (Miller, Trebizond, 29; Vasiliev, Foundation, 34)—იქ „იბერიელები“ გაჩნდა „რომაელების“ ანუ „ბიზანტიელების“ ნაცვლად, რაც უბრალო სიტყვის მასალას წარმოადგენს, რადგან არც მაშინ და არც შემდეგ უშუალოდ იბერიის რომელიმე ნაწილი მთლიანად ტრაპიზონელ კომინენოსთა ქვეშევრდომობაში არასოდეს ყოფილა. ეს შესაძლოა იმითაც დათმობინა მიხეილ VIII-მ იოანეს, რომ შეპირდა, ამის სანაცვლოდ იბერიის—საქართველოს ადგილებს დაეაპყრობინებო, მაგრამ იოანე თავის საკუთარ ტახტზე ტრაპიზონშიაც გაქირვებით მაგრდებოდა და სხვა ადგილებს დაპყრობაზე ლაპარაკი ზომ ზედმეტია; თანაც არც მის სიამბრის შესწევდა იმდენი ძალა, რომ კონსტანტინოპოლიდან ასე შორს გამოეწვდინა დამხმარე ხელი ჯერ კიდევ საქმოდ ძლიერი საქართველოს წინააღმდეგ ბრძოლაში დასახმარებლად. ასე, რომ მიხეილის დაპირება ამაო გამოდგა, ტრაპიზონელ კომინენოსებს კი ფუჭად შერჩათ ტიტულში ვითომ იბერიელთა მეფობა. საერთოდ ტრაპიზონის მთელი ისტორია იმის დამამტკიცებელია, რომ საქართვე-

ველოს მეფე-მთავრებთან მორიგება უფრო სასარგებლო იყო მისთვის, ვიდრე მათთან ბრძოლა და ქიშპობა. შდრ. აგრეთვე, შენ. 1.

22. ანდრონიკე პალეოლოგოსი—მიხეილ VIII-ის ძე და მეძკვირე ანდრონიკე II (1282—1328), ბიზანტიის იმპერატორი.

23. იბერიის მეფე დავითი დავით ნარინია, თამარ მეფის ასულის რუსუდანის ძე, რომელიც მაშინ დასავლეთ საქართველოში მეფობდა (1243—1293). მისი ვალაშქრება ტრაპიზონზე სწორედ ქართული ორიენტაციის ძალებისათვის მხარდაჭერის მიზნით უნდა იყოს გამოწვეული. იხ. საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, 245—246, 251—252, 257—258; ივ. ჯავახიშვილი, ქ. ე. ი., წ. III, 149—152, 171—175, 192—212; პ. ინგოროყვა, მერსულე, 286; Успенский, Очерки, 70—71.

24. ეს გიორგი კომნინოსი ტყვედ ჩავარდნილი გიორგი I უნდა იყოს (შდრ. შენ. 18). ჩანს, ტყეობიდან თავის დახსნის შემდეგ ტახტის უკან დაბრუნების მცდელობაში და მომირთა ძებნაში მართლაც სხვადასხვა ქვეყნების მოვლა მოუხდა და ამიტომ ეწოდება მოხეტიალე. იგი, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, შესაძლოა, საქართველოდან მხარდაჭერითაც სარგებლობდა. ამ საკითხზე თითქმის ყველა ისტორიკოსი დუმს. მხოლოდ თ. უსპენსკი ვამოთქვამს ვარაუდს, რომ ალბად ძმებს შორის რაიმე მორიგება მოხდაო (Успенский, Очерки, 71).

25. თეოდორას გაქცევისა და ტახტზე კვლავ იოანე II-ის დაჯდომის ამბავი დაახლოებით 1285 წელს ივარაუდება (Успенский, Очерки, 71), მაგრამ რამდენ ხანს იყო ტახტზე თეოდორა, არ ჩანს. თ. უსპენსკის ცნობა, რომ „Феодора, бывшая в замужестве за грузинским царем Русуданом“ (იქვე), რომელიც ნაწილობრივ ზოგმა სხვა ისტორიკოსმაც გაიმეორა, გაუგებარია. რუსუდანი კაცის სახელი ჰგონია—მას შესაძლოა აერია თეოდორას დედის რუსუდანის სახელთან, რომელიც ვათხოვილი არა და სწორედ გამოთხოვილი კი იყო საქართველოდან. არც ქართულ და არც ბერძნულ წყაროებში სხვა რაიმე ცნობა მანუილ I-ის ქართველი მეუღლის შესახებ ჯერჯერობით არ ჩანს. იგი საქართველოს სამეფო სახლის შვილი არ უნდა ყოფილიყო, რადგან ეს გარემოება საეკვოა მემკვიდრის გამორჩენოდა აღუნიშნავი. იგი უფრო რომელიმე ქართველი დიდებულის ასული უნდა იყოს, დასავლეთ ანდა სამხრეთ საქართველოდან.

თეოდორას შესახებ თ. ჟორდანიამ გამოთქვა მოსაზრება, რომ (ქრონიკები, II, 158—162) იგი არის დავით ნარინის ის მეუღლე, რომელიც სამ სიგელში მოხსენიებულია „თამარ ემენელასძის“ სახელით. მაგრამ ივ. ჯავახიშვილმა სრულიად საბუთიანად მხარი არ დაუჭირა (იხ. მისი, ქ. ე. ი., III, 149—152), რადგან ჯერ ერთი დავითს ბერძენი უფულისწული რომ ჰყავდა ცოლად, სრულიად ვარკვევით აქვს ეამთაღმწერელს აღნიშნული, რომ ის იყო „ღვდოფალი, ასული მალისა ჯელმწიფისა, პალიალოლოს კონსტანტინეპოლის მეფის ასული“ (ქ. ცხ., II, 261); მეორე კიდევ—თამარ ემენელას-ძე, რომლის საბუთებიც გვიანდელი, XVII ს-ის პირებს წარმოადგენს, ყველგან დიდ პატივად თელის დავით მეფის მეუღლეობას და სავანეგბოდ ხაზს უსვამს, რომ „მთა წინაშე ყოფიან სახელოვან მყოფ“და სხვ., რაც მის სამეფო, მით უმეტეს კომნინოსთა, ოჯახისაგან ჩამომავლობის შემთხვევაში არ იქნებოდა მოსალოდნელი. იგი, შესაძლოა, მართლაც ძველ ქართველ დიდებულთა ჯვარის ამანელის-ძეებისაგან იყო, რომელნიც „ქართლის ცხოვრებაშიაც“

მოიხსენებოდა (ქ. ცხ., II, 27, 34) სხვა დიდგვაროვანთა—ვარდანის-ძეთა, სა-
ლორის-ძეთა და სხვათა გვერდით, მაგრამ სამეფო სახლის რძობა კი მის-
თვის მიიხსენიეს დიდი პატივი იქნებოდა.

26. ქალოტიანი, იგივე იოანე II კომნენოსია, ტრაპიზონის იმპერა-
ტორი. ამ ეპითეტს (καλις) რაც ნიშნავს „ქარგს“, „ლაშას“, „შშვენიერს“,
აგრეთვე „კეთილს“ და სხვ., ბიზანტიის ისტორიაში რამდენიმე სხვა იოანე-
საც მიაკუთვნებენ.

27. ლიმნია, რომელიც არა ერთხელ იხსენიება პანარეტოსის ქრონი-
კაში და საერთოდ ტრაპიზონის ისტორიაში, იმპერიის მთავარ სანაპირო-
ციხე-სიმაგრედ და ნავსადგურად ჩანს მის დასავლეთ ნაწილში. ეს უნდა იყოს-
მოხსენიებული ბასილი ეზოს-მოდერის ტექსტში (ქ. ცხ., II, 142) „ლიმონის“,
ხოლო იოანე შავთელის „აბდულ-მესიანში“ (იხ. მ. ჯანაშვილის გამოცემა,
ტფილისი. 1920, გვ. 17; 44—45) „ლიმონას“ სახელით. თ. უსპენსკიმ იგი
იმდენად მნიშვნელოვან პუნქტად ჩათვალა, რომ თავის „ნარკვევებში“ მთელი-
თავი უძღვნა მისი ლოკალიზაციისა და ისტორიის საკითხებს (Очерки,
90—99). მისი დასკვნით, იგი უნდა ყოფილიყო თანამედროვე მდინარე ეშლი-
ირმაკის (ძველი ირისი) შესართავთან, ახლანდელ ქალაქ ჩარშამბას მილა-
მოებში, ან იქნებ მის ადგილასაც (Очерки, 96). ლიმნიის ადგილმდებარეობი-
სათვის იხ. აგრეთვე, პ. ი. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 273; Ramsay,
p. 200; W. Tomasehek, Zur historischen Topographie von Kleinasien im
Mittelalter, S. 80; Fallmerayer, Original-Fragmente, II, 98.

28. ხალიზია, რომელსაც ეს სახელი შემორჩენილი აქვს ძველი ხალი-
ზებისაგან, შუა საუკუნეებში, თ. უსპენსკის აზრით, ისინის კონცხის, უნიესა-
და ლიმნიის სამხრეთით მთავარიან მხარეს გულისხმობდა, მთავარი ქალა-
ქით ნეო-კესარიით (ახლანდელი ნიქსარი) და იგი მდინარე კელკიტის ხეობით
ერზინჯასა და კაზახამდე უწევდა (Успенский, Очерки, 96, 123—124).

ანტიკური წყაროების ერთი ნაწილი ხალიზებს თვლიდა სანაპირო ზო-
ლის მცხოვრებლებად მდ. თერმოდონტსა (თერმე-ჩაი) და კერასუნტს შორის.
პეროდოტე (I, 28) და პომპონიუს მელა (I, 105) მდ. ჰალისს (ახლანდელი
უიზილ-ირმაკი) იქითაც გულისხმობენ. სტრაბონის ვადმოცემით, ხალიზების
მემკვიდრენი მის დროს ქალდეები იყვნენ, რომელნიც ტრაპეზუნტისა და
ფარნაკიის ზემოთ ცხოვრობდნენ და ფარნაკია მათ საზღვარში მდებარეობდა
(თ. ყაუხიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, თბ., 1957, 204—9). ძველი ხალი-
ზების სამყოფლის შესახებ იხ. М. И. Максимова, Античные города Юго-
восточного Причерноморья, М.-Л., 1956, 25—31. ანტიკური წყაროების
მიმოხილვა—Pauly-Wissowa's Real-Encyclopädie, III (1899) 2100.

მიქელ პანარეტოსი ხალიზიასა და ქალდიას საკმაოდ მკაფიოდ ასხვა-
ვებს ერთმანეთისაგან (იხ. შენ. 102). შდრ. აგრეთვე პ. ინგოროყვა, გიორგი
მერჩულე, 203; Original-Fragmente, II, 76—77; I, 115—118.

29. ქრისოკეფალოსის (ე. ი. ოქროსგვირგვინოვანი) ტაძარი ყოვლად-
წმიდა (პანაგია) ღვთისმშობლის სახელობაზე იყო აგებული, ქალაქის ვალი-
ვის შიგნით მდებარეობდა და უმთავრეს წმიდათა-წმიდად ითვლებოდა
ტრაპიზონში.

თ. უსპენსკის ვარაუდით, ოქროსგვირგვინოვანი ტაძარს კი არ უნდა-
რქმეოდა, არამედ ხატს (Успенский, Очерки, 16). იგი ყოფილა სამიტრო-
პოლიტო და სამეფო ტაძარი—უფრო აქ ილგამდნენ გვირგვინს და აქვე

იკრძალებოდნენ ტრაპიზონის მეფეები. ახლა თურქების მთავარ მგზავთად არის ქცეული და ორთაპისარ-ჯამი ეწოდება. Βεζονραζοβ, Τραπεζυιτ, 27—28; Original-Fragmente, 118—121; Papamichalopoulos, 190—193; N. A. Oikonomides, *Χρονολόγιος τής ἀνοικτομειχίσειας τῆς γαση τής Χρυσοεμφύλιου*; Ἀρχαῖον Ἱστῶσα 18 (1953) 314—317.

30. ეს არის ალექსი II კომნინოსი (1297—1330). როგორც სხვა ბიზანტიური წყაროები მოწმობენ (Pachymeres, II, 270—275; Nikephoros Gregoras, I, 202, 287—289; ბონის გამოცემები), მის ბიძის, ანდრონიკე II პალეოლოგოსის, სურვილის წინააღმდეგ შეურთავს ქართველი ქალი, ე. ო. აშკარად ქართული ორიენტაცია დაუქერია, ვამთააღმწერელიც აღნიშნავს, რომ ბექამ ქალი მიათხოვა კომნინოსს (ქ. ცხ., II, 304), მაგრამ ალექსის მაგიერ „კირ მიხაილს“ უწოდებს. ივ. ჯავახიშვილი ასწორებს ამ ადგილს (ქ. ე. ო., III, 256). ალექსი II-ის მეფობისა და მისი საქართველოსთან ურთიერთობის შესახებ იხ. საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, 268—269; ივ. ჯავახიშვილი, ქ. ე. ო., III, 256; პ. ინგოროყვა, მერჩულე, 287—288; Успенский, Очерки, 72—74; Fallmeayer, Geschichte, 158—166; Miller, Trebizond, 33—41; Lampsides, Alexis. II Empereur de Trébisonde (1297—1330) et l'église de Rome, B. Z. 36 (1936) 327—329.

31. ბექა, სარგის ციხისჯვარელ-ჯაყელის ძე, მანდატურთუხუცესი, სამცხის მთავარი (1285—1306), ცნობილი სახელმწიფო მოღვაწე, რომლის დროსაც განსაკუთრებით მოშენდა და გაძლიერდა სამცხე. იგი იყო დიმიტრი თავადდებულის (1271—1289) სიმამრი და გიორგი V ბრწყინვალის (1299, 1314—1346) პაპა. არა ერთხელ იხსენიება „ქართლის ცხოვრებაში“. კერძოდ ტრაპიზონელ კომნინოსებთან დამოყვრების თაობაზე ვამთააღმწერელი შემდეგს ამბობს ბექაზე: „ესე ბექა განდიდებულ იყო და აქუნდა ტასისკართი-გან ვიდრე სერამდე და ვიდრე ზღუამდე: სამცხე, აქარა, შავშეთი, კლარჯეთი, ნიგალის-ჰევი, ხოლო ჭანეთი სრულიად მოსცა ბერძენთა მეფემან კომნინოსმან კირ მიხაილ, და ასული ბექასი ცოლად მიიყვანა; ამასვე აქუნდა უმრავლესი ტაო, არტანი, კოლა, კარნიფორა და კარი, ამათ შორის ქუეყანანი და ციხენი, არტანუჯი, და უდაბნონი ათორმეტნი კლარჯეთისანი, და დიდებულნი აზნაურნი, და მონასტერნი, ყოველნი მას აქუნდეს, და ხარაჯას მისცემდა ყაზანსა, და ლაშქართა შეეწოდა“ (ქ. ცხ., II, 304). აქ აღსანიშნავია, რომ ჭანეთი „სრულიად“ მოუცია კომნინოსს, ე. ო. ისე შეგვიძლია ვავივით, რომ მთლიანად საქართველოს გამგებლობაში გადმოსულა ეს კუთხე; და კონდომიუმზე ამის შემდეგ აღარ შეიძლება ლაპარაკი. იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქ. ე. ო., III, 219—222, 240, 244—246 და სხვ.; მისი სამშენებლო მოღვაწეობის შესახებ—ვ. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება, XIII—XVI საუკუნეები, თბ., 1955, 15—18, 21, 136 და სხვ.; როგორც კანონმდებელი— ივ. ჯავახიშვილი, ქ. სამ. ო., წ. I, 104—112.

32. კერასუნტი მნიშვნელობით მეორე ქალაქი იყო თვით ტრაპიზონის შემდეგ. ახლანდელი გირესუნის ადგილს ივარაუდებდა, მაგრამ ანტიკური ხანის კერასუნტი, მკვლევართა აზრით, სხვაგან უნდა ყოფილიყო—უფრო ახლოს (დაახლ. 60 კმ.) ტრაპიზონთან (M. H. Максимова, Античные города..., 71—73). იმპერიის დროს მძლავრი ციხე-სიმაგრე ჰქონია, რომლის ნაშთი ახლაც შეიმჩნევა (Успенский, Очерки, 89; Papamichalopoulos, 256—282;.

R. Janin, *Cérasunte, Dict. Hist. et Géogr. Eccl.*, 12 (1950) 154; Ramsay, 325, 447.

33. კუსტუგანი, როგორც ფალმერაიერი აღნიშნავს (Orig.-Fragm., II, 15), ამ ფორმით არც თურქული ჩანს, არც ბერძნული, მისი აზრით, ქუჩუკ-ალა უნდა იგულისხმებოდეს.

34. ლათინების სახელით აქ უნდა მოხსენიებული იყვნენ გენუელები, რომელთაც ტრაპიზონში თავიანთი შენობები და უბანი ჰქონდათ (Успенский, *Очерки*, 10—11) და ნშირად უთანხმოება მოსდიოდათ ადგილობრივ ხელისუფლებასთან. (Original-Fragmente, II, 15; Miller, *Trebizond*, 34).

35. გამოთქმა „საზღვაო არსენალი“ შეიძლება მილიანდ არც მიუდგეს სიტყვას—*ჭჭაჟუჯა*. საერთოდ იგი იშვიათი სიტყვაა. ტრაპიზონის საქმებთან დაკავშირებით მოიპოვება კიდევ იოანე ლაზაროპულოსის თხზულებაში (Сборник историков, 121) და ეტყობა, აქ აღნიშნულ ადგილს გულისხმობს. გ. ტაფელი განმარტავს, როგორც „navium conficiendarum locus“, ე. ი. ნავების გასაკეთებელი ადგილიაო. ფალმერაიერის თქმით (Orig.-Fragm., I, 133), ამ სიტყვით აღინიშნებოდა კონსტანტინოპოლის საზღვაო არსენალი. ლაზაროპულოსის თხზულების ადგილი გვაფიქრებინებს, რომ ტრაპიზონის *ჭჭაჟუჯა* (დინიტრაკოსის დიდ ლექსიკონში იგი დაწერილია ფორმით—*ჭჭაჟუჯა*; ხოლო სიტყვას *ჭჭაჟუჯა* კი სხვა განმარტება ახლავს) აგრეთვე ზღვის სანაპიროზე მდებარეობდა და მართლაც ნავსამშენებლო და საზღვაო იარაღ-მოწყობილობის საწყობის ფუნქციებს ასრულებდა.

36. ბაირამ-ბეი დაწერილია ბერძნული დამახინჯებული ფორმის შესატყვისად. ბროსე (Lebeau, XIX, 86) ტაფელის თანახმად წერს ფორმით—*Parianès*, ხოლო, ფალმერაიერი—ბაირამ-ბეგს. ბერძნულში ბოლო „გ“ თანხმოვნის არაფორმის კვალი ჩანს. თან უფრო სავარაუდოა, რომ იგი თურქი იყო, ამიტომ „ბეი“ ვაჩიეთ. (შდრ. აგრეთვე, თ. 9).

37. „საქონლის სადგომები“ „*ჩჭაჟუჯა*“ შესატყვისადაა წარმოდგენილი. თურქული *değde, değdi*, (= *Легкая намотка, навес на двух столбах*) ტაფელს ადგილის საკუთარ სახელად მიუჩნევია და მის კვალს მისდევს ბროსე (Lebeau, XIX, 86). ფალმერაიერი საქონლის სახელდახელო საზაფხულო სადგომებად თვლის. (Orig.-Fragm., II, 15).

38. სინოპელები—იგულისხნება სინოპელთა თურქები, რომელთაც ადრევე ჩაიდგეს ხელში ეს ძველი ქალაქი, ჯერ კიდევ ალექსი I-ის დროს, როცა მოჰკლეს მისი ძმა დავითი (1214 წ.). ძველი სინოპის შესახებ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიური პრობლემები, თბ., 1950, გვ. 110—111; М. И. Максимова, *Античные города юго-восточного Причерноморья*, 31—52; Ramsay, 27, 31 და სხვ.

39. ანდრონიკე III კომნენოსი (1330—1332). აღსანიშნავია, რომ ორივე მის დახოცილ ძმას შერქმეული აქვთ იმ დროს საქართველოშიაც გავრცელებული სახელები. რატომ გამოიჩინა ძმების მიმართ ასეთი სისასტიკე, სხვა წყაროებით არ ჩანს.

40. მანუილ II კომნენოსი. (1332).

41. ასომატოსის ზუსტი ადგილმდებარეობა გაურკვეველია. თუ კონტექსტის მიხედვით ვიმსჯელებთ, ტრაპიზონის ახლოს იგულისხნება. „ასო-

მატოს“ „უბორცოს“ ნიშნავს და ტაძრის სახელი უნდა იყოს (შდრ. ტაფეუსის განმარტება—Eustathii opuscula, p. XXXIII).

42. ამ ადგილს ტაფელსა და ფალმერაიერს სიტყვა *ἰσχυρός*, რაც ახალ ბერძნულში „ხალხს“, „სიმრავლეს“, „მასას“ ნიშნავს, შეუსწორებით, როგორც *ἰσχυρός* (= „უთავბოლოდ“, „უწესრიგოდ“), ფალმერაიერის, ბროსეს და ხახანაშვილის თარგმანებთან შედარებით ამიტომ არის აქ სხვაობა.

43. ბასილი I კომნინოსი (1332—1340) ეტყობა თავიდანვე (1332) არ დამჯდარა ტახტზე—ჯერ მძისწული და მოწინააღმდეგენი მოიშორა თავიდან. მისი კონსტანტინოპოლს ყოფნა და შემდეგ პალეოლოგოსის ასულის შერთვა აშკარად მეტყველებს მის ანტიქართულ განწყობილებაზე. მის მიერ დახოცილი დიდებულები სწორედ ქართული ორიენტაციისა ჩანან, ამას სახელები უძრტიკებთ. (დუჟა ლეკი კანკიძე და მთავარსარდალი ჯაბა“—საქართ. ისტორია, ნაწ. II, 269). Успенский, Очерки, 74—77; Fallmerayer, Geschichte, 173—179; Miller, Trebizond, 44—45.

44. ტრაპიზონის იმპერიის სამეფო კარის მოხელეთა და დიდებულთა თანამდებობებისა და ტიტულების საკითხი სპეციალური შესწავლის საგანი, რამდენადაც ვიცით, არ ყოფილა. (მხოლოდ ამ რამდენიმე წლის წინათ გამოუქვეყნებიათ ერთი შრომა, რომლის გაცნობაც ვერ მოგვიხერხდა, Euthymios vom Athoskloster Dionysiu, *Τὰ βιβλία των παλαιῶν τῶν Κομνηνῶν τῆς Τραπεζουσίας. Ποντιακή Ἔστια*, 4 [1953] 2163 f.; შდრ. B. Z. 48 [1955] 480). ამიტომ მკვლევართა უმეტესობას ჩვეულებრივ ისე აქვს წარმოდგენილი, თათქოს ტრაპიზონის სამეფო კარი პირდაპირ იმეორებდა კონსტანტინოპოლის სამეფო კარის გარიგებას. მაგრამ ეს არ უნდა იყოს მართალი, რადგან ტრაპიზონში ზოგი აღმოსავლური თანამდებობაც ჩანს (მაგ. ამირახორი და სხვ.) და ზოგსაც ეტყობა, შინაარსი შესცვლია.

კერძოდ „დუქსი“ ანუ „დუკა“ (საბას ორივე ეს სიტყვა აქვს თავის ლექსიკონში: „დუქსი—მეფის შედეგი [უმცროსი], დუკა“, „დუკა—თავადი“) ბერძნების მიერ რომაელებისაგან შეთვისებული სიტყვაა (*dux, eis*—ბელადი, წინამძღოლი). პირველად იგი ბერძნებშიაც ჯარის წინამძღოლს, მეთაურს ნიშნავდა (უფრო—ათასისთავს), როგორც სახმელეთო, ისე საზღვაო ჯარში; შემდეგში კი ამ სახელს უწოდებდნენ პროვინციებისა და თემების გამგებლებსაც, რომელთა ხელშიაც სამხედრო და სამოქალაქო ხელისუფლება იყო გაერთიანებული. დუქსებად იწოდებოდნენ აგრეთვე დიდი ქალაქების მოურავები. მერე დუქსი ანუ დუკა დასავლეთში დიდ სააზნაურო ტიტულად იქცა თავადის, გრაფის და სხვათა მსგავსად. ლეკის ჰუპინკუოსი, ერთ-ერთი უპირველესი იელისუფალი იყო ამ დროს და სავარაუდოა—სწორედ ტრაპიზონის მოურავი.

ტრაპიზონის იმპერია სამ ოლქად იყოფოდა, რომელთაც სათავეში სწორედ „დუქსები“ ანუ „კეფალები“ (=თავი, მეთაური, მოურავი) უდგნენ. ეს ოლქები იყო: მაკუქის ანუ მაქუქის, გიმორისა და თვითონ ტრაპიზონისა. ეს დაყოფა უფრო სამხედრო ხასიათს ატარებდა. რაც შეეხება ტრაპიზონის დუქსს ანუ დიდ დუქსს, როგორც თ. უსპენსკი ამბობს, იგი ერეოდა სახელმწიფოს დიდი მნიშვნელობის როგორც სამხედრო, ისე ადმინისტრაციულ საქმეებში (Успенский, Очерки, 82, 85).

მიზანტიური ტიტულატურისა და რანგების შესახებაც არ შეიძლება თქმა. რომ ყველაფერი გარკვეულია. უკანასკნელ ათეულ წლებში, განსაკუთ-

რებით გულმოდგინედ მუშაობს ამ დარგში ორი უცხოელი მეცნიერი R. Guiland-ი და V. Laurent-ი, რომლებმაც არა ერთი მნიშვნელოვანი ცალკე გამოკვლევა უძღვნეს სამოხელეო ტერმინების დადგენის საქმეს. ტრაპიზონის მოხელეთა რაობის შესწავლა, წმინდა ბიზანტიურ შესაბამის თანამდებობებთან შეპირისპირებითაც აუცილებელია და, რასაკვირველია, ბევრ რამეს გარკვევს.

45. დიდი დომესტიკოსი ჩვეულებრივ უმაღლესი სამხედრო თანამდებობის აღმნიშვნელად ითვლებოდა ბიზანტიის სახმელეთო ჯარში, R. Guiland-ი 21 ასეთ დიდ დომესტიკოსს ასახელებს (Le grand domestique à Byzance, *Échos d'Orient*, 37 [1938] 53—64), ხოლო V. Laurent-ი კიდევ 9 სხვას უმატებს (იმავე ჟურნალშივე—Le grand domestique. Notes complémentaires. *Éch. d'Or.*, 37 [1938] 65—72). ამიტომ უცნაურად ჩანს, რომ წიგნში—Сборник документов, გვ. 304—გვხვდება ამ ტიტულის უკომენტარო განმარტება, მხოლოდ, როგორც „высокий чин, глава правительства“. რუსი ბიზანტიისტი თ. უსპენსკი სწორედ ამ ჯაბაზე შენიშნავს, რომ «Чина... стоял во главе трапезицкой войска». საკითხი რომ საეკლესიო ნათელი არ არის ტრაპიზონის დიდი დომესტიკოსის შინაარსის გარკვევის საქმეში იქიდანაც ჩანს, რომ ასევე ცნობილი ინგლისელი ბიზანტინოლოგი უ. მილერი იმავე პირის თანამდებობას განმარტავს, როგორც «Minister of the Interior—ე. ი. შინაგან საქმეთა მინისტრად გულისხმობს (Trebizonde, 44), ხოლო მთავარსარდლის (Commander-in-Chief) ბაღდად კი მიაჩნია დიდი სტრატოპედარხისი (იქვე, გვ. 47) და პირდაპირ ასეთი ინგლისური შესატყვისი: ხოც იხსენიებს ამ თანამდებობის მქონე სევასტი ქანიხიტისს. დიდი სტრატოპედარხისის ასეთი განმარტება განსხვავებულია იმ ახსნისაგან, რომელიც ცნობილი კოდინოსის თხზულებიდან შეიძლება გამოვიტანოთ. იქნათქვამია, რომ «Ὁ Μέγας Στρατηεὐδάρχης ἐστὶν ἐπιμελητὴς τῶν τῆς στρατείας ἐπιτηδεύων ἡσὶ τριεπίμω, πατῶν, καὶ πᾶντων τῶν χραισμών» (Codini de offic. Palat., cap. 5 num. 20), ე. ი. დიდი სტრატოპედარხისი არის მზრუნველი (ვამგებელი, უფროსი) მხედრობის სურსათისათვის ანუ სასმელ-საჭმელისა და ყოველ საჭიროებათათვის, მაშასადამე დაახლოებით ახლანდელი საინტენდანტო უწყების უმაღლესი ვამგებელი გამოდის. დიდი დომესტიკოსი და დიდი სტრატოპედარხისი ორივე რამდენიმეჯერ იხსენიება ჩვენს ქრონიკაში. სხვათა შორის, ერთი დიდებული—გრიგოლ მიზომატისი—ჯერ დიდ სტრატოპედარხისად არის ნახსენები, მერე კი დიდ დომესტიკოსად (ამ უკანასკნელი ტიტულით იხსენიება იგი სხვა წყაროშიც—Сборник источников, 139) და ისეთ კონტექსტში, სადაც აღწერილია სწორედ ძველი დიდებულების დახოცვის შემდეგ თანამდებობათა ახლად განაწილება სხვა წარჩინებულთა შორის (თ.თ. 10, 11). თუ აქ შემატყვისის რაიმე უბრალო შეცდომასთან არა გვაქვს საქმე, ცხადია, მიზომატისი კიდევ დაუწინაურებიათ, რადგან სტრატოპედარხისს თუ კოდინოსის თანახმად გაეივებთ, იგი დიდი დომესტიკოსის, როგორც მთავარსარდლის, ხელქვეითი უნდა ყოფილიყო. მილერის მიხედვით, დიდი დომესტიკოსი შინაგან საქმეთა მინისტრად რომ ვცნოთ, მაშინ დიდი დუქისის შინაარსს საკმაოდ მნიშვნელოვანი მხარე ჩამოაკლდებოდა; ჩანს კი, რომ საშინაო ფუნქციები მის ხელქვეით უფრო იყო. სამწუხაროდ მილერს ამ შრომაში არ მოჰყავს ამ თანამდებობათა შესახებ თავისი დასაბუთება და ბუნდოვანია, რა წყაროებს ეყარება. ზემოხსენებული მეცნიერების სპეციალური შრომების შემდეგ თითქოს საუკვო

ადარ უნდა იყოს დიდი დომესტიკოსის ხელო—იგი უპირატესად სამხედრო და ისიც უმადლესი თანამდებობაა ტრაპიზონის იმპერიაშიც; ხოლო თუ ეს ასეა, დიდი სტრატოპედარხისი სხვა რამ უნდა იყოს—ეგებ მართლაც მთავარი ინტენდანტის მაგვარი თანამდებობა.

46. „მ მისწულ ი“ ალ. ხახანაშვილს ბროსეს მიხედვით (Lebeau, XX, 483) უთარგმნია, როგორც „δισσοδονίης ნπατ“, (cousin, ე. ი. ბიძაშვილი), რაც არაა სწორი. სხვათა შორის, ბროსე სქოლიოში აღნიშნავს, მანუილი ძმისწული იყო ბასილის და არა ბიძაშვილიო, მაგრამ ეს შენიშვნაც ზედმეტია, რადგან მოგვიანო და ახალ ბერძნულში *δισσοδονίης* სწორედ „ძმისწულს“ ან „დისწულს“ (племянник) ნიშნავს.

47. შეიხ-ჰასანი—ფალმერაიერის ამოკითხული ასე *Σαχάσπι*-იდან. საფულისხმაო, რომ ძველ ქართულ ძეგლებშიაც „შეიხი“, როგორც ჩანს, „შიხ“ ად იწერებოდა, შესაძლოა, ცოცხალ მეტყველებასთან მიახლოებული გამოთქმის მიხედვით. ბერძნულშიაც *Σαχ* სრულიად კანონზომიერი შესატყვისი იქნება „შიხ“-ისთვის. შდრ. ქ. ცხ. ტ. II, ნურადინ ამირ შიხი, 334, 465; ფირ მაჰმად ამირშიხი, 334, 466; ხოჯა შიხ-ალი, 332, 468; შიხ-ბარამი თუ ბაირამ, 336, 468; აგრეთვე ტ. გაბაშვილი, მიმოსლვა, 65—შიხი იოანე და სხვ. საიდან და ვინ იყო ეს შეიხ-ჰასანი, არ ჩანს.

48. ტაძარტა, ფალმერაიერის აზრით, (Orig.-Fragm., II, 17) „deutet klar genug auf „Femirten“, d. i. Eisen-körper“, ე. ი. უნდა ნიშნავდეს „რკინის სხეულის“ ან „რკინის ტანიანს“, „რკინის კაცს“.

49. აქ აღნიშნული პუნქტიდან უკანასკნელს—მინთრონიის—ადგილმდებარეობა ვარკვეულად შეიძლება ჩაითვალოს. მას თურქები ახლა „ბოზთეფეს“ უწოდებენ, ბერძნები კი *Μισίρι*-ს. სახელწოდება მინთრონი, რომელიც ერთხელ კიდევ გვხვდება ამავე ქრონიკაში (თ. 31—*6 Μισίριος βίαιος*—მინთროსის სერი ან მითრას სერი), სხვა წყაროებითაც ცნობილია, ოღონდ უფრო სწორი ფორმით (*Σδορნიკ* *ιστοχικών*, 8, 63—*Μισίρι*; 10, 63, 92—*Μισίριος βίαιος*). ამ სერზე თუ მთაზე, რომელიც მთელ ქალაქს გადაჰყურებს, ქრისტიანობის წინა ხანაში მართლა ღვთაება მითრას საკურთხეველი ყოფილა და მისი ნაშთი ახლაც თურმე შეინიშნება (*Успенский, Очерки*, 12; *A. Vasiliev, A note on Pero Tafur, Byzantion*, t. X, [1935] 65—66; მითრას კულტის ძველ საქართველოში არსებობის შესახებ იხ. ს. მაკალათია, ღვთაება მითრას კულტი საქართველოში, საქართველოს მუხ. მოამბე, III, 1927, 179—194).

პანარეტოსის ქრონიკის ამ (თ. 9) ადგილის თანახმად, თ. უსპენსკი ვარაუდობდა, რომ ახანტაჯა, ანუ, ხალკოკონდილისის მიხედვით, ახანტა, მითრონიის მთის ახლოს მდებარეობდა და წმ. კვირიკეს ტაძარიც ასევე (*Очерки*, 130). მაგრამ თუ ამ ვარაუდს სწორად გცნობთ, მაშინ 39-ე თავში მოხსენიებულ ახანტაკას გაიგივება ამ ახანტაკასთან და ხალკოკონდილისის ახანტასთან გაჭირდებოდა, რადგან იგი ტრაპიზონიდან საკმაოდ მოშორებით იგულისხმება; პარხლის მხარეს არის და თანაც იქ თურქ ამირასთან მიდიან, იქიდან კი ლაზიკაში, მაკრევიას ჩადიან.

50. იბრაიმი დავწერეთ ფალმერაიერის ვარაუდის თანახმად (*Original-Fragmente*, II, 17). ამ აზრში განგვაშტეტია იმ გარემოებამ, რომ თითქოს სხვაგანაც გვხვდება მიმსგავსებული ფორმით ამგვარი სახელი. მაგ., ხალკოკონდილისის ტექსტში (იხ. ე. დარკოს გამოცემა) ორჯერ წერია შემდეგნაირად: *Ибраѣм* (ტ. I, 141) და *Ирѣмѣу* (იქვე, 143). აქ, შესაძლოა, თან-

ხმოვანი π, რომელიც ბერძნულში ხშირად უცხო „ბ“ ბგერას გადმოსცემს, იოტასთან ერთად დიკარგა. ტაფელი სიტყვას—*ῥάξιμης* კითხვის ნიშნის ქვეშ განმარტავს, როგორც „მენიჩბეს“ ან „მესაქეს“ (*remex, navis gubernator?*)—ზროსე წერს ფორმით—*Raemès* (Lebeau, XX, 484).

51. ციხე აქ გადმოსცემს *αἰλαῖ*-ს, რომელშიაც ამ შემთხვევაში ტრაპიზონის მეფეთა სამყოფელი აკროპოლისი, მთავარი ციხე-დარბაზი უნდა იგულისხმებოდეს. ოგი არაბულიდან („კალა“, „ყალა“) თურქულის გზით შემოსულს იტყვად ითვლება ბერძნულში (Original-Fragmente, I, 127; II, 17); Lebeau, XX, 484; Dimitracos, *Μέγχα λείψανὸν τῆς Ἐλληγικαῖς γλῶσσαις*, τ. V, s. v.) და ჩვეულებრივ „კოშკს“ უფრო ნიშნავს (შდრ. Успенский, *Очерки* II, 102, აგრეთვე, 124; Fallmerayer, *Geschichte*, 323).

52. დედოფალი—აქ და სხვა შემთხვევებში გადმოსცემს ბერძნულ *Δέσποινις*-ს (ვამოითქმის, როგორც „დესპინა“—ნიშნავს „ქალბატონს“, აქედან არის ჩვენში გავრცელებული სახელი დესპინე), რომელსაც უწოდებდნენ ტაბტზე მჯდომი იმპერატორის მეუღლეს, ხანდახან კი—დედას. პანარეტოსის ქრონიკაში, მაგ., ალექსი III-ის დასაც ეწოდება (თ. 26). ქართული „დედოფალი“, ჩვენის აზრით, კარგად უნდა ფარავდეს ამ ბერძნულ სიტყვას.

53. ტ რ ა პ ი ზ ო ნ ე ლ ი. ი რ ი ნ ე, როგორც კარგად ჩანს ნიკიფორე გრიგორასის თხზულებიდან (ტ. I, გვ. 548—შდ.), მეფე ბასილს ადრევე ჰყოლია ხარკად და რადგან პალეოლოგოსის ქალი უშვილო გამომდგარა, დაგვიანებით, მაგრამ მაინც, კანონიერად შეუღლებია თავისი შვილების დედას. ამიტომ უნდა იყოს, რომ როგორც კი ბასილი გარდაიცვალა და ძალაუფლების ხელთ ჩაგდება ირინე პალეოლოგოსმა მოახერხა, ტრაპიზონელი ირინე ორივე შვილითურთ მყის კონსტანტინოპოლს გაისტუმრა, ალბათ ვითარცა ტყვენი. ეს ამბავი და შემდეგ დიდი აღრეულობა და განხეთქილება ტრაპიზონის დიდებულთა შორის (თ. მე-10), პანარეტოსზე უფრო ვრცლად, კვლავ ნიკიფორე გრიგორასს აქვს გადმოცემული (ტ. I, გვ. 680).

54. „თ ა ე ა დ ე ბ ი“ ნახმარია ბერძნული *ἄρχοντες* ბაღლად. ივ. ჯავახიშვილი (ქ. სამ. ი., წ. II, ნ. I, გვ. 203) წერს, რომ ბერძნული „არხონ“—ქართულ „მთავარს“ ანუ „ერისმთავარს“ უდრია, მაგრამ ეს ადრინდელ ხანაზე უფრო ჩანს ნათქვამი. ტრაპიზონის იმპერიის „არხონების“ ანუ „არხონტების“ ხასიათი, ქცევა-მოქმედება და მათი დამოკიდებულება სამეფო კართან ბევრით მოკვავონებს გვიან-ფეოდალური ხანის სწორედ ქართველ თავადობას. ამ საკითხის სპეციალური შესწავლა, დარწმუნებულნი შეიძლება ვიყოთ, ბევრ საერთოს გამოავლენს კიდევ მათ შორის. ამიტომ არის, რომ ჩვეულებრივ ამ სიტყვით გადმოვიღეთ ეს ბერძნული ცნება, მაგრამ ხანდახან „არხონი“ საერთოდ დიდებულის, „კარისკაცის“ მნიშვნელობასაც უნდა გულისხმობდეს (Сборник документов, 304).

55. „ო რ პ ა რ ტ ა ი შ ი“ საქმაოდ მკაფიოდ არიან გამოხატულნი ორი ორიენტაციის მომხრენი—ერთის მხრივ არიან ადგილობრივი დიდებულები და წარჩინებული გვარიშვილები, მომხრენი, ჩანს, უფრო ქართული ორიენტაციისა; მეორეს მხრივ კი—ირინე პალეოლოგოსი, რასაკვირველია, თავისი მშობლიური კონსტანტინოპოლის სახლის აშკარა ქომაგი, რომელსაც მხოლოდ მცირე ნაწილი მიმხრობია თავადებისა; მის მთავარ დასაყრდენ ძალას კი წარმოადგენდა უმეტესად კონსტანტინოპოლიდან მოწვეული სამეფო მკვლელობის ნაწილი, რომელიც ალაგიონის სახელით იხსენიება იქვე.

56. „ჰანიხიტისზე“ ალ. ხახანაშვილი შენიშნავს, „ჰანის-ციხესთან“ უნდა იყოს დაკავშირებული და მის პატრონს უნდა ნიშნავდესო (Трапезундская хроника, 25). მართლაც, უფრო ქვევით (თ. 17) ნახსენებიც არის, რომ ამ გვარს ჰქონია თავისი მოსახლე ციხე—„ჰანიხა“, ე. ი. „ჰანიხიტისი“ გამოდის „ჰანიხელი“ ან „ჰანისციხელი“ ისე, როგორც, ვთქვათ, ახალციხელი ან სხვ. (შდრ. შენ. 99).

57. დიდი სტრატოპედარხისი (აგრეთვე იხ. შენ. 45) სხვადასხვა ავტორს სხვადასხვანაირად ესმის, როგორც ნაწილობრივ ზემოთაც ითქვა. ამის მიზეზი ის უნდა იყოს, რომ ეს თანამდებობა ისევე, როგორც ბევრი სხვა ბიზანტიური თანამდებობა, სხვადასხვა დროს სხვადასხვა შინაარსს გულისხმობდა. რამდენად შეუსწავლელია და უყურადღებოდ მიტოვებული ტრაპიზონის იმპერიის ისტორიის ეს დარგი, კარგად ჩანს ცნობილი R. Guillard-ის სპეციალურ გამოკვლევაშიც, რომელიც ამ თანამდებობას მიუძღვნა თავისი ეტიუდების სერიაში (Études sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le Stratopédarque et Le Grand Stratopédarque, B. Z. 46 [1953] 63—90). მან განიხილა როგორც სტრატოპედარხისის, ისე დიდი სტრატოპედარხისის თანამდებობების მქონე პირთა ვინაობა, სადაც კი ჩანან ბიზანტიის ისტორიაში, არც ნიკეის იმპერიისა და მორეის სამთავროს მოხელური გამოჩენიან (სხვათა შორის აღნიშნავს, რომ დიდი სტრაპოტედარხისის თანამდებობა პირველად გვხვდება XIII ს-ში ნიკეის იმპერიაში, გვ. 70), ხოლო ტრაპიზონის სტრატოპედარხისებზე კი კრინტიც არ არის დაძრული, თუმცა მიქელ პანარეტოსის ქრონიკაშიაც და ტრაპიზონის იმპერიის სხვა საისტორიო მასალებშიაც არა ერთი ამ თანამდებობის პირია მოხსენიებული. Guillard-ის წერილშიაც ჩანს, რომ ზოგი სტრატოპედარხისი და დიდი სტრატოპედარხისი მართლაც საინტენდანტო-საქმესთან იყო დაკავშირებული (გვ. 64, 70, 73), საერთოდ კი ფსევდო-კოლინოსის მოწმობით (De officiis, 9,6), დიდი სტრატოპედარხისი ფრიად მაღალ თანამდებობას წარმოადგენდა—მას მეცხრე ადგილი ეჭირა რანგების ნუსხაში. უ. მილერის „Commander-in-Chief“ სტრატოპედარხისისათვის ფალმერაიერის განმეორება ჩანს, რომელიც მას „Kron-Oberstfeldherr“-ს უწოდებს (მისი, Geschichte, 334), ხოლო დიდი დომესტიკოსისათვის კი ამბობს: „Megas-Domesticus hatte die oberste Civilverwaltung“-ო (იქვე), ე. ი. სამოქალაქო საქმეთა მოურავობას მიაწერს; მაშინ, როცა ამ საქმის ერთ-ერთი გამოჩენილი თანამედროვე მეკვლევარი W. Ensslin-ი კატეგორიულად აცხადებს ჯერ ერთი იმას, რომ დიდი დომესტიკოსი სწორედ გვიანდელ ხანაში გახდა მთელი ჯარის მთავარსარდალის აღმნიშვნელი ტიტული, მეორე კიდევ, რომ მას არასოდეს არაფერი ესაქმებოდა სამოქალაქო ადმინისტრაციასთან (Byzantium, 287, 300). სტრატოპედარხისი, პირველად ვითარცა ლათ. praefectus castrorum-ის (=ბანაკის გამგე) ბიდალი, შემდეგ კი, როგორც დიდი სამხედრო ნაწილის ერთგვარი კომენდანტი, განმარტებული აქვს დიმიტრაკოსი (იხ. s. v). სტრატოპედარხისი, როგორც სკაბალანოვიჩი ამბობს, ემსგავსებოდა სხოლის დომესტიკოსისა და სტრატოპედარხის თანამდებობებს და ჩანს, წმინდა სამხედრო-სალაშქრო ჯარების მეთაურადაც შეიძლება ყოფილიყო (Скабаланиович, 323—324). არ არის გამოირიცხული, რომ ტრაპიზონის იმპერიაშიაც დიდ სტრატოპედარხისს რომელიმე საჯარისო ნაწილების სარდლობაც ჰქონოდა დაკისრებული. საერთოდ კი სათანადო მასალის სიმცირე ძალიან აძნელებს ამ თანამდებობისა და ზოგი 5. მასალები, ნაკვ. 33

სხვა ტრაპიზონული თანამდებობის შესახებ უფრო დაბეჯითებული დასკვნის გამოტანის საქმეს.

58. სქოლარისები და მიზომატისები ფალმერაიერს ესმოდა, როგორც სამეფო კარის მცველი ჯარის და ლიბეგარდიის ნაწილები, თანაც დასძენდა, სხვაგან არსად გვხვდება ეს სიტყვებითი (Original-Fragment, II, 18). ალ. ხახანაშვილსაც ასე აქვს გადმოცემული. რაც შეეხება ტაფელს და ბროსეს, მათ სქოლარისები პატარა ასოთი დაუწერიათ, მიზომატისები კი—დიდით (Eustathii opuscula, 363; Lebeau, XX, 484),—მიზომატის გვარად მიაჩნიათ და ასე ვანმარტავენ კიდევ (ტაფელი—საძიებელში, ბროსე—იქვე, ცოტა ქვემოთ, სქოლიოში), ხოლო სქოლარისები იმ ადგილას ტაფელს ვანუმარტებლად აქვს (უბრალოდ შეაქვს საძიებელში, როგორც scholarii Trapezuntini), სხვა შემთხვევებში კი *σχιδαρις*-ს თვლის ტრაპიზონულ თანამდებობად თუ ხარისხად (*dignitas Trapezuntina*). ბროსეს (იქვე) მიზომატისები ისევე, როგორც ქანიტიისი და კავაზიტისები და სხვები, წარჩინებულ გვარად მიაჩნია, სქოლარისებზე კი სულაც არას ამბობს. ლამბროსსაც ფალმერაიერის მსგავსად პატარა ასოებით უწერია ორივე სიტყვა.

ჯერ კიდევ ადრე, ლამბროსისა და ხახანაშვილის გამოცემების დაბეჭდვამდე, ტრაპიზონის ისტორიისა და ბერძნული ფილოლოგიის შესანიშნავ მკოდნეს, პაპადოპულო-კერამეგეს თავისი ტრაპიზონის ისტორიის წყაროთა კრებულის ერთ-ერთ სქოლიოში (Сборник источников, 134) ამ ადგილის ტექსტი ფალმერაიერიდან აქვს დამოწმებული, მაგრამ ამ სიტყვებს ასომთავრულით იწყებს, ოღონდ რაიმე შენიშვნას კი არ ურთავს. შემდეგ ამ ადგილის ვაგეზის საკითხს სპეციალური მოკლე ნაშრომით გამოეხმაურა ასევე ცნობილი ბერძენი ფილოლოგოსი N. Βέης (B. Z. 17 [1908] 487—*„Επε τὸ πρῶτον ἰσχυρῶν ἰσχυροῦν Μιχαήλ Παναρῆτου“*), რომელმაც აღნიშნა, რომ სქოლარისები და მიზომატისები აშკარად აქ გვარების აღმნიშვნელი სიტყვებიანო. იმავე წყაროში, რომლის სქოლიოდაც პაპადოპულო-კერამეგესმა მოიტანა ეს ადგილი (იქვე, გვ. 134), ნათქვამია, რომ განხეთქილების შემდეგ ამიძანტარანტებად და სქოლარანტებად (სქოლარისებად) გაიყვნენო, ე. ი. მკაფიოდ ჩანს, რომ გაცნალეკვებულ პარტიებს უფრო გავლენიანი მეთაურების გვარების მიხედვით შერქმევიათ სახელი. ისედაც მქლავნდება თვით ამ ქრონიკიდანაც, რომ სქოლარისები მართლაც ერთ-ერთი ყველაზე უფრო მძლავრი და დიდი გავლენის მქონე გვარი ყოფილა. ასე რომ შესაძლებლად უნდა მივიჩნიოთ ამ კონიექტურის მიღება. ამ თვალსაზრისით გადასასინჯია ნიკიფორე გრიგორასის თხზულების ის ადგილებიც, სადაც სქოლარისები თუ სქოლარისები არიან მოხსენებული სწორედ ამ ამბებთან დაკავშირებით. სქოლარისების გვარზე დაბეჯითებით ლაპარაკობს თ. უსპენსკი პანარეტოსის ტექსტთან კავშირში. (Очерки, 102, 107, 110), მაგრამ ნიკიფორეს ტექსტს კი არავითარ შენიშვნას არ უკეთებს. ამ სქოლარისების გვარის სწორად ამოცნობის საქმე, ეტყობა, იმან გააბუნდოვნა, რომ ადრინდელი ბიზანტიელი მწერლების პროკოპიის (Arc., 24) და აგათიას (5, 15) თხზულებებში, აგრეთვე იუსტინიანეს ნოელებშიც (Just., 117, 11) და სხვაგან *σχιδαρις* და *σχιად* (ლათ. *scholae*) მართლა აღნიშნავდა საიმპერატორო გვარდიის რაზმებსა და მეომრებს, მაგრამ შემდგომში, გვიანბიზანტიურ ხანაში და ისიც ტრაპიზონის იმპერიაში, ჩანს, უკვე გვარადაც ქცეულა.

59. კამაქინოსის გვარს (*Καμακηνός*) ბროსე უკავშირებს (*Lebeau, XX, 484*) მღ. ეფერატის ზემო ნაწილში მდებარე ქალაქ კამაქას, კამახას ანუ კემახს. შტრ. *Honigmann, Ostgrenze, 56—57*; *Гр. Капанян, Хайнаса—колыбель армян, Ереван, 1947, 46—51*. კამაქა-კამახა დაახლ. 38 კმ-ზე უნდა იყოს ერზინჯანიდან (*Успенский, Очерки, 90*).

60. სამეფო ალაგიონი—მეფის პირად მცველთა რაზმს აღნიშნავს (იხ. დიმიტრაკოსის ლექსიკონი, *s. v.*, სადაც კონსტანტინე პორფიროგენეტს იმოწმებს). მაგრამ ფალმერაიერი ამ სიტყვას ბიზანტიურ *ἀλακίον*-ს კი არ უკავშირებს, არამედ აღმოსავლურ *alakiyet*-ს, რომელსაც ამ ხანებში ცხენოსან მცველთა რაზმს უწოდებდნენ ეგვიპტის მამულქთა სულთნის კარზეო (იხ. *Original-Fragmente, II, 18*; შტრ. *Вазелонские акты, стр. 75, СХІІІ*). საგულისხმოა, რომ სწორედ ასევე ცხენოსანი განსაკუთრებული რაზმი ჩანს ბიზანტიის იმპერატორის „ალაგიონი“ XI საუკუნეშივე (*Скандлапович, 327*).

61. წმ. ევგენის ტაძარი და მონასტერი ქალაქის გაღავნის გარეთ მდებარეობდა (*Успенский, Очерки, 14*), ქალაქის მეფარველი წმიდანის სახელობაზე იყო აგებული და მნიშვნელობით ქრისოვულოსს თუ უთობდა პირველობას. ეს ტაძარიც გადაქცეულია გეჩეთად და ჰქვია ახლა იენი-ჯუმე. სწორედ ამ დროს, 1340 წელს, მომხდარ ბრძოლებში ისე მძიმედ დაზიანებულა, რომ თითქმის სულ მთლიანად განახლება დასჭირებია. იხ. *Безоңразов, Трапезунт, 24—27*; *Успенский, Очерки, 123* და სხვ.; *Original-Fragmente, I, 124*; *Parasichalopolus, 183—184*.

62. პარხალი ანუ პარხარი, რომლის ლოკალიზაციაც ვერ შესძლო ფალმერაიერმა (*Orig-Fragm., II, 19*), ხოლო ბროსემ კი ბუნდოვნად მობახა („მთა და მთავრებილია ყარსის, ახალციხისა და ტრაპიზონის საფაშოებს შორის“—*Lebeau, XX, 485*), პირველად ალ. ხახანაშვილმა დაუკავშირა საქართველოს ისტორიასა და გეოგრაფიაში კარგად ცნობილ პარხალს (*Трапезундская хроника, 25, 32*). ვახუშტი ასე აღწერს პარხალს: „არამედ ართვანს ზეითი, იდამდე, ჭორხის დასავლეთისა, თორთომის მთის აღმოსავლეთით არს პარხალი ანუ ტაოსკარი ანუ ტაო. და მზღერის ამას: აღმოსავლით ჭორხის მდინარე; სამკრით თორთომიდან ჩამოსული მთა იდამდე; დასავლით თორთომის მთა; ჩრდილოთ ჭორხი და ისპირის მთა“ (*აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედ., თბ. 1941, 138*). მაგრამ გ. ყაზბეგი ვაცილებით უფრო იჭრო ფარგლებში აღწერს პარხალს—ფაქტიურად თითქოს მხოლოდ ახლანდელი მდ. პარხლის ხეობაში ათავსებს მას (*ჩაჯანკ, Три месяца, 118—124*). საინტერესოა, რომ ვახუშტის თხზულებაში „პარხალი“ სტრიქონს ზემოდან წერებულა, იგი ალბათ ჩამატებულია ლეონტი მროველის ტექსტის იმ ადგილის გავლენით, სადაც გვხვდება ფრაზა—*„ქუეყანასა პარხლისასა, რომელ არს ტაო“* (*ქ.ც., I, 48*), ე.ი. პარხალი აქ აღიქმება საქართველოს მთელი ერთი დიდი ისტორიული პროვინციის სინონიმად. შესაძლოა ადრინდელ ხანაში ამ გაიგივებას თავისი საფუძველი ჰქონდა, მაგრამ ვახუშტის დროს კი, მისი ტექსტიდანაც ჩანს, რომ საეჭვოა. კვლავ ასეთი ფართო გაგებით ყოფილიყოს ნახმარი ეს სახელწოდება. პარხლის მდებარეობა პარხლის ტაძრის აღწერასთან დაკავშირებით მოცემული აქვს ეჭ. თაყაიშვილსაც, რომელსაც გ. ყაზბეგის ცნობებთან ერთად სომეხი ლეკა ინჯიჯიანის საინტერესო აღწერილობაც მოჰყავს (*Археологическая экспедиция в южные провинции Грузии, Тбилиси, 1952, 90—91*)—

პარხლის მთებს ჩვეულებრივ აიგევენდნენ ანტიკური წყაროების პარი-ადრის მთებთან (ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, თბ., 1950, 259—260), მაგრამ ეს მოსაზრება უკუეადო ს. ჯანაშიამ შრომაში „პარიადრი, სკიდის, მოსზური მთები“, (იხ. მისი, „შრომები“, ტ. II, თბ., 1952, 262 შმდ.). პარხალი უკავშირდება ადრებიზანტიური წყაროების ბარხონს (იხ. ს. ყუხჩიშვილი, გეორგიკა, II, ტფ., 1934, 186; 188); პ. ინგოროყვაკი მას აიგევენს ანტიკური სკიდის-შქეიდისის მთებთან (იხ. გიორგი მერჩულე, 483—484). იმ პერიოდისათვის, რომელსაც ტრაპიზონის ქრონიკა ეხება, ქრონიკის პარხარი დაახლოებით იმავე ახლანდელი პარხალ-დაღის ანუ პარხლის მთებსა და ხეობაზე უნდა ვივარაუდოთ. ბაიზურთისა და სერვის ჩრდილოეთით გულისხმობს მას ეამთაღმწერელიც, რომელსაც ძალიან საყურადღებო ცნობა აქვს სწორედ მიქელის ქრონიკის ტექსტის გაგებისათვის. იგი აღნიშნავს, რომ სამცხის მთაერის, ცნობილი ბექას დროს „გამოჩნდეს თურქნი საბერძნეთს მყოფნი, რომელნი დაემკდრნეს ზაფხულის მთათა პარხლისათა და ზამთრის მახლობელად პონტოსა“ (ქ. ცხ., II, 310) და მეორე ადგილიც (იქვე, გვ. 312) მოწმობს, რომ პარხლის მთები თურქებს საზაფხულო სამოვრებად უქცევიათ. ბექას დროს, თვით ბექასივე ინიციატივით, სასტიკად დაამარცხეს ქართველებმა ეს თურქები, რომელთაც ვინმე ახატ-მოსე ბელადობდა, მაგრამ შემდგომში, საფიქრებელია, თურქების მომთაბარე ურდოები დროდადრო კვლავ ამოდიოდნენ ამ ადგილებში და ვინაიდან იქიდან ტრაპიზონის ქვეშევრდომ მხარეებსაც არ ექნებოდა მოსვენება, ამიტომ გაუსყვიათ ტრაპიზონელებს მარბიელი ჯარი პარხლის სანახებში მდგომი თურქებისათვის.

პარხალი გვხვდება კიდევ ქრონიკის 23-ე და 39-ე თავებშიც.

63. ამიდელები—თურქები ზემო მესოპოტამიის ქ. ამიდისა, რომელიც ახლა დიარბეჰირის სახელით არის ცნობილი (Orig.-Fragm., II, 19; Капанцян, Хайаса—колыбель армян, 131); გვიან ანტიკურ ხანაში აფგუსტას მეტსახელიც ერქვა (Honigmann, Ostgrenze, 4, და სხვ.). იქაური თურქების თავდასხმა რამდენიმეჯერ არის მოხსენიებული ქრონიკაში.

64. ამ დოლინოსის ძეთა მამად თუ სახლშვილი თვლის ფალმერაიერი იმ პირს, რომელიც ტრაპიზონის ერთი კერძო შენობის კედელში ჩატანებულ ფრაგმენტულ წარწერაშია მოხსენიებული. იხ. Orig.-Fragm., II, 79. გ. ტაველს დოლინოსი და მისი ძენი ამიდელები ჰგონია.

65. ეს ანდრონიკე პალეოლოგოსი არის ბიზანტიის იმპერატორი ანდრონიკე III (1328—1341).

66. ბიზანტიელებში აქ, როგორც ნიკიფორე გრიგორასის ტექსტიდან ჩანს (ტ. I, გვ. 549), ირინე პალეოლოგოსის კონსტანტინოპოლელი დაქირავებული ჯარი უნდა იგულისხმებოდეს. რადგან მათზეა ნათქვამი, უომრად უკუიქცნნო.

67. ანა I ანახუტლუ (1341), ალექსი II-ის უფროსი ასული, ალბათ ბექას ასულთან არის ნაყოლი. ეს იქნებოდა მას გიორგი V ბრწყინვალის დეიდაშვილი და, რასაკვირველია, ტრაპიზონში მომხდარი არეულობის ამბავი ისეთ გამჭრიახ პოლიტიკოსს, როგორც გიორგი V იყო, არ გამოეპარებოდა. ნიკიფორე გრიგორასის გადმოცემული ამბავი, რომ ირინეს მოწინააღმდეგე პარტიამ დაარწმუნა ანახუტლუ, სამონაზვნო სამოსი გაეხადა და ლაზიკას გაქცეულიყო, მართლაც საფიქრებელია, სწორედ გიორგის ხელისშეწყობითა და ინიციატივით მომხდარიყო (ივ. ჯავახიშვილი, ქ. ე. ი., III, 198).

279—280). ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ორი კვირაც არ მოსდომია ანახუტლუს ტრაპიზონიდან გაქცევას ლაზიკაში, რომელიც მას დასავლეთ საქართველოდ მიაჩნია, და იქიდან ლაზთა ლაშქრითურთ უკან მობრუნებას (იხ. იქვე, გვ. 278—279). მაგრამ სავარაუდოა კი არის, რომ ანახუტლუს ტრაპიზონიდან წასვლასა და უკან დაბრუნებას შორის გაცილებით მეტი დრო უაივლიდა და უფრო ხანგრძლივი მოსამზადებელი პერიოდიც ექნებოდა მთელ ამ საქმეს. ამას გვაფიქრებინებს მიქელ პანარეტოსის ქრონიკის ერთი ფრაზა, რომელსაც მოადევნებს 1341 წლის 4 ივლისს ამიღელი თურქების თავდასხმის ამბავს, — „მაგრამ ამაზე აღრე... ანამ... სამონაზუნრო სამოსი ვაიძრო, წავიდა ლაზიაში და იქ გამაგრდაო“, ე. ი., რასაკვირველია, აღრევე გამოსულა მონასტრიდან და წასულა ლაზიას და არა თავდასხმის დღეებში. თანაც ამ ლაზიაში თუ დასავლეთ საქართველოს ვიგულისხმებთ, მაშინ ხომ კიდევ უფრო ძნელი შესათანხმებელი იქნება ეს მონაცემები, რადგან იქ მისვლას, გამაგრებას, ე. ი. სათანადო სამხედრო ძალების მოკრეფას, და მერე გამოლაშქრებას კიდევ უფრო მეტი დრო მოუნდებოდა, მაგრამ ასეთ რთულ სიტუაციაში ორი კვირის ვადა თვით ჩვეულებრივ ლაზეთის სახელით ცნობილი მხარიდან (ჩიზუ-ათინის ოლქი) ჩამოსასვლელადაც კი არ იქნებოდა, ჩვენის აზრით, საკმარისი. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ბასილ I-ის გარდაცვალებისა და ირინე პალეოლოგოსის გამბატონებიდანვე უნდა დაწყებულიყო ანახუტლუს მომხრეთა მოქმედება და მისი ლაზეთს წასვლაც აღრევე უნდა მომხდარიყო, ეგებ იმაზე აღრეც, ვიდრე ქანიხიტისი და მისი მომხრეები ტყვედ ჩაცვივდებოდნენ. შდრ. აგრეთვე, საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, 274; ინგოროყვა, მერჩულე, 287—288; Успенский, Очерки, 80; Miller, Trebizond, 49—50.

68. დიდი ქალაქი—იგულისხმება კონსტანტინოპოლი.

69. ლაზების ამ საქმეში მონაწილეობა ადასტურებს, რომ ისინი ანახუტლუსთან ერთად ჩამოსვლის შემდეგ ტრაპიზონშივე დარჩენილან და შალვეე ამიღელი თურქების თავდასხმის უკუგდებაც მათი მონაწილეობით უნდა მომხდარიყო. შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, იქვე, გვ. 280—281; Успенский, Очерки, 104—105.

70. ინგონი—თანამედროვე უნიე, ყოფილი ქალაქი და სიმაგრე იასონოსის კონცხის დასავლეთით. ხელნაწერის წაკითხვა—*αγασον*—ახალბერძნული გამოთქმის გავლენით უნდა იყოს დაწერილი, რადგან თ-სა და ს-ს შორის ახალ გამოთქმაში განსხვავება არაა—ორივე „ი“-ს გამოხატავს. შდრ. Original-Fragmente, I, 113, 115—118; II, 18; Lebeau, XX, 486—487.

71. კონიექტურა *παρακοινη* კონტექსტით სრულიად გამართლებული ჩანს; მართლაც სარგალეს დახრჩობაზე უნდა იყოს ლაპარაკი და არა მხოლოდ დაცინებაზე ან მასხარად აგდებაზე, როგორც ეს ტაფელს, ბროსეს და ხანაშვილს ესმით. დიმიტრაკოსის ლექსიკონშიც *η παρακοινη* სწორედ ტაფელის გამოცემაზე მითითებითა და ამ ადგილის მიხედვით არის განმარტებული, როგორც „დაცინება“, „გაქირდება“. ფალმერაიერს თარგმანში სწორად აქვს—„Sargale... ward erdrosselt...“ (Original-Fragmente, II, 49). ასევე მწორად აქვს თარგმნილი და გასწორებული თ. უსპენსკის (Очерки, 106).

72. წმ. საბას გამოქვაბულთა—კლდეში გამოკვეთილი მონასტერი, ახლანდელი ბოზ-თეფეს მთაზე (Lebeau, XX, 487). მასში ასევე მხოლოდ თოქის კიბით ყოფილა შესაძლებელი. იგი გადმოკუთრებდა ზღვის, ქვემოთ გა-

დაშლილ ტრაპიზონს (Ν σπενσκίη, Ο черкн, 106) და, როგორც ჩანს, ერთგვარ სატუსალოდაც იყენებდნენ წარჩინებულ სახელმწიფო დამნაშავეთათვის.

73. ამ უწარჩინებულეს თავადებში ანუ არხონტებში, ჩანს, იგულისხმებიან ქართული ორიენტაციის მომხრე დიდებულები, რომელნიც ამჯერად დამარცხდნენ კონსტანტინოპოლის კარის ხელმეფეობით გაძლიერებულ მოწინააღმდეგეებთან ბრძოლაში. ამიტომ ხდება დიდი თანამდებობების განაწილება გამარჯვებულთა პარტიაში. ტრაპიზონის იმპერიის სამოხელეო ტიტულების შესახებ ნაწილობრივ ზემოთაც გექონდა მსჯელობა (იხ. შენ. 44-45). აქ, მათ გარდა, კიდევ სხვებიცაა წარმოდგენილი. მართალი უნდა იყოს თ. უსპენსკი, როცა ამბობს, ამ ტიტულებისა და თანამდებობებისათვის კიდელი უთუოდ იმითაც არის გამოწვეული, რომ ეს ტიტულები ფუჭ სიტყვას კი არ წარმოადგენდნენ, არამედ მათთან დიდი ნივთიერი სარგებლიანობაც იყო დაკავშირებული, განსაკუთრებით მიწებისა და სოფლების სახით (Ο черкн, 112; საერთოდ ამ ხანებში მომხდარ სახელმწიფო გადატრიალებათა შესახებ უფრო დაწვრილებით იხ. იქვე, გვ. 99—113).

74. პროტოვესტიარიოსს ჩვეულებრივ განმარტავენ, როგორც ბიზანტიის იმპერატორის პირადი სამოსსაცავის და სალაროს (βραχμάριον—ლათ. vestiarius; vestis—სამოსი, ტანსაცმელი) გამგებელს (Byzantium, 287; Fallmerayer, Geschichte, 333; Miller, Trebizond, 54). იხ. აგრეთვე, R. Guiland, Le protovestiaire Georges Phrantzès. Rev. Ét. Byz., 6 (1948) 48—57, რომელშიც დიდი დუკას ანუ დუქისისა და დიდი ლოგოთეტის თანამდებობებსაც ეხება ავტორი. კოდინოსის თანახმად, პროტოვესტიარიოსს სამეფო კარზე მეექვსე ადგილი ეჭირა: საბალანოვიჩის გამოკვლევით, ეს თანამდებობა ერთ-ერთი უახლოესთაგანი იყო იმპერატორის პიროვნებასთან და იგი ასრულებდა ობერტეგრემონმაისტერის მოვალეობას დასაძინებულ სამეფო დარბაზობების დროს (იხ. Скабананович, 171—172). მაგრამ ეს უკანასკნელი გარემოება არ უნდა ნიშნავდეს იმას, რომ ამ თანამდებობის თავდაპირველი შინაარსი სრულხად შეიცვალა და რომ სამოსსაცავისა და სალაროს გამგეობა აღარ ეკისრებოდა.

75. ეპიკერჩისი — ფალმერაიერის „Oberst- Mundschenk“ (Geschichte, 333) და მილერის „High Steward“ (Trebizond, 52)—დაახლოებით ჩვენი კარის გარიგების მელვინეთ-უხუცესს უნდა უდრიდეს.

76. დიდი ლოგარჩისისი ფალმერაიერის ლოგოთეტის ბაღდადად კანცლერად ესმის (Geschichte, 334), ალ. ხახანაშვილი ინტენდანტად თარგმნის (Трапезундская хроника, 27), თ. უსპენსკისაც დიდი ლოგოთეტის სწორად მიუჩნევია (Ο черкн, 111). ჩვენი აზრით, კუშმარიტებისთან უფრო ახლოს უნდა იყოს უ. მილერი, რომელიც ფინანსთა მინისტრად თვლის მას (Trebizond, 52—53). შდრ. ახალ ბერძნულში სიტყვას λογιστάρις (=მოანგარიშე, კალკულატორი, ბუხალტერი). ტრაპიზონში რომ კანცლერის თანამდებობის აღმნიშვნელი ყოფილიყო, საფიქრებელია, უფრო წინ, სხვა თანამდებობაზე ადრე მოიხსენებდნენ ამ ჩამოთვლების დროს.

77. პარაკიმომენოსი—ლათ. Cubicularius principis, ჩვენი კარის გარიგების შესაწოლეთ-უხუცესის ბაღდადი ჩანს თავისი პირველი მნიშვნელობით. ადრე მისი მოვალეობა მარტო მეფის საწოლის გამგებლობით ყოფილა შემოზღუდული (შდრ. Byzantium, 287), ხოლო შემდგომში, კონსტანტინოპოლის სამეფო კარზე, ორად გაყოფილა ეს თანამდებობა—ერთს ეკისრებოდა.

მეფის ფარეშთა ზედამხედველობა, მეორეს კი ებარა მეფის ბეჭედი. ოღონდ პირველი მათგანი უფრო მაღალი ხარისხისა იყო. ფალმერაიერი „Oberst-Kämmerer“-ად განმარტავს (*Geschichte*, 333), მილერი — „Chamberlain“-ნად (*Trebizond*, 53), უფრო მკაფიოდ კი არ ჩანს, კერძოდ ტრაპიზონელი პარაკიმომენოსი რა მოხელე იყო.

78. ამირჩანტარიოსი თუ ამირცანტარიოსი ხელნაწერისა ფალმერაიერსაც დე ტაფელსაც ამირ-ჩაუშად აქვთ ამოკითხული. იგი თურქ-სელჯუკებისგან შეთვისებულად ითვლება და ეს თანამდებობა კონსტანტინოპოლის სამეფო კარზეც ჩანს. ამირ-ჩაუში ანუ დიდი ჩაუში განსაკუთრებულ სამეფო დავალებათა მოხელედ ითვლებოდა, როგორც კოდინოსის თხზულება ამტკიცებს (*De officiis*, თავი 2, 56). შესაძლოა, ჩვენი კარის გარიგების ამირ-ჩქარის ანუ შიკრიკთ-უხუცესის მსგავსი თანამდებობაც იყო (იხ. კარის გარიგება, 9, 17). ფალმერაიერის აზრით, იგი *Oberst-Hofmarschall*-ია (*Gesch.*, 334) ანუ *Oberst-Ceremonienmeister*-ი (იქვე, გვ. 323). მილერი მარშლად იხსენიებს (*Trebizond*, 53).

79. დიდი კონტოსტავლოსი—უნდა მოდიოდეს ლათ. *Comes stabuli*-დან (= საჯინიბოს გამგე, მეჯინიბეთ-უხუცესი). XII საუკუნეში კონტოსტავლოსი ანუ კონოსტავლოსი უკვე სამხედრო თანამდებობად ჩანს, ხოლო დიდი კონტოსტავლოსი კი XIII საუკუნიდან ჩნდება; როგორც ფსევდო-კოდინოსი მოწმობს, ნაქირავეები უცხოელი შემომრებისაგან (უმთავრესად ევროპელებისაგან) შემდგარი ჯარის ნაწილის მეთაურად ითვლებოდა კონსტანტინოპოლის კარზე და მეთერთმეტე რანგისა იყო. ამ თანამდებობის შესახებ სპეციალური გამოკვლევაც R. Guillard-ს ეკუთვნის იმავე ეტიუდების სერიაში (*Études sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le grand Connétable, Byzantion*, 19[1949] 99—111), მაგრამ ტრაპიზონის მასალას აქაც არ იყენებს. ნაქირავეები ჯარი ტრაპიზონის სამეფო კარზე დიდ როლს ასრულებდა, ყოველთვის ბლომად იყო, ოღონდ უფრო კავკასიიდან, კერძოდ საქართველოდან შეკრებილი კონტინგენტებისაგან შედგებოდა. ასე რომ სრულიად შესაძლოა ტრაპიზონელი დიდი კონტოსტავლოსის თანამდებობაც მისი მეთაურის მოვალეობასთან იყო დაკავშირებული.

80. წმიდა ანდრია—ადგილის, სიმაგრის სახელად ესმის ფალმერაიერს (*Geschichte*, 303), ხოლო მილერი დაბად თუ ქალაქად (*Trebizond*, 53) თვლის. იგი ინეონის მხარეს, ტრაპიზონის დასავლეთით იგულისხმება, მაგრამ ნამდვილი ადგილმდებარეობა გაურკვეველია. შესაძლოა, რომ ისევე, როგორც შუა საუკუნეების ბევრი სხვა მონასტერი, ისიც გამოგრეზულ ეკლესიასა და მონასტერს წარმოადგენდა (ზღრ. ბროსეს შენ. *Lebeay*, XX, 488).

81. იანუელებში აქ გენუელები უნდა იგულისხმებოდნენ (იხ. ტაფლი, *Eustathii opuscula*, p. XXXV). იმ დროს გენუელებს მძლავრი ფაქტორიები ჰქონდათ შავ ზღვაზე და მშვიდობიანი ვაჭრობის წარმოების გარდა, მათი ხომალდები ხშირად თავდასხმებსაც ახდენდნენ სანაპირო ქალაქებზე. ბროსეს გაურკვეველად მიაჩნია, ეს სიტყვა რომელიმე გვარის აღმნიშვნელია თუ ეროვნებისა (*Lebeay*, XX, 488).

82. ეზინკელ—ეზინკის, ერზინკის ანუ ახლანდელი ქალაქ ერზინჯანისა და მისი სანახების თურქი მფლობელი. იგი ტრაპიზონის იმპერიის მო-

სახლდრე იყო სამხრეთით და, ხშირად აწიოკებდა მეზობლის სამფლობელოს. ეზინკა მრავალგზის იხსენიება ქართულ წყაროებშიც და სინტერესისა, რომ უფრო ხშირად სწორედ ფორმით „ეზინკი“ და არა „ერზინკი“ (შდრ. ქ. ცხ.. ეზინკი—ტ. II, 48, 100, 192; „ეზინკელი“ და „სულტანი ეზინკისა“—ტ. II, 133, 140, 213) და მართლაც არ არის ხოლმე საჭირო „რ“-ს ჩამატება ამ სიტყვაში, როცა იგი აკლია. ჩანს ურავო ფორმაც სრულიად კანონიერი ყოფილა, რადგან იგი ალბათ ცოცხალ მეტყველებაში არსებულ სურათს ასახავდა, როგორც ჩვენი, ისე ტრაპიზონშიც. ვახუშტისაც ასევე ურავოდ აქვს გადმოცემული (იხ. მისი, აღწერა..., თბ., 1941, ეზინგი, გვ. 122, 141; ეზინგის მთები, გვ. 141). ეზინკის ანუ ერზინკის სახელის სხვადასხვა ფორმის შესახებ იხ. აგრეთვე, Honigsmann, Ostgenze, 196.

83. ბაიბურთი—ქალაქი მდ. კოროხის ხეობის ზემო ნაწილში, ტრაპიზონის სამხრეთ-აღმოსავლეთით; ქართული ბაბერთი ანუ ბაბერდი (ამ მხარის აღწერა იხ. ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 141—142) ისტორიული სპერის ანუ-ისპირის პროვინციაში, ამ დროს თურქი ამირას ხელში იყო. მდებარეობდა კარინისა(თეოდოსიოპოლი ანუ ახლანდელი არზრუმ-ერზურუმი) და ტრაპიზონის შემადგენლებელ გზაზე და დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა შუა საუკუნეებში (შდრ. აგრეთვე, Original-Fragmente, I, 122).

84. ახისი, ეიკებტარისი. პოსტოგანისი—ეს მამალიანური სახელები ისეა დამახინჯებული ბერძნულში. რომ მათი სწორად ამოკითხვა ვერ ხერხდება. სხვა სახელებიც (აინა-ბეი, თურ-ალი-ბეი და სხვ.) ვარაუდით არის აღდგენილი და შესაძლოა სადავო იყოს. ტაფელისა და ფალმერაიერის „აინა-ბეგ“-ს „აინა-ბეგ“ ვარჩიეთ, რადგან ხელნაწერში აშკარად „*αἰνὰ βέγ*“ ყოფილა.

85. ჭაპანიდები ანუ ჭანიდები (ასევე—სანები, ცანები) ბერძნული წყაროებისა ქართულ ჭანებთან არიან ჩვეულებრივ გაიგივებული, ჭანები კი იგივე ლაზების სინონიმად ითვლება. ფალმერაიერი საქმოდ დაწვრილებით მიმოიხილავს ანტიკურ და ბიზანტიურ წყაროებს მათ შესახებ (Geschichte, 287—291; Original-Fragmente, II, 80—83), მაგრამ რატომღაც მათ ლაზებს არ უკავშირებს. ანტიკური და აღრე ბიზანტიური ხანის ცნობებით, ჭანებს ანუ ჩანებს ეჭირათ შვიი ზღვის მთელი სამხრეთი ზოლი ჰალისის სანაპიროებზე და მის აღმოსავლეთით. ამის დადასტურებას მკვლევრები ნაწილობრივ ხედავენ თურქეთის სანჯაყის—„ჭანიკის“ სახელში, რომელსაც სწორედ ჰალისის გამოღმა უჭირავს ვრცელი ტერიტორია. (პ. ინგოროპე, მერჩულე, 267—273). გვიანდელ ბიზანტიურ წყაროებში ჭანების სახელით უმოთხრესად იხსენიებიან ტრაპიზონის სამხრეთით. მოსახლე მთიელები, რომლებსაც კერძოდ ჩვენი წყარო, მიქელ პანარეტოსის ქრონიკა, სრულიადც არ აიგივებს ლაზებთან. ჭაპანიდები ანუ ჭანები ორჯერ არიან მოხსენიებული და ორივეჯერ თურქებთან კავშირში. ამასთანავე მეორე ადგილას (თ. 50-ე) აშკარადაა ლაპარაკი, რომ როცა ჭაპანიდების წინააღმდეგ გაილაშქრა ტრაპიზონის მეფემ, ზღვითა და ხმელეთით დასავლეთისაკენ გასწია, დაახლოებით პეტრომადან დაიწყო სამხედრო ოპერაციები და ზღვის ნაპირიდან აპყვა ხეობას. ლაზები კი მამის სწორედ ტრაპიზონის აღმოსავლეთით მოსასვლელდნენ. იქვეა ნათქვამი, „მეგრეჯერ მოუხდათ ხელჩართული ბრძოლა უკან მდგენელ თურქებთან და მრავალი თურქი მოიკლაო“; ე. ი. ამ ჭაპანიდ-ჭანებს პანარეტოსი თურქებად თვლის და სავარაუდოცაა, რომ აქ იგულისხმებიან ჭანების ტერიტორიაზე გაბატონებული თურქები, რომელთაც მიწა წყლის გარდა დაპყ-

რობილთა სახელიც მიისაკუთრეს თუ მიუსაკუთრეს მათ სხვებმა, კერძოდ ამ შემთხვევაში, ტრაპიზონელმა ბერძნებმა. ეს ისეთივე ამაზიჩი ჩანს, როგორც ქართულ წყაროებში არა ერთგზის ნახსენები საბერძნეთისა და ბერძენთა საქმეა. „ქართლის ცხოვრებაში“ სელჯუკიანთა იკონიის სასულტნოს ნაწილობრივ სწორედ საბერძნეთის სახელით იცნობენ. მაგ., ცნობილი ნუქარდინი ანუ რუქნადინი, თამარის მოქიშპე, „მთავრობს დიდსა საბერძნეთსა“ (ქ. ცხ., II, 92), მისი შვილი ყიასდინიც „საბერძნეთის სულტანია“ (იქვე, გვ. 171) და სხვ.

ბერძენთა ანუ ურუმთა (რუმთა, რომთა, ჰრომთა, ე. ი. ბიზანტიელთა) ტერიტორიის ხელთ ჩადგებით, სახელიც მათი დაისაკუთრეს დამპყრობლებმა. ვფიქრობთ ასეთივე ვითარებასთან გვაქვს საქმე ამ შემთხვევაში ტრაპიზონის ქრონიკის ჰაზინდ-ქანების საკითხშიც. ამიტომ არ უნდა იყოს მართალი თ. უსპენსკი, როცა აქ ნახსენებ ერზინჯანისა და ბაიბურთის ამირების მოკავშირე ქანებს ლაზებთან აიგივებს (История, III, 743).

86. კაფა—თეოდოსია ყირიმში ანუ მაშინდელ გოთიაში. (Успенский, Очерки, 129). იგი ერთ-ერთ მთავარ დასაყრდენ პუნქტსა და ციხესიმაგრეს წარმოადგენდა გენუელებისათვის შავ ზღვაზე. ფრანგებშიაც აქ გენუელები უნდა იგულისხმებოდნენ. კაფა-თეოდოსიის მნიშვნელობა გენუელებისათვის კარგად ჩანს ბრუნის წიგნში (Ф. К. Брун, Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России, Одесса, 1880, ч. 1, 276—280 და სხვ.).

87. დაფნუსი—ახლანდელ ბოზ-თეფეს, ე. ი. ძველი მინთრონის მთის ძირში წმ. თეოდოსიან მღებარე ყურე თუ ნავმისადგომი, სადაც გენუელ-ბესაგან დამწვარი საზღვაო არსენალი იდგა. (Original-Fragmente, II, 83; Успенский, Очерки, 11; შდრ. აგრეთვე, Παπαμιχαλοпуλος, გვ. 40, 45 და სხვ.).

88. ხმელეთზე მყოფი ფრანგებიც გენუელები უნდა იყვნენ. რაკი მათი თანამომხმენი დაესხნენ თავს ქალაქს, ტრაპიზონელთაგან შურისძიება ამით აიხსნება.

89. ამინსო ანუ ამისო—ახლანდელი სამსუნია. იგი იყო ძველი ბერძნული საზღვაო ციხე-სიმაგრე და სავაჭრო ნავსადგური. გვიან მის ახლოს თურქებმაც დააარსეს თავიანთი სავაჭრო ახალშენი სამსუნი, შემდეგში კი ძველი ქალაქიც ხელთ იგდეს (Успенский, Очерки, 32—33; აგრეთვე, М. И. Максимова, Античные города..., 83—88; Lebeau, XX, 489; Ramsay, 27—28, 45 და სხვ.).

90. ლეონტოკასტრონი ანუ „ლომის-ციხე“ ახლანდელი გუზელ-ჭერაის თუ დაფნუსის ყურის მიდამოებში უნდა მდგარიყო (Успенский, Очерки, 11; შდრ. აგრეთვე, Lampsides, Ποντιακάαστρον—Λεοντίααστρον. Ἐλληνικά 8 [1935] 353).

91. მიხეილ I 1341 წლის ივლისში ჩამოვიდა ტრაპიზონს გასამეფებლად, მაგრამ ანახუტლუს მომხრეებმა მაშინვე დააპატიმრეს (შდრ. შენ. 67, 69) და, როგორც მე-13 თავიდან ჩანს, ლიმნიაში გაგზავნეს. ანას ტახტიდან ჩამოგდებისა და სიკვდილით დასჯის შემდგომ, იოანე III კომნენოსი, მიხეილის ძე, გაემეფდა (1342—1344); ხოლო მერე კვლავ მიხეილმა დაიბრუნა ტახტი 1344 წლის მაისიდან, გადააყენეს კი 1349 წლის დეკემბერში (იხ. თ. 16), ე. ი., რასაკვირველია, 5 წელიწადზე მეტი იმეფა და არა მხოლოდ 2

წელიწადი და 3 თვე, როგორც ტაფელს, ფალმერაიერს და, მათი მიხედვით, ბროსესა და ხახანაშვილს აქვთ.

92. იოანე, რომელსაც პაპის მიხედვით ალექსი ეურქვა, არის ალექსი III კომნინოსი ბასილის ძე, ტრაპიზონელ ირინესთან ნაყოლი. იგი ხანგრძლივად მეფობდა (1349—1390) და ყველაზე ვრცელადაც არის აღწერილი მისი მეფობა, რადგან მიქელ პანარეტოსი სწორედ მისი თანამედროვე და მისი კარისკაცი იყო. მეფედ რომ დასვეს, 12 წლისაც არ იქნებოდა, მაგრამ ეს მოხდა მაშინ, როცა კონსტანტინოპოლის ტახტზე იჯდა უზურპატორი იოანე VI კანტაკუზინოსი (1341—1355), რომელიც დაინტერესებულ იყო პალეოლოგოსების მოშორე მიხედვით I-ისა და მისი ძის იოანე III-ის თავიდან მოშორებით. ამიტომვე დაუყოყნებდა მას—ჯერ სრულიად ყრმას, თოთხმეტობდნე წლისას, მიათხოვა ჟავისი ნათესავი ქალი თეოდორა. მისი მეფობის დროს და შემდეგ ტრაპიზონის სამეფო ძლივს-ღა ინარჩუნებდა თავის პოზიციებს მოძალეტული თურქი ამირების წინააღმდეგ ბრძოლაში. იგი უფრო ცნობილია ეკლესია-მონასტრების შენება-განახლებით. მისი დაარსებულია ათონის მთაზე დიონისიოსის მონასტერი, რომელიც აღწერილი აქვს ტიმოთე გაბაშვილს (მიმოსლვა, გვ. 39—42); ამისივე და ამისი ცოლისა და დედის სურათი იხილა მან ტრაპიზონს დედათა მონასტერში (იქვე, გვ. 8; შტრ. აგრეთვე, შენ. 148; *Paramichalopoulos*, 157). ალექსი III-ის მეფობის შესახებ იხ. *Успенский, Очерки*, 114—117;

93. წმ. საბას გამოქვაბულის შესახებ იხ. შენ. 72.

94. ტატას სხვადასხვანაირად განმარტავენ. ტაფელს თითქოს საკუთარ სახელად მიაჩნია. ფალმერაიერი *Oberst-hofmeister*-ად თვლის და დასძენს, იგეგვა, რაც მაჰმადიანური ქრონიკების ათაბაგიო (*Geschichte*, 334); ასევე „ატას“ და „ათაბაგს“ უკავშირებს ბროსეც (*Lebeau*, XX, 490); ხოლო მილერი „*Intendant of the Palace*“-ს უწოდებს (*Trebizond*, 54) და სპეციფიკური ტრაპიზონული ტიტული პკონია (იქვე, გვ. 123). როგორც ფ. დელკერი ცხადპყოფს თავის რეცენზიაში და ბიზანტიური წყაროებიც მოწმობენ, მილერი ცდებდა ამ საკითხში—ეს ხარისხი ნიკეისა და კონსტანტინოპოლის სამეფო კარებზეც ჩანს და მართლაც თურქებისაგან შეთვისებული უნდა იყოს (იხ. ფ. დელგერის რეცენზია მილერის წიგნზე, —*B.Z.* 27 [1927] 386). კოდინოსის თანახმად, მის დროს კონსტანტინოპოლის სამეფო კარზე ამ ხარისხს თითქოს აღარავითარი თანამდებობა არ უკავშირდებოდა (იხ. მისი, *De officia Aulae Constantinopolitani*, c. 5. n. 57), მაგრამ აღრევე გამოითქვა აზრი, რომ რაკი ეს სიტყვა აღმზრდელს აღნიშნავს, ალბათ უფლისწულთა აღმზრდელის თანამდებობა უნდა ყოფილიყო. ეს მოსაზრება კარგად დასტურდება გიორგი ფრანძისის დიდი და პატარა ქრონიკების ერთი ადგილის ერთმანეთთან შეპირისპირებით—დიდი ქრონიკის სატყვას „*Παιδαγωγός*“ (ბონის გამოც., გვ. 125) მცირე ქრონიკაში (მინის გამოც. 1032 D) შეესატყვისება სწორედ *παῖς* ანუ *παῖδες*. ჩვენს ტექსტშიაც საგულგებელია, რომ უფლისწულის აღმზრდელს ნიშნავს, რადგან სწორედ მიქელ სამსონი ახლავს მცირეწლოვან ალექსის და არა სხვა ვინმე დიდი თანამდებობის პირი, როცა იგი კონსტანტინოპოლის მიდის ცოლის სათხოვრად. ისიც საფიქრებელია, რომ ეს მიქელ სამსონი კონსტანტინოპოლელია და რომ იქ ყოფნისასვე ყავდა მას მიჩენილი აღმზრდელად, შემდეგ კი ტრაპიზონს გასამეფებლად რომ წამოიყვანეს ალექსისიც თან ეახლა. იგი, ჩანს, დაწინაურებულია თავისი აღზრდილის კარზე—

შემდეგ უკვე დიდ სტრატოპედარხისად იხსენიება (თ. 19) ამ ტიტულის მქონე სხვა პირი—*ταταξ τῆς βασιλικῆς ἀμύνης Θερσαυδὸς ἡ Εὐνοστῆχος*—გვეხვდება ვახელონის ერთ 1381 წელს შედგენილ საბუთშიაც (Васелонские акты, 99).

95. ტრიპოლისი—ერთ-ერთი მთავარი ქალაქი იმპერიისა ტრაპიზონისა და კერასუნტს შორის, ახლანდელი ტირებოლი. აქედან იწყებოდა ერთ-ერთი ყველაზე უფრო მარჯვე გზა, რომელიც მთებში გადიოდა ერზინკ-ერზინჯანისა და კამახასაკენ, შემდეგ კი აღმოსავლეთისაკენ მიემართებოდა. (Успенский, Очерки, 89; Miller, Trebizond, 57; Orig-Fragm., II, 85).

96. კეხრინა ანუ კენხრინა—ციხე-სიმაგრე კერასუნტსა და ტრიპოლისს შორის, ოღონდ, ეტყობა (თ. 18), უფრო ქვეყნის შიგნით იყო, მთებში.

97. სეევასტოკრატორი დიდი ხარისხი იყო კონსტანტინოპოლის სამეფო კარზე, იმპერატორის შემდეგ—მეორე (Успенский, Очерки, 27). იგი დაახლოებით XII ს-ის დასაწყისიდან თუ XI საუკუნის ბოლოდან იქნა შემოღებული. ტრაპიზონის იმპერიაში ეს ტიტული არ ჩანს (კანტაკუზინოსებთან დამოუკიდებლობის შესახებ იხ. აგრეთვე შენ. 92).

98. პიკერნისი ანუ იგივე ეპიკერნისი (იხ. შენ. 75). ამ შემთხვევაში მიღერი „cup-bearer“-ად თარგმნის ამ სიტყვას (Trebizond, 57), ე. ი. ჩვენი კარის გარიგების თანხმად „მეღვინე“ გამოდის და არა მეღვინეთ-უხუცესი, მაგრამ უფრო მეღვინეთ-უხუცესი უნდა იყოს აქ.

99. კანინხა—ქალაქი და ციხე-სიმაგრე ქალღიაში, არგიროკასტრონის (გიუმუშ-ხანე) შემდეგ ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი პუნქტი ამ მხარეში (Успенский, Очерки, 88; იხ. აგრეთვე შენ. 56).

100. ამ ადგილის გაგების სიძნელეს ჯერ კიდევ უჩიოდა (Lebea u, XX, 492). საქმე განსჯილობით იმან ვააბუნდოვანა, რომ *μῦσημα* (სიტყვიდან—*τὸ μῦσημα, ἄρα*—*весть, извещение, сообщение, обращение, воззвание*; ინგლ. *information laid, indication*; გერმ. *Botschaft, Bestellung*) ფალსეირა იერმა და ტაფელმა *μῦσι μετὰ*-დ ამოიკითხეს და პირველი სიტყვა თვის ბაღდად მიიჩნიეს. ჩვენის აზრით, აქ მოლაპარაკებანი, მიმართ-მომართვანი და მოციქულების მიგზავნ-მოგზავნა უნდა იგულისხმებოდეს, რასაც თითქოს მომდევნო თავში აღნიშნული გამოთქმაც—„ბევერი ლაპარაკი და დავაც“—გვიკარნახებს.

101. ეს ბასილი ხუპაკოსი სხვა ადგილას (თ. 26) „ხუპაკა“-დ და სქოლარისად არის ნახსენები. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ეს („ხუპაკოსი“) მეტსახელი იყო მისი.

102. ქალღია ტრაპიზონის იმპერიის ხანისა ნახევრად დამოუკიდებელ სამთავროს წარმოადგენდა. მისი მოურავობა, გამგებლობა (დუქსი ანუ დუქა); კავანტირების სახლს ეკუთვნოდა. მათ ხელში იყო მნიშვნელოვანი სავაჭრო გზა, რომელიც ზიგანის უღელტეხილით ტრაპიზონს ჩადიოდა. ეს მხარე მოიცავდა ფრიალ მთავრობან ტერიტორიას ზიგანიდან სამხრეთით არგიროკასტრონამდე, ახლანდელ გიუმუშ-ხანემდე (ქართული წყაროების ქალღია—შდრ. ტ. ვაბაშვილის, მიმოსლვა, გვ. 98: „მივიწიებით ქალღეას, აწ უჭმობენ გუმეშხანას... და მიერითვან განვიხილენით ეკლესიანი და იყო აღმენებული ქართველთაგან“), მდ. კელკიტამდე და ბიბურთამდე (ქართული წყაროების ბაბერთი). მის მთავარ ქალაქად სწორედ არგიროკასტრონი ანუ ვერცხლის-ციხე ითვლებოდა (Успенский, Очерки, 87—88). თურქები XIV ს-ში უკვე ფეხს იკიდებენ ამ მხარეში მთლიანად თუ არა, ნაწილობრივ.

მაინც და გამუდმებული ბრძოლებია მათთან. ანტიკური წყაროები ქალდიასა და ქალდეებს უძველესი დროიდან იხსენიებენ ამ მიდამოებში (იხ. Baun-
stark-ის სტატიები „Chaldia“ და „Chaldaioi“—Pauly-Wissowas Real-Ency-
lopädie, III B. [1899]. 2061—2063) და ზოგი მეცნიერი მათ უკავშირებდა
ძველი ურარატუს ხალხს, რომლის სახელი ხალდეზად ჰქონდათ წარმოადგე-
ნილი (C. F. Lehmann-Haupt, Armenien Einst und Jetzt, I B. Berlin, 1910,
93—94; აგრეთვე მისივე, On the Origin of the Georgians, Georgica, № 4
[1937] 46—51; მისივე, Вступительная лекция по истории и культуре хал-
дов, თბ. სახ. უნ. შრომები, VI, [1937], გვ. 265—266). მაგრამ ეს დაკავში-
რება ამჟამად უარყოფილია სამეცნიერო ლიტერატურაში. ხალიზ-ქალდეის
უთითერთდამოკიდებულების შესახებ იხ. შენ. 28. შუა საუკუნეების ქალდია,
ვითარცა ბიზანტიის ერთ-ერთი თემა, თითქმის მთლიანად ემთხვევა ტრაპი-
ზონის იმპერიის ფარგლებს მისი აუგაების ხანაში (Honigmann, Ost-
grenze, 53—54; Скавдланович, 203—204; Успенский, Оче-
рки, 31; იხ. აგრეთვე პ. ინგოროევა, მერჩულე, გვ. 203—4, 210—11, 214—
215, 267—269, 273, 285; М. И. Максимова, Античные города..., 192—
194; R. Janin, Chaldia, Dict. Hist. et Géogr. Ecl., 12 [1951], 280 შმდ.;
Orig.-Fragm., 112—113 და სხვ.

103. ხეროიანა—ქალდიის ერთ-ერთი ძველი ციხე-სიმაგრე და ქალაქი
(Успенский, Очерки, 122) ახლანდელი ულუ-შეირანი თუ შირანი კელ-
კიტის ჩრდილო-დასავლეთით (Сборник источников, 86; Honig-
mann, Ostgrenze, 54; R. Janin, Chaldia, Dict. Hist. et Géogr. Ecl.,
12 [1951] 632; Orig.-Fragm., II, 86).

104. იასონი ანუ ძველი იასონიონი—იასონის კონცხი, ახლანდელი
იასუნ-ბურნი კერასუნტსა და ინეონს (უნეი) შორის. აქ უნდა იგულისხმებო-
დეს დასახლებული პუნქტიც.

105. მაცუქა (ანუ მაჭუქა, ახლანდელი მაჩკა)—ტრაპიზონის იმპერიის
ერთ-ერთი ბანდა ანუ ოლქი (სამთავან) და მისი ცენტრი; ტრაპიზონის საზე-
რეთით ახლანდელი ჯივიზლიკიდან (დიკესიმონი) ზიგანის უხელტეხილამდე
და შთებამდე ვრცელდებოდა (Успенский, Очерки, 82, 84—85). ეს ბან-
და ხანდახან პალეომაცუქის ბანდადაც იწოდება. პალეომაცუქა ანუ ძველი
მაცუქა ერთ-ერთი ცალკე დასახლებული პუნქტი ყოფილა ამ ოლქში.

106. ხაჯიშირი თ. უსპენსკის (Очерки, 125) და მილერს (Tra-
bizond, 60) პაჯი-ოზარად ანუ ომერად აქვთ ამოკითხული.

107. დიკესიმონი—სოფელი მაცუქის ოლქში, ახლანდელი ჯივიზლიკი,
ტრაპიზონიდან დაახლოებით 21 კმ-ზე (Успенский, Очерки, 84; Ва-
зедонские акты, стр. XXX; Сборник источников, 119).

108. „ციხე-სიმაგრე“ აქ აღნიშნულია სიტყვით—„καισασ“, რომელიც
ამ ფორმით იშვიათია. თ. უსპენსკი სწორედ ამ ადგილის შესახებ ამბობს:
„Я не сомневаюсь, что нужно читать: τὰς χαισας (Очерки, 108: შდრ. აგ-
რეთვე, გვ. 88). ტაფელი კითხვის ნიშანს უსვამს. ბროსეს უხელ არა აქვს ეს
ადგილი. ფალმერაიერი უთარგმნელად ტოვებს ამ სიტყვას, ოღონდ სქოლი-
ოში აღნიშნავს, რომ ეს არის: „Barbarischer Name eines chaldaischen Pass-
Kastelles“ (Orig.-Fragm., II, 28). აღ. ხახანაშვილს კი პირდაპირ უთარგ-
მნია, როგორც „проход“ (Трапезундская хроника, 33). თ. უს-
პენსკის ვარაუდი სწორი უნდა იყოს.

109. ხოჯა-ალატრფი თ. უსპენსკის „Хаджи-Латиф“-ად აქვს გადმოცემული (Очерки, 124), მაგრამ ხოჯა-ალატრფი უფრო შესაძლო ჩანს (შდრ. Orig.-Fragm., II, 28).

110. სუმელის მონასტერი ყოვლადწმიდა ღვთისმშობლის სახელობაზეა აგებული ტრაპიზონის სამხრეთ-აღმოსავლეთით ხეობაში. პანარეტოსის ქრონიკის ამ ადგილის მიხედვით უნდა ვივარაუდოთ, რომ იგი მაცუკის ბანდში შედიოდა, მაგრამ თ. უსპენსკი (Очерки, 86) სუმელის მონასტრის გიმორის ბანდაში გულისხმობს. იხ. Безобразов, Трапезунт, 45—48; Miller, Trebizond, 62; Paramich alopolos, 45—86; 'Ε. Θ. Κυριακίδης, 'Ιστορία τῆς ... μονῆς τῆς 'Ἱεραρχίας Θεοτόκου τῆς Σουμელᾶ, 'Εν Ἀθήναις, 1898.

111. ახიანიაკი—მე-15 თავში მოხსენიებული ახის აინა-ბეი ჩანს, ოღონდ აქ კიდევ უფრო დამახინჯებულია ეს სახელი (შდრ. შენ. 84). მე-15 თავში აღწერილ ამბავსა და აქ აღწერილ შორის 20—21 წელია გავლილი და ქრონოლოგიურადაც სრულიად შესაძლოა ამათი გაიგივება.

112. გოლახა ანუ ვალახა—ქალაქის ერთ-ერთი მთავარი ციხე-სიმაგრე (Успенский, Очерки, 134; Miller, Trebizond, 65). აღ. ხახანა-შვილს „κατασκευῆ“ შეცდომით აქვს ნათარგმნი, როგორც „агаерь“ (Трапезундская хроника, 34).

113. წმ. ფოკას ტაძარი და მონასტერი კორდილეში, თ. უსპენსკის და ფალმერაიერის დაბეჯითებული მტკიცებით, ტრაპიზონის ახლოს მდებარეობდა, შემდეგდარინდელი წმ. ათანასეს ადგილას (Успенский, Очерки, 133; Виз. Вр. XXIII, 1917—23, стр. 3; Fallmerayer, Geschichte, 303). კორდილეს ფალმერაიერი ერთგან აგრეთვე კონცხადაც ახსენებს (Original-Fragmente, II, 99). ეს კორდილე, თუ ამ მეცნიერებს დაუუჯერებთ, არ უნდა იყოს ის კორდილე ანუ კორდილა, რომელსაც შავი ზღვის ანონიმური (ფსევდო-არიანოსი) პერიპლუსის (§ 39) თანახმად, რიზესა და ათინას (უფრო ამ უკანასკნელის ახლოს) შორის ვარაუდობენ. მას ახსენებენ აგრეთვე უფროსი პლინიუსი (VI, 11—Cordule-ს ანდა Chlor-dule-ს სახით) და პტოლემეოსი (5, 6, 10—ვარიანტებში არის სხვადასხვა წყითხვა; მათ შორის—Χορδνήη); მაგრამ ძალიან ბუნდოვან კონტექსტში-საინტერესოა, რომ ქართულად შემორჩენილ ერთ წმიდათა ცხოვრებაშიაც იგი „კორდილოს“-ის ფორმით რიზეს აღმოსავლეთით იგულისხმება (იხ. ს. ყაუხჩიშვილი, გეოგრაფია, ტ. IV, გვ. 415; შდრ. აგრეთვე, პ. ინგოროყვა, გიორგი მეორეზე, გვ. 272; ნ. ლომოური, კრებულში—მას. საქ. და კავკ. ისტ., ნაკვ. 32, გვ. 42, 51).

114. მესოქალდია ანუ მესოქალდიონი—ციხე-სიმაგრე ქალდიაში (Успенский, Очерки, 32; Orig.-Fragm., I, 113).

115. იოანე კომნინოსი—იოანე III მცხელის ძე უნდა იყოს, რომელიც მამამ ჯერ საბას მონასტერში დაატუსაღა, შემდეგ კი კონსტანტინოპოლს გაისტუმრა (იხ. აგრეთვე, თ. თ. 13, 14; შენ. 72).

116. მინთროსის სერისა და მინთრონის შესახებ იხ. შენ. 49. იოანე ნათლისმცემლის ეს ტაძარი, თ. უსპენსკის აზრით, სწორედ მითრას საკურთხეველის ადგილას უნდა ყოფილიყო აგებული (Очерки, 158). ზოგი მითრას ტაძარს სხვაგან ვარაუდობს (იხ. შენ. 148).

117. ჩელები (თურქ. çelebi) ანუ ქართული წყაროების „ჩალაბი“ ან შეიძლება „ჩალიბი“ (შდრ. ივ. ჯანშიშვილი, ქ. ე. ი., III, 3) „ბატონს“.

„წარჩინებულს“, „დიდებულს“, „განათლებულს“ ნიშნავს. მის შესახებ იხ. Н. Я. Марр, Еше о слове „человек“, Зап. Вост. отд. РАО, т. XX, 1911, стр. 99—151.

118. გალატა—გენუელთა უბანი შუა საუკუნეების კონსტანტინოპოლში.

119. დიდებული ქალაქი—კონსტანტინოპოლი.

120. დიდი ლოგოთეტის თანამდებობას კონსტანტინოპოლის სამეფო კარზე ენსლინი დრომოსის ლოგოთეტის თანამდებობიდან (The postmaster-general — ფოსტის საქმეთა მეთაური, გამგებელი) განვითარებულად თვლის. იგი ჯერ საგარეო საქმეთა მინისტრი შეიქნა. ბოლოს კი, გვიანბინანტიურ ხანაში, კანცლერის მაგვარიც გახდა და დიდი ლოგოთეტის სახელი მიიღო (Byzantium, 289—290); მაგრამ იმასაც დასძენს, რომ თუმცა დიდ ლოგოთეტს საგარეო საქმეთა მინისტრი ვუწოდებდნენ, ეს ტერმინი ძალიან თანამედროვე მნიშვნელობით არ უნდა გავიგოთო (იქვე, გვ. 306). დიდი ლოგოთეტის ტიტული XIII საუკუნეში იქნა შემოღებული და ერთ-ერთი პირველი დიდი ლოგოთეტთაგანია გიორგი აკროპოლიტისი (მისი ამ თანამდებობის შესახებ შდრ. ალ. გამყრელიძე, გიორგი აკროპოლიტისი და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ, მასალები საქ. და კავკ. ისტ., ნაკვ. 31, 1954, გვ. 227). ტრაპიზონელ გიორგი სქოლარისის დიდი ლოგოთეტობის შესახებ ჭირს თქმა, მართლა მთავრობის მეთაურობასაც ნიშნავდა ეს თუ არა. საგარეო საქმეთა შოურაგობა რომ ევალეობოდა, უფრო დაბეჯითებით შეიძლება ვივარაუდოთ, რადგან სწორედ დიპლომატიურ საქმიანობაში ჩაბმულს ვხედავთ. ლოგოთეტის და დიდი ლოგოთეტის შესახებ იხ. Сборник документов, 307; A. Semenov, Über Ursprung und Bedeutung des Amtes der Logotheten in Byzanz, B. Z. 19 (1910) 440—449; H.-G. Beck, der byzantinische „Ministerpräsident“, B. Z. 48 (1955) 309—338.

121. პროტოსევასტოსი და პროტონოტარიოსი ანუ პროტონოტარისი მაღალი ტიტულები ჩანს სამეფო კარზე. უკანასკნელთან თანამდებობაც უნდა იყოს დაკავშირებული. თვით სიტყვის შინაარსის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ (νοτάριος—ლათ. notarius—მწერალი, ჩამწერი, მწესხველი) ჩვენი კარის გარიგების ძველი მწიგნობართ-უხუცესი გამოვა (შდრ. Сборник документов, 309); მაგრამ არა იმ აზრით, როგორც მან მიიღო საქართველოს სამეფოს აღზევების ხანაში, როცა იგი ვაზირთა უპირველესს, ე. ი. პრემიერ-მინისტრს ნიშნავდა: „პროტონოტარის“ ხსენება ჩვენს ძველ მწერლობაშიც გვხვდება. საბა მას განმარტავს, როგორც „მწერალთა უფროსს“. უფრო გვიანფეოდალური ხანის მდივან-მწიგნობრის ან მდივანბეგის თანამდებობას ჰგავს. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ბიზანტიაში შექმნილი თემები, რომელნიც სამხედრო და სამოსამართლო-ადმინისტრაციული ოლქების გარდა სავადასახადო ოლქებსაც წარმოადგენდნენ, ვადასახადთა მოკრების თვალსაზრისით, პროტონოტარატად იწოდებოდნენ; ხოლო ის პირი, რომელიც იგზავნებოდა ვადასახადთა აკრების ხელმძღვანელობისათვის, სხვა სახელს შორის პროტონოტარიოსის სახელსაც ატარებდა (იხ. Скабачинович, 189). აერთოდ როგორც ნოტარიოსს, ისე პროტონოტარიოსს, ვითარცა კანცლერის მოხელეებს, საბუთების შედგენისა და წერის გარდა, ჩანს, ნაირნაირი სხვა მოვალეობანიც შეიძლებოდა დაკისრებოდათ (შდრ. აკრეთვე, Byzantium, 291). მიქელ პანარეტოსი, თუ მის ნამდვილ მწიგნობრულ მიდგოვილებსაც გაეითვალისწინებთ, რაც ამ ქრონიკის ავტორობაში გამოიხატება,

შიეძლება სწორედ მეფის კანცელარიის გამგე მდივან-მწიგნობრად მიგვეჩნია. ისიც შესაძლოა, რომ ქრონიკის შედგენაც მის მოვალეობაში შედიოდა და მეფისავე ბრძანებით დაწერა იგი. დიმიტრაკოსს (იხ. ს. ვ.) პროტონოტარიოსი მხოლოდ სასულიერო პირად ჰყავს წარმოდგენილი.

122. იმპერატორი ბატონი იოსასე მონაზონი კანტაკუზინოსი იგივე უზურ-ბატონი იოანე VI კანტაკუზინოსია (1341—1355); რომელიც ამ დროს უკვე კონსტანტინოპოლის ტახტიდან ჩამოგდებული და შემონაზუნებული იყო (იხ. აგრეთვე, შენ. 92).

123. მოურავი ბერძნ. *πρωτοδευχης*-ის (იტალ. *podesta*) შესატყვისად დაეწერეთ.

124. *χατζαჯათ* ლამბროსს, როგორც ჩანს, ადგილის საკუთარ სახელად ესმის და ამიტომაც ასომთავრულით იწყებს. მაგრამ *χατζαჯათς, η, ος*-ის ერთ-ერთი მნიშვნელობა არის აგრეთვე „დაქანებული“, „ციცაბო“, „დაფერდებული“, „დაღმართი“ (შდრ. დიმიტრაკოსის ლექსიკონი, ს. ვ.), ასე რომ შიეძლება ისედაც ვავიგოთ, როგორც ტაფელს და სხვებს ემით. მით უმეტეს ასეთი საკუთარი სახელი თითქოს არ ჩანს ტრაპიზონის მიდამოებში. ალ. ხახანაშვილს თარგმანში წმ. გრიგოლის მაგიერ წმ. გიორგი უწერია რატომღაც (*Γραν. χρονικα*, 35). აქ უნდა აფულისხმებოდეს გრიგოლ ხოსელის სახელზე აშენებული ტაძარი, რომელიც მას შემდეგ, რაც ქრისოვფედოსს თურქები დაებატრონენ, როგორც ჩანს, სამიტროპოლიტო ტაძრად აქციეს (იხ. *Papamichalopoulos*, 204, 309). სხვათა შორის ამ ტაძრის ეზოშია დაკრძალული იმერეთის მეფე სოლომონ II (იქვე, გვ. 205).

125. ამინსუ იგივე ამინსო ანუ ამისო—სამსუნი (იხ. შენ. 89).

126. დაკნობინის ამოკითხვა ფალმერაიერს გასკვირვებია, მხოლოდ დასაწყისია მოყვანილი და ამიტომაც, რომ ალ. ხახანაშვილის თარგმანში სულ გამოტოვებულია ეს გვარი. ჯიანოტო სპინოლას სახელსა და გვარს უფრო ცხადად ეტყობა, რომ ის იტალიელი უნდა იყოს, ალბათ ტრაპიზონში არსებული ფაქტორიის მოთავე; მეორე გვარი, დაკნობინი, შესაძლოა, დამახინჯებულია და აგრეთვე რომელიმე იტალიელისაა.

127. მიტროპოლიტი ბარნაბა ის ბარნაბა უნდა იყოს, რომელიც პაპადოპულო-კერამევის მიერ აღწერილ ერთ ტრაპიზონულ ხელნაწერშია მოხსენიებული (იხ. მისი, *Греческие рукописи Трапезунта*, *Виз. Вр.*, XIX, [1915], 225).

128. სკევოფილაქსი—სასულიერო თანამდებობა და წოდება. აღნიშნავდა იმ პირს, რომელსაც ეკლესიის სალარო-სამოსსაცავი ებარა. ძველად ჩვენში სწორედ ამას ერქვა: მოლარე.

129. იოსებ ლაზაროპულოსი იგივე იოანე ლაზაროპულოსია, რომელიც იოსების სახელით მიტროპოლიტობდა ტრაპიზონში (1364—1367 წწ.). მის კალამს ეკუთვნის წმ. ევგენის სასწაულთა აღწერა, რომელიც ჯერ ფალმერაიერმა გამოაქვეყნა თავის *Original-Fragmente*-ს I ნაწილში, შემდეგ კი უფრო სრულად—პაპადოპულო-კერამევისმა (*Сборник источников*, 52—136; მისი ცხარეებისა და მოღვაწეობის შესახებ იხ. იქვე, გვ. IV—V, X—XI). კონსტანტინოპოლის წავიდაო. აქვე რომ წერია ქრონიკაში, იმიტომაც, რომ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს რაკი ეკუთვნოდა ტრაპიზონი, მიტროპოლიტად იქ უნდა დამტკიცებულიყო. მისი წასვლის ამ მიზანს ქვემოთ ტექსტიც (თ. 37) ადასტურებს.

130. მოედანის სახელი ახლაც შემორჩენილი ყოფილა ტრაპიზონში... სპარსულიდან მომდინარე სიტყვაა. აქ მდგარა გენუელებისათვის გადაკეცილი ლეონტოკასტრონი (Βεαυοντασιον, Τραπεζυνη, 18; Orig.-Fragm., 32, 89).

131. კონსულს ეძახდნენ ვენეციელთა ფაქტორიის მეთაურს, ხოლო ბაილს ანუ ბაილოს—გენუელთა ფაქტორიის მეთაურს ანუ მოურავს. ასე რომ ვენეციელთა და გენუელთა წარმომადგენლებს შორის მომხდარა უთანხმოება.

132. ამ ახანტაკას შესახებ იხ. შენ. 49 (ბოლო ნაწილი).

133. მაკროს-ეგიალოსი ანუ მაკრეგიალუსი (თ. 48)—მაკრიალი ლაზეთში. მდებარეობს გონიასა და ხოფას შორის, ზღვის სანაპიროზე. „მაკროს-აიგიალოს“ „გრძელ ნაპირად“ ითარგმნება, მაგრამ სრულიად შესაძლოა ადგილობრივი ლაზურ-ქართული სახელწოდებაა შემდეგ ასე გააზრებული ბერძნების მიერ. ამ სახელის მდინარე, ხეობა და ადგილი ახლაც მოიპოვება. იგი ისევე, როგორც მთელი ლაზეთი, ამ დროს საქართველოს მეფის სამრძანებელში იგულისხმება (ივ. ჯავახიშვილი, ქ. ე. ი., III, 283—284; შდრ. საქართველოს ისტ., ნაწ. I, გვ. 277). გ. ყაზბეგი აქედან დასავლეთით ვარაუდობს ლაზისტანს (იხ. მისი. Три месяца, 93, 100), ხოლო ვახუშტი კი წერს—გონიადან მოყოლებული რიზეს იქით რკინის პალომდე არის ლაზეთიო. (აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 142).

134. ანა, დიდი კომინიონი, ამ დროს დაახლოებით 10 წელზე მხოლოდ ცოტათი მეტი ხნისა უნდა ყოფილიყო (დაიბადა 1357 წლის 6 აპრილს, იხ. თ. 44). თუ პანარეტოსის ამ თარიღებს სწორად ჩავთვლით, საემპოა, რომ მაშინ მომხდარიყოს ჯვრისწერა, რადგან ასე პატარა ასაკი, საფიქრებელია, ხელს შეუშლიდა კანონიერ ქორწინებას. ამ დროს შესაძლოა დაინიშნა იგი ბაგრატ მეფეზე, ქორწინება კი უფრო გვიან მოხდა.

135. ბაგრატ ბაგრატიონი იბერთა და აფხაზთა მეფე, საქართველოს მეფე ბაგრატ მეხუთეა (1360—1393), გიორგი ბრწყინვალის შვილიშვილი და დავით IX-ის ძე (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქ. ე. ი. III, 282—207; საქართველოს ისტ., ნ. I, 277—279).

136. ლარახანე ლაზეთის ადგილად იხსენიება ერთ საბუთში (Βαζελονικские акты, стр. XXXIII).

137. ლიმანი—შესაძლოა თვით ფორმა ამ სიტყვისა კვლავ საემპოიყოს, მაგრამ ეს კი აშკარად ჩანს, რომ ამ ადგილს სახელის მსგავსების გარდა არაფერი კავშირი აქვს ტრაპიზონის იმპერიის ისტორიაში ცნობილ სხვა ლიმნიასთან ანუ ლიმიონთან (შდრ. შენ. 28 და ბერძნული ტექსტის ამ ადგილის სქოლიოც). ხუთვერსიან რუკაზე ლიმანი მაკრიალის სამხრეთ-დასავლეთით ოთხი-ხუთი ვერსის დაშორებით არის აღნიშნული ზღვის პირას. მაგრამ ისიც შესაძლოა, რომ ეს სახელი სწორად არ იყოს ამოკითხული (ფალმერაიერი აღნიშნავს კიდევ—ქარაგამით წერიაო) და აქ იგულისხმებოდეს საქართველოს ერთ-ერთი ძველი კუთხე ლიგანი ანუ ლიგანის-ხევი, იგივე ნიგალი და ნიგალის-ხევი, ანდა ლივანა. ლიგანის ხევს არა ერთგზის იხსენიებს ვახუშტი თავის გეოგრაფიაში. კერძოდ იგი ამბობს: „ამ ართვანის სანახებითურთ, ვიდრე ერგეს საზღვრამდე, ქოროხის ჯეობის იმიერი და ამიერი იწოდების ლიგანის ჯეობადო“ (იხ. მისი, აღწერა სამ. საქართველოსა, გვ. 136). პარხალი და მისი ხეობა სწორედ ამ ლიგან-ნიგალის შემდეგ არის ქოროხის აყოლებზე. ე. ი. ტრაპიზონის მეფე, შესაძლოა, ქორო-

ხის ხეობით ასულიყოს პარხალს და შემდეგ იმავე ქოროხის ხეობაზე გაეგრძელებინოს გზა ქალდიისაკენ, რომლისაკენ ასე მიმავალი გზა მაშინ ალბათ სახიფათოც იქნებოდა ბიზანტიური თურქების მოსალოდნელი თავდასხმის გამო. მაგრამ რაჟი ჯარი ახლდა მეფეს, შესაძლოა, ამ მხარის დასალაშქრავადც აირჩია ეს მარშრუტი. ლივანის ხევის ანუ თანამედროვე ლივანის უფრო დაწერილებითი აღწერილობა აქვთ აგრეთვე გ. ყაზბეგს (Гри месяца, 74—92) და დიმიტრი ბაქრაძეს (Археологическое путешествие по Гурии и Адчаре, СПб, 1878, 22, 39—42). შდრ. აგრეთვე, ი. სიხარულძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, წ. 1, ბათუმი, 1958, გვ. 29—30.

138. ელევსიის ანუ შეწყალების მონასტრის ადგილმდებარეობა ისევე, როგორც არანიელების ანუ არანიოტების სამყოფელი, რომელთა მხარეშიაც ივარაუდება ეს მონასტერი, გაურკვეველია. თავდასხმულ მეკობრეებში ოსმალთურქებს ხედავენ, რომელთაც ნელ-ნელა ხელთ იგდეს სელჯუქიანი თურქების სამფლობელოები ანატოლიაში (შდრ. Original-Fragments, II, 90—93; Miller, Trebizond, 66; Трапезундская хроника, 37).

139. წმ. სოფიას ტაძარი და მონასტერი ქრისოკვევალისისა და წმ. ეგენის ტაძრებთან ერთად ერთ-ერთი მთავარი წმიდათა-წმიდა იყო ტრაპიზონელებისა. იგი მდებარეობდა ქალაქის დასავლეთით, დაახლოებით სამიოდე კილომეტრზე, ზღვის ნაპირას. მისი აგება მანუილ I-ს მიეწერება. ახლა ისიც მერხთად ყოფილი გადაკეთებული (იხ. Безобразов, Трапезунт, 29—43; Успенский, Очерки, 63, 149—154; Orig.-Fragm., II, 93; Papamichalopoulos, 185—190).

140. პარხლისათვის იხ. შენ. 62.

141. მიტროპოლიტი თეოდოსი, პაპადოპულო-კერამეცის გამონაგარი-შეხიტი (Сборник источников, стр. II), 1370—1391 წლებში მიტროპოლიტობდა ტრაპიზონში (შდრ. აგრეთვე, Трапезундская хроника, 38).

142. მთაწმიდა—ათონის მთა.

143. შუასაუკუნეების ბათუმის ისტორიისათვის ეს ერთ-ერთი საინტერესო ცნობათაგანია. ამ დროს ბათუმი, როგორც ამ ცნობიდან ჩანს, საქართველოს სამეფოს ფარგლებში შემოდის, როგორც გურიელის სამფლობელოს ნაწილი (ივ. ჯავახიშვილი, ქ. ე. ი., III, 284). ბათუმის ანუ ბათომის შესახებ იხ. ვახუშტი, აღწ. სამ. საქ., გვ. 176; ლიტერატურა—იქვე, გვ. 249; აგრეთვე, ს. ყაუხჩიშვილი, ანტიკური მასალები ბათუმის ისტორიისათვის, ქუთაისის პედ. ინსტ. შრომები, X, გვ. 17—23.

144. აქ მოხსენიებული გურიელი მართლაც შეიძლება კახაბერ გურიელი იყოს, რომელიც მოხსენიებულია ლეხოურის ანუ ძველი რეხულის ცკლესიის ხატის წარწერაში, როგორც დიმიტრი ბაქრაძეს აქვს ამოკითხული (Арх. пуг. по Гурии и Адчаре, 109), 1352 წლის თარღის ქვეშ (შდრ. Трапезундская хроника, 39—40) თ. ეორდანია არ ექვობს და მართალიც ჩანს, რომ ეს კახაბერი იგივე კახაბერ გურიელია, რომელიც დ. ბაქრაძის აზრით, ჯუმათის მთავარ-ანგელოზ გაბრიელის ხატის წარწერაში იხსენიება (იქვე, გვ. 263—264), ვითარცა ერისთავთ-ერისთავის გიორგი დადიანის ერთ-ერთი ძე (მეორე—მანდატურთ-უხუცესი ვამეყი, რომელიც მამის გარდაცვალების შემდეგ 1384 წ. დამჯღარა დადიანად); თუმცა თვითონ დ. ბაქრაძე მათ ერთმანეთთან არ აიგივებს (იხ. ქრონიკები, II, 198—199). ოლონდ თ. ეორდანიას ის კი ძალიან სიეკვოდ მიანიჩია, რომ პირველი წარწერის დასაწყისი 6. მასლები, ნაკვ. 33

ასოები მართლა ქორონიკონს აღნიშნავდეს და თარიღის მაჩვენებელი იყოს (ქრონიკები, II, 183).

145. ამ ადგილს ალ. ხახანაშვილი თარგმნის ასე: „который (ე. ი. გურიელი) пришея выразить императору преданности“, ხოლო სქოლიოში შემდგენიორ შენიშვნასაც ურთავს: „Владетели Гурии в это время, очевидно, признавали какую-то ленную зависимость от трапезундских царей. Этим объясняется представление Гურიеля трапезундскому царю с выражением *πρωτοσυγγυη*“ (Трапезундская хроника, 39). მაგრამ ეს სიტყვა სწორედ „პატივისცემა“, „თავაზს გაწევას“ და (გვიანდელ ბერძნულში) სულაც „მისამღებას“ ნიშნავს და ამ ადგილს მიხედვით მსჯელობა—გურიელი ბათუმში ტრაპიზონის მეფეს ერთგულების გამოსაცხადებლად ეახლაო, რასაკვირველია, სწორი არ იქნებოდა (შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქ. ე. ი. III, 284). ალექსი III-ის დროის ტრაპიზონის იმპერიის მძიმე შინაგანი და საგარეო მდგომარეობის გათვალისწინების საფუძველზე ჯერ კიდევ ფალმერაიერი წერს: ძნელი არ არის, პასუხი გაცემთ კითხვას, გურიელის *πρωτοσυγγυη* ზრდილობასა და თავაზს ნიშნავს თუ ეასწაღურ მოვალეობასო (Orig.-Fragm., II, 96). ცხადია, გურიელი ეახლა თავისი ნამდვილი სიუზერენის, ბაგრატ V-ის სიმამრს სტუმართმოყვარეობის გამო და არა მორჩილების განმოსაცხადებლად და ეს სრულიად ბუნებრივიც იქნებოდა მის სამფლობელოში ჩასული მეზობელი მონარქის შიშით. ოღონდ ფალმერაიერი იმაში კი ცდებდა, როცა ამბობს, რომ გურიის სამთავრო ხან საქართველოს მეფეს ემორჩილებოდა, ხან ტრაპიზონისასო. ჯერ ერთი ტრაპიზონის იმპერიის არსებობის მანძილზე გურია არც ჩანს ცალკე ვარკვეულ დამოუკიდებელ სამთავროდ, მან ეს სახე უფრო გვიან მიიღო; მეორე კიდევ, ტრაპიზონის მეფის ხელისუფლება აქარა-გურიაშიდგ არასოდეს არ აღწევდა, მით უმეტეს XIII საუკუნის დამლევის შემდეგ, როცა მთელი ზღვისპირა კლარჯეთ-ლაზეთი და სხვა ადგილები სამცხის მთავართა ხელში გადავიდა. ტრაპიზონის იმპერიის საზღვრების თვით ფაზისამდე, ე. ი. რიონანდე მოყვანის აზრი, რაც სრულიად მცდარია, კარგა ხანს, თვით თ. უსპენსკიმდეც კი, ტრიალებდა უცხოურ და რუსულ სამეცნიერო ლიტერატურაში (იხ. Успенский, Очерки, 31—32).

146. იოანე პალეოლოგოსი ბიზანტიის იმპერატორი იოანე V უნდა იყოს, რომელიც ინტერვალებით მეფობდა 1341-დან 1391 წლამდე. მას ჯერ იოანე კანტაკუზინოსმა წაართვა მეფობა, მერე ანდრონიკე IV-მ, თავისმა ძემ, ბოლოს კი—შვილიშვილმა, იოანე VII-მაც.

147. დესპოტის ტიტულს ბიზანტიის სამეფო კარზე ატარებდნენ ტახტზე მჯდომი იმპერატორის შვილები და ძმები, ჩვეულებრივ კი—უფროსი ძე, ტახტის მემკვიდრე. ძალიან იშვიათად იგი სხვა წარჩინებულ პირებსაც ენიჭებოდა. ეტყობა, ტრაპიზონის სამეფო კარზეც ძირითადად ასევე იყო. დესპოტის ტიტულით ერთი ეს ანდრონიკე იხსენიება ამ ქრონიკაში, მეორე კიდევ—დავითი, შემდგომი ტრაპიზონის უკანასკნელი იმპერატორი, ალექსი IV-ის ძე და იოანე IV-ის ძმა (თ 57).

148. თეოსკეპასტოსი—ლეთივადცული ყოვლადწმიდა ღმრთის-მშობლის სახელობაზე კლდეში აგებული ტაძარი და დედათა მონასტერი მითრას მთაზე (Успенский, Очерки, 12; Безонбразов, Трапезунт, 43—44; Parnichalopoulos, 206—208). ჩანს ამ მონასტერში იყო სტუმრად ტიმოთე გაბაშვილი და აქ იხილა ალექსი III-სა და მისი დედისა და მეუღლის სურა-

თები (იხ. მისი, მიმოსლვა, 8). ბეზობრაზოვს მოჰყავს ერთ-ერთი მოგზაურის მიერ გამოთქმული აზრი, რომლის მიხედვითაც, მითრას ტაძარი აქ უნდა ყოფილიყო, რადგან ამ ღმერთის საკურთხევლისთვის სწორედ ისეთ ხელოვნურ ან ბუნებრივ გამოქვაბულს არჩევდნენ, სადაც წყარო გამოდიოდა (Ipanezyuit, 44). თ. უსპენსკის აზრით კი მითრას საკურთხევლის ადგილას იონან ნათლისმცემლის ტაძარი და მონასტერი იდგა (Очерк, 158; შდრ. შენ. 116).

149. ეს თბილისის მეფე დავითი რომელი დავითია, ძნელი გასარკვევია წყაროთა სიმციროს გამო. დავით IX (1346—1360) რომ იყოს, ბაგრატ V-ის მამა, მაშინ სასძლო, სულ მცირე, სამი წლით უფროსი მაინც გამოდის სასიძოზე—მანუილი 1364 წ. დაიბადა; ჯვრისწერა 1377 წელს ხდება, ხოლო რაკი დავით IX 1360 წ. გარდაიცვალა, გულქან-ხათუნი, მისი ასული 17 წლის მაინც იქნებოდა ამ დროს. პროფ. ს. კაკაბაძე რამდენიმე შრომაში ეხება ამ ქრონიკაში მოხსენიებული დავითის ვინაობის საკითხს და დაბეჭი-თებით ამბობს, რომ იგი უნდა იყოს ე. წ. ალასტანელ მეფეთა ოჯახიდან—უფროსი ძე ანდრონიკისი, ძმა გიორგი ალასტანელისა და 1355—1382 წლებში ჩანსო (იხ. მისი, დავით უცნობი მე-XIV საუკ. მეფე, წერილები და მასალები საქ. ისტ. I, გვ. 137—140; მეფე გიორგი ანდრონიკეს შვილი ალასტანელი, წერილი შტუდიები საქ. ისტ. საკითხების შესახებ, ტფ. 1914, გვ. 20—22; ვეფხისტყაოსნის პრობლემის გარშემო, საისტორიო მოამბე წ. I, 1924, გვ. 144, 147. ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებანი ალასტანელ მეფეთა შესახებ იხ. ქ. ე. ი. III, 124—126). საქმე ის არის, რომ თბილისის ტახტის მფლობელად ამ ხანებში ბაგრატი ითვლება, მასზე აღრე კი—მამამისი დავით IX. თუ იმ ალასტანელ დავითსაც თბილისის მეფედ მივიჩნევთ, მაშინ საკითხავია—რო-დის მეფობდა, ანდა, უფრო სწორად, როდის წაართვა მან ტახტი ბაგრატს. ამასთანავე ბაგრატი და ტრაპიზონის მეფე უკვე დამოუკრებულნი იყვნენ ამ დროს—მის ცოლად ჰყავდა ანა, ალექსი III-ის ასული და მანუილის და. თუ მანუილი მართლაც ალასტანელთა ოჯახიდან მიიყვანდა ქალს, აშკარაა, ეს ბაგრატის სურვილის წინააღმდეგ უნდა მომხდარიყო, რადგან ალასტა-ნელთა ოჯახი, ბუნებრივია, მის მეტოქედ გამოდის სამეფო ტახტისათვის ბრძოლაში და ამნაირი დანათესავება არ შეიძლებოდა მიზანშეწონილი ყოფი-ლიყო მისთვის. როგორც ქართული და უცხოური წყაროები ადასტურებენ, ბაგრატი მხნე და მორჭმული ხელმწიფე იყო, არც უსაფუძვლოდ უნდა ჰქონ-დეს შერქმეული ეპითეტი „დიდი“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქ. ე. ი. III, 282) და თით-ქოს არც ის ჩანს, რომ თბილისის ტახტი დავითმოს ვინმესთვის. თბილისის მეფის დავითის სახელი ისევ ბაგრატის მამას დავით IX-ეს უფრო უნდა შე-ესაბამებოდეს, თუცა, როგორც დასაწყისშიაც აღვნიშნეთ, ზოგიერთი და-მაბრკოლებელი მოსაზრება მაინც ხელს გვიშლის ამის კატეგორიული მტკიცე-ბისათვის. ალ. ჭახანაშვილი გულქან-ხათუნს ბაგრატის დად და დავით IX-ის (ოღონდ იგი VII-დ თვლის) ასულად მიიჩნევს (Ipanezyuidskaja xronika, 41). საინტერესოა, რომ, ქრონიკის მიხედვით, მანუილის შვილიც დაახლოებით 13—14 წლის ასაკში დაქორწინებულა (შდრ. აქვე, თ. 50 და 55).

150. აღბუღა უნდა იყოს ივანე ათაბაგის მამა, დიდი ბექას შვილი-შვილი XIV ს. II ნახევრის მოღვაწე. ცნობილი ბექა-აღბუღას სამართლის ერთი ავტორთაგანი. იგი, ს. კაკაბაძის აზრით, 1366 წელსაც ცოცხალი ყოფილა. იხ. მისი, სჯულმდებელთა ბექას და აღბუღას ვინაობა, ტფ., 1912, გვ. 4—7;

ივ. ჯავახიშვილი, ქ. სამ. ი., ნ. I, 107—109; ი. დოლიძე, ძველი ქართული საზარტალი, თბ., 1953, 39—41.

151. მანუილი მოზავალი იმპერატორი მანუილ III კომნინოსია (1390—1417).

152. გონია ციხე-სიმაგრე და პუნქტი ქოროზის შესართავთან. ზოგი მეცნიერი მას აფსაროსთან აიგივებდა (Ф. И. Успенский, Старинная крепость на устье Чороха, ИАН, № 2, 1917, 163). მის შესახებ სპეციალური ნარკვევი ლიტერატურის მიმოხილვითურთ ეკუთვნის ვ. იაშვილს—„გონიის ციხის ისტორიისათვის“, კრებულში „ქართული მატერიალური კულტურა — ძეგლები აპარაში“, ბათუმი, 1955, გვ. 5—27. შდრ. ავრეთვე, Original-Fragmente, II, 96—97; ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმთა, წ. I, ბათუმი, 1958, გვ. 30—32.

153. გულქან-ხათუნის შესახებ იხ. შენ. 149.

154. კანნიღების შესახებ იხ. შენ. 85. ამ ადგილიდან კარგად ჩანს, რომ ამბავი ხდება ტრაპიზონის დასავლეთით თუ, უფრო სწორედ, სამხრეთ-დასავლეთით და არა საკუთრივ ლაზეთში, როგორც ალ. ხახანაშვილს (Трапезундская хроника, 42) და ბროსესაც (Lebeau, XX, 504) აქვთ აღნიშნული.

155. პეტრომას ციხე ახლაც ამ სახელით ყოფილა შემორჩენილი. ფალმერაიერის თქმით, იგი მდებარეობს ტრიპოლისსა (ახლანდელი ტირემოლი, შდრ. შენ. 95) და კორდილეს შორის ჩამომავალი მდინარის ხეობაზე. წლების სანაპიროდან 2 საათის სავალზეა (იხ. Original-Fragmente II, 99; ავრეთვე, Lebeau, XX, 492, 504; Вазелонские акты, 27), ხოლო ტრიპოლისიდან 26—27 კმ-ზე უნდა იყოს (Успенский, Очерки, 89).

156. ეს ადგილი ბუნდოვანია და მის შესახებ სხვადასხვანაირი აზრისანი არიან მკვლევრები. ტაფელს განუმარტებლად შეაქვს სიტყვათა სძიებელში; ბროსე თარგმნის, როგორც „barques“. ფალმერაიერი ვერ დასდგომა რაიმე გარკვეულ აზრს და თარგმანში სულ გამრუტოვებია ეს სიტყვა, შენიშვნაში კი ვარაუდს გამოთქვამს, შესაძლოა. რაიმე პირუტყვის ჯოგს ან ფარას გულისხმობდესო (Original-Fragmente, II, 99). ალ. ხახანაშვილსაც ბუნდოვნად აქვს გადმოცემული (Трап. хроника, 42), ამ სიტყვის გარკვეულ ბადალს არ წერს. ხომ არ არის ეს სიტყვა დაკავშირებული სიტყვასთან სამუჟაჟი, ან (=ინგლ. in unison, in time—„თანხმობით“, „შეთანხმებით“, „შეწყობით“, ავრეთვე—„დროზე“, „დროულად“)? მაშინ შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ ტყვეები დროზე, დროულად გაათავისუფლა, ე. ი. მანამ, სანამ ალბათ სხვაგან, უფრო შორს წაიყვანდნენ და გადაკარგავდნენ მათ.

157. სთლავოპიასტეში ფალმერაიერი, რომელიც ცნობილია თავისი საკუთარი თავისებური თეორიით სლავების დიდი როლის შესახებ საბერძნეთისა და ბიზანტიის ისტორიაში (იხ. А. Васильев, Славяне в Греции..., Виз. Вр., V, 1898, 626. შმდ.), ხედავს აქ ჩამოსახლებული სლავების სახელის კვალს—„Slavo-Piastes“ უნდა იყოსო (შდრ. მისი, Orig.-Fragm., II, 99—100). აღსანიშნავია, რომ რაიმე განსაკუთრებული მსჯელობის გარეშე იგი ამ პუნქტს რატომღაც ტრაპიზონის აღმოსავლეთით გულისხმობს (იხ. მისი, Geschichte, 33). მთელი კონტექსტი კი თითქოს სხვის გვიკარნახებს (შდრ. შენ. 85 და 154).

158. ამის შემდეგ ახალ აბზაცამდე რაც ტექსტია, ალ. ხახანაშვილის თარგმანში გამორჩენილია.

159. ეს ჩამატებული სიტყვა აზრით იგულისხმება და ამიტომ შემოაქვს ლამბროსი. შეიძლება ასეც გვეთარგმნა: „დაიმიედებულნი, რომ მეფეს შეხედებოდნენ (იპოვინდნენ)...“

160. ამ ბასილის თვლიან მომავალ ალექსი IV-ედ (Orig.-Fragm., II, 104) იმ მოსაზრებით, რომ მანუილის სხვა შვილის დაბადება აღარსად მოხსენება (შდრ. Трапезундская хроника, 42).

161. საზარდულების სენში უნდა იგულისხმებოდეს შავი ქირი, რომელსაც ჯირკვლების გასიფება ახასიათებს (იხ. აგრეთვე, თ. 31).

162. სირმენე ანუ სურმენე—პატარა ქალაქი ზღვის სანაპიროზე, ტრაპიზონის აღმოსავლეთით რამდენიმე საათის სავალზე (Orig.-Fragm., I, 138; Καζанек, Три месяца, 96). პ. ინგოროყვას აზრით, იგი ძველი ჰისის ნავსადგურია, შემდეგდროინდელი იგივე სუსარმია ანდა სუსურმენე (გიორგი მერჩული, გვ. 224—225).

163. ეს და დანარჩენი თავები უკვე შემდეგ მინაწერი ჩანს და მიქელ პანარეტოსს აღარ უნდა ეკუთვნოდეს. იხ. ამის შესახებ შესავალი, გვ. 14.

164. თემურ-ლენგი (1336—1405)—მონღოლი დამპყრობელი, რომელმაც სასტიკად მოარბია მთელი შუა აზია, სპარსეთი, კავკასია, ინდოეთი და მესოპოტამიამდე და სირიამდე უწია. ანგორის ბრძოლის შემდეგ (1402 წ.), რომელშიაც თემურ-ლენგმა თურქები დაამარცხა, მცირე აზიისაც დაეპატრონა და ტრაპიზონის მაშინდელი მეფე მანუილ III იძულებული იყო, მის ქვეშევრდომად ეცნო თავი (Успенский, Очерки, 117). თემურ-ლენგისაგან საქართველოს არაერთგზის დალაშქრის ამბები საკმაოდ დაწვრილებითაა მოთხრობილი ჩვენს საისტორიო წყაროებში (იხ. ქ. ცხ., II, 323—339 და სხვ., შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქ. ე. ი., III, 285—307; ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია მე-13—14 სს., თბ. სახ. უნ. შრომები, VI, 1937, 299; საქართველოს ისტორია, ნ. I, 278—285).

165. ხატაეთი „ხატაია“-ს ფორმით წერია ორიგინალში და საინტერესოა, რომ ძველ ქართულ ძეგლებშიაც გვხვდება იგი ჩინეთის აღსანიშნავად (ქ. ცხ., II, 162—163; 171, 181 და სხვ.; აგრეთვე „ეფთხისტყაოსანში“). ფალმერაიერი ამ სახელის მქონე ქვეყანას ვარაუდობს მდ. სირ-დარისა და ჩინეთის დიდ კედელს შორის მოქცეულ ტერიტორიაზე (Orig.-Fragm., II, 101—103; შდრ. Трапезундская хроника, 43).

166. თბილისის შესახებ ეს ცნობა ერთ-ერთი საინტერესოთაგანია ქალაქის ისტორიული წარსულის გასათვალისწინებლად. ამ თხზულების თანხმად იგი მდიდარი და დიდებული ქალაქი ყოფილა იმ დროს. ბაგრატ V დახასიათებულია, როგორც გამომბრძმედილი სარდალი.

167. ბაგრატ V-ის ძის დავითის შესახებ ვახუშტის ნათქვამს, რომ იგი ბაგრატის პირველ ცოლთან, ელენესთან ნაყოლი შვილი უნდა იყოსო, ივ. ჯავახიშვილი პანარეტოსის ამ ცნობის საფუძველზე უარყოფს, რადგან ეს უფრო სანდოდ და სარწმუნოდ მიიჩნია (იხ. მისი, ქ. ე. ი., III, 285). ს. კაკაბაძე ამ დავითს თვლის XVI ს-ში ალექსანდრე II კახთა მეფის ბრძანებით გადაწერილი სიგლის გამცემ პირად (იხ. მისი, XV ს. დასაწყისის ერთი დავით მეფის შესახებ, კვლევა-ძიებანი საქართველოს ისტორიის საკითხების შესახებ, თბილისი, 1920, გვ. 22—26). საერთოდ წყაროებში აღრეულობა ჩანს ამ საკითხის შესახებ. ამ მხრით საინტერესოა „ახალი ქართლის ცხოვრების“ პირველი და მეორე ტექსტების შესაბამისი ადგილების შედარება.

პირველში ნათქვამია: „ხოლო კახეთისა მებატონეთა მამა იყო დავით. და ამა დავითის მამა, არა უწყით, თუ ვინ იყო. ესე დავით დიდოეთიდამე ჩამოიყვანეს და კახთა გააბატონეს“ (ქ. ცხ., II, 348). მეორე ტექსტში ეს ამბავი უფრო ვრცლად და ხორცშესხმულად არის: „და მოკლეს მეგრელთა მეფე გიორგი იმერეთისა. ამასვე წელსა გარდაჲდა დიდი მეფე ბაგრატ იმერეთისა, და დაჯდა მეფედ ძე ბაგრატიის კონსტანტინე, და იმეფა შუდ წელს, და მოკლეს ჩაღალას. ხოლო ოდეს ლანგ-თემურ მოვიდა, მაშინ შეინახეს დიდოეთს ძე ბაგრატიისა და ძმა გიორგისა დავით და ოდეს აღესრულა მეფე გიორგი, მაშინ შთამოიყვანეს ქართველთა და კახთა დიდოეთიდამ და გააბატონეს ქართლსა და კახეთს“ (ქ. ცხ., II, 472). მაგრამ არ ჩანს რა წყაროდან შეუტანიათ ეს ცვლილებანი. ივ. ჯავახიშვილის თქმით, არც ვახუშტის იმ ცნობის წყარო ჩანს, რომელშიც იკითხება: „... მოკვდა ცოლი მეფისა ბაგრატიისა დედოფალი ელენე და დაუტყვენა ძენი გიორგი და დავით წელსა 1366“. ჩვენის აზრით, შესაძლოა აქ აღრეულობა გამოიწვიოს იმ გარემოებამ, რომ წყაროებში, სხვადასხვა დროს, ბაგრატ-ელენეს ორი სხვა წყვილიც მოიპოვება, მაგ., ერთი ელენე ალექსანდრე I-ის მის ბაგრატიის მეუღლე იყო (ქ. ცხ., II, 477), ხოლო მეორე—იმერეთის მეფის ბაგრატ მესამისა. ვახტანგ მეფის სწავლულ კაცთა კომისიის ნამუშევარი, მისი შემდგომი რედაქციები და თვით ვახუშტის ისტორია იმ დენი ხნით არიან დაზოგბულნი აღსაწერ ხანას, რომ შეცდომა სრულიად მოსალოდნელია და შეიძლება, რომ ბაგრატ V-ის პირველ მეუღლეს იქნებ სულაც არ ერქვა ელენე ისევე, როგორც პანარეტოსის ცნობით მტკიცდება, რომ დავითი მისი შვილი კი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ ბაგრატიის მეორე ცოლისა.

168. თბილისის მოხრებვისა და ბაგრატ მეფისა და დედოფალ ანას ტყვედ ჩავარდნის ამბავი (ოღონდ მათი შვილი დავითი კი არ ჩანს) ორჯის იხსენიება ქართულ ქრონიკებში: ერთხელ 1385, ხოლო მეორედ 1387 წლების ქვეშ (იხ. ქრონიკები, II, 199 და 191).

169. ალექსი III-ის გარდაცვალების ამ თარიღს ამოწმებს ერთ-ერთი ტრაპიზონული ხელნაწერის მინაწერი, რომელიც პაპადოპულო-კერამეცსმა გამოაქვეყნა (იხ. ნისი, *Ἐρμηνείαι: ἀρχαί, Βυζ. Βρ.* V, 1898, 679).

170. ხელნაწერის წაკითხვა უცნაურად ეჩვენა ჯერ კიდევ ფალსერაიერს (Orig.-Fragm, II, 102—106) და ვრცლად მსჯელობს ამ საკითხის შესახებ. მას შესაძლებლად მიაჩნია აქ მითვლილი იყოს თანამიმპერატორობის წლებიც. ამასთანავე ერთი სომხური წარწერის საფუძველზე ამტკიცებს, რომ მანუილი 1415 წელსაც ცოცხალი უნდა ყოფილიყო და დარწმუნებულია, რომ შეცდომა დამწერის გარდაცვალების წლის აღნიშვნაში მოუვიდა—*ε* (5) დააკლდაო. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ეს ბოლო თავები შემდეგდროინდელი მიწერილია და საკმაოდ უთავბოლოდაც,—გვიან მომხდარი ამბები წინ არის ვადმოსული, აღრინდელი კი შემდეგ მოდის; თანაც ორთოგრაფიაც მოისუსტებს,—ფალსერაიერის ვარაუდი მართებული ჩანს. ლამბროსი პირდაპირ ასწორებს მეფობის წლების რაოდენობას—27-ის მაგიერ 22-ს წერს, დასაბუთებას კი არ იძლევა. ამიტომ, რომ მანუილის გარდაცვალების წლად ჩვეულებრივ მიღებული 1417 წელი დავტოვეთ (შდრ. შენ. 151).

171. ალექსი IV დიდი კომნენოსი მანუილის ძე, რომლის მეფობის წლების დადგენაშიც აგრეთვე აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს; ის მეფეა, რომლის მეუღლის სატრფიალო თავგადასავლის შესახებაც ვრცლად გვიამ-

ბობს ხალკოკონდილისი (Laonici Chaleocandylae Historiarum demonstrationes, ed. Darko, II, 219-221; შდრ., Успенский, Очерки, 126—129; Fallmerayer, Geschichte, 245—250). ამ შეფის საფლავის არქეოლოგიურ გამოკვლევას მიუძღვნა თ. უსპენსკიმ სპეციალური შრომა—„Успыпальница царя Алексѣя IV в Трапезунте“, Виз. Вр., т. XXIII, 1917—1922, 1—14. ალექსი IV-ის მკვლელობის შესახებ უ. მილერი, რომელსაც მხარი დაუჭირეს ლამბროსმა და იორგამაც, ამბობს, 1429 წლის 28 ოქტომბერზე ცოტა ადრე უნდა მომხდარიყო (Trebizond, 82; შდრ. აგრეთვე მისი სპეციალური სტატია იოანე IV-ის ტახტზე ასვლის შესახებ—English Historical Review, July, 1923, XXXVIII, 408).

172. გი დონი ანდრონიკე I გილონ-კომნინოსი უნდა იყოს. იხ. შენ. 10.

173. გოთიაში ყირიმის ნახევარკუნძულის მონრდილი ნაწილი იგულისხმება, რომელზედაც, წყაროთა მოწმობით, ტრაპიზონის მეფის ზელისუფლება ვრცელდებოდა. იგი იხსენიება იმპერატორთა ტიტულშიაც „გაღმა მხარის“ სახელწოდებით (Orig.-Fragm., I, 110—111).

174. თეოდორე ლი ანუ თეოდორადან, ფალმერაიერის განმარტებით, უკავშირდება გოთიის მთავარი ქალაქის თეოდოროს სახელს. შუა საუკუნეებში ლათინები მას „Todoro“-ს ან „lo Todoro“, ხოლო ბიზანტიელები τῶ (Ταβντορα-ს უწოდებდნენ (Orig.-Fragm., I, 110). ფ. ბრუნი მას აიგივებს მანგუბთან. XV ს. I ნახევარში იგი მართლაც ალექსის სამფლობელო იყო (შდრ. П. К. Брун, Черноморье, I, 303, 314; II, 217, 230—31 და სხვ.). ეს ადგილი არც ბროსეს აქვს სწორად და არც ხახანაშვილს—ორივეს თეოდორა ანუ თეოდორი აქ ალექსის მეუღლის სახელი ჰგონია და მარია წარმოდგენილია თარგმანში, როგორც ალექსისა და თეოდორას ასული (იხ. Lebeau, XX, 509; Трап. хроника 44).

175. დავითი ტრაპიზონის მომავალი უკანასკნელი იმპერატორია (1458—1461) იოანე IV-ის ძმა. იმპერიის უკანასკნელი წლების შესახებ იხ. Успенский, Очерки, 129—140; Fallmerayer, Geschichte, 251—279; Miller, Trebizond, 96—106; აგრეთვე, V. Laurent, David Comnène, dernier empereur de Trebizonde (1458—1461), Dict. Hist. et Géogr. Eccl., 14 (1957) 117—119; J. E. Powell, Die letzten Tage der Grosskommenen, B. Z. 37 (1937) 359—360.

საკუთარ სახელთა სამიხვლელო

(ვარსკვლავიანი ციფრი საჯანგებო შენიშვნის ან განმარტების გვერდს მიუთითებს)

ა

ავათია, ბიზანტიელი ისტორიკოსი 66.
ავალიშვილი ზ. 9—11, 48, 50.
ავესტა, იხ. ანიდა.
ახატ მოსე, თუქუბის ბელადი, რომელიც პარხალს შეესია 68.
ათინა, ქალაქი შავი ზღვის სანაპიროზე 77.
ათონი 54, 55, 74, 81.
აინა-ბეგი, იხ. ახის აინა-ბეგი.
აინა-ბეგი, იხ. ახის აინა-ბეგი.
აკაკისი, ტრაპიზონის მიტროპოლიტი 24.
აკომინათისი (ხონიატისი) ნიკიტა, ბიზანტიელი ისტორიკოსი 47, 52.
აკროპოლიტისი გიორგი, დიდი ლოგოთეტი, ბიზანტიელი ისტორიკოსი 47, 51, 78.
ალა-ად-დინ-ჭაი-ქუბად I, იკონის სულთანი 53*.
ალაგინი, ტრაპიზონის მეფის მცველი რახნი 22, 64, 67*.
ალექსანდრე I დიდი, საქართველოს მეფე (1412—1443) 86.
ალექსანდრე II, კახთა მეფე (1574—1605) 85*.
ალექსი I დიდი კომნენოსი, ტრაპიზონის იმპერატორი 9*, 10, 16, 48, 49—50*, 51—53, 60.
ალექსი II დიდი კომნენოსი 18—20, 23, 24, 59*.
ალექსი III დიდი კომნენოსი 14, 15, 21, 22, 27, 35—39, 41—45, 64, 74*, 82, 86.
ალექსი IV დიდი კომნენოსი 45, 46, 86—87*.
ალექსი კომნენოსი ანდრონიკოს-ძე, იხ. კონნინოსი ალექსი ანდრონიკე I-ის ძე.
ალექსი, გოთისი ქალაქ თეოდოროს მფლობელი (XV ს. I ნახ.), ამის ასულია მარია 46, 87*.
ანანელის-ძეები 57*.
ანასტრია ქალ. 49.
ანიდა. ახლანდელი დიარბექირი 68*.
ამიდელები, ამიდელი თურქები 23—26, 29, 68*, 69.
ამინსო, ამინსუ, ამისო, ახლანდელი სამსუნი (იხ.) 27, 37, 73*, 79*.
ამიანტარიოლები, ამიანტარანტისები, ტრაპიზონის ერთ-ერთი წარჩინებული გვარი 22, 25.

ანა I დიდი კომნენოსი, ანახუტლუ 23, 25, 68—69*, 73.
ანა კომნენოსი. ალექსი III-ის ასული, ბაგრატ V-ის მეუღლე 15, 32, 38, 45, 80*, 83, 86.
ანა, ფილანთოპენოსის ასული, მანუილ III-ის მეორე ცოლი 46.
ანა ქსილალი, მანუილ I-ის ერთ-ერთი მეუღლე 17, 55*.
ანახუტლუ. იხ. ანა I დიდი კომნენოსი.
ანატოლია 81.
ანგელოსები, ბიზანტიის იმპერატორთა დინასტია, მეფობდა 1185—1204 წლებში 48.
ანგორა, ანგორის ბრძოლა 85*.
ანდრიანოპოლი 35.
ანდრონიკე I გიღონ-კომნენოსი, ტრაპიზონის იმპერატორი 16, 53*, 54, 87*.
ანდრონიკე II დიდი კომნენოსი 17, 55*.
ანდრონიკე III დიდი კომნენოსი 20, 21, 60*.
ანდრონიკე IV კომნენოსი (1183—1185), ბიზანტიის იმპერატორი 49*, 50.
ანდრონიკე II პალეოლოგოსი, ბიზანტიის იმპერატორი 18, 57*, 59.
ანდრონიკე III პალეოლოგოსი, ბიზანტიის იმპერატორი 21, 23, 68*.
ანდრონიკე IV პალეოლოგოსი, ბიზანტიის იმპერატორი 82*.
ანდრონიკე კომნენოსი, ალექსი III-ის უკანონო ძე, ამაზე იყო დანიშნული ქართველ გულქან-ნათუნს, რომელიც შემდეგ მანუილ III-ემ შეირთო 31, 41, 82.
ანდრონიკე, მეფე გიორგი ალასტანელის მამა (XIV ს.) 83*.
ანდრონიკოპოლი ითანე, პროტოკე სტიპარიოსი 41.
არაკლია—პურაკლია, ქალაქი შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე 49.
არანიელები, არანიოტები 39, 81*.
არგიროკასტრონი, ახლანდელი ქ. გიუმუშხანე 75*.
არზრუმი (თეოდოსიოპოლი, კარინი) 52, 72*.
ართვანი—ართგინი 67, 80.
არტანი 59.
არტანუჯი 59.

ასომატლოსი 20, 60-61*.
 აფსაროსი, მას ანტიგეზენ გონიასთან (იხ.) 84*.
 აფხაზები 38.
 აქსუფოსა იოანე, იხ. იოანე I აქსუფოსი.
 აღბულა ათაბაგი, სამცხის მთავარი 41, 83-84*.
 აქარა 59, 84.
 აქარა-გურია 82.
 ახალციხის საფაშო 67.
 ახანტა, იხ. აგრეთვე ახანტაკა 65*.
 ახანტაკა 21, 38, 63*, 80.
 ახაინაკი, იხ. ახის აინა-ბეი 35, 77*.
 ახის აინა-ბეი 26, 72*, 77*.
 ახლა აღმოსავლეთი 54.

3

ბაბურთი, ბაგერდი 72, 75, იხ. ბაიბურთი.
 ბაგრატ V, საქართველოს მეფე 15, 38, 40, 45, 80*, 82, 85, 86.
 ბაგრატ III, იმერეთის მეფე 86*.
 ბაგრატი. ალექსანდრე I-ის (იხ.) ძმა 86*.
 ბაგრატიონები 10.
 ბაგარის სამეცნიერო აკადემია 12.
 ბათუმი 15, 30, 81*, 82.
 ბაიბურთი 26, 33, 34, 68, 72*, 73, 75, 81.
 ბაირამ-ბეი, იხ. ბაირამ-ბეი 60*,
 ბაირამ-ბეი 20, 60*.
 ბაირანი, ამის ძეა ამირა ხაჯიმირი 32.
 ბარნაბა, ტრაპიზონის მიტროპოლიტი 37, 79*.
 ბარზონი, იხ. აგრეთვე პარხალი 68*.
 ბასილი I დიდი კომნინოსი, ალექსი II-ის ძე 21, 22, 32, 45, 61*, 63, 64, 69, 74.
 ბასილი ეუსომოდევარი 29, 50, 52, 58.
 ბასილი კომნინოსი, იხ. კომნინოსი ბასილი.
 ბასილი, მანუილ III დიდი კომნინოსის ძე, ამას თელიან ალექსი IV-ედ (იხ.) 44, 85*.
 ბასილი ნუპაკა, ზუპაკოსი, იხ. სქოლარისი ბასილი.
 ბაქრაძე დ. 51, 81.
 ბეზობრაზბეი პ., რუსი ბიზანტინისტი 9, 10 51, 59, 67, 77, 80-83.
 ბეკერი ი., გერმანელი ფილოლოგოსი 52.
 ბენშეფიჩი ვ., პროფ. 56.
 ბერძენი ვახტანგ, პროფ. 59.
 ბერძენიშვილი ნ., აკად. 10, 67, 69, 80, 85.
 ბერძნები, იხ. აგრეთვე ბიზანტიელები, რომაელები 10, 49, 50, 61, 73.
 ბერძნები-ანტიკური ხანის ბერძნები 47.
 ბესარიონი, კარდინალი, ტრაპიზონელი, ალორჩინების ხანის მოღვაწე 11*.
 ბექა, მანდატურთუხუცესი, სამცხის მთავარი 19, 59*, 68, 83.
 ბიზანტია 9, 15, 23, 29, 40, 43, 47, 49-51, 53, 55, 56, 58, 63, 67, 70, 76, 78, 84.

ბიზანტიელები 9, 23, 42, 43, 47*, 68*, 73, 87.
 ბოზ-თეფე 63*, 69, 73, იხ. მანთრონი.
 ბოსფორი 52.
 ბროსე მ., აკად. 12, 51, 60, 63, 64, 66, 67, 69, 71, 74-76, 84, 87.
 ბრუნი ფ. 73, 87.

8

გაბაშილი ტიმოთე 47, 63, 74, 82.
 გალაკა 35, 36, 78*.
 გალახა, იხ. გოლახა 77.
 გამყრელიძე ალ. 51, 78.
 განტოპედინი, ადგილია 38.
 გალმა მხარე, ყირიმა 47.
 გენუელები, იხ. აგრეთვე ლათინები 25, 29, 71*, 73, 78, 80.
 გიბონი ვ., ინგლისელი ისტორიკოსი 48.
 გიდონი, თედორე I ლაჰკარისის სარდალი 53*, შდრ. ანდრონიკე I გიდონ-კომნინოსი.
 გიდონი 46, 87*, იხ. ანდრონიკე I გიდონ-კომნინოსი.
 გიმორა, გიმორის ბანდა 61, 77.
 გიორგი I დიდი კომნინოსი, მანუილ I-ის ძე, ტრაპიზონის იმპერატორი 17, 18, 55*, 56, 57*.
 გიორგი III, საქართველოს მეფე (1156-1184) 51.
 გიორგი V ბრწყინვალე 59*, 68*, 80.
 გიორგი ალასტანელი, ქართველი მეფე, ანდრონიკეს-ძე (XIV ს.) 85*.
 გიორგი-აღბულა, ალექსი II-ის ძე; ძმამ, ანდრონიკემ, მოაკლევინა 20, 60*.
 გიორგი, ბაგრატ V-ის ძე 86*.
 გიორგი, იმერეთის მეფე, „მოკლეს მეგრულთა“ 86*.
 გიორგენი, იხ. კვარსენტი.
 გიუმუიშ-ხანე, იხ. არგიროკასტრანი.
 გოთია, იხ. აგრეთვე გალმა მხარე. გოთია 46, 73, 87*.
 გოლახა, გალაკა 35, 39, 41, 77*.
 გონია 42, 80, 84*.
 გრიგოლ ნოსელი, IV ს-ის საეკლესიო მოღვაწე, ამის სახელობაზე უნდა იყოს აგებული წმ. გრიგოლის ტაძარი ტრაპიზონში 79*.
 გრიგორასი ნიკიფორე, ბიზანტიელი ისტორიკოსი 47, 56, 59, 64, 66, 68.
 გუმეშხანა, იხ. გუმუიშ-ხანე, არგიროკასტრონი.
 გუზელ-სერაი, ადგილი ტრაპიზონში 73.
 გულქან-ხათუნი, ევლაქია, მანუილ III-ის მეუღლე 41, 42, 83*, 84.
 გურიელი 15, 40, 81-82*.
 გუოიელი კახაბერ, 81, იხ. აგრეთვე გურიელი.

ღ

დადიანი გიორგი, ერისთავთ-ერისთავი 81*.
დადიანი ვაჟე, გიორგი დადიანის ძე, მანდატ-
ურთუხუცესი 81*.
დავითი, დიდი კომნინოსი, ტრაპიზონის უკა-
ნასენელი იმპერატორი (1458—1461) 14,
46, 82, 87*.
დავით IV აღმაშენებელი (1089—1125) საქარ-
თველოს მეფე 51.
დავით VI ნარინი, რუსუდანის ძე, საქართვე-
ლოს მეფე 48, 55, 57*.
დავით IX, ბაგრატ V-ის მამა, იხ. აგრეთვე
დავითი, თბილისის მეფე 83*.
დავითი, ალასტანელ მეფეთა ოჯახიდან, ანდ-
რინიკეს ძე, გიორგის ძმა 83*.
დავითი, ბაგრატ V-ის და ნანას ძე 45, 85—86*.
დავითი, თბილისის მეფე 41, 83*.
დავითი, „კახეთისა მებატონეთა მამა“ 86*.
დავითი, კომნინოსი, იხ. კომნინოსი დავითი.
დავითიანი სტეფანე 37, 79*.
დარკო ე., უნგრელი ბიზანტინისტი 65.
დასავლეთ საქართველო 54, 57, 69, იხ. აგრეთვე
საქართველო და იბერია.
დაუნუსის ყურე 27, 73*.
დეღვერი ფ., თანამედროვე გერმანელი ბიზან-
ტინისტი 48, 49, 74.
დიარბექირი, იხ. ამიდა.
დიდოეთი 86.
დიკსიმონი, ახლანდელი ჯიჯიზლიკი 32, 76*.
დმიტრაკოსი, ბერძენი ლექსიკოგრაფოსი 54,
60, 64, 65, 67, 69, 79.
დმიტრი II თავდადებული, საქართველოს მე-
ფე 59*.
დიონისიოსის მონასტერი ათონზე 54, 74.
დიუ-კანეი, შ., ფრანგი ბიზანტინისტი 48.
დოლინოსის ძენი, დაიხივნენ ამიღელთა დარ-
ბეგის დროს 23, 68*.
დოლიძე ი., პროფ. 84.
დორანტისი თედორე, დიდი სტრატოპედარ-
ხისი. ენახოდნენ პილელისს, 28, 29.
დორანტისი იოანე კონსტანტინეს-ძე, ეპიკურ-
ნისი 24, 25.
დორანტისი კონსტანტინე, პროტოვესტიარია-
სი 22, 24, 25, 28, 29.
დრონა, ადგილია 44.

ე

ეგვიპტე 67.
ეგდოკია, იხ. აგრეთვე გულქან-ხათუნი 41, 42,
44, 45.
ეგდოკია კომნინოსი, ალექსი III-ის ასული,
შეირთო ტაჯ-უდინ-ჩელეგმა 42, 45.

ეგდოკია ძოწითშობილი კომნინოს-პალეოლო-
გოსი, იოანე II-ის მეუღლე, მიხეილ VIII
პალეოლოგოსის ასული 18, 19, 56*.
ეგსტათიოსი, თესალონიკის მიტროპოლი-
ტი 11*.

ეფფრატი, მდ. 67.
ეზინკა, ერზინკა, იხ. ეზინკი.
ეზინკი, ეზინკი, ერზინკი, ერზინჯანი 26, 34,
58, 71—72*, 73, 75.
ეიკეპტარისი, იხ. მაჰმად ეიკეპტარისი.
ეფეესის მონასტერი 39, 81*.
ელენე, ალექსანდრე I-ის ძმის ბაგრატის მეუღ-
ლე 86*.
ელენე, ბაგრატ V-ის პირველი მეუღლე (ვა-
ხუშტის მიხედვით) 85—86*.
ელენე, იმერეთის მეფის ბაგრატ III-ის მეუღ-
ლე 86*.
ემენელასძე თამარ, იხ. თამარი ემენელასძე.
ენსლინი ე. 65*, 78.
ეპირის სამთავრო ანუ სალონიკის სადეკანო-
ტო 48.
ერგე, ადგილია 80.
ერზინჯანი 67, 71, 73, 75, იხ. ეზინკი.
ერზურუმი, იხ. არზრუმი.
ექეთიმე (Euthymios), ათონის დიონისიოსის
მონასტრის ბიბლიოთეკარი 54, 61.
ეშილ-ირნაკი, მდ., ძველი ირისი 58.

ვ

ვახუშტის მონასტერი, რომლის საბუთები ვა-
მოსცეს თ. უსპენსკომ და ვ. ბენეშვიჩმა 75.
ვაჟე დადიანი, იხ. დადიანი ვაჟე.
ვარდანისძეები 58.
ვასილიევი ა. 9—11, 47, 48, 50—53, 63, 84.
ვახტანგ VI, ქართლის მეფე, მისი სწავლულ
კაცთა კომისია 86.
ვახუშტი 51, 67, 72, 80, 81, 85, 86.
ვენეცია 11.
ვენეციელები 24, 29, 80, იხ. აგრეთვე ლა-
თინები.
ვენეციის წმ. მარკოზის მონასტრის ბიბლიო-
თეკა 11, 13.
ვერცხლის-ციხე, იხ. არგიროკასტრონი.
„ვეფხისტყაოსანი“ 54, 85.

ზ

ზიჯანის ულელტეხილი 75, 76.

თ

თამარი მეფე (1184—1213) 9, 10, 16, 50—52*,
54, 73.

თამარ ეშენელასძე, დავით VI ნარინის მეუღლე 57*.

თაყაი შვილი ე., აკად. 47, 67.

თბილისი 41, 45, 52, 83, 85*, 86.

თედორე I ლასკარისი (1204—1222), ნიკეის იმპერატორი 52.

თემურ-ლენგი (1336—1405) 44, 85*.

თეოდორა I დიდი კომნინოსი, ნანუილ I-ის ასული, იბერიიდან მოყვანილ რუსუდანთან ნაყოლი, ტრაპიზონის დედოფალი 19, 55, 57*.

თეოდორა კანტაკუზინოსი, ალექსი IV-ის მეუღლე 46.

თეოდორა კომნინოსი, ბასილი I-ის ასული, გათხოვდა ამირა ხაჯიმირზე, ბაიზანის-ძეზე 33, თეოდორა კომნინოსი-კანტაკუზინოსი, სევასტოკრატორ ნიკიფორე კანტაკუზინოსის ასული, ალექსი III-ის მეუღლე 29, 32, 74—75*.

თეოდორო, თეოდორა. ქალაქი გოთიაში (ყირიმში) 46, 87*.

თეოდოსი, ტრაპიზონის მიტროპოლიტი 40, 42, 44, 81.

თეოდოსია 73*, იხ. კათა.

თეოდოსიოპოლი 52, 72*, იხ. არზრუმი.

თეოსკეპასტოსი, თეოსკეპასტოსის მოხსენებრი 41, 45, 82*.

თერმე-ჩაი, მდ., ძველი თერმოდონტი 56.

თესალონიკი 40.

თორთომის მთა 67.

თურ-ალი-ბეი პოსტოვანისი 26, 72*.

თურქები 14, 19, 20, 23—26, 31, 32, 34, 36, 39, 43, 59, 63, 68, 72, 74, 79, 81, 85.

თურქეთი 72.

თურქი-სელჯუკები 53, 71, 81.

0

იაშვილი გ. 84.

იანუელები 26, 71*, იხ. გენუელები.

იასონი, იასონიონი, იასონისი, იასონის კონცხი, იასუნ-ბურნი 32, 58, 69, 76*.

იბერიები, იბერიელები, იხ. აგრეთვე ქართველები 38, 48, 52, 56.

იბერია, იხ. აგრეთვე საქართველო 16, 18, 19, 41, 45, 52, 56.

იბრაიმ რუსტამის-ძე, თურქი მოთარეშე 21, 63—64*.

იენი-ჯუმა, მეჩეთად გადაკეთებული წმიდა ევგენის ტაძრის სახელი, იხ. წმ. ევგენი 67*.

ივანე ათაბაგი, ალბულას მამა 83.

იკონია, იკონის სულთანი 53.

ინგაროყვა პ. 51, 55, 57—59, 68, 69, 72, 76, 77, 85.

ინდოეთი 85.

ინენი 24, 26, 42, 59, 69*, 71, 76.

ინჯიჯიანი ლუკა 67

იოანე I აქუმონისი, დიდი კომნინოსი, ტრაპიზონის იმპერატორი 17, 53—54*.

იოანე II დიდი კომნინოსი 18, 55, 56*, 57, 58.

იოანე III დიდი კომნინოსი 24—26, 35, 73*, 74, 77*.

იოანე IV დიდი კომნინოსი 84.

იოანე V პალეოლოგოსი, ბიზანტიის იმპერატორი 15, 33, 36, 40, 82*.

იოანე VI კანტაკუზინოსი, ბიზანტიის იმპერატორი 29, 74*, 79*, 82.

იოანე VII პალეოლოგოსი (1390) 82*.

იოანე, იხ. ალექსი XII დიდი კომნინოსი, ალექსი პაპის მიხედვით ერქვა 27, 74*.

იოანე საჭურისი, დიდი დუქსი 21, 23, 25.

იოანიკიოსი, კომნინოსი. ბერად შედგა 17.

იოასაფ მონაზონი კანტაკუზინოსი 36, 79*, იხ. იოანე VI კანტაკუზინოსი.

იორგა ნ., რუმინელი ისტორიკოსი 10, 48, 87.

იოსებ ლაზაროპოლსი, ტრაპიზონის მიტროპოლიტი, იხ. აგრეთვე ლაზაროპოლსი იოანე 37, 39, 79*.

იორინე პალეოლოგოსი. ბასილ I-ის მეუღლე, ბიზანტიის იმპერატორის ანდრონიკე III-ის ასული 21—24, 64, 68, 69.

იორინე სირიკენე, მანუელ I-ის ერთ-ერთი მეუღლე 17, 55*.

იორინე ტრაპიზონელი, ბასილ I-ის მეორე მეუღლე, ალექსი III-ის დედა 22, 27, 33, 44, 64*, 74.

იორისი, მდ., ახლანდელი ეშილ-ირმაკი 38.

ისპირი, სპერი 72.

ისპირის მთა 67.

იტალია 11.

იუსტინიანე I (527—565), ბიზანტიის იმპერატორი, ნისი წიგნელები 66.

კ

კალოიონე კომნინოსი, იხ. იოანე II დიდი კომნინოსი 19, 58*.

კალოიონე, ბასილ I დიდი კომნინოსის ძე, იგი კონსტანტინოპოლს გაგზავნეს დედითა და ძმითურთ 22.

კაფა, ახლანდელი თეოდოსია ყირიმში 27, 35, 73*.

კახაბერ გურიელი, იხ. აგრეთვე გურიელი 81*. კახაბერისებრი, ტრაპიზონის ერთ-ერთი წარჩინებული გვარი, პალდიის დუქსობა ანთ სახლს ეკუთვნოდა 22, 36, 37, 66, 75*.

კახაბერისი იოანე, დიდი ლოგარიასტიკი, შემდეგ დიდი დუქსი 25, 27.

კავაზიტის იოანე, ქალდიის დუქსი 31, 33.
 კავაზიტის ლეონ 25, 28.
 კავკასია 71, 85.
 კავკასიონის მთები 55.
 კავკაზად ს., პროდ. 83, 85.
 კალისტოს I, კონსტანტინოპოლის პატრიარქი (1350—1353; 1355—1362) 36.
 კამაქა ქ., იხ. კამაზა 67.
 კამაქინოსი, ტრაპიზონის წარჩინებული გვარი 22, 67*.
 კამაზა 58, 67, 75.
 კანტაკუზინოსები 75.
 კანანადე დ., იხ. Капанадзе Д. Т.
 კარი, ახლანდელი ყარსი, იხ. აგრეთვე ყარსის საფაშო 59.
 კარინი, იხ. არზრუმი.
 კარნიფორა 59.
 კანტაკუზინოსი ნიკიფორე, ბიზანტიის იმპერატორის იოანე VI კანტაკუზინოსის ბიძაშვილი 29, 75*.
 კანადე მ. 51.
 კახეთი 86.
 კახნი, კახელები 86.
 კამელიძე ქ., აკად. 53.
 კელკიტი, მდ. 58, 75, 76.
 კემახი, იხ. კამაზა.
 კერასუნდი, იხ. კერასუნტი 49.
 კერასუნტი, ქალ. 14, 19, 26, 29, 30, 32, 34, 37, 42, 58, 59*, 75, 76*.
 კებრინა ანუ კებრინა 27—31, 75*.
 კიტიორა, ქალაქი შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე 49.
 კლარჯიტი 59.
 კლარჯეთ-ლაზეთი 82.
 კლდინოსი, ბიზანტიელი მწერალი 62, 65, 70, 71, 74.
 კოლა 59.
 კორიდეთი 55.
 კორდილა, იხ. კორდილა.
 კორდილა 35, 77*, 84.
 კოლხები, ტრაპიზონის იმპერატორებს კოლხთა გამგებლებს უწოდებდნენ 47.
 კომნინოსები, დიდი კომნინოსები, ბიზანტიისა და შემდეგ ტრაპიზონის სამეფო დინასტია 9, 11, 13, 16, 47, 48—49*, 51, 54, 57.
 კონინოსი ალექსი, ბიზანტიის იმპერატორის ანდრონიკე I-ის ძე 50*.
 კომნინოზი ბასილი, ალექსი III-ის ძე, სახელი დაარქვეს პაპის მიხედვით 33.
 კომნინოზი გიორგი, მოხეტიალე, იხ. გიორგი I დიდი კომნინოსი 18, 57*.
 კომნინოსი დავით, ალექსი I დიდი კომნინოსის ძმა და თანამოსაგრე 9*, 48, 50, 52, 53, 60.

კომნინოსი კირ მიხაილ ბერძენთა ზევე. ამან წაიყვანა, კამოთალმწერლის მიხედვით, ცოლად ზექას ასული 59.
 კონსტანტინე VII პორფიროგენეტი, ბიზანტიის იმპერატორი (913—959) 67.
 კონსტანტინე, იმერეთის მეფის ბაგრატის ძე 86.
 კონსტანტინე, მიქელ პანარეტოსის ვაჟი 14, 39.
 კონსტანტინოპოლი 14, 16, 18, 19, 21, 22, 24, 26, 28, 29, 31—33, 35, 37, 39, 40, 45, 47, 48, 50, 51, 55, 56, 61, 64, 69—71, 74, 77—79.
 კოვნეზაგენი, კოვნეზაგენის სამეფო სამეცნიერო საზოგადოება 11.
 კორდილოსი, რიზეს აღმოსავლეთით მდებარე ადგილი 77.
 კოცატა, ადგილი 43.
 კუნიკი ა., აკად. 9, 12, 50, 51, 53.
 კუსტუგანი 19, 66*, შდრ. ჭურჭე-აღა.

ლ

ლაზარევის ინსტიტუტი აღმოსავლური ენებისა მოსკოვში 12.
 ლაზაროპოლსი იოანე, სვეფოფილაქსი, შემდეგ ტრაპიზონის მიტროპოლიტი იოსები; იხ. აგრეთვე იოსებ ლაზაროპოლსი 53, 60, 79*.
 ლაზები 23, 24, 47, 69, 72*, 73.
 ლაზეთი 15, 23, 38, 40, 41, 49, 52, 63, 68, 69, 80, 84.
 ლაზია, ლაზიკა, ლაზისტანი, იხ. ლაზეთი.
 ლათინები 20, 66*, 87, იხ. გენუელები, ვენეციელები.
 ლათინები, კონსტანტინოპოლის დამპყრობი ევროპელი ჯვაროსნები 48, 51, 56.
 ლამიროსი სპ. 11, 12—14*, 15, 54, 66, 79, 85—87.
 ლამბსიდსი, თანამედროვე ბერძენი ფილოლოგოსი 50.
 ლანგ. თემური 86*, იხ. თემურ-ლენგი.
 ლარაზანე, ლაზეთის ადგილად იხსენიება 34, 38, 80*.
 ლასკარისები, ნიკეის იმპერიის სამეფო დინასტია 47, 48, 56.
 ლებო შ., ფრანგი ბიზანტინისტი 12.
 ლეკი ჭანჭიძე, იხ. ლეკის ჭაჭინჭოსი.
 ლეკის უკუჩვენოსი, დიდი დუქსი 21, 61*.
 ლეონარდო დე მუნტატო, გენუელების კაპიტანი და მოურავი ჭალატაში 36.
 ლეონტი მროველი 67.
 ლეონტოკასტრონი 27, 73*, 80.
 ლეონტოტეტოსი იოანე, კონსტანტინოპოლიდან მოვიდა ელზად 32, 33.
 ლეზოური 81*, იხ. აგრეთვე რებეჯული.

ლიგანი ანუ ლიგანის-ხევი 8ი*, 8I, იხ. აგრეთ-
ვე ლიგანის ხეობა, ნიგალი, ნიგალის-ხევი,
ლივანა, იხ. ლივანი.
ლიმანი, იხ. აგრეთვე ლიმნია, ლიმნიონი და
დასხვ. 38, 8ი—8I*.
ლიმნია, ლიმნიონი 14, 19, 23—25, 29—33,
39, 43, 44, 49, 58*, 73, 8ი.
ლიმონა 58*, იხ. ლიმნია.
ლიმონი 49, 58*, იხ. ლიმნია.
ლიხთ-იქითნი 49, 52.
ლიმის-ცინე, იხ. ლონტოკასტრონი.
ლომოური თ. 67.
ლომოური ნ. 77.

მ

მაკალათია ს., პროფ. 65.
მაცრეგალი, იხ. მაცრიალი.
მაცრეგიალუსი, იხ. მაცრიალი.
მაცრიალი 38, 42, 65, 8ი*.
მაცრის-ფეილდოსი, იხ. მაცრიალი.
მალიქ-სულთანი 16, 53*, 54*.
მალიქ-შაჰ I, სელჯუქიანთა სულთანი (1072—
1092) 53.
მანგანოსის მონასტერი კონსტანტინოპოლ-
ში 40.
მანგუპი, ქალაქი ძველ ყირიმში, ფ. ბრუნი მას
ქ. თეოდოროზთან აიგევეს 87*.
მანუილ I დიდი კომნინოსი, ტრაპიზონის იმ-
პერატორი 17, 19, 47, 54—55*, 57, 8I,
მანუილ II დიდი კომნინოსი (1332), რუჟა წლი-
სა გამეფდა 20, 21, 6ი*, 65.
მანუილ III დიდი კომნინოსი, ალექსი III-ის
ძე 37, 41, 44—46, 83, 84*, 85, 86*.
მანუილი, სევასტოკრატორი, ბიზანტიის იმპე-
რატორის ანდრონიკე I-ის ძე, ალექსი I დი-
დი კომნინოსისა და დავითის მამა 49*, 50.
მარია, დედოფალ-ხათუნი, დიდი კომნინოსი,
ხუტლუ-ბეგის მეუღლე, ალექსი II-ის დაა
29, 32, 38.
მარია, თეოდოროფი ალექსის ასული, დავით
კომნინოსის მეუღლე 46, 87*.
მარმარა, მარმაროსი, ადგილია 38, 39.
მაცუკა, მაცუკა, ახლანდელი შაჩკა 32, 34, 44,
61, 76*, 77-
მაცუკნელები 34, 56.
მაცუკის ბანდა 77.
მაჩკა, იხ. მაცუკა.
მაჭუკა, იხ. მაცუკა.
მაჭუკნელები, იხ. მაცუკნელები.
მაჰმად ეიკეპტარისი, ბაიბურთედი 26, 72*.
მელა პომპონიუს, რომაელი გეოგრაფოსი 58.
მეგრელინი 86.
მესოპოტამია 68, 85.
მესოქალდია ანუ მესოქალდიონი 35, 77*.

მეტრეველი ე. 47.
მთაწმიდა, იხ. აგრეთვე ათონი 40, 81*.
მიზომატისები, ტრაპიზონის ერთ-ერთი წარ-
ჩინებული გუბერ 22, 66*.
მიზომატისი მიქელი 24, 25.
მიზომატისი გრიგოლ, დიდი სტრატოკომედარ-
ხისი, შემდეგ დიდი დომესტიკოსი 24, 25,
26, 31, 62.
მიორა 63*.
მიორას საკურთხეველი 77*.
მიორას ტაძარი 83*.
მიორას შთა, მიორას სერა, იხ. მინთორიონი
63*, 82*.
მილერი უ., ინგლისელი ბიზანტინისტი 9,
53—56, 59, 60, 62, 65, 69—71, 75—77,
81, 87.
მინთორიონი 23, 63*, 73, 77*.
მინთორის სერა 35, 63, 77*, იხ. მინთორიონი.
მიქელი-ახანუტლუ კომნინოსი, ალექსი II-ის
ძე 20, 60*.
მიქელ-პანარეტოსი, იხ. პანარეტოსი მიქელ.
მიქელ სამსონი, იხ. სამსონი მიქელ.
მიხაილ კომნინოსი, იხ. კომნინოსი კირ მი-
ხაილ 59.
მიხეილ I დიდი კომნინოსი 24—27, 31, 73—74*.
მიხეილი, ანგელოსების სახლის უკანონო შთა-
მოშავალი, ეპირის სადგამატოს დამაარსე-
ბელი 48.
მიხეილ VIII პალეოლოგოსი 18, 56—57*.
მიხეილ პალეოლოგოსი, იხ. პალეოლოგოსი
მიხეილ.
მიუნხენი II.
მოედანი ტრაპიზონში 37, 8ი*.
მორეის სამთავრო 65.
მოსკოვი 12.
მოსხური მიეზი 68*.
მურღულის ხეობა 55.
მცირე აზია 85.

ნ

ნეო-კესარია, ქალ. 58.
ნიგალი, ნიგალის-ხევი, იხ. ლიგანი, ლიგანის-
ხევი 59, 8ი*.
ნიკეა, ნიკეის იმპერია 47, 48, 56, 65, 74.
ნიკეიტა აკომინატისი, იხ. აკომინატისი ნიკი-
ტა 52.
ნიკიფორე II, კონსტანტინოპოლის პატრიარ-
ქი (1260—1261) 55.
ნიკიფორე გრიგორასი, იხ. გრიგორასი ნიკი-
ფორე.
ნიკსარი, იხ. ნეო-კესარია.
ნიფონ პტერიგონიტისი, ტრაპიზონის მიტრო-
პოლიტი 37.
ნურადინ ამირ შიხი 63.
ნუქარდინი, იხ. რუქანდინი.

ორბელისანი სულხან-საბა 61, 78.
 ორთაპისარ-ჯამი, მეჩეთად გადაკეთებულ
 ქრისოვყვალისის (იხ.) ტაძრის სახელი 59.
 ორქისი, ადგილია 55.
 ოსმალ-თურქები 81.

3

პალეოლოგები, ბიზანტიის სამეფო დინას-
 ტია 47, 74.
 პალეოლოგოსი მიხეილ, იოანე V პალეოლო-
 გოსის (იხ.) ძე 40, 41-
 პალეოლოგოსი ასული, იხ. ირინე პალეოლო-
 გოსი 23.
 პალეომაცეკა 32, 76*.
 „პალიაოლოს (პალეოლოგოს) კონსტანტინე-
 პოლის მეფის ასული“, დავით VI ნარინის
 მეუღლე 57*.
 პანარეტოსი მიქელ 9—12, 13—15*, 33*, 36,
 47, 48, 51—55, 58, 65—65, 68, 69, 72, 74,
 77, 78—79*, 80, 85, 86.
 პაპადოპულო-კერამეისი ა.. ბერძენი ფილო-
 ლოგია 53—55, 66, 79, 81, 86.
 პაპანიხალაპულოსი კ. 59, 67, 73, 74, 77, 79,
 81, 82.
 პაპადოპულოსი, აჯანყების მოთავე ტრაპიზონ-
 ში 18, 56*.
 პარიადრის მთები 68*.
 პარხალ-ვალი 68*. იხ. პარხლის მთები.
 პარხალი, პარხარი 22, 23, 32, 38, 39, 63,
 67—68*, 80, 81.
 პარხლის მთები 68*.
 პაფლაგონია, იხ. ფებლალანი 49.
 პაბიშერისი, ბიზანტიელი ისტორიკოსი 47,
 56, 59.
 პეტროპა, ციხე-სიმაგრე 43, 72, 34*.
 პილელისი, იხ. დორანიჭისი თედოზე 28, 29.
 პლინიუს უფროსი 77.
 პომპონიუს ჭელო, იხ. მელო პომპონიუს.
 პონტო 49, 88.
 პონტოს მთები, პონტოა ქედი 52, 53.
 პოსტოგანისი, იხ. თურ-ალი-ბეი პოსტოგანი-
 სი.
 პროკოპი. ბიზანტიელი ისტორიკოსი 66.
 პტეროგითიკისი ნიფონი, იხ. ნიფონ პტერი-
 გითიკისი.
 პტილ (L. Petit), ფრანგი მეცნიერი 55.
 პტოლემეოპოპი, ბერძენი გეოგრაფოსი 77.

უ

უამთაღმწერელი 47, 57, 59.
 უან ჭიას ძე, ამირახოზი, იხ. უნიება კორიდუ-
 თის საზარების მინაწერში 55.
 უორდანიკა თ. 51, 57, 81.

რეზეული, იხ. ლებორი.
 რიზე 55, 77, 80
 რიზე-ათინის ოლქი 69.
 რიონი, მდ. 82.
 რკინის პალა 80.
 რობაქიძე ა. 54.
 რომაელები, ლატინები 61.
 რომაელები, იხ. აგრეთვე ბიზანტიელები.
 47*, 56.
 რომანოზი, მიქელ პანარეტოსის შვილი 14, 39.
 რომი, ძველი რომი 47.
 რუსუდანი, თამარ მეფის ასული, საქართვე-
 ლის მეფე (1222—1245) 57.
 რუსუდანი, მანუილ I დიდი კომნენოსის მეუღ-
 ლე, იბერიიდან მოყვანილი, ამის ასულია
 თეოდორა I (იხ.) 19, 53, 57*.
 რუსტამი, იბრაიმის მამა, თურქი 21.
 რუქნადინი, რუქნ-ად-დინი, ქართული წყარო-
 ების ნუქარდინი, იკონიის სულთანი 73.

ს

საბა, იხ. ორბელისანი სულხან-საბა.
 საბერძნეთი, იხ. აგრეთვე ბიზანტია 54, 68,
 73, 84.
 სალონიკის სადესპოტო ანუ ეპირის სამთავე-
 რო კ8.
 სამისონი, იხ. სამსუნი, ამიოა.
 სამსონი მიქელ, ტატა, შერე დიდი სტრატო-
 პედარხისი 27, 28, 31, 74—75*.
 სამსუნი, ძველი ამისო 49, 73, 79*.
 სამცხე 59, 68, 82.
 სანები, იხ. ჭანები 72*.
 სარგაღე, წარჩინებული ტრაპიზონელი მანდი-
 ლოსანი, რომელიც ანახუჯლუსთან ეროად
 დაახრჩეს 25, 69*.
 სარგის I ჯაყელი ცოხისჯვარელი 59.
 საქართველო, იხ. აგრეთვე იბერია და დასავ-
 ლეთ საქართველო 9, 10, 15, 47, 48, 50—55,
 57, 59, 60, 63, 67, 71, 78, 80—82, 85.
 საღირის-ძეგბი 58.
 სელჯუკები, იხ. თურქი-სელჯუკები.
 სენ-მარტენი მ., ფრანგი ბიზანტინისტი და
 ორიენტალისტი 12.
 სელავოპოსტე, ადგილია 43, 84*.
 სინოპელები, სინოპელი თურქები 20, 60*.
 სინოპი 32, 35, 49, 60*.
 სირ-დარია, მდ. 85.
 სირია 85.
 სირიყენა, დიდი დუქსის მეუღლე, ჩაქალეკი-
 ნეს 21.
 სიომენე ანუ სურმენე 44, 85*.
 სიხარულძე თ. 81, 84.

აბლანდოეჩი ნ., რუსი ბიზანტიანისტი 65, 67, 76, 78.
 სკიდიის მთები, სკიდიის-შქვიდისის მთები 68*.
 სლავები 84.
 სოლომონ II იმერეთის მეფე 79.
 სოროგენა, ადგილია 31.
 სპარსეთი 44, 85.
 სპელია, ადგილია 38.
 სპერი ანუ ისპირი 59, 68, 72.
 სპინოლა ჯიანოტო 37, 79*.
 სტრაბონი 58.
 სულეიმან-ბეგი, ხალიბიელ ხაჯიმირის-ძე 14, 44.
 სულხატოსი, ადგილია 31.
 სუმელის მოხასტერი 14: 33, 37, 56, 77*.
 სუსარმია, სუსურმენე, იბ. სირმენე.
 სქოლარისები, ტრაპიზონის ერთ-ერთი წარჩინებული გვარი 22, 66*.
 სქოლარისი ბასილი ზუპაკოსი, პროტოვესტიარიონსი 30, 33, 74-75*.
 სქოლარისი, დიდი დუქსი, მოციქულად იყო 46.
 სქოლარისი გიორგი, დიდი ლოგოთეტი 14, 36, 37, 78.
 სქოლარისი ნიკიტა, დიდი დუქსი 24-31, 34.
 სქოლარისის (ნიკიტას) ძე, პარაკიმონენსი 25, 30.

ბ

ბაგრეზიონის მთა 17, 55-56*.
 ბაგროსის მთები, ბაგროსის ზეობები 55, 56.
 ბამარტა, თურქი, შვიბ-პასანის მამა 21, 63*.
 ბათ 59, 67*, იბ. ტაოსკარი, პარხალი.
 ტაოსკარი 67*, იბ. პარხალი, ტათ.
 ტასისკარი 59.
 ტაფელი ბა გერმანული მეცნიერი 11*, 13-14*, 50, 60, 61, 64, 66, 68, 69, 71, 74, 75, 76, 79.
 ტაჯ-ედინ-ჩელები, ლინნის ბატონი. თურქი ამირა 14, 35, 42, 44, 77-78*.
 ტირებოლი, იბ. ტრაპოლისი 75*, 84.
 ტიუბინგენი, ქალ 11.
 ტომაშეკი ვა, 52, 58.
 ტრაპიზონი, ტრაპიზონის იმპერია, ტრაპიზონის სამეფო, ტრაპიზონის საეპისკოპოსო 9-10*, 11, 12, 14-16, 18, 19, 21, 23, 25-27, 30-32, 34-40, 42, 44, 46-52, 54, 55, 58, 60, 63, 65, 66-72, 75, 76, 79-82, 84, 85, 87.
 ტრაპიზონის საფაშო 67.
 ტრიკომია, ადგილია 44.
 ტრიპოლისი, აბლანდელი ქ. ტირებოლი 28, 30, 31, 75*, 84.

უ

უნიე, ქალ, იბ. ინენონი.
 ურარტუ, ურარტუს ხალხი 76.

ურუმნი, რუმნი, რომნი 73, იბ. ბიზანტიელები.
 უსპენსკი თ. აკად., ცნობილი რუსი ბიზანტიანისტი 9, 10, 47, 48, 50, 51, 53-59, 62, 63, 66, 67, 69, 70, 73-77, 81-85, 87.

ფ

ფაზისი, იბ. რიონი.
 ფალმერაიერი ი. ფ. 9. 11-14*, 47, 48, 50, 51, 53-56, 58-61, 63-72, 74-77, 79-82, 84-87.
 ფებლალანი, პაულაგონია-49.
 ფიანოე, ადგილია 38.
 ფილაბონიტისი, მდ. 43.
 ფილანტოროპენოსი, მწეულ III-ის სიმამრი მეორე ცოლის მხრით 46.
 ფინლეი ჯ., ინგლისელი ისტორიკოსი 9, 47, 51.
 ფირ მაჰმად ამირ შიბი 63.
 ფრანგები, იბ. აგრეთვე გენუელები 24, 27, 73.
 ფრანმისი (სურანდისი) გიორგი, ბიზანტიელი სასულმწეფო მოღვაწე და ისტორიკოსი 70, 74.
 ფსევდო-არიანოსი, მისი პერიპლუა 77.
 ფსევდო-კოდინოსი, იბ. კოდინოსი.

ძ

ძალდეა 75*, იბ. აზგოტკასტრონი.
 ძალდეები, ძალდელები 41, 56, 58, 76.
 ძალია 30, 31, 33, 35, 38, 39, 58, 75-76*, 77, 81.
 ძართელები, იბ. აგრეთვე იბერები, იბერიელები 9, 10, 52, 68.
 ძართელები, ივულისხმება ქართლელი 86.
 ძართლი 86.
 ძილიჯ-არსლანი, ძილიჯ-ასლანი, თურქი თავდასხმული 39, 42.
 ძრისოყეფალოსის ტაძარი 19, 25, 37, 46, 58-59*, 67, 79, 81.
 ძსენიტოსის შვილები 28.
 ძუჩუქ-ალა, იბ. კუსტუჯანი 61*.

შ

შაბუეგი გ. 67, 80, 81, 85.
 შარსის საფაშო. იბ. აგრეთვე კარი 67.
 შაუხნიშვილი თ. 58.
 შაუხნიშვილი ს. პროფ. 51, 68, 77, 81.
 შიასდინი, რუქნადინის ძე, იკონიის სულთანი 73*.
 ყიზილ-ირმაკი, იბ. ჰალსი.
 ყირიმი 73, 87*, იბ. აგრეთვე გოთია. გაღმა შხარე.

უ

შავთელი იოანე 58.
 შავი ზღვა 9, 52, 71—73, 77.
 შავშეთი 59.
 შვირანი (თუ შირანი) 76*, იხ. ხერიანა.
 შვიხ-ჰასანი, ტამარტას-ძე, თურქი მოთარეშე 21, 63*.
 შიხ-ბაირამ 63*.
 შიხი იოანე 63*.
 შუა ახია-85.

ჩ

ჩაღალა, კონსტანტინე ბაგრატიის-ძე მოკლეს აქ 86*.
 ჩარშამბა, ქალ. თურქეთში 58.
 ჩინეთი, შდრ. ხატეთი 85*.

ც

ცანები: 72*, იხ. ჭანები, ჭაპნიდები.

წ

წმ. ათანასეს ტაძარი და მონასტერი 77*.
 წმ. ანდრია, მონასტერი, სიმაგრე? 26, 71*.
 წმ. გრიგოლის ტაძარი 79*.
 წმ. გრიგოლის წყალი 36, 79*.
 წმ. ეგგენის ტაძარი და მონასტერი 22, 27, 29, 67*, 79, 81.
 წმ. იოანე ნათლისმცემლის მონასტერი 35, 38, 77*, 83*.
 წმ. კვირიკეს ტაძარი და მონასტერი 21, 63*.
 წმ. მარკოზის მონასტერი ვენეციასში, იხ. ვენეციის წმ. მარკოზის მონასტერი.
 წმ. მერკურისი 38.
 წმ. საბას გამოქვაბული, წმ. საბას მონასტერი 25, 28, 69—70*, 74, 77.
 წმ. სოფის ტაძარი და მონასტერი 39, 81*.
 წმ. ფილიპეს ტაძარი 73*.
 წმ. ფოკას ტაძარი და მონასტერი 35, 45; 77*.

ჭ

ჭანები, იხ. აგრეთვე ჭაპნიდები 10, 72—73*.
 ჭანეთი 59.
 ჭანიკი, თანამედროვე თურქეთის სანჯაყი 72*.
 ჭანოხა, ქალაქი და ციხე-სიმაგრე ქალედ იამ 29, 65*, 75*.
 ჭანიხელი, კანისციხელი, შდრ. კანიხიტისი 65*.
 ჭანიხიტესები, კანიხიტისი, ტრაპიზონის ერთ-ერთი წარჩინებული გვარი 65*, 66.

ხ

ქანიხიტისი იოანე, პიკერნისი 29.
 კანიხიტისი მიქელი 27.
 კანიხიტისი სევასტი; დიდი სტრატოპედარხისი 22, 23, 62, 69.
 კანიხიტისი სტეფანე, დიდი კონტრასტავლასი 26.
 ჭაპნიდები, ჭაპნიდები, იხ. აგრეთვე ჭანები 26, 43, 72—73*, 84*.
 ჭიას ძე ვან, იხ. ვან ჭიას ძე.
 ჭოროხი, ჭოროხის ხეობა 55, 67, 72, 80, 84.

ხალდები 76*.
 ხალიზები 56, 76.
 ხალიზია 14, 19, 34, 44, 58*.
 ხალკონდილისი, ბიზანტიელი ისტორიკოსი 63, 87.
 ხასდენიხა, ადგილია 34.
 ხატაქო, ხატაია 44, 85*.
 ხახანაშვილი აღ. 9, 12*, 13, 14*, 51, 63, 65—67, 69—70, 74, 76, 77, 79, 82—84, 87.
 ხაჯიმირი, ბიარამის-ძე, ხალიზიელი ამირა 32—34, 44, 76*.
 ხერიანა, ახლანდელი შვირანი 14, 31, 40, 76*, ხონიატისი ნიკიტა, იხ. აკომინატისი ნიკიტა.
 ხოფა 80.
 ხოჯა-ლატიფი, ბაიბურთის მფლობელი 33, 34, 77*.
 ხოჯა შიხ-ალი 63*.
 ხუბაკა, ხუბაკოსი, იხ. სქოლარისი ბასილი ხუბაკოსი.
 ხუტლუ-ბეგი, თურ-ალის ძე, ამიღელთა ამირა, 29, 32, 36, 38.

ჯ

ჯაბა, დიდი დომესტიკოსი 21, 61*, 62.
 ჯავახიშვილი იოანე, აკად. 10, 47, 57, 59, 60, 64, 68, 69, 77, 80—86.
 ჯანაშვილი მ. 51, 52.
 ჯანაშია ს., აკად. 10, 68, 69, 80.
 ჯივიზლიკი, იხ. დიქსიმონი.
 ჯუმათი 81.

კ

კალისი; ახლანდელი მდ. ყიზილ-ირმაკი 58, 72.
 კაჯი-ოშარი, კაჯი-ოშერი, იხ. ხაჯიმირი.
 კეროლდუე 58.
 კაისის ნავსადგური, იხ. აგრეთვე სირაშენე 85*.

Ала-аддин 54. იბ. აგრეთვე ალა-ად-დინ-ქაი-ქუბად I.

Безобразов П. Б., იბ. ბეზობრასოვი პ.
Брун Ф., იბ. ბრუნი ფ.

Васильев А. А., იბ. ვასილიევი ა.

Казбек Г., იბ. ყაზბეგი გ.

Капанадзе Д. Т. 54.

Капанцян Гр. 67, 68.

Куник А., акад., 9, იბ. აგრეთვე კუნიკი ა.

Максимова М. И. 58—60, 73, 96.

Мярр Н. Я., акад. 53, 78

Руссудан, თ. უსპენსკის აზრით, ამაზე იყო გა-
თავიელი თეოდორა, მანუილ I-ის (იხ.) ასუ-
ლი; შვრ. ოუსუდანი, მანუილ I-ის მეუღლე
57*.

Скабаламович Н., იბ. სკაბალანოვიჩი ნ.

Успенский Ф. И., იბ. უსპენსკი თ.

Чампа, იბ. აგრეთვე ჯაბა 62.

Хаджи-Латиф, იბ. აგრეთვე ხოჯა-ლატიფი 77.

Наханов А., იბ. ხახანაშვილი აღ.

* * *

* * *

* * *

Ἄμύριος К. 10, 49.

Baumstark 76.

Beck H.-G. 78.

Βέης Ν. 66*.

Chordule 77*, იბ. აგრეთვე კორდილე.

Χορδύλη 77*, იბ. აგრეთვე კორდილე.

Cordule 77*, იბ. აგრეთვე კორდილე 77*.

Darko E. 87, იბ. აგრეთვე დარკო ე.

Dimitracos, იბ. დიმიტრაკოსი.

Dölger F. 49, იბ. აგრეთვე დელგერი ფ.

Du Cange Ch. 48. იბ. აგრეთვე დიუ-კან-
გი შ.

Ensslin W. 65, 78, იბ. აგრეთვე ენსლი-
ნი ვ.

Εὐγενίου Τ. 9, 49.

Eugenius, ავტორი ტრაპიზონის ბატონისა,
რომელიც გ. ტაფელმა გამოაქვეყნა მ. პანა-
რეტოსის ტექსტთან ერთად 11.

Euthymios 61, იბ. აგრეთვე ეფთიმე.

Fallmerayer J. Ph., იბ. ფალმერაიერი ი. ფ.

Finlay G., იბ. ფინლეი გ.

Gibbon E. 48, იბ. აგრეთვე გიბონი ე.

Ginzel F. K. 53.

Grumel V. 53.

Guiland R. 62, 65, 70, 71.

Honigmann E. 67, 68, 72, 76.

Iorga N. 10, 48, იბ. აგრეთვე იორგა ნ.

Ἰωαννίδης Σ. 9.

Jainin R. 60 70,

Krumbacher K. 15.

Καρυαζίδης Ξ. Θ. 77.

Lampsides O. 14, 48, 59, იბ. აგრეთვე
ლამსიდისი.

Laurent V. 62, 87.

Lebeau Ch., მისი ბიზანტიის ისტორია 12,
60, 63, 64, 66, 67, 69, 71, 75, 84, იბ. აგ-
რეთვე ლებო შ.

Lehmann-Haupt C. F. 76.

Loenertz L. 11.

Mentz A. 53.

М.:*Мр.* 63*, იბ. მინტრიონი.

Miller W., იბ. მილერი უ.

Moravcsik G. 15.

Oikonomides N. A. 59.

Ostrogorsky G. 10.

Papamichalopoulos, იბ. პაპამიხალაპო-
სი პ.

Pero Tafur 63.

Petit L. 55, იბ. აგრეთვე პტი ლ.

Pfaffenhoffen de F. 9.

Powell F. E. 87.

Ramsay W. M. 58, 60, 73.

Robinson D. M. 49.

Semenov A. 78*.

Σηαιλέργης P. K. 10*.

Slavo-Piastes 84*, იბ. აგრეთვე სლავიპია-
სტე.

Stadtmüller G. 10.

Tedoro, იბ. თედორო.

Θεόδωρος τζ., იბ. თედორო.

Θεοδωρος ὁ Εὐβοιεύς 75*.

Todoro, იბ. თედორო.

Tomaschek W. 58, იბ. აგრეთვე ტომაშეკი ვ.

Vasiliev A. A., იბ. ვასილიევი ა.

ბ. ლომინაძე

ბიჭვინტის ხატის 1568 წლის წარწერა

საქართველოს ხელოვნების მუზეუმში, ქართული ოქრომჭედლობის სექციის, ექსპონირებულია ცნობილი „ბიჭვინტის ღვთისმშობლის“ ხატი, ოქროზე ნაქედი 40×32¹. ხატზე გამოსახულია ფეხზემდგომი ღვთისმშობელი, რომელსაც ხელში ყრმა იესო უჭირავს; ყრმა ქრისტეს მარცხენა ხელში გრაგნილი უკავია, მარჯვენათი კურთხევას იძლევა. ღვთისმშობლის ზემოთ, თავთან, არის წარწერა: ყდ/წა/ ივ/ქე [ყოვლად/ წმიდა /იესუ/ ქრისტე]. ღვთისმშობლის გვერდით არეუბზე გამოსახულია ორი ანგელოზი და ორი წმიდა ნამა სთანადო წარწერებით. წარწერები გამოსახულებებს მიწერილი აქვთ ხატის ორნამენტირებულ კარნიზში, მარცხნივ: მთავარანგლიმიქელ (მთავარ ანგელოზი|მიქელ); ჩნთ|ლისმცქემელი (იოანე ნათლისმცქემელი). მარჯვნივ: მთვარანგლიგბრლ (მთავარანგელოზი |გაბრიელ). იწნოტროპიირი (იოანე|ოქროპირი). ყველა წარწერა შესრულებულია ასომთავრულით და გამოყვანილია რელიეფურად. ხატი შემკულია ორნამენტებით და ძვირფასი თვლებით. ხატის ზურგზე გადაკრულია ვერცხლის ფურცელი, რომელზედაც გამოყვანილია წარწერა რელიეფურად ასომთავრული დამწერლობით. ჩვენს ინტერესს ამჟამად ეს წარწერა წარმოადგენს. აარის ზურგზე, რაზედაც წარწერაა მოთავსებული, გამოსახულია ჯვარი. ამ ჯვრის მკლავებში ჩასმულია წარწერა, მაგრამ ისე, რომ ჯვრის ხაზი წარწერას კი არ ყოფს ნაწილებად, არამედ სტრიქონებს კვეთს მხოლოდ.

ბიჭვინტის ღვთისმშობლის ხატის ეს მეტად საინტერესო ისტორიული წარწერა მკვლევართა ყურადღებას იპყრობდა. XIX საუკუნეში იგი ოთხჯერ არის გამოქვეყნებული. პირველი მისი პუბლიკაცია ეკუთვნის მ. ბროსეს²; 1891 წელს ბროსეს ნაშრომიდან გადმობეჭდა გ. წერეთელმა გელათის სიძველეების აღწერილობაში³. 1894 წელს წარწერა გამოაქვეყნა ა. ცაგარელმა გე-

¹ საქართველოს ყოფილი მენშევიური მთავრობის მიერ ეს ხატი 1921 წელს გატანილი იყო საზღვარგარეთ. 1945 წელს საბჭოთა მთავრობის ინიციატივით დაბრუნებულ იქნა პარიზიდან.

² Записки Академии наук, т. IV, 434 II.

³ Г. Церетели. Полное собрание рукописей на стенах и камнях и приписки к рукописям Гелатского монастыря. Древности Востока, т. I, вып. II. 1891, гв. 244.

ლათის მონასტრის სიძველეთა აღწერილობაში¹, ხოლო 1897 წელს თ. ჟორდანია „ქრონიკების“ მეორე ტომში დაბეჭდა ის ძლიერ შემოკლებულად². ყველა ამ პუბლიკაციის შედარებამ დედანთან გვიჩვენა, რომ ისინი ტექსტს ვერ გადმოსცემენ სრულად და უნაკლოდ. შეინიშნება ცალკეული სიტყვების გამოტოვება, არასწორი წაკითხვა, ზოგჯერ გამოტოვებულია მეტად საყურადღებო ცნობების შემცველი მთელი სტრიქონი.

მოგვაქვს ტექსტი ჩვენი წაკითხვით. განკვეთილობის ნიშნად ნახმარია ერთი, ორი და სამი წერტილი. დაქარაგმებაში ერთნაირი წესი არ არის დაცული. ზოგან ეს ნიშნები არ ზის ადგილის უკმარისობის გამო. ეკონომისათვის გამოყენებულია ტექსტის შემჭიდროვება და ჩვეულებრივად ასოების ერთმანეთში ჩართვა-გადახლართვა. ასოთა გრაფიკული გამოსახულებანი ლამაზად და გემოვნებით არის შესრულებული.

ქ: პლვე: მოვაასწავეს. ყდ ოხრწნლ ო: მწყობრმ: წნ: წწყულთამწნ.
დთ: გიწო

და: კიღობნად: სიწისა: სოლომწ: ცხედრად და ესაია: ღროზლად:
და: ქდ: მშზლად

ვემანოელისა: წხ: აწ მეცა: მრწმნბელმწ: ანათმწ: ქლვეყ: შემკობად
ხტსა შწსა: წა:

ჩრდილოსა. და: ყრსა: აფხაზეთისა: კზმწ: ევდემონ: რა: ღირს მყო.
მრჯნით. ძისა. შისა: მდგომარეთა:

ქ. წყლბითა: ზეშთა: ვემეწწრისა. ღწსათა: მე: ყრსა. ჩრდილოეთისა:
და. აფხაზეთისა. კზმწ.

ევდემონ: ჩხეტისძემწწ: მოვაქედინე. და შევაამვე: ხტი: ესე: ყდ წწისა.
დედოფლისა: ჩწისა: ღწთის.

მშობლისა. და მარადის: ქწწლისა. მარიამისა: ძითორთ: თავი: ხატი: ოქ-
როთა. და

თალთა: მრ: და: მარგალიტთა. ბრწყინვალედ: გწწწენე: წხ: გარწმწწ-
პტივი: და კარნი:

ვეკალათა: დაეასვენე ტპარსა. წიჰა. ღწ მშობლისასა. მიჭოინტასა,
სალოცველად: და სა

ოკონოდ: მოსაწესენებლად: და შესანდობლად: და საღხინებლად: ცწდ-
ლისა. სლისა: ჩწისა.

და ცწდათა: ჩწთა: მოსატეზლად: აწ: ქწ. შწ: სწლითა: დადიანი.
ნამიჰი. და მწხ: ეყავ. სკწწოდ

და ძე. მისი დადიანი: ლეონ. აღიდე: ღწო: ორთავე: შა: ცწრებთა:
აწ. წხ. მოიქედა: და სწრლ

იქმნა. ხტი: ესე ქწსა. სწე დასაბამითგ. წწელთა. ქწოვ. ქწ: მოსლვიოგწწ-
წლთა: ჩ.ფ.ჰ.ფ. იწ

¹ А. Чагарели, Сведения о памятниках Грузинской письменности, т. I, вып. III, 1894, гл. 42.

² თ. ჟორდანია, ქრონიკები II, გვ. 411. ხელაუწებთათვისდენ ნ. კონდაკოვს მოცემული აქვს ხატის მოკლე აღწერილობა, მაგრამ შეცდომებით, მაგ., იგი წერს—ხატს ზურგზე ორი წარწერა აქვსო. М. К. Кондаков, Опись памятников древности в некоторых храмах и монастырях Грузии, 1890, гл. 35.

დიკტიონსა: ია: . რ: . ჩნ: . ზა. მეოფებასა: ქს: . ღისა: ჩნისასა: .
ქარაგმების განსნით:

ქ. პირველვე მოგასწავეს, ყოვლად უხრწნელო, მწყობრმან წმიდამან წინასწარმეტყველთამან: დავით ვიწო|და კიდობნად სიწმიდისა, სოლომონ ცხედრად და ესაია ღრუბლად და კვალად მშობლად|ჩვემანუღლისა¹. ხოლო აწ მეცა, მრწმუნებელმან ამათმან, ჯელყავე შემკობად ხატისა შენისა წმიდისა| ჩრდილოსა და ყოვლისა აფხაზეთისა კათალიკოზმან ევდემონ, რათა ღირს მყო მარჯვენით ძისა შენისა მდგომარეთა|.

ქ. წყალობითა ზემთა ვიდრემე სახიერისა ღვთისათა მე ყოვლისა ჩრდილოეთისა და აფხაზეთისა კათალიკოზმან (ევდემონ ჩხეტისძემან შოვაჭედინე და შვედამკვე ხატი ესე ყოვლად წმიდისა დედოფლისა ჩვენისა ღვთის/ მშობლისა და მარადის ქალწულისა მარიამისა ძითურთ, თავი ხატი ოქროთა და/ თულათა მიერ და მარგალიტთა ბრწყინვალედ განვამკვე; ხოლო გარეშემო პატივი და კარნი ვეცხლითა. დავასვენე ტაძრისა წმიდისა ღვთის მშობლისასა² ბიჭვინტას, სალოცველად და სა/უკუნოდ მოსაქსენებლად და შესანდობლად და საღონინებლად ცოდვილისა სულისა ჩემისა/ და ცოდვათა ჩემთა მოსატეხებლად. ამინ. ქრისტე, შეიწყალე სულითა დადიანი მამია და მეოხ ეყავ საუკუნოდ/ და ძე მისი დადიანი ლეონ აღიდე ღმერთო ორთავე შინა ცხორებათა. ამინ. ხოლო მოიჭედა და სრულ/იქმნა ხატი ესე ქორონიკონსა სნე; დასაზამითგან წელთა კოვ; ქრისტეს მოსლვითგან წელთა ჩფაშ; ინ/დიკტიონსა ია, ხოლო ჩუენ ზედა მეუფებასა ქრისტეს ღვთისა ჩუენისასა³.

წარწერა დათარიღებულია ოთხგვარად: ქორონიკონით—სნე (256 + 1312 = 1568); ქრისტეს მოსვლიდან—ჩფაშ (1568), ევდემონ ჩხეტისძის კათალიკოსოზის ინდიქტიონით—ია (11) და დასაზამიდან—კოვ (7076—5508 = 1568).

წარწერა გვამცნობს, რომ კათალიკოს ევდემონ ჩხეტისძეს ღვთისმშობლის ხატი („თავი ხატი“) მოუჭედინებია ოქროთი და შეუტყვევა ძვირფასი თვლებით, ხოლო სახატე კარებითურთ („გარეშემო პატივი და კარნი“) გაუკეთებინებია ვერცხლისაგან. ხატი დაუსვენებია ბიჭვინტის ღვთისმშობლის ეკლესიაში თავისი სულის საოხად (ეს ხატი ბიჭვინტიდან საკათალიკოსო რეზიდენციის გადმოტანის შემდეგ სხვა ნივთებთან ერთად გადმოტანილი იქნა გელათში). როგორც წარწერა მოწმობს, ბიჭვინტის ღვთისმშობლის ხატი თავდაპირველად კარელი ხატი ყოფილა. ე. ი. მას ჰქონია სახატე კარებიანი („გარეშემო პატივი და კარნი“), მაგრამ დღეს შემონახულა მხოლოდ „თავი ხატი“ ზურგზე წარწერით), სახატე და კარები მას აღარა აქვს.

ხატის შემკვეთი ევდემონ ჩხეტისძე ცნობილი პიროვნებაა დასავლეთ საქართველოს ისტორიაში. იგი არის კათალიკოსი, მწიგნობარი, მრავალი ხელნაწერის გადამწერებელი; გელათის მონასტრის მამუნებელ-მომხატვნიველი. იგი მოხსენიებულია გელათის მონასტრის ტაძრის კედლის წარწერებში. ასაფლავია გელათის წმინდა გიორგის ეკლესიაში. საინტერესოა ევდემონის საფლავის წარწერა, სადაც იხსენიება ეს ხატიც³. ბიჭვინტის ხატის წარწერა კარც

¹ ტექსტში: ვიმანოელისა.

² ტექსტში: ღთისმშობლისასა.

³ „ქ. განუსვენე სულსა მონისა შენსასა აფხაზეთის კათალიკოზს ევდემონ ჩხეტისძეს და მე დამარბულმან საფლავთა შინა მფეთასა დავახატე ვე საყდარი ესე და შვედამკვე, ხატი ბიჭვინტის ღვთისმშობელი სახსენებლად სულისა ჩემისა. ამინ“. A. Harapeli, დასა. ნაშრომი, გვ. 42—43; ბ. ლომიანი ძე. გელათი, თბ., 1955, გვ. 51.

ცნობას იძლევა ევდემონის კათალიკოსობის დასაწყისი თარიღის გარკვევისათვის. მეთერთმეტე ინდიქტიონის მიხედვით ევდემონის კათალიკოსობა იწყება 1557 წლიდან (1568—11=1557).

წარწერაში მოხსენებული არიან სხვა ისტორიული პირებიც—მამია და ძე მისი ლეონი (დადიანები). წარწერიდან ჩანს, რომ ამ დროისათვის მამია გარდაცვლილია, ხოლო ლეონი მთავრობს. უეჭველია, ევდემონისათვის ამ პირებს შემწეობა გაუწევიათ, რაკი იგი მათზე მეოხებას სთხოვს ღმერთს. წარწერა კარგ მასალას იძლევა ბიჭვინტის საკათალიკოსოს (დასავლეთ საქართველოს საკათალიკოსოს) ისტორიისა და კათალიკოსის დამოკიდებულების გარკვევისათვის იმ დროის ოდიშის სამთავროსთან. მამია დადიანი და ლევანი ოდიშის მთავართა შორის ფართოდ ცნობილი მოღვაწეები არიან. მამია გარდაიცვალა 1533 წელს. ლევანი მთავრობს დაახლოებით 1533—1572 წლებში.

წარწერის ტექსტში ნახმარია სიტყვა „პატივი“. ამ ტერმინის მნიშვნელობა ქართულ პალეოგრაფიაში სავსებით მართებულად ახსნა თ. საქოშიამ. „პატივი“. მკვლევარის განმარტებით, ეწოდებოდა ხელნაწერის ან წიგნის ამიას¹. „პატივის“ ასეთ გაგებას კარგად უჭერს მხარს მოტანილი წარწერაც, სადაც სიტყვა „პატივი“, კონტექსტში „—გარეშემო პატივი...“, სახატეს გულისხმობს, რომელიც, მართლაც: „გარეშემო“ უვლის ხატს („თავ ხატს“) ისე, როგორც ამია (პატივ-სახატეს პქონია კარები ორივე მხრიდან).

¹ თ. ხ ა ქ ო მ ი ა, ტერმინი „პატივი-ს“ გამო ქართულ პალეოგრაფიაში, „მინომხილველი“, ტ. III, გვ. 227.

ბ. ლომინაძე

სამეკლესიო-სამწყვდომო“ გადასახადთა საბუთების
მნიშვნელობისათვის

ცნობები V—XIII საუკუნეების სოციალური ურთიერთობის ისტორიის გასაშუქებლად შედარებით ცოტაა, რაც უმთავრესად მრღწეულ საბუთთა (სიგელ-გუჯრები, წარწერები და სხვ.) სიმცირით აიხსნება. ნარატიულ წყაროებში კი, ისტორიულსა თუ საეკლესიო-პაგიოგრაფიულ თხზულებებში, სოციალური ვითარების გადმოცემას მხოლოდ ეპიზოდური და შემთხვევითი ადგილი უჭირავს, რამდენადაც ავტორებს მართოდენ პოლიტიკური ამბებისა ან წმინდანთა ცხოვრების მოთხრობა აინტერესებდათ. XIII—XVIII საუკუნეებიდან მრავალი სიგელ-საბუთია ჩვენს განკარგულებაში და სოციალური საკითხების გასაშუქების მეტი შესაძლებლობაა. ბუნებრივია, ამ მნიშვნელოვანი სფეროს შესწავლას თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში საგანგებო ყურადღება აქვს დათმობილი. დაიბეჭდა რიგი გამოკვლევები სოციალურ-კლასობრივ ურთიერთობათა ცალკეულ საკითხებზე, გამოქვეყნდა საბუთების რამდენიმე ტომი, მიძღვნილი სპეციალურად სოციალური ყოფისადმი. აღნიშნული სამუშაოები, რასაკვირველია, ჯერ კიდევ ვერ ავსებენ ხარვეზს. სისტემატური კვლევა ამ მხრივ უნდა გაგრძელდეს და გრძელდება კიდევ.

ქართული ფეოდალიზმის პრობლემაში სოციალურ-კლასობრივი ურთიერთობის საკითხების კვლევისათვის მეტად საინტერესო მასალას იძლევა სიგელ-სიო, ე. წ. „სამწყვდომო“, საბუთები.

ამ რიგის საბუთები ჯერჯერობით ძლიერ მცირეა გამოქვეყნებული და მათგან ზოგი ჩელახლად გამოცემას საჭიროებს. მაგალითად, მეტად ძვირფასი დოკუმენტი, როგორცაა XVI საუკუნის სამთავნელ ეპისკოპოსების სამწყვდომო დრანისა და საკანონის სიგელი, თ. უორდანიას მიერ ძლიერ შემოკლებულადაა დაბეჭდილი (ქრონიკები, II, 272 გვ.), საქ. მეცნ. აკად. ხელნაწერთა ინსტიტუტში მოიპოვება ამ საბუთის პირი ხელნაწერი დაწერილი (ფონდი Ad, № 604). არსებობს აგრეთვე ამ საბუთის სხვა სრული ტექსტიც (შეად. ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ტ. I, 60—65 გვ.). არის აგრეთვე ერწო-თიანეთის მოსახლეობის საეპისკოპოსო სათხოვართა საბუთი, სრულიად გამოუცემელი (ივ. ჯავახიშვილი, იქვე, 60—61 გვ.); ხელნაწერთა ინსტიტუტის Ad, №1 ფონდებში და საქართველოს არქივის 226 ფონდში მრავლდება მსგავსი შინაარსის საბუთები. ისინი ეკუთვნიან სხვადასხვა ეპისკოპოსებს: მანგლელს, ნინოწმინდელს, ალავერდელს, მცხეთის კათალიკოსს და სხვ.

ამ წერილში ჩვენ გვსურს აღვნიშნოთ მხოლოდ რამდენიმე მომენტი, თუ რით შეიძლება იქცეოდეს მკითხველის ყურადღებას ასეთი საბუთები.

სამწყსო საბუთების შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ მთელ რიგ შემთხვევებში ამა თუ იმ კუთხის სოციალური ურთიერთობის შესასწავლად სამწყსო-საეკლესიო საბუთები უფრო სრულ სურათს იძლევიან, ვიდრე ხალხის აღწერის დათვრები.

სამწყსო საბუთებში ჩვეულებრივად აღებულია გარკვეული ტერიტორია-ლური ერთეული საეპისკოპოსოს სახით, სადაც, თითქმის ადგილგამოუტოველად, აღწერილია მოსახლეობის სარწმუნოებრივი მდგომარეობა—საეპისკოპოსო-ს (სამწყსო) ვალდებულება-გადასახადები.

სამწყსო გადასახადს ეპისკოპოსის (თუ კათალიკოსის) სასარგებლოდ ობდის სამეფოს ყველა ქვეშევრდომი განურჩევლად წოდებისა და მდგომარეობისა, ვინც კი ქრისტიანობას აღიარებს. გადასახადი არის ყოველწლიური, მაგრამ ერთდროულიც.

მოსახლეობაზე დაკისრებული სამწყსო გადასახადები მკაცრად იცავენ სოციალურ განსხვავებულობას. გარკვეულ სოციალურ ჯგუფს მხოლოდ გარკვეული სახის სამწყსო გადასახადი ადევს, ისე რომ ამ უქანასკნელის სახეობის მიხედვით სავსებით შესაძლებელი ხდება გადამხდელის სოციალური კუთვნილების დადგენა.

იმისათვის, რომ ყმა-გლეხთა მდგომარეობა სისტემატურად შევისწავლოთ, უმკვლევლად საჭიროა სამწყსო ვალდებულება-გადასახადთა გათვალისწინებაც. გლეხზე დაკისრებული სამწყსო გადასახადი საგრძნობლად ამძიმებდა მის ცხოვრებას (აღნიშნული გადასახადები ნივთიერი შემადგენლობითა და ხასიათით ისეთივე იყო, როგორც საერო საბატონო გადასახადები). რასაკვირველია: შემთხვევითი არ არის ის ფაქტი, რომ გლეხთა კლასობრივი ბრძოლის ისტორიაში, სადაც ცნობები არც ისე უხვია, ერთი მთავარი ადგილი უჭირავს გლეხთა გამოსვლებს საეკლესიო-სამწყსო გადასახადების წინააღმდეგ. გლეხთა ამ უკმაყოფილების შესასწავლად სამწყსო-საეკლესიო საბუთები კარგ მასალას იძლევიან.

ყოველივე შემოთქმულის ნათელსაყოფად შეგვიძლია მივმართოთ ერთ-ერთ ასეთ საბუთს—1669 წლის „წილკნელის სამწყსოს დრამისა და საწირავის სიგელს“, ბუბლიკაცია ეკუთვნის შ. ჩხეტის („საისტორიო მოამბე“, 1925 წ., II, 9—26 გვ.). ამ საბუთში აღწერილია წილკნის საეპისკოპოსოს ტერიტორია, მდებარე მდ. არაგვისა და მდ. ქსანის შორის, სულ 52 სოფელი და ანანურს ზეით მთიულეთი. პოლიტიკური დაყოფის მიხედვით საეპისკოპოსო ტერიტორიაზე მოდიოდა სამურხრან-ბატონოს, არაგვის საერისთავოს და ქსნის საერისთავოს ნაწილები.

საბუთს ახასიათებს გარკვეული გეგმა: ჯერ სოფელია დასახლებული, ხოლო შემდეგ ამ სოფელში მოსახლეთა სამწყსო გადასახად-ვალდებულებანი—ასეთი თანმიმდევრობით: 1. ჯერ ამ ადგილის უმაღლესი გამგებელ-მფლობელი (ჩვენ შემთხვევაში შურხან-ბატონი, ერისთავი...) ან სხვა ვინმე დიდი მოხელე, რომელიც აქ ცხოვრობს, აქვე ასახლებენ მონასტერსაც (ცხადია, თუ ის არის), მათთან ერთად ლაპარაკია მათ გადასახადებზედაც. 2. შემდეგ იხსენიება სოფელში მოსახლე დიდი აზნაური და გადასახადი ცალ-ცალკე: „სახლის უფ-

როის“ წევრისა, „უმცროსისა“, „უცოლოს“, ანუ „უცოლშვილისა“; ამის შემდეგ დასახელებულია: 3. სოფლის სამღვდელოება („მღვდელი“, „ხუტესი“, „დეკანოზი“, „მამამთავარი“); შემდეგ 4. „სოფლის კაცი“, ან „სოფელი“ (მთლიანად), 5. „მსახური“ ან „სოფლის მოხელე“. წერილი „ახნაურიშვილები“ „სოფლის კაცებში“ არიან მოქცეული.

სამწყსო-სავადსახადო სისტემა წილქნის საეპისკოპოსოში (ისე როგორც სხვა საეპისკოპოსოში) შემდეგი სახისა იყო: დრამა, სახუტო, ნიშანი, საწირაფი, წასახური-გარდასახურაფი და სხვ.

„ნიშანი“ („მთელი ნიშანი“) ერთდროული გადასახადია, „რომელიც ჰმართებს მიცვალებულის პატრონი“. ნიშანი ადევს მაღალ სოციალურ გვარს: ახნაურებს, თავადებს, მთაურებს. მეფეს, ეპისკოპოსებს და ა. შ. წილქნელის საბუთის მიხედვით, ახნაურთა გვარში ნიშანი ადევს მხოლოდ „სახლის უფროსს“ წევრს და მის მეუღლეს ან ამ გვარის იმ წევრს, რომელსაც რაიმე მოხელეობა უჭირავს. სახლის დანარჩენ წევრებს ნიშანი არ მართებთ. თავადის სახლში კი, მაგალითად მუხრან-ბატონის საუფლისწულო სახლში, არაგვის ერისთავის სახლში, ნიშანი სახლის ყველა წევრს მართებს, უფროსსაც, უმცროსსაც და ა. შ. ნიშნის გადამხდელია წილქნის საეპისკოპოსოში აგრეთვე მონასტრის წინამძღვარი, დეკანოზი.

ნივთიერი შემადგენლობით „მთელი ნიშანი“ ვულისხმობდა გარდაცვალებულს საუკეთესო პირად სახმარ ნივთებს. რაც ერთგვარად განსახლებული იყო ნორმით. ასე მაგ., გარდაცვალებული მამაკაცისათვის: „შეკასმული ცხენი“, სუფრის იარაღი—„თასი“ რა ა. შ. ქალისათვის—კეკება; ტყავი და ტოლომა. სარტყელი, ლილი, ბეჭედი, თავსახურაფი“ და ორივე სქესისათვის „წასახური—გარდასახურაფი“. ქრისტიანობამ ბევრი რამ გამოიყენა თავის სასარგებლოდ წინა რელიგიებიდან. თუ წარმართობა გარკვეული სარწმუნოებრივი მოტივით საფლავში აყოლებდა მიცვალებულს პირად ნივთებს, ქრისტიანობამ აკრძალა პირადი ნივთების საფლავში ჩაყოლება და სარწმუნოებრივი მოტივით დააკანონა ამ ნივთების ეკლესიის მსახურთა ხელში გადასვლა გადასახადის—ნიშნის“ სახით. ქრისტიანულმა ეკლესიამ ამ გზით თვითონ გაიჩინა მულმივი შემოსვლის წყარო. საყურადღებოა ნინოწმინდელი ეპისკოპოსის განცხადება „ნიშნის“ გადამხდელის მიმართ: ნიშანი „თუ მე არ მომეცემაო, მე შენი რაღა ეპისკოპოსი ვიქნებოი და შენი ოჯახი იდამ ჩემს ეკლესიას რა საკრებელი ექმნება ის: (ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Ad. 130).

აღნიშნული „ნიშნის“ შესწავლა მთელი მისი ისტორიის გათვალისწინებით მრავალ საინტერესო საკითხს წამოჭრიდა როგორც გადამხდელის, ისე მიმღებლის სოციალ-ეკონომიურ-პოლიტიკური ისტორიისათვის. ასე მაგ., თუ აღმოსავლეთ საქართველოში „ნიშანი“ ძირითადად დასახელებული ნორმის ფარგლებში ცვალებადობს (ე. ი. პირადი სახმარი ნივთების), დასავლეთ საქართველოში გარკვეულ დროს სრულიად განსხვავებული ამბები იჩენს თავს. საეკლესიო ხელსუფალნი ცდილობენ „ნიშანში“ მიიღონ ადგილ-მამული და ყმები. რასაკვირველია, ეს შემთხვევითი არაა და მას თავისი ახსნა მოეპოვება.

„ნიშნის“ ჩსტიტუტი პოლიტიკური თვალსაზრისით იმ მხრივაც საინტერესოა, რომ იგი წარმოადგენს იმ ერთ-ერთ ფაქტორს, რომელიც ეკლესიის ცენტრალური ხელსუფლების მოზრდითა რიგში აყენებდა. ეს მომენტო კარგად იხსენება წილქნელის საბუთშიც, სადაც „ნიშნის“ მეოხებით წილქნელის ვადლებულ-

ნი არიან ამ მხარის ყველა წარჩინებულნი, იმის მიუხედავად, თუ პოლიტიკურად და სოციალურად ვის ეჭვმდებარებთან ისინი. ამ საეპისკოპოსოს თავადნიც კი, რომელნიც ცალკე პოლიტიკურ ერთეულებს განაგებენ, „ნიშანს“ იზიარებენ (ნიშანი თავის მხრივ ნაწილდება კათალიკოსის და წილკნელს შორის. კათალიკოსს მიაქვს „ნიშნის“ ძირითადი ნიწილი).

„ნიშანი“ ამავე დროს ცენტრალურ ხელისუფლებასთან კავშირის ერთ-ერთი თი რგოლია.

ცენტრალური ხელისუფლებისაგან დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლაში თავადები, თუ მთავრები, ენერგიულად ცდილობენ თავის ვასალურ დამოკიდებულებაში მოაქციონ ეპისკოპოსები, უარი სთქვან კათალიკოსის სამწყსო გადასახადებზე, ან მისგან რელიგიურ მომსახურებაზე. მაგრამ როგორი დამოუკიდებლობისათვისაც არ უნდა მიეღწიათ მათ, თუ ისინი საკუთარ კათალიკოსს ან კათალიკოსობამდე აღზევებულ ადგილობრივ ეპისკოპოსს არ დაისვენებდნენ ეკლესიის უმაღლეს მესაქედ, ცენტრალურ ხელისუფლებას მიმართ. ვერ დაადწვდნენ—„ნიშანი“ კათალიკოსისათვის უნდა გაეგზავნათ. ამგვარად, „ნიშნის“ ინსტიტუტი საქართველოს პოლიტიკურ გამთლიანებაში ერთგვარ როლს ასრულებდა.

სხვა სამწყსო გადასახადებს შორის ჩვენ შევჩერდებით მხოლოდ „დრამაზე“. დრამა ჩვეულებრივად გლეხობაზე დაკისრებული კომლობრივი გადასახადი იყო. დრამას იხდებდა აგრეთვე წვრილი აზნაურიშვილიცა და ზოგანოკ. დრამა წილკნის საბუთში ნატურალურია. „სოფლის კაცს“ მართებს დრამა „კოლდი ერთი კომლზედ“, ან ქერი-ლიტრა ერთი, შულო და ა. შ. დრამასთან ერთად გლეხს მართებს ეპისკოპოსის „ერთ დღეს ჩაყენება“, ან „ერთ დღეს მსპინძლობა“, ან მთლიანად „სოფელს ერთ დღეს ჩაყენება“.

წილკნელის სამწყსო საბუთში კარგად ჩანს მოსახლეობის, გლეხობის უკმაყოფილება, გამოწვეული საეკლესიო-სამწყსო გადასახადებით. აქ აღწერილია ამ ნიადაგზე წარმოშობილი აჯანყებანიც. ანანურს ზემოთ, ნათქვამია საბუთში, „ქაისხვევლებს არა აძევს რა: არა დრამა, არა სახუცო, არა ჩაყენება წილკნელისა. თვინიერ მღვდელი თუ მოკვდეს, ან გამოჩენილი მსახური, რაც შეეძლოს საწირავე მიართონ. ქაისხვევლებს ამიტომ არა ედევან რა, რომ იმათი გული კიდევ მოუქცევარი იყო: ეფისკოპოსის შესვლას წყინობდნენ, არც აღსარებისა იცოდნენ. ზაალ ერისთავმა რომანოზი წილკნელი შეგზავნა. წილკნელს ჯანდი უყვეს. არ შეუშვეს“. როგორც აქედან ჩანს, წილკნელ ეპისკოპოსს რამდენჯერმე უცდია ქაისხვევი შესვლა, ხოლო „ეპისკოპოსის შესვლა“. ცხადია, უწინარეს უკოლისა, იქ საეკლესიო გადასახადების დადებანს გულისხმობდა. მოსახლეობა ეპისკოპოსს აჯანყებია და გამოუფედია. მართალია, ქაისხვევთან, როგორც თავისებური სოციალური წყობის მქონე (ე. ი. მთლად არაფეროდალურ) მზარესთან გვაქვს საქმე და თვით საბუთსაც მრსახლეობის ამგვარი ქცევის გასამართლებლად მათი „მოუქცევრობა“, ე. ი. ნაკლებ ქრისტიანობა, მოყავს მიზეზად, მაგრამ სწორედ ეს ფაქტი კიდევ უფრო მკვეთრად გამოხატავს იმას, თუ რა მძიმე უნდა ყოფილიყო თავისუფალი მოსახლეობისათვის აღნიშნული ვალდებულებანი. საბუთი განაგრძობს თხრობას და იძლევა იმის განმარტებას, თუ რატომ ქაისხვევლ მოსახლეობას (მღვდლისა და მსახურს გარდა) არაფერი არ ედევან. ქაისხვევლებს „ერისთავმა უწყინათ, იასა-

ულები გამოუხვიათ, ავათ მოეპყრა. აღგენ და წილკნელს შეეხვეწენ და წილკნელმა იპატეია და წილკნელისა საწირავი დაიდევს. ამას იქით ვინც გასტულავთ, იმათინაც კეთილია და მწყემსისთვინაც ბოროტი არ არის რა“ და სხვ. ამგვარად, როგორც ჩანს, არაგვის ერისთავს აჯანყებულები დაუსჯია, მათთვის იასაულები მიუხვია. აჯანყებულები (იგულისხმება მოთვე პირები) თავის დასაფარავად წაიკნელს შეხიზნინან, წილკნელს ისინი დაუტყვეს სასჯელისაგან, მაგრამ სამაგიეროდ ქაისხეველებისათვის „საწირავი“ დაუდგია და მათაც უქისროათ. „საწირავი“, როგორც საერთოდ ამ საბუთითაც კარგად დასტურდება, ეკისრა მოხევეობას ან მაღალი სოციალური წრის წარმომადგენლებს. ამგვარად ქაისხეველები, რომლებსაც „საწირავი“ დაედვათ შედარებით მაღალი მდგომარეობის წარმომადგენლები იყვნენ და ასეც არის საბუთში: საწირავის გადახდელი—ქაისხევის „მღვდელი“ ან „მსახური“.

ქაისხეველთა აჯანყება წილკნელის წინააღმდეგ ერთის მხრივ იყო პოლიტიკური აჯანყება, რამდენადაც წილკნელის შესვლა ქაისხევეში არაგვის ერისთავს დახმარებით გულისხმობდა არაგვის ერისთავის მფლობელობის გავრცელებას (სარწმუნოებრივდ ორიენტაცია—იგივე პოლტიკური ორიენტაციაა). მეორეს მხრივ, ეს იყო შედარებით თავისუფალი მოსახლეობის გადაქცევა წილკნელის მოსარკედ.

ამავე წილკნელის საბუთში დასახელებული და აღწერილია მეორე ფაქტი მოსახლეობის უკმაყოფილების გამოხედვებისა წილკნელი ეპისკოპოსის მიმართ. ეს ეხება ანანურს ზემოთ მთიულეთს, რომელიც საბუთისვე გადმოცემით ქრისტიანობაზე მოქცეულა ჯერ კიდევ VI საუკუნეში ისე წილკნელის შიგერ, მაგრამ ქრისტიანული წესები დროთა ვითარებაში შეუშლიათ. ახლა უკვე დასამწყსავად მიდის წილკნელი რომანოზი, რომელსაც შეიარაღებულ დახმარებას უწყევს არაგვის ერისთავი. მიუხედავად ამისა წილკნელი აქ ვერაფერს გამხდარა: მოსახლეობას „ვერა საეპისკოპოსო გამოსაღები ვერა დაეადევითო“, ამბობს იგი. სამაგიეროდ მომდევნო ეპისკოპოსებს მოუწოდებს განამტკიცონ სარწმუნოების საქმე მთიულეთში და თუ მრავალგზის არ გაიგონონ, მაშინ, როგორც სხარებაში სწერიაო, მათ დასჯაში მწყემსი—ეპისკოპოსი „უბრალო“ იქნება, რადგან ღმერთი „ეპისკოპოსის ხელიდამ გამოიძიებს თავის სამწყსოს საქმეს“ (24 გვ.).

საქართველოს ძველი ისტორიიდან არა ერთი მაგალითია ცნობილი, როცა ეპისკოპოსის „შესვლას“ ასეთი რამ გამოუწვევია მოსახლეობაში.

საეკლესიო-სამწყსო საბუთებში ბევრი სხვა თავისებური გადასახალი გვხვდება, რომელიც კარგად აშუქებს ქვეყნის სოციალურ ურთიერთობას, მაგრამ მოტანილი მაგალითებიც საკმარისად მიგვაჩნია იმის ნათელსაყოფად, თუ რა მნიშვნელობა აქვს საეკლესიო—„სამწყსო“ გამოსაღებთა ამსახველი საბუთების გათვალისწინებას.

ბ. ჯამბურია

დოკუმენტები ქართლის სათავადოების
ისტორიისათვის XVII—XVIII სს.

წარმოდგენილი დოკუმენტები ძირითადად ახასიათებენ ქართლის სათავადოებს XVII—XVIII საუკუნეებში. საყურადღებოა ცნობები სათავადოს „სახლის რიგის“, სახლის უფროსისა და თავადიშვილის (ანუ უფლისწულის) უფლებამოსილებათა, ქონების მფლობელების წესის, სათავადოს მოხელეებისა და ყმების, სამართლის წარმოების, გაყრის წესისა და სხვა მრავალი საკითხის შესახებ. ერთი სიტყვით, მოტანილი მასალების მიხედვით სათავადო წარმოგვიდგება როგორც სენიორია, პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ორგანიზაცია. ამდენად ქართლის სათავადოების შესახებ საბუთების გამოცემა საჭიროდ მიგვაჩნია, — მით უფრო, რომ ამგვარივე ხასიათის დოკუმენტები დასავლეთ საქართველოს სათავადოების შესახებ უკვე გამოცემულია¹.

როგორც ამ დოკუმენტებიდან ჩანს, ყოველ სათავადოს თავისი „სახლის რიგი“ ანუ „სახლიკაცობის რიგი და წესი“ ჰქონდა, რომელსაც მეფე ამტკიცებდა. „სახლის რიგში“ ჩამოყალიბებული იყო სახლის უფროსისა (თავადის) და უფლისწულების (სახლისკაცების ანუ თავადიშვილების) უფლებამოსილებანი, ყმა-მამულის მოვლის წესი, შემოსავლის განაწილების რიგი და სხვა. სახლისკაცებს შორის მტრობა იწვევდა „სახლის რიგის“ დარღვევას, რასაც ბოლოს გაყრა მოყვებოდა. სათავადოს გაყრა კი მეფის ინტერესში არ შედიოდა. ამის გამო მეფე ცდილობდა დაეცვა სახლის რიგი (იხ. საბ. №№ 5, 11, 12).

სათავადოს თავისი „სახლის უფროსი და ბატონი“ ჰყავდა, რომელსაც მეფე ნიშნავდა „სახლისკაცების სწება მყოფლობით“. სახლის უფროსს თავადი ერქვა, სახლის კაცები კი თავადიშვილებად იწოდებოდნენ. მართალია, სახლის უფროსი იყო უზენაესი გამგებელი სათავადოში, მას ეკითხებოდა სახლის ყველა საქმე (საუფლისწულოს მიმართ კი რამდენადმე შეზღუდული იყო მისი უფლებები), მაგრამ „მამულისა და ოჯახის საქმეს სახლისკაცების შეკითხვით“ განაგებდა (იქვე, საბ. № 11).

სახლის უფროსი, როგორც სოციალურად, ისე ეკონომიურად მაღლა იდგა. თავადიშვილებზე. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის მიხედვით, თუ სახლის უფროსი პირველი ხარისხის თავადი იყო, თავადიშვილი მეორე ხარისხის თავ-

¹ ი. სოსელია, მასალები დასავლეთ საქართველოს სათავადოების მმართველობის ისტორიისათვის. იხ. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 31, 1954, გვ. 169—199.

ვადად ითვლებოდა¹. სახლის უფროსის ეკონომიური უპირატესობა კი გამოიხატებოდა იმაში, რომ სათავადოს შემოსავლის განაწილების დროს მას ორი წალი ეკუთვნოდა, სახლისკაცებს კი თითო (აქვე, საბ. №№ 5, 11).

სათავადოში მფლობელობის სამი ფორმა გვხვდება: „სასასო“ ანუ „საერთო მამული“ (იგივე „სასახლო“), რომელიც გვარის საერთო მფლობელობაში არის დატოვებული, „საუფლისწულო“, რომელიც სათავადოს ცალკე ოჯახებს აქვს მიცემული „სარჩოდ და საქმელად“ (უფრო ხშირად სათავადოებში 3—4 ოჯახი იყო) და „სათავისთავო“, რომელიც ცალკე თავადიშვილის პირადი საკუთრება იყო. თუ საუფლისწულოდან ყმა-მამულის გაყიდვა სახლის სხვა წევრების ნებართვის გარეშე არ შეეძლო (რადგან იგი სახლის საერთო ქონების ნაწილი იყო), სათავისთავოს გაყიდვა თუ გაჩუქება სახლისკაცს თავისი სურვილის მიხედვით შეეძლო, რადგან იგი მის უცილობელ საკუთრებას შეადგენდა.

სათავადოში სამართლის წარმოება თავადის უფლებას შეადგენდა. ვახტანგ VI მუხრან-ბატონების „სახლიკაცობის რიგში“ წერდა, რომ „თუ მუხრან-ბატონი შინ არ იყოს, მოჩივრის სამართალს ერეკლე (სახლისკაცი — გ. ჯ.) იქმოდესო“ (საბ. № 5). მეორე საბუთიდან კი, რომელიც თეიმურაზ II-ის მიერ არის მიცემული ყაფლანიშვილებისათვის. ნათქვამია, რომ საუფლისწულოში სამართლის წარმოება უფლისწულის კომპეტენციას შეადგენსო (საბ. № 11).

თავადს ისეთივე მოხელეები ჰყავდა, როგორც მეფეს: სახლთუხუცესი, ბოქაულოუხუცესი, მამასახლისი, მოურავი, იასაული, მდივანი და სხვა. ამ მოხელეების საშუალებით მართავდა და უვლიდა თავის სათავადოს თავადი. თავისი „უფლებების“² ძალით განხორციელებისათვის მას პოლიცია ჰყავდა (ბოქაულოუხუცესი და იასაულები). გარეშე ეკონომიური იძულების განსახორციელებლად თავისი ყმების მიმართ თავადს, გარდა პოლიციისა, შეიარაღებული რაზმებიც ჰყავდა აზნაურებისა და მსახურების სახით. ამ რაზმებს თავადი იყენებდა აგრეთვე მეზობელი თავადის წინააღმდეგაც. არაიშვიათად თავადი თავისი სამხედრო ძალით მეფის წინააღმდეგაც გამოსულა.

მკითხველი საინტერესო მასალას იპოვის ამ საბუთებში აგრეთვე სათავადოს გაყრის წესის, აზნაურების, მსახურებისა და გლეხების, როგორც ეკონომიური, ისე უფლებრივი მდგომარეობის, სათავადოს სასახლეების, ციხეების, სამეხრეობის, „ქარხნის“, სასახლისკაცი და სათავადოებს შორის ბრძოლის შესახებ და სხვა.

* * *

ქვემომოტანილი საბუთები (სულ 27) ამოკრეფილია აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილება-სა და საქართველოს სსრ ცენტრალური ისტორიული არქივის ფონდებიდან (მითითებულია მოკლედ: საქ. მუზ., სცსსა და ფონდის ნომერი). ყველა საბუთი პირველად ქვეყნდება. საბუთების ენა დაცულია. პუნქტუაცია ჩვენ გვიკუთვნის. აღდგენილი სიტყვები და ქარაგმების გახსნა ჩასმულია კვადრატულ ფრჩხილებში. ბეჭდის წარწერები ჩამოტანილია სქოლიოში. დაზიანებული ადგილები, რომელიც არ იკითხება, მრავალწერტილით არის აღნიშნული.

¹ ვახტანგ VI საართლის წიგნი, თ. ენუქიძის გამოცემა, 1955. გვ. 57.

№ 1. 1692 წ. მარტის 15-ს განჩინების წიგნი ერეკლე I-ის (ნაზარალიხანის), ალექსანდრე იმერთა მეფისა და სხვების. ამილავერიანთ სახლის საქმეზე. პირი ტექსტი გამართულია ორივე პირის მიხედვით—საქ. მუხ., № 2280 Sd; № 2251 Hd¹.

ქ. ნებითა და შეწყვენითა ღვეთისათა ჩვენ, ღვეთიურ აღმატებულმან, ღვეთიურ დამყარებულმან, ღვეთიურ ზეცით გვირგვინოსანმან იესეან, დავითიან, სოლომონიან, პანკრატოვანმან მეფეთ-მეფემან და კელმწიფემან პატრონმან ნაზარალიხან და ჩვენი ძმა იმერეთის მეფე პატრონი ალექსანდრეე ჩვენ სახლში ბძანდებოდა. ამ ორთავე კელმწიფეთა გვერთ ვიახელით ქათალიკოზი პატრონი იოვანე, მთავარებისკოპოზი ქრისტეფორე და სხვანი ეფისკოპოზნი სამღვთვანნი. დარბაისელნი: არაგვის ერისთავი ბატონი გიორგი, მუსხრანის ბატონი აშოთან, ქსნის ერისთავი დავით, ორბელისშვილი ასლან; ციციშვილი ქიხოსრო, მდივანბეგი ბარძიმ, სარდალი თამაზ. სალთხუცესი პაპუა, ყულარაღაზი ლუარსაბ, სხვანი ჩვენი დარბაისელნი, კარის გამრიგენი და მდივნები—ამილახორის გივისა და მისის ძმისწულის იოთამისა და ავთანდილისა და სხვათა მისის ძმის და ძმისწულებისა სარჩელი და საჩივარი და რომელიც სალაპარაკოთ ჰქონდათ, ყველა გავიგონეთ და გაგვინჯეთ.

ამას წინათ, მეფის გიორგის ქაში, ერთმანეთში ლაპარაკი და სამღურავი ჩამოვარდნიყოთ და იმათვე შექერიგებინათ და მათგან გარიგებისა წიგნებიცა ენახეთ. მას უკან კიდევ ერთმანეთში ბეგრი ჩხუბი და ავის ენის ტარება შექნილიყო. ზოგი შტრისაგან და ზოგი ყმისაგან დიდი სამღურავი და ასაშულეო სიტყვა ჩამოვარდნილიყო, ასე რომე მათი სახლისკაცთა დემორებინათ. პირველზედ ვეცადებით, სასახლიკაცოთ ერთმანეთს ვეღარ მოვკიდეთ და ვერც ერთსაწლობადა ვაქნევინეთ. გაყარაზე დადგნენ და არ დაიშალეს. გასაყრელათ ელაპარაკეთ და გაყრის სამართალი უყავით, რომელიც საქართველოში გაყრის წესი და რიგი იყო, ისე გაუჩინეთ. საუფროსო. როგორც სხვას ქართველო დარბაისელზედ აღებულა. იმგვარად. იოთამს ამილახვარს მრავალი ჭინახული ექნა და საჭინახულო კარგი. უმცროსს საუმცროსო და სხვას ძმებს, რომელიც ერგებოდა საშუალო, ესეიქები უბჭევით.

აწ, აქში არც ჩვენ გვინდოდა ამათის ოჯახის მოშლა და დამცრობა და თითონაც დაინახეს, რომ დიდი ზიანი და თავეთი წახდენა იქნებოდა. ამისათვის ჩვენც ვიგულომოდინეთ და თავათ მეფენი შუა ჩამოვედით და ჩვენი ეპისკოპოზნი და დარბაისელნი შუა ჩამოვაყენეთ და მათი გაყრა აღარ მოვანდინეთ და ისევ ერთობა და ერთსახლობა მოვანდომებინეთ. ასე გავარიგეთ და ამ წესით შევარიგეთ, რომე ამილახვარი ვიგი, როგორც უფროსი ყოფილა. ისრევ უფროსი იყოს და მისი ძმისწულები და მამანი მისი მორჩილნი და ნებისყოფელნი იყვნენ. მის შეუკითხავს და გარდასულს ნურას იქმნენ, ნურც აზნაურიშვილს და ნურც მსახურს და გლეხს ნუ დაურბევენ. და მისად შეუკითხავად, ნურც აზნაურიშვილს და ნურც მსახურს ნუ გამოიყვანებენ, ნურც მხლებელს გამოიყვანენ. ნურც მამულის მოსავალს უდასტუროდ და შეუკითხავად დაუხარჯავენ. რასაც ამილახვარი შინ არ ბძანდებოდეს, ყმის სამართალს ან იოთამ, ან ყორჩი. ბაში იქმოდეს და რომელიც სამარპლიანად ყმისაგან გამოვიდოდეს, ქარხანაში

¹ დოკუმენტები № 1. 6. 21 გაკვეთილი ისტორიის ინსტიტუტის უფროსმა მეცნიერმა თანამშრომელმა მ. ქიქოძემ, რისთვისაც მას მადლობას მოვახსენებთ.

მიტანილებდნენ და საერთოდ დაიხარჯოდეს. ამილახვარმან ამ რიგი უფრო-სობა უყოს სახლში, რომელიც შეეძლოს, იმრივად ნურას დააყლებს და ქელი შეუწყოს. რომელიც საკლისკაცი ჩვენთან იქნებოდეს, მართებულათ ნუზღს გაურბებდეს და ჩვენთან მოდგომას შეაძლებინებდეს. იოთამს და ავთანდილს ყოველ წელიწადს ოცდახუთ თუმანს მისცემდეს. მახრალაჯი სოფელი ბატონს ანახანუმს უწინაც ეპირათ და ახლაც დაეანებეთ. სადამდინ ცოცხალი ბჰანდებოდეს, ეპიროს, სჰამოს და საქორწილოს მეტს ამილახორი ნურას გამოართმევს. რახან სოფელმან მისი არ დაიშალოს და ბატონი ანახანუმ აღარ ბჰანდებოდეს, ის სოფელი სახსოთ დაიდვას და ამისთენი ამილახორმან იოთამს და ავთანდილს სხვა სარჩო მოუმატოს. სხვას ძმებს და მძისწულებს როგორც ჯამაგირი ჰქონდეს, თუ უნდოდეს, ისევე თეთრად აძლიოს და თუ არა, თითო სოფელი რამ დაუდვას და თეთრს ნულარ მისცემს.

რახან სოფელმან მისი არ დაიშალოს და ამილახვარი აღარ იყოს, რომელიც ამილახორათ დაჯდეს, ამილახორს გვიის შვილს ანდუყაფარს ასრე გაურიგონ: თუ ყანვის ჯამაგირი ჰქონდესთ, როგორც ახლა იოთამისა არის გარიგებული, ისრე სოფელიცა და ჯამაგირიცა ანდუყაფარს გაურიგოს და თუ ყენინდამ ჯამაგირი აღარ ჰქონდეს, ისრე სოფლით არჩინონ.

ამილახორი ყმათ წახდენას² და გაკეთებას და მამულის გაცემას სახლისკაცთ შეკითხულობით იქმოდეს და მართებულათ ჭრთამს მისი ამათთენაც მოაკეციებდეს [sic] და მროველი შეიჭრიებდეს. ახნაურისშვილმან და მსახურმან იქითაც და აქეთაც, ზოგნი ავთ დარჩენენ სიტყვას, მაგრამე ყველა ჩავატარეთ. და საგელოებს ნურცერთს მოუშლიან და ნურას უსაყვედურებენ. იოთამმა დემეტრეს დარჩენა მოინდომა და ჩვენც შუა ჩამოვედით, დავარჩინეთ. კიდევ იოთამმა ორიოდ—სამის კაცის დარჩენა მოუდვა, როგორც შეეფერებოდეს. მართებული იყო, ვარჩინეთ.

აშლას უკან, რაც ამილახვრისაგან და ან იოთამისაგან მამული მისცემიათ ვისმე, ორნივე ერთათ დასდნენ და ერთმანეთისა შეკითხულობით დაამტკიცონ. რაც პატას მამული მისცემია, იმას კი ნულარ მოუშლიან და ნურც უხსენებენ. გოჩიაშვილის მამულის ასრე იქნას: სახლისკაცნი ერთდ შეეყარნენ და თუ გასცემი იყოს, გასცენ, თუ არა და გასაცემი არ იყოს, საკასოთ³ დაიჭირონ. ეს ასე გაგვირიგებია.

რომელიც ამ სახლისკაცში ჩვენ ჭელმწიფეთაგან, ეფისკოპოსთა და დარბისელთაგან მტკიცედ გარიგებულს ერთობისა და ერთსახლობისა მოშლასა და გარდასკლასა მოინდომებს, და ანუ უარშიობასა და გაყრის სიტყვას მოგვანსენებს და ეტყვის, ჯერე დამბადებლისა და შემოქმედისა მღვთისა შემცოდებაჲს მიავითხავთ, მერე ბედნიერის ყენქნის ოჯახის ნამაქებწრამი იყოს და ხანაით დარჩობილი და მისი ოჯახის სისხლად, ჩვენ მოკვითხავთ და ბედნიერს ყენქნისაც გაუწყობებთ და მერმე ჩვენ ღალატად, ჩვენის შვილის სისხლად, ჩვენ მოკვითხამთ. კვალად იგივე, რომელმანცა ამილახორის სახლისკაცმა, ან ამილახვარმან, ან იმის ძმისწულმან და ძმამა და ან შვილმა ამ გარიგების მოშლა პირად გამოიღოს ან გაყრა, თავეთის ოჯახის დამცრობა მოინდომოს რომელიმე, ღმერთო ჩვენო, ყვენ ივინი, ვითარცა ლერწამი წინაშე პირსა ქარისსა და

¹ წერია: სოფელს.

² წერია: ზახდენას.

³ წერია: საბესოთ.

აღედვას ცეცხლი თავთა ზედან მათსა, ვითარცა თავთა დამწვენეთა კელისათა (sic), მტერთა მათთა კელითა დაითრგუნეთ, ვითარცა თინა უბნისა იყენენ, გზანი მისნი ზნელ და საცითომელ. ბრძანებითა საუფლოცა ცოცხლიე შთახდენ ჯოჯოხეთად და იყენენ სავანე მათი ცეცხლი დაუშრეტელი, მატლი დაუძინებელი, ანგელოზმან მალისამან ძლიერად აჭირვონ მას, შემცა ედების ძრწოლა კაენისა, კეთრი გეზისა, ცოცხლიე შთანთქმა ფარაოსი და თანა აბირომისი (sic) ქრისტეს ჯვარცმულთან და განცემულისა იუდასა და მარცხენისა ჯვარცმულისა ავაზაკისა თანამცა მატლსა მას დაუძინებელსა და ცეცხლსა დაუშრეტელსა შინა იყოს ცხოვრება და მოქალაქობა სულისა მისისა, კოლო დამტკიცებულმან ამ წიგნისა და განაჩენისა, ესე ვითარისა კვეისაგან განირჩენეს სული მისი.

დაიწერა წიგნი და განაჩენი ესე ყოვლითურთ უნაკლულო, ყოველთა კელთაგან შეუცვალაუბელი ბრძანება და ნიშანი ესე ერთსახლობისა ქორონიქონის ტა, მარტის იე, კელითა კარისა ჩვენისა მდივან-მწიგნობრისა თუმანიშვილას გივისათა. თუ რაიმე ერთმანეთში სახერხო წიგნები გამოჩნდეს. სიგლითა ამით გაგვიცუდებია. მტკიცე ესე არის.

რასაც პაატა ქარუმიძეს და ან სხვათა ყმათა, ან ერთმანეთსა ეწამებოდენ და ედებოდენ რასმე, ყველა ჩავატარეთ და ჩაველილი არის.

საუფლოსწულო ყორჩიბაშს არქაუნი მივეცით და რევაზს[ს] შეისუღიან. რაჩან ქორწილი ქნას, ერთი უმცროსი სოფელი ბეჟანსაც დაქაენებონ.

ნახარ ალიხანი	კათალი- კთხ იოანე	მეფე ალექსანდრე	გიორგი ერისთავი	დავით ერისთავი
სახლთხუცესი პაპუა	სარდალი თამაზ			

ამ კელმწიფეთაგან, ეფისკოფოზთა და დარბაისელთა გარიგებისა და ბრძანებისა ჩვენც გამთავებელნი და დამაჯერებელნი ვართ. თუ ამაში ვიმტყუნოთ, ეს ღვთის წყრომაც და ბედნიერის ყეცენისა და კელმწიფისა ჩვენზე მოვიდეს.

ამილახვარი გივი	ყორჩიბაში	რევაზ	ბეჟან
--------------------	-----------	-------	-------

ჩვენ, ყოვლად სამღვდელომ გერვასიმ, ამ წერილის მკვიდრი ვნახეთ ამ ბეჭდებით მტკიცედ დამტკიცებულნი. ეს სისწოროთ არის მკვიდრზედ გარდაწერილი ლექსით ლექსამდე და მართლის ბეჭდებით დაბეჭდილი. ვემოწმები, რომ ნკვიდრზედ არის ეს გადამწერილი. დეკემბრის 13, ჩყიე წელსა. ყოვლად სამღვდელო. ლერვასი.

№ 2, 1703 წ. საზღისკაცობის რიგი, დადებული ამილახვრითან მიერ. დედანი 21,3×15,5 სმ. დაწერილი თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნებად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია ორ-ორი წერტილი—საქ. მუხ. № 2142 Hh.

¹ სპარსული ბეჭედი.
8. მასალები, ნაკვ. 33

ქ. ნეფის ნაზარალიხანის ბძანებითა და მისის კარისკაცების პირობით ბიძაჩენის ბატონს კათალიკოსს ვიანელით ჩვენ, ამილახორი ბატონი ავთანდილ, ჩვენი ბიძაშვილები რევაზ, ანდუყაფარ, ბეჟან და ბარძიმ და ჩვენის სახლისკაცობა ასრე გარიგდა, რომ რაც საამილახორის კაცისაგან და საამილახორო მამული, ვლუხი, მიწა თუ ვენჯი, რაც ან მამის ჩვენისაგან და ან ჩვენგან ნასყიდო იყოს, ხუთთავ სახლის კაცებს ეს პირობა დაგვიდებია, რომ უნდა სასახლოთ დაგვდეთ, აღარც პეღახლა ვიყიდოთ. სამილახორის მიწა-წყლისაგან რაც გამსყიდველი ალავს იყოს, თავისი ვასყიდული თვითანვე დაიხსნას. თუ აყრილი და ან ამოწყვეტილი იყოს, სასახლოთ დაიდვას. თუ პატრონი მოუვიდეს, რაც ფასი აედოს, ისრევე უნდა მისცეს. ამ საქმის გარიგებაში დაგვესწრა სამთავნელი ყანჩელი იოსებ, სხვა ჩვენი აზნაურის-შვილები სახლთუხუცესი ქარუმიძე ზაალ, ჩიკოიძე¹ დათუნა, ქარუმიძე ვარსევან, ყანჩელი ფეშანგი და ქაიხოსრო, ქარუმიძე ზაზა და ოტია, ღაზნელი ღამარ, ქარუმიძე ჯამასპი.

დამიწერია მდივანს ვახუშტის და მოწამეცა ვარ ამისი, ქ[ორონი]ქ[ონ]ს ტყა თუ ქალბატონებს და ან მხვლებელთ (sic) ეყიდნოს, ისიც ასრე უნდა გარიგდეს. ქსათალიკოქი²

†,

--	--	--	--	--	--

№ 3. XVIII ს. დასაწყისი. საყაფლანიშვილოს დავთარი. დედანი, დასაწყისი აკლია. დაწერილი თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნებად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახნარია ორ-ორი წერტილი. უთარილო. დავთარში მოხსენებული პირები გულაიზაშვილი ბეჟან და ხანდამაშვილი ბიძინ ისხენიებიან საყაფლანიშვილოს 1701—1711 წლების აღწერაშიც (იხ. ი. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, I—II, გვ. 221—226). ამდენად დავთარი შეიძლება დათარიღებულ იქნეს XVIII ს. დასაწყისით. აქ ვაქვეყნებთ დავთრის ნაწყვეტს, რომელშიც ჩამოთვლილია საყაფლანიშვილოს მოხელეები—საქ. მუზ., № 1335 Hd³.

- ქ. მერქიფე გულიზაშვილი ბეჟან
- ქ. ფინეზაშვილი გიორგი
- ქ. წრაურთის მამასახლისის შვილი ბაინდურა
- ქ. ფარეში ივანა
- ქ. ფარეში ბეშქენაშვილი თურმანა
- ქ. ფარეში ბეჟუა
- ქ. ფარეში შიშინა
- ქ. ფარეში ვატეხილისაყდრის მამასახლისის შვილი
- ქ. ფარეში იანგიჩანის მემასახლისი ულულაშვილი
- ქ. ფარეში ტერტერაშვილი ბაინდურას ძმისწული
- ქ. ფარეში კოპწიაშვილი დათუნა

¹ წერია: ჩიკვაიძე.

² ხვეულად.

³ ამილახვარი ავთანდილ.

⁴ მონა ღვთისა ბოქალთუხუცესის რევაზ.

⁵ მონა ღვთისა... ბეჟან.

⁶ ანდუყაფარ.

⁷ ქ. ბა[რძიმ].

⁸ უფრო დაწერილებით იხ. გ. ჯამბურია, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, 1955, გვ. 95—96.

- ქ. ფერეში ციხისათვის შვილი გეორგი
- ქ. ფარეში ჯაბანაშვილი

ქ. მეჭინბეთუხუცესი რამაზ

- ქ. შიგმდეგი ხანდამაშვილი ბიძინა
- ქ. მეჭინბე ვართანა
- ქ. მეჭინბე კაკალა
- ქ. მეჭინბე ოსიაშვილი თამაზა
- ქ. მეჭინბე დემურა

ქ. ბოქალთუხუცესი ზურაბ

- ქ. იასაული თათარი ჯალია
- ქ. იასაული თათარი ისმეილა
- ქ. იასაული თათარი უსუფა
- ქ. იასაული შეითან ჩაქუჩი
- ქ. იასაული ჭეშმარიტა
- ქ. იასაული პაატა
- ქ. იასაული ნანიაშვილი დათუნა
- ქ. იასაული მოლოდინაშვილი ფრიდონა
- ქ. იასაული ყაზამფარა

№ 4. 1717—19 წწ. პირთბის წიგნი, მოცემული ნიკოლოზ, ქაიხოსრო და გიორგი ჯავახიშვილების მიერ რძლის ანასანუმისადმი. დედანი. 27,4×15 სმ, დაწერილი თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნებად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნაშარია ორ-ორი წერტილი. ასო მეტ-ნაკლები. უთარილო. საბუთში მოხსენებულია „ქართველის ბატონი ბაქარი“, რომლის ბატონობა მოდის 1717—19 წწ. საბუთიც ამ წლებში უნდა იყოს დაწერილი—საქ. მუხ. 2175 Hd.

ქ. ეს წიგნი მოგართვით ჩვენ, ჯავახიშვილმა ნიკოლოზ და ძმისწულმა ჩემმა ქაიხოსრომ და შვილმან ჩემმა გიორგიმ თქვენ, ჩემს რძალს ბატონს ანასანუმს;—ასე და ამა პირს ზედან, რომე ჩემი ძმა კახა რომ ყანდარს წავიდა, თორბეტი კვამლ¹ კაცი სათავისთით თქვენ დაგიდევით და თქვენ გქონდათ ბატონის ბძანებით. აწე იმ თორმეტის კვამლის¹ კაცისაგან თქვენისავე ნებადართულობით ათი კვამლი კაცე ისევე საერთით დაგიდევით. და ორი კვამლი¹ კაცი—ხოვლეს ბითაძე ბეჟანა და მისი სახლისკაცი და ხანდაკს შეგიგჳკრიტაშვილი გიორგი და მისი სახლისკაცი—სათავისთით თქვენ დაგიდევით. ასე, რომ ჩვენგან არაფერი გამოსალეები — არა კვნა, არა თესვა და არაფერი გამოსალეები არა ეთხოვებოდეს-რა. რაც რომ გამოვიდეს, თქვენთვის სათავისთით უნდ იმსახუროთ. ამას გარდა, წელიწადში კალოზე ოცს კოდს პურს უნდა მოგცემდეთ და ოცს კოკას ტკბილს სთველზედა, და პურის მინალთუნს ბუთის ტანისამოსის ფასად უნდა მოგართმევდეთ. ამას გარდა, ჩვენს სახლში უნდა მძანდებოდეთ და რაც რომ გვეშოვებოდეს, სმა და ჭამა ერთი იყოს, ჩვენდა დედად და დამტირებლად მძანდებოდეთ. ამავების თავდებად და მამართევედ ზაღოშვილი გარსევენ და ყარაღაჩის მამასახლისი ბერიაშვილი ბერი მო-

¹ წერია: კვამლის.

გვირთმეგვია. თქვენს კაცს პურსაც ესენი მიაბარებდნენ და ტკბილსაც და თეთრ-საცა. თუ ამაში გავიმტყუნდეთ და ეს ჩვენგან მორთმეული გარიგება მოვიშალოთ, სანამდე თქვენ ცოცხალი ბძანდებოდე ეს პირობა მოვშალოთ ჯერ ვიყოთ მღთის შემცოდე, მერმე ქართველის ბატონის ბაჟარის მკვლელი! ვიყოთ და ისე მეფეს ვახტანგს კელით დავჩრომოდეთ. არის ამისი გამარიგე და მოწმე ხერხეულიძე რევაზ, ხერხეულიძე ზურაბ, რატიშვილი ოთარ², ხერხეულიძე ჯამას-პი³, გაბაშვილი ბექან ⁴, ჩვენი სახლთუხუცესი ჭაჭიაშვილი დავით, ნონიაშვილი მღვდელი იესე. მე, ხერხეულიძეს იასეს, დამიწერია და გამირიგე-ბია და მოწამეც ვარ ამისი.

 , , + + +

№ 5. 1720 წ. მარტის 23-ს. „სახლისკაცობის რიგი და წესი“. განწინილი ვახტანგ VI მიერ მუხრან-ბატონის სახლისათვის. დედანი. 116×22,2 სმ. დაწერილი სამ ერთმანეთზე გადაკერებულ თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის-ნიშნებად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნაწმარია ორ-ორი წერტილი. საბუთი თავში დაზიანებულია. რესტავრაციის დროს ნაუღოები ერთმანეთში აუთევიათ და ამჟამად საბუთის თავი დამახინჯებულია. საბუთის ეს ნაწილი რესტავრაციამდე ჩვენს მიერ აღმოჩენილი პირის მიხედვით გაემართეთ—სცსსა, ფონდი 226, № 1114.

...[მეფე]თ მეფემან და კელმწიფემან ვეხტანგ... ...[და ძე]მან ჩვენმან სასურ-ველმა... გიორგი და... შაჰნავაზ, ჩვენთან მყოფარემან ძმამან [ბატონ]მან დომენტიმ გვერთ ვიახელით [დარბაის]ელნი და მუხრანის-ბატონის ლევანისა, ერეკლესა, კოსტადილეს შვილისა და სვიმონი შვილის სახლისკაცობის რიგი და წესი ასე გაუჩინეთ და ამ რიგად იქცეოდნენ:

მუხრანის-ბატონად ლევან არის და იყო¹. მამულისა და სახლის გარიგებას კარგად ეცადოს. რომელიც მამულის შემოსაველი საქმე იყოს, სახლისკაცთაც დაჰკითხებოდეს. ბატონისაგან თუ სახელო, თუ ჯამაგირი იშოვნონ, თავთავისთავის ქონდეს. სამეხროვები ყველამ მოშალონ. თუ ვინ იცის იყოლიონ. სახასო მიწას აზნაურშვილისასა და გლეხისას ნუ მოხუნენ. ტყე რომ გაყენონ. და ან ბეთალმალი მიწა მოხან, ის არაფერია. როგორც უწინ სხვას მუხრანის-ბატონების დროს სამეხროვები სახასოში საერთოთ ყოფილიყოს, ლევანც ისრე გარიგოს და გამართოს.

პური ამდენი მოიყვანოს, რომე სახლისკაცს არ დააკლოს. თუ დააკლეს, თვითან ვაჟლონიერდეს და თუ გარდარჩეს, მუხრან-ბატონისა იყოს. ქერსაც მუხრან-ბატონი გაულონიერდეს² და ამ გზით უქმიოს. თვითო ცხენი მარიაამობისთვის ნახევარს დაუბას, ოროლი ცხენი მარიაამობისთვის გასულს დაუბას, სხვა ცხენები ღვინობისთვის ნახევარს ნახევარს დაუბას. მუხრანში მსახურ-აზნაურნიშვილი ქერს ნუ ითხოვს ნურცერთისა. რომელიც მუხრანის-ბატონისშვილი ქალაქს წამოვიდეს, მისი ცხენისას და ორის-სამის მსახურის ქერსა მუხრანის-ბატონი ქერს გაუთრიგებდეს. ლაშქარ-ნადირობაში რაც კაცი ახლდეს, ყველას უქმიოს.

ღვინო და საკლავი არ მოუვათ საყოფი, მაგრამ რაც მოუვიდოდეს, მიტელეთ მიეზარებოდეს, თავილად დაეწეროდეს. საერთოს მარჩიდა და საშუ-

¹ წერია: მკაველილი
² აქ ბექელის ადგილია დატოვებული.
³ არ იჩნევა.
⁴ ამ სიტყვების შემდეგ საბუთი დაუზიანებელია.
⁵ წერია: გაულონიერდეს.

რეულოთგან მუხრანის რაგით და შეკითხვით მოხელეები მართებულათ მოახმარდნ. თუ დაკლდეს, ან შეწყვიტა და სხვა რაგით გალონიერდნენ და ისიც ისრე დახარჯონ და რახანაც აღარც ის იყოს, თავთავისა გალონიერდნენ, მუხრანის ბატონს ვერა სთხოვენ.

ნურც აზნაურშვილისა და ნურც მსახურსა და, ნურც გლეხს ნურავინ დარბევს. მუხრანის-ბატონმაც მართებულს დანაშაულზედ დარბიოს, ქარხანაში ნიბარონ ნარბევი, საქურო, გასამყრლო, თუ რაც რაფერი მამულიდამენ მოვიდეს, სამუშაოს სამეზურის გარდასდებდეს და სხვას ქარხანაში მიიბარებდნ. ქარხანა, როგორც უწინ საერთოთ ყოფილიყოს, ისრეც ერთად გამართონ.

თეთრის მოსავალი, როგორცა თეიმურაზის უამშია იყოფდენ. ისრე ახლა გაიყონ.

აზნაურშვილისა და მსახურისა ასრე იქნას: ეს ძმანი დასდნენ, რომელიც მუხრანის-ბატონის სახლებული იყოს, მისთვის გარდაყენონ და რომელიც ერეკლეს უწინ ქლებოდეს, ის იმას იახლოს. თუ აკლდეს, მიუმატონ. რომელიც პაპუას სლებოდეს, ის ლევანის შვილს იახლოს. რაც ამოთანის ბატონობაში კოსტანტილეს სლებოდეს, ისი იმის შვილს იახლოს. რაც სვიმონის შვილს მამის იმისი ნაქსლი ჰყუანდეს, ისეც იახლოს. სხვა ახლი გამოყუანილიც ბი ყულეამ გაუშვას. თუ აკლდეს ვისმე, ძმანი შეიყარნენ, მუხრანის-ბატონიც გამოიყუანონ და იახლონ. აგრეთვე მუხრანის გამოყუანა. რომელსაც მსახურმან დაუკარგოს რამე, ის დანაჟარგი აზღვევინონ, მეტს ნუ წართმევენ. თუ სხვა რიგად აწყენინონ, სცემონ, დაბან, დარბევით ნუ დარბევენ. მამულის გაცემა, აზნაურშვილის წახდენა და გამორთმევა რისამე ერთმანერთის შეკითხვით იქმოდენ. თუ ვისმე მისცენ რამე ფეშქაში. მართებულათ ყულეას მიეცემოდენ.

მთავარეფისკოპოზის ნასყიდი გლეხები საერთოდ იყოს. მის საქონელსა და მანედ დანახარჯს ერთმანეთს ნურას ელაპარაკებინ. კონსტანტილისი და წილქნელის ნასყიდი თავთავისათვის ქონდეს. ახლა რომ ერეკლეს რატის-შვილისაგან გლეხები უყიდა, ის ერეკლეს ქონდეს; მაგრამე როგორც რატის-შვილის ყმათ მუხრანის სამსახური ექნასთ, იმას ისრე იქმოდენ.

ლაშქარ-ნადირობასა და გარეობაში მუხრანის-ბატონი იქ ბძანდება, მის ხარჯზე უნდა იყუნენ. თუ არა და სახლისკაცი გაგზავნოს, ულაყსა და ნულს გაუჭრიგებდეს.

თუ მუხრანის-ბატონი შინ არ იყოს, მოჩივირის სამართალს ერეკლე იქმოდეს, თუ რამე მოვიდოდეს, ქარხანაში მიიბარებდეს. პურს, ღვინოს, საკლავს მუხრანის-ბატონის უბართათ ნუ დახარჯავენ და ნურც გასცემენ; სამუშაოზედ დაღებდოდენ. და ნურც ოჩხარს, ნურას სათხოვარს უმუხრანის-ბატონით ნუ სთხოვენ. ნურც ულაყს და ურემს შეაწერენ. ნურც მსახურსა და გლეხს ცხენზედ ნუ შეუჯდებიან. თითო დიასახლისი, თითო მეცხვარე იყოლიონ. სხვას გლეხს ნურას მიიბარებენ. საქორწილო ვისთენაც შეაწერონ, მისი არის. სხვა ჭამის ხარჯი მუხრანის-ბატონმან უნდა ქნას.

გლეხსა, რომელიც აყრილი სხვაგან დასახლებულიყოს, ისეც თავის ალაგს მიიყუანონ. დაეთისაგან და ქაიხოსროსაგან მუხრანის-ბატონს რომე გლეხებო უყიდა უმამულოდ; ისეც დახსნევიონ.

1 სწვრივა: ვიმონის.

სახელობი: ვარჯანს ისევ სარკინეთის მოურობა ეჭიროს. წილკნისა დეკანოზს ქონდეს, ნუ მოუშლიან. სხვები, ვის როგორ ეჭიროს, ისრევ, ქონდეს. კელმწიფის სამასპინძლო რომ შეაწერონ, რაც მორჩეს, ქარხანაში მიიბარონ.

ეს სამეხროებე რომ მოშალონ, მუხრანში ნუ ხუნენ, ნურც საკათალიკო-ზოში. ამიტომ, რომე ამათი სახნავი კათალიკოზის მამული არის. თუ იქ ხვხას არ მოიშლიან, ისევ იქნების.

ქარხანა, რათგან უფროსი არის, მუხრან-ბატონმან სადაც უნდა, გამართოს. სტუმარს, ვისიც უნდა იყოს, ორს დღეს მუხრანი-ბატონი დახუდეს.

ვისაც უწინდღეს შენაცოდარს მსახურს-აზნაურიშვილს პაპუა უჩივის; ჩვენთან ილაპარაკოს.

აყარზედ ცხენს, ურემს მუხრან-ბატონს სთხოვდენ¹; ის შეაწერდეს. ვისთვისაც ერეკლეს მიეცეს რამე, ამათაც დაბეჭდინონ, მართებულად ფეშქაში მიართვან.

ჭაპურს ვასიტაშვილსა და გუგულას-შვილსა მამული ისრევ პატრონებშა დასხნევირონ, ერეკლე ნუ დაიჭერს. ვარდისუბანს რომ წისქვილი უყვლია, პატრონს ფასი გამოართვან და წისქვილი დანებონ.

აყრილის კაცის თავის აღავს მიყუანა² რომ დაეწერეთ, იმას ან. თავისი მამული მისცენ და ან სხვის მამულით არჩინონ.

რახან ლევან შეიძლოს, ამ მმათ ოდენი ამაზე იყიდოს. მთავარეპისკოპოსს ნასყიდს ბავას გარდაის, სხვა მისი ნასყიდები საერთო არის.

ახალი გათარხნებული კაცები: ძმანი შეიყარენ, რომელიც არა სჯობდეს მოშალონ. თუ არ მოშალონ, ვისაც არ დაებეჭდოს, ანლა დაბეჭდინონ. მართებულად საბეჭდავი მიართვან.

რაც პურის ვალი მართებსთ, თუ უნდოდესთ სამეხროებების მოსავალი მუხრანის-ბატონს მისცენ და იმან გარდიხალოს, თუ არადა ისიც იმათა ქონდესთ და ვალიც იმათ გარდიხალონ. ნასყიდმან კაცებმან იმ მამულს სამსახურები ისრევ ქნან.

პაპუას რომე დიასახლისი ყოლებია, მამა და შვილი, ისევ პაპუას შვილს ჰყუანდეს. სადაც სახლებულყოს, იქ წაიყუანოს.

ზურისა და ხოდაბუნის მუშას გარდაისადა, ერთს კვირას შემოდგომაზედ და ერთს კვირას გაზაფხულზედა მუხრანს მუშას შეაწერდენ. გაიყოფდენ.—ორი წილი მუხრანის ბატონმან აშუშაოს და თითო მმათ აშუშაოს.

მამისა და დედის, ძმისა და დის საქონელზედ ყუელანი რომ ლაპარაკობდეს, ერთმანეთს ედავებოდენ, გავსინჯეთ და სალაპარაკო არა იყო რა; ჩავატარეთ. კელი არა აქუსთ.

ლევანს, რასაც დანახარჯს თერთსა ედავებოდენ, ნუღარასა სთხოვენ. კიდევ ლევანს კახურის ცხურის დანახარჯს რომ ელაპარაკებოდენ, ის ცხვარი ლევანს ჰყვანდეს, ლევანს მიეცეს.

ყოველს წელიწადს ორმოცს კოდს ბურსა, ოცდაათს კოკას ტკბილსა საერთოდ დამან ბატონს ჩვენს რძალს კონსტანტილეს დედას მიართმევდენ.

მარტის კვ, ქორონიქონის უშ.

სამეხროებების მოშლა რომე ზევით დაგვიწერია, თუ არ მოშალონ, ნურც, მუხრანშია და ნურც კათალიკოზის მამულშია ნუ მოხუნენ. ამიტომ, რომე ამათ

¹ წერია: სთხოვე-

² წერია: მიყუან.

სახსნავი ქათალიკოზის მამულია. თუ იქ ხუნას არ მოიშლიან, ისრევ იქნების ვაზ-ტანგ¹.

№ 6. 1723 წ. მაისის 28-ს. სასაბლსკაცო პირობის წიგნი მიცემული ვახტანგ ამილახვარიშვილის მიერ ბეჟან ამილახვარიშვილისადმი. დედანი. 33,5x13 სმ. დაწერილია თეთრ ქალაღზე მხედრული ხელით. თავნაკლული. განკვეთილობის ნიშნად ნახმარია თითო ან ორ-ორი წერტილი—საქ. მუხ., ფ. AII № 711.

...ვახტანგ ქველად ბიძაშვილმა ჩემა ედიშერ და ძმა ჩემა ვიემა და ამირან-
[ლომ] და სთანასემ და შევილმა ჩემა ავთანდილ და გიო [რგომ] და მოძავალ
თა სახლისა ჩემისათა თქვენ, ბიძაშვილსა ჩვენსა ბოქაულთუხუცეს ბეჟანს და
შვილსა შენსა თეიმურაზსა, ბარამსა და თევდორესა და მოძავალთა სახლისა
თქვენისათა ასე და ამა პირსა ზედა ვიყნეთ დღეს და დღეის იქით თქვენი კა-
[რგის] მდომნი. ღვთითა და კაცითა რაც კარგი მოგვევლინებოდეს, იმის მცდელნი
ვიყნეთ. არც თქვენსა სვეა სახლისკაცი ვირჩიოთ, მტერზე მტერი ვიყნეთ,
მოყვარებე მოყვარე. რომელმაც სახლის კაცმა თქვენზე ავიც ჩხუ-
ბი მოინდომოს, ჩვეინი თავი იმას სასიკვდილოთ არ დავარიდოთ და არც საძიხუ-
ზო საქმე არა მოვინდომოთ. ვინ იცის, ჩვენის სახლის უფროსობა მოგვეცეს,
თქვენი შუკითხავი საქმე არა ვქნა რა. რომელიც მამული და სახელი ჩვენგან
გაციეს, იმის მართებული ფეშქაში არ დაგაკლდეს. რაც სამილახვარიდამ გა-
მოვიდეს საკლავი, პური ან ღვინო, ყველა მისის მართებულით არცთი დაგაქ-
ლოთ. სამართიიდან ბრინჯისა და ხავისაც წილი? გარჯინოთ. თუ ბატონთან წა-
ხვიდეთ, ნუზლის საქმე ჩვენ ვაგირგოთ. ბეშუთს კვიწინაძის მამულიც და ცი-
ცინაშვილიც მოგცე. ექსი მსახურიც მოგცე. ბეშუთის მოურაობა ვისაც? შენ ვინ-
და მიეც, რომელიც თქვენი ერთგული ყმა მიგაჩნდეს, ჩვენც მართებულად მი-
ვიჩინოთ და მწყალობელნი ვიყნეთ. მოგციეშია ამისად თავდებად [ქმერი]თი
დაუსაბამო და ყოფელნი მისი წმინდანი. დაიწერა ფიცი და პირი თვესა მაისსა
ოცდარუასა, ქ[რონიკ]ს[ონ]ს უია⁴.

□⁵ ედიშერ⁶, ჩემა⁷

№ 7. 1735 წ. „მშობისა და ერთობის“ წიგნი, მიცემული ამირინდო [ამილახვარის]
და მისი ძმის ათანასე მროველის მიერ თავისი სახლისკაცებისადმი. დედანი. დაბ-
ანებული: საბუთის თავში მარჯვენა კუთხე მოხუცულია. 37x21 სმ დაწერილი თეთრ
ქალაღზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნებად ყოველი სიტყვის შემდეგ
ნახმარია ორ-ორი წერტილი—საქ. მუხ., № 2139 Hd.

ქ. ესე მშობისა და ერთობის წიგნი და პირი მოგარტვიით ჩვენ ამირინდომ და
ძმამან ჩვენმან მროელმა ათანასემ თქვენ ამილახვარის⁸ ძმასა თქვენსა იოთამს,
ბიძაშვილსა თქვენსა იასეს, დემეტრესა და ბარქიმს⁹;—ასე რომე რვეანშივილმა
ოთარმა და ბეჟანიშვილებმა უდანაშაულოთ ჩვენნი წაქცენა მოინდომეს, არავ-
ვის ერისთავი ბარქიმ და ამირეჯიბი ალიყულიბეგ მოიქმარეს; ხანათა გვაბეზ-
ღეს დაუნაშავებლათ. ამილახვრობაც ოთარმა იმოვნა. ჩვენი და თქვენი და-
კარგვა და დაქოცა მოინდომეს. ვამოცალენით, რაც რამ ან სათავისთათ ან სა-

¹ ხეულად. საბუთის ზურგზე გადაკრებულ ადგილებზე არის ვახტანგის ასეთივე ორი ხელრთვა.

² სტრიქონს ხედავანა ჩამატებული სხვა ხელით და სხვა მელნით.

³ წერია: ვისაც.

⁴ დედანიში: უია, რაც ჩვენ მექანიკურ შეცდომად მიგვაჩნია.

⁵ ვახტანგი.

⁶ ხეულად.

⁷ მონა მღვთისა ამილახვარიშვილი ამირინდო

საბუთის ზურგზე სხვა ხელით: ეს წიგნი ერთ მანეთში სახლისკაცთ წიგნის მიცემა ციცი.

⁸ ამ ორი სიტყვის ადგილი მოხუცულია.

ერთო ჩვენი წილი დაახელეს. აიკლეს, დაარბიეს. ვინც გამოასწრა, მამული და ყმა გაუშვეს. ჩვენთან მოვიდნენ ჩვენი მსახურ-აზნაურშვილი. ჩვენ უწინაც ერთნი ვიყავით და ახლაც ეს პირობა დავდევით ჩვენ, ერთმანეთს არ უმტყუნოთ, ერთნი ვიყვნეთ ამ საქმეზე. ზიანი და სარგებელი ერთი იყოს, ვინც გვინდომოს ერთად ვინდომოთ, ვინც არ გვინდომოს და მტერი იყოს, ჩვენც იმას ერთად უმტეროთ. რომელმაც ბატონმა ერთსა წყალობა გვიყოს, მეორესაც უშოვნოთ, ერთმანერთი გამოვიტანოთ, თუ რამ გვექონდეს ერთმანერთისაგან არა გეშურდეს. ვინც მოვკვდეთ, ერთმანერთი დავმარბოთ, ვინც ცოცხალი დარჩეს, იმას მოუაროს. ვინც თქვენ არ ვინდომოს, ჩვენ ის კაცი არ ვინდომოთ. რევაზ რომ ციხეში მოუტდა და დაიჭირეს, იმისიც როგორც ვამჩობინოთ, ისე ვქნათ. თუ კიდევ ამისგან უფრო ჩვენი წაქედნა მონდომეს, ჩვენმა სახლისკაცებმა: ჩვენც ერთად უმტეროთ—ეს პირი და ფიცი დავგიდვია. ვინც ამაში იმტყუნოს, მასამც რისხვაჲს მამა, ძე და სული წმინდა, დაუსაბამო ღმერთი და ყოვლინ მისნი წმინდანი და ორსაც სოფელსამც დაიკარგებოს. არიან ამისი მოწამენი ჩვენი სალთხუეცისი: შიომში მოძღვარი, წინამძღვარი მელქიზედვე ჩიკოტიძე, ამირან ქარუმძიძე, თამაზა, ქარუმ და ბესარიონ, დემეტრე ღაზნელი, ზურაბ ლიბარტიშვილი, ბეჟან, სულ ჩვენი მსახური და აზნაურშვილი.

მე, დავითს, დამიწერია და მოწამეცა ვარ. დაიწერა ქორონიქსონს უკგ.

მე, ამირინდოს, ამის ყაბული მაქს

№ 8. 1746 წ. ივლისის 25-ს. საუფლისწულოს გარიგების წიგნი საყაფლანშივე. ლომი. პირი. გადაწერილი XIX ს-ში მხედრული ხელით—სცსა, ფონდი 229; დავთარი 2, № 117.

ჩვენ, ერთობით: ორბელისშვილებმა, ჩვენი ძმობა? ასე გავარიგეთ და გავრამდის ასე ამ პირობით შევრიგდით, რომ რაც ძველთაგან საერთო შაპული გვექონდა, სახასოებსავით მოვირიგეთ და ამ რიგით ვაიყავით. რაც სახემწიფო ხარჯი და სათხოვარი გვეწეროს, ამ ბარათის პირით ვაძლიოთ. სანამდის სასულმწიფო ხარჯი გვეთხოვბოდეს, ამაზედ ვიდგნეთ.

ერთს წილად ერგო:

ქვემო ვარდისუბანი, იქავ ზეარი,

სოფელი ხული,

სოფელი ქვემო მიჯა, იქავ სამეხრაო,

თაგუთი ხანდამაშვილებით, იქავ სამეხრაო.

სოფელი ძველი დმანისი, იქავ სამეხრაო,

სოფელი ყადრიყული,

სოფელი მუსეფრიანი,

სოფელი გატეხილისაყდარი,

სოფელი ლორაშენი,

სოფელი ბაზაური.

დმანის: ციხისა, ღუქნებისა, მსახლობელის კაცისა, მიწისა; წიკქვილაჲა, ბაღისა, ყოვლისფერის მეოთხელი.

¹ ამირინდო.

² აქ პირის გადამღები უჩვენებს ბეკდის ადგილს. ჩვენ გადავვაქვს დანარჩენ ბეკდებთან ერთად.

ფიტარეთს¹: ციხისა, მსახლობელის კაცისა, მიწისა და მამულის, ყოლისფერის მეოთხედო.

ტანძას: სოფლისა მსახლობელის კაცისა, მიწისა, ყოლისფერის მეოთხედო. აღბაბლუს: მსახლობელის თათრის, მიწისა, სოფლისა, ყოვლისფერის მეოთხედო.

აზნაურშვილები ჩაჩიკაშვილებისა დღეს რისაც მქონებელნი არიან: სოფლებისა, მამულით, ყოვლისფერის მეოთხედით.

აზნაურიშვილი მკელისშვილები (sic) თავისი ყმით და მამულით. ნასყიდი შუა-ბოლნის ზერისა აქელაშვილებისა ქვემო ბოლნის ზერის მეოთხედით.

სოფელი სესაყარი (sic) მურვანშვილებით თავისის ნასყიდით და რისაც მქონებელი იყოს.

ადგილი ბეჭდისა	ადგილი ბეჭდისა	ადგილი ბეჭდისა	ადგილი ბეჭდისა
ადგილი ბეჭდისა	ადგილი ბეჭდისა	ადგილი ბეჭდისა	ადგილი ბეჭდისა ²

ჩვენ, მეფე თეიმურაზს, ეს ორბელსშვილების გარიგება ასე დაგვიმტკიცებია: სანამდინ ზემწიფის სათხოვარი იყოს, მანამდინ ამ გარიგებაზე იდგნენ და ან როგორც თითონ პირობის წიგნი დაედვასთ, იმ პირობაზედ ნუ გარდავლენ.

შკათათვის კე,ქორონიქონის ულდ.

ადგილი
ბეჭდისა³

№ 9. 1746 წ. საუფლისწულოს გარიგების წიგნი საყაყლანიშვილთში. პირი, გადაწერილი XIX ს-ში მხედრული ხელით, მოთავსებულია ყაფლანიშვილების საბუთთა პირების კრებულში—საქ. მუზ., H 2511/19.

ქორონიქონის ულდ.

ქ. ჩვენ, ერთობით ორბელის-შვილებმა, ჩვენი ძმობა ასე გავაოვიეთ და გაცრამდის ასე ამ პირობით შევირიდეთ, რომ რაც ძველთაგან საერთო მამულ გექონდა, სახასოებსავეთ მოვირიდეთ და ამ რიგით გავიყაჩით. რაც საჭელსწიფო ხარჯი და სათხოვარი გვეწეროს, ამ ბარათის პირით ვაძლიოთ. სანამდის საჭელსწიფო ხარჯი გვეთხოვებოდეს ამ გარიგებაზე ვიდგეთ.

ქ. ერთწილად ერგო მდივანბეგის-შვილებს:

სოფელი ქ. ზემო ვარდისუბანი ავთანდილაშვილებით,

სოფელი ქ. ტაშირზედ წითელკლესია აღზიბუქით,

სოფელი ქ. ქარტაკი, იქვე სამეხრალო

ქ. ჯის სოფელი კიპრუქი,

ქ. სოფელი წყნეთა,

¹ წერია: ფიტარეთის.

² ეს ბეჭედი მოთავსებულია ერთი წინადადებით ზემოთ, რაც პირის გადამღების შეცდომად მიმანია.

³ მინაწერი: ასლთან თანასწორ არის სოვეტნიკი თ[ავად]ი დიმიტრი თარხანავი.

- ქ. სოფელი ქრცხილა, იქვე სამეხრალო,
 ქ. თაფანს ბადუჩაშვილი,
 ქ. დმაწის. ციხისა, დუქნებისა, ბაღისა, წისქვილისა, მიწისა, მსახლობელის
 კაცისა, ყოვლისფრის მეოთხელი.
 ქ. ფიტარეთს: ციხისა, მსახლობელის კაცისა, მიწისა, მამულისა, ყოვლის-
 ფრის მეოთხელი.
 ქ. ტანძას: სოფლისა, მსახლობელის კაცისა, მიწისა, ყოვლისფრის მეოთხელი
 ქ. აღბაბლოს: მსახლობელის თაჯრისა, სოფლისა, მიწისა, ყოვლისფრისა
 მეოთხელი.
 ქ. აზნაურშვილები ჩაჩიკაშვილებისა დღეს რისაც მქონებულნი არიან: სოფ-
 ლებისა, მამულისა, ყოვლისფრის მეოთხელი.
 ქ. აზნაურშვილი დორათაშვილი თავისის ყმითა და მამულით.
 ქ. ნასყიდი შუა ბოლნის ზვრისა აქელაშვილებისა³, ქვემო ბოლნის ზვრის
 მეოთხელი.

ბეჭედი	ბეჭედი	ბეჭედი	ბეჭედი	ბეჭედი	ბეჭედი	ბეჭედი
--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------

№ 10. 17-9 წ. მარტის 15-ს. პირობის წყინი, მიცემული ამირანდო ამილახორის
 მიერ თავისი ბიძაშვილების დიმიტრის, რევაზის, იესეს, ნიკოლოზისა და თეიმურა-
 ზისადმი. დედანი. 40×16 სმ. დაწერილი თეთრ ქალაღებზე მხედრული ხელით. გან-
 ყვითლობის ნიშნებად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახშირია ორ-ორი წერტილი—
 საქ. მუზ., № 1365 Ad.

ქ. ესე წიგნი მოგართვი მე, ბატონმა ამილახორმა ამირანდომ, თქვენ, ჩემს¹
 ბიძაშვილებს დიმიტრის, რევაზს, იესეს, ნიკ[ოლო]ზ[ს] და თეიმურაზს;—ასე
 რომე თქვენ მობძანდით და პირობა დასდევით, რომ მე უფროსი უნდა ვიყო და
 თქვენ უმცროსნი. რასან უჩემით აღარასა იქით და არც არას მამულში დაშავებთ,
 მეც ეს პირობა დამიდვია:

რაც სამილახვაროში ან პური, ან საყლაგი, ან თეთრი გამოვიდოდეს, ორა
 წილი მე უნდა ავიღო და ერთი წილი დიმიტრის უნდა მივსცე და ერთი წილი
 რევაზს უნდა მივსცე და ერთი წილი თეიმურაზს მივსცე. თუ ამაში გაგიბტყუ-
 დე და თქვენი წილი დავაკლო, ჯერ ვიყო ღმრქთის შემცოლდე და მერმე მეფის თე-
 იმურაზისა და მეფის ერეკლეს შემცოლდე და ბატონის წმინდის პატრიარქისაგან შე-
 ჩვენებული. ამას გარდა, ან მამულზედ, ამ მსახურ-აზნაურშვილებზედ რაც სალაპა-
 რაკო გქონდეს, ვილაპარაკოთ და მართებულათ გავრიგდეთ. საუფლისწულო-
 ში სახასო კაცი ნუ დადგება, თუ სადმე იყოს და აყვაროთ და თავის ალაგს და-
 ვაყენოთ. და როგორც რომ თქვენ ჩემს მორჩილებასა იქით, ისე მე უთქვენოთ
 არც საკელო გავსცე² და არცავინ წავგანდინო თქვენს შეუკითხავად. თუ არა
 ლაშქარსა და ან ბატონთან ნუხლი წავიღოთ, ამის უარს ვერ გვეტყვის ჩვენი
 ყმანი. ამას გარდა, ვერც გასასყიდელი პური წავიდეს სახასოს ურმითა და სხვა-

¹ წერია: ფიტარეთს.

² წერია: აღბაბლოს.

³ წერია: აქელაშვილებისა.

⁴ განმეორებულია.

⁵ წერია: და ვცართოთ.

⁶ შემდეგ წაშლილია ორი სიტყვა.

რივთ სადაც ჩვენი მოსავალი პური სოფლებში მოვიდეს, ის კი უნდა მოგვიტანონ ჩვენს სასახლეში.

ქორონიქონს ულს, თვესა მარტსა იე გასულს. დაიწერა კელითა ნიკოლოზ დეკანოზისათა

ამოაზე ამავე ხელით:

ქ. ამისი დამსწრე და გამრიგე ბატონი სამთავნელი ბენეკტიტი².

№ 41. 1749 წ. მაისის 7-ს. სახლის რიგი. გაჩენილი თეიმურაზ II-ის მიერ ორბელიშვილებისათვის. პირი, გაკაწერილი XIX საუკუნის დასაწყისში მხედრული ხელით — სცსა, ფონდი 229, დავთარი 10, № 187.

წყალობითა ღმრთისათა ჩვენ, ზეგარდმოსა კურთხევით გერგვინოსანქარ ცხებულმან მეფეთ-მეფემან პატრონმან თეიმურაზ, ოდეს სამეფოთა ჩვენთათვის თავი დაედევით და სიკვდილსა და განსაცდელსა არ მივერიდეთ, მრავლად ცდითა და ფრიადის შრომით მრავალნი საქმელონი³ სახელმწიფო მოხარკეობანი⁴ საქართველოსანი აღზოცეთ ძლიარებითა ღმრთისათა სამეფოდ ჩვენდავე მოვაწიენით, მაშინ ჭრჩინებითა სასურველისა ძისა ჩვენისა, კახთა მეფისა პატრონის ერეკლესათა და ყოვლად სანატრელისა საქართველოს პატრიარქის მეფის ძის ანტონისათა, მოუწოდეთ ქართველთა და კახთ ჩინებულთა თავადთა. სამეფოანი ჩვენი ძველსავე წესსა ზედან დავადგინეთ და ვიხილეთ ორბელიანთ განთვისებით განკერძოებანი და მათთა მამა-პაპათა ვანწესებთა შეცვლებანი და ესე არა ვინებეთ. გამოვიძიეთ, ვითა ძველთაგანვე მათი სახლის რიგი ყოფილიყო, ჩვენც მასვე წესსა ზედან დავამტკიცეთ. ჩვენი სიძე, ექიკალაშაძორბელიანი დიმიტრი, თავისი სახლისკაცების მყოფელობით ამათ უფროსად, სახლის ბატონათ, დავადგინეთ. ამ წესით სახლისკაცი უფროსი; მორჩილი და სიტყვის ვამტონენი იყვნენ. მამულში ამის შეუქითხავათ ნურას იქმონენ. თუ უფროსის ნება არ იყოს, ნურც არას დახარჯავენ, ნურც კაცს დარბევენ. რომელიც სახლისკაცი მამულში უარშიობას დაიწყებებს და გლენს უსამართლოს უზამს, უფროსი დაუშლიდეს და ნუ აქნეინებს. თუ ჩვენ მოგვსენდა, ჩვენც დიდათ უწყენთ. ვინც უფროსისაგან მამულში დაყენებული მოხელე იდგეს, რაც საერთო მამული ქონდეს მთისა ან ბარისა, შენი თუ უშენი, ამაში რაც გამოსავალი და საბატონო ბეგარი იყოს მიწისა, საქონლისა თუ კაცისა, ყოველისფერისაგან განწესებულს აიღებდეს. ამისგან ორს წილს უფროსი დახარჯვდეს და თითოს წილს სხვა ძმათა შეიღებს მისცემდეს. რაც საერთოს მამულიდამ შემოსავალი იყოს, უფროსი მართებულად და რიგიან მოიციონავდეს, სახლისკაცებს თავთათვის წილს ნუ დაკლებს, როგორც ძველადგან. გარიგებული ქონიათ, ყველას აგრევე მისცემდეს. სათემო ხოდაბუნებს უფროსი მოახუნეინებდეს, აგრეთვე საერთოს ზერებ: შეამუშავებინებდეს და რაც ამისი მოსავალი მოვიდოდეს, ესეც უნდა გაყოფოდეს და სახლისკაცებს წილს მისცემდეს. რადგან უფროსი ერთს წილს მეტს აიღებს, სახლისკაცების ღზინსა და კირში გაირჯებოდეს და ყო-

¹ ქე შენ გესავე მებრძოლი გ. ამირინდო.

² სათაურის მაგიერ ასეთი მინაწერი აქვს: ესეც ვრთმანეთის სახლისკაცების წიგნისა მოცემულ[ობა?].

³ წერია: საძღვინი.

⁴ წერია: მობრაკეობანი.

ველს ბედნიერ დღეს მასპინძლობას ვარდისდიდეს. რაც საერთოს მამულის მოხელობა იყოს, ისიც ზუთათ გაიყონ. მსახურ-აზნაურშვილი ვის როგორ ზღებოდესთ, ისევე ძველის წესითა და მამა-ბიძათ რიგით იახლონ, ერთმანერთს ნურავინ შექცილება, ყველას თავთავისი დანებდეს. გლეხი საცა ძველთაგან სახლებულა, იქივე დასახლდეს. საერთო გლეხი უფროსმან მოიკათოსო, ვისაც ესახლოს, ისევე აყაროს, თავის სამკვიდროზე დასახლოს. ვარევე რომელსაც სახლისკაცს საუფლისწულო სოფლის გლეხი ესახლოს, ისევე თავის ბატონს დანებობ. ერთმანეთს საუფლისწულოს გლეხს ნუ შექცილებიან. თავთავის გლეხს დასჯერდნენ. რომელმაც საერთო გლეხმა ანუ საუფლისწულოსამა საცა მოხნას, იმ მიწისა და სოფლის ბატონს მისცემდეს. სამეხრეოები ვითაც ძველთაგან ყოველს ორბელისშვილს ქონიათ, თავთავისთვის სჭერიათ, ისევე დაიჭირონ და თუ მეზრე აკლდეს ვისმე, უფროსმა გაუჩიოს. ვინც სამეხრეოს მიწაში მოხნას, დალა სამეხრეოს ბატონს მისცეს, საწილოდ ნუ ჩავდებენ. რაც საერთოს მამულში ციხე იყოს, უფროსის ხელდებული იყოს. თუ რამ შემოსავალი შემოვა რაზე ამ ციხეზიდან, ისიც სამო იქნება და უფროსი იმის წილს ვერ დაკლებს. მაგრამ, რადგან უფროსი სახლის ბატონი არის, ციხეები უფროს უნდა ებაროს. სახლისკაცი უფროსის მორჩილებითა და სიტყვით მამულის მოვლაზე, ძტრისა და მოყვრის პასუხის მიცემაზე ბეჯითი იყვნენ და წინააღმდეგ ნუ ექმნებოდას. აგრევე უფროსი მამულსა და ოჯახის საქმეს სახლისკაცების შეკითხვით განაგებდეს. საუფლისწულო სოფლები ვის როგორ სჭერია მამა-პაპათ განწესებით, იმავე წესითა და რიგით ეჭიროსთ. საუფლისწულოში უფროსი ნურც ისაულს შეგზავნის და ნურც სამართალსა იქს.

დაიწერა მეფეობის ჩვენისასა მაისის ზ. ქორონიკონსა ულზ, კელითა კარბისა ჩვენისა მდივანმწიგნობრის თუმანისშვილის გორჯასპისათა.

ადგილი ბეჭდისა	ადგილი ბეჭდისა
-------------------	-------------------

ჩვენ, მალალთა მეფეთა შარავანდედი საქართველოს ქათალიკოზი-პატრიარქი მეფის ძე ანტონი, ორბელიანთა სახლისა ვარეგებასა მეფეთაგან ჩვენიცა ვამტკიცებთ. ჩლმთ. კათალიკოზი ანტონი!

№ 12. 1749 წ. მაისის 11-ს. სახლისკაცობის როგის წაგნი ორბელიშვილებისა. პირი, გადაწერილი XIX საუკ. დასაწყისში მხედრული ხელით—სცსსა, ფონდი 229. დავთარი 10, № 182.

ნებითა და შეწყენითა ღეთისათა ესე ქობისა და ჰირობის წიგნი მოგაროვით ჩვენ, ორბელიანთ სარდალმა რევაზ, დივანბეგმა იოვანემ, ვახტანგ, თვანგ-ჩიაღსმა ზაალ და ერთობლად თქვენმა სახლისკაცებმა თქვენ, ჩვენს ძმას ემოკალასამაშ-ელიალას ბატონს დიმიტრის —ასე რომე ბატონის ბრძანებით და ჩვენის ნებაყოფლობით გამოგარჩიეთ ჩვენის სახლისა და მამულის უფროსათა და ბატონათ დაგადგინეთ. როგორათაც ჩვენის მამა-პაპათ დროს უფროს-შპტროსობა ყოფილა, შენც ისე გვიუფროსო და ჩვენც ისე გიუმტროსოთ. ვითაც ოჯახში უფროსი გარჯილიყოს, შენც იმ რიგად მოგვიარო და ჩვენც ამ წესით გიუმტროსოთ, რომ შენი მორჩილნი და სიტყვის გამგონნი ვიყვნეთ. რაც ოჯახისა და მამულის შემატეგისა და მოვლისათვის დაგვაბატყო, უარი არ მოგახსენ-

1 მინაწერი: ასლთან თანაწარაი არის, სოფეტნიკი დიმიტრი თარზანოვი.
ასლი დოკუმენტი მივიღე თ. დიმიტრი ორბელიანიოვი.
2 წერია: ვინც.

ნით და ჩვენი თავი გარჯისათვის არ დავზოგოთ. შენი უნებური და წინააღმდეგო მამულში არა ექნათ რა. რომელმაც მამულში უარშიობა დავიწყით, გლეხს უსამართლო და ძალა უყოთ, ან შესს უკითხავათ მამულში დავხარჯოთ რამე, ან რომელიც ბედნიერის მეფებისაგან ნაბოძებს განაჩენში გვიწერია, ვინც ბანებებს გარდახდეს, ერთობით ნურც ჩვენ ვიყაბულებთ და ბატონსაც დავატრუქსინოთ. რაც საორბელიშვილოს კაცი იყოს ახნაურშვილი, მსახური თუ გლეხი საერთოსი და საუფლისწულოსი, ყველა აგაყრევინოთ, დმანის ციხეში დაყენო, ყველამ ჩვენი კაცი იქილამ ვიმსახუროთ. სანამდინ არეულობა იყოს, იქ იყუნენ და რომელმაც შევიძლოთ, დმანის ხევში სიმაგრე გავაყეთოთ, იმ ადგილის გლეხი გავიყვანოთ და იმ სიმაგრეში დავაყენოთ. რაც ჩვენგან შეიძლებოდეს ძმობას და ერთობას ვეკადნეთ. მერზე ჩვენ სამთავ ძმის შვილებს რადგან საერთოდამ შემატებულნი სოფლები საუფლისწულოდ ვევიჭირა, თქვენ ძმობაში თავს სარდლის შვილებს ვაკლდათ, ამის სამუქვით საერთოდამ მანაკერტი დავიდევით და საუფლისწულო მოვეცით.

დაიწერა მისის ია, ქორონიქონის ულზ.

ადგილი ბეჭდისა	ადგილი ბეჭდისა	ადგილი ბეჭდისა	ადგილი ბეჭდისა
ადგილი ბეჭდისა	ადგილი ბეჭდისა	ადგილი ბეჭდისა	ადგილი ბეჭდისა

№ 13. 1754 წ. თებერვლის 10-ს. ბრძანება თეიმურაზ II-ისა ამილახვრინათ დმიდ დვანი. 17,8×15,9 სმ. დაწერილი თეთრ ქალაღზე მხედრული ხელით. განკვეთილის ნიშნებად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახშირია ორ-ორი წერტილი—საქ. მუზ., № 8590 Hd.

ქ. ჩვენი ბძანება არის, ამილახორის-შვილის რევაზის პაპისათვის რომ თავისის სახლისკაცებისაგან საუფლისწულოთ სოფლები მიუტყიათ, მაშინ ხუთი თუმანი ამათის საერთოს ბაყილამ საუფლისწულოზე დაუდვიათ. ეს ხუთი თუმანი ბაყილამ უნდა მიეცემოდეს. ბატონის ოქმშიაც ეწერა და რევაზ ამას ბაყილამ უნდა აიღებდეს თავის სახლისკაცებისაგან.

თებერვლის ი, ქორონიქონის ულზ

№ 14. 1754 წ. ივნისის 15-ს. განაჩენი ამილახვრინათ მამულების თაობაზე. დვანი. 123×22 სმ. დაწერილი ორ ერთმანეთზე გადაკრულ თეთრ ქალაღზე მხედრული ხელით. განკვეთილობას ნიშნებად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახშირია ორ-ორი წერტილი—საქ. მუზ., № 2532 Qd

ქ. ამილახორი ამირინდო და ამის ბიძაშვილები იესე, რევაზ და თეიმურაზ თავის ბიძაშვილებს დემეტრესა და დათუას მამულზედ ელაპარაკებოდნენ, მლქეთივ ცხებულს საქართველოს ბატონს მეფეს თეიმურაზთან და ძესა მისს კახთ მეფეს ერეკლესთან და საქართველოს ბატონაქს მეფეს ძის ანტონისთა ჩვიოდნენ. ამათი სამართალი ჩვენ გვიბძანეს ციცის-შვილს სარდალს აღუქან-

¹ წერია: სამუქვით.
² მინაწერი: ასლთან თანასწორ არის სოვეტნიკი თ. დიმიტრი თარხანოვი. ასლი დოკუმენტი მივიღე თ. დიმიტრი ორბელიანოვი.
³ ჟღერს [ადგილი] მიერ მეფედ ცხებული თეიმურაზის დამტკიცებული.
 საბუთის ხურგზე სათაური, სხვა ხელით: ქ. ბაქისა.
⁴ ჯერ დაუწერიათ: საჩივარი, მერე: სამართალი.

დრეს, აბაშიძეს პატას, სარდლის-შვილს ფარსადანს და ეფისკოპოსს სამთავ-
ნელს ბენეტიტეს. ჩვენ დავსხედით და ამათი საჩივარი გავმინჯეთ და ასე გავა-
რიგეთ.

ჭალაქის სასახლეზედ ასე მოვარიგეთ: ღიმიტრის მამის აშენებულს სახ-
ლებს გარდა დარჩა ვეზირი რომ იდგა ის სახლები ძველი, გიორგის ამოტახი-
ლის კედლის სწორათ კედელი უნდა გავლონ, რასაც ის კუთხე გატანს წორეთ
(sic), ამავე ვეზირის სახლს იქით ერთი სახლი, ბაცი და ძველი სახლები, ყვე-
ლას ამილახორის-შვილებს დარჩა. ამაში დემეტრეს ხელი არ აქვს. იმას იქით
ბაღი და ახალი აშენებული სახლები დემეტრესა დარჩა. სხვას ამილახორის-შვი-
ლებს ამასთან ხელი არ აქვთ. ალაყაფის კარი საერთო არის. ამ ალაყაფის გარეო
კართან სასახლე რომ აქვთ, რაც გიორგის და სალთხუტეს უყიდნიათ, ის დემეტ-
რესი და დათუასი არის. და ამ ნასყიდობას გარდა საჩინბო რომ დგას, ის ალაყა-
საერთო არის. კალატოზი და ხურო მიყვანონ, იმათ დასაქვანონ. როგორც იმათ
დასაქვასო ნაშენობა, ერთი წილი დემეტრემ უნდა ჩაიგდოს და სამი წილი ამა-
რინდო ამილახორმა თავის სახლისკაცებით. დემეტრეს დასი უნდა მისცენ და სა-
ჩინბო საერთო იქნება. დიდებულს რომ ბანგუას ვენახი დაუხსნია, საერთოს გლე-
ხისა არის. სანამდინ ცოცხალი იყოს, ის ვენახი ბანგუას უნდა ეკუთვნოდეს და მას
უკან საერთოთ უნდა დაიდვას. რევაზზედ ზილფიყარას-შვილი და მანისა-შვილი
საერთო არის. მეჯვრის-ხეცს ჩორჩოტაძე თავისის მამულით დემეტრესი არის.
კასპს ვენახი დემეტრეს დარჩა. კასპს ბაღი რევაზს დარჩა. ვენახი რომ აქვს რე-
ვაზს, ის ვენახი საერთო არის. კასპს რომ იყეს ვენახი აქვს, ისიც საერთო არის.
თეიმურაზს რომ ვენახი უჭირამს კასპს, ისც საერთო არის. კარბს რაც ტარის-
შვილის იყეს მამული უჭირამს, საერთო არის. ტერის-შვილის მამული საერთო
არის. წუჭრიაშვილი ტარიალა კაცი დემეტრესი არის და მამული საერთო არის.
სეიმონას-სოფელი, შაისულანი, ზეველეთი დემეტრესს საუფლისწუ-
ლო იყო და საერთოთ დაიდვა. ამილახორს ამორინდოს უწინ საუფლისწულოთ
მანარაღჯი. იმის მავიერი ახრისი, ეს ორივე სერთოთ დაიდვა. რევაზს-საუფლის-
წულოთ ეჭირა ორჭაშენი, ავახანი, ვენახი ედგა კასპს, ესეები საერთოთ დაიდ-
ვა. თეიმურაზს საუფლისწულოთ ეჭირა ბეშოეთი და ნუგზარას სოფელი, ესე-
ნიც საერთოთ დაიდვა. რევაზს რომ მზითვათ მისცემია ყუთულას კონიაშვილ-
ები, საერთოთ დაიდვა. დალაბაძე კაცი რევაზისა არის და რაც იმას მამული უჭი-
რამს, ის საერთო არის. ყულიას-შვილის მამული საერთო არის. ჯავახანს-შვი-
ლი კაცი დემეტრესი არის, იმას რომ ოთხი კვამლი კაცი უჭირამს, ის საერთო
არის. რაც სახასო მამული ნასყიდი ჭონდეს, რაგვართაც სხვის მონასყიდისა გ-
რიგდეს, იმ გვართ ამისი. გორს ალექსან-შვილი კუჭუხას-შვილი თავისის მამ-
ულით საერთო არის. ძევერას ასადურის მამული, ამისი ბიძა თავის მამულით,
ჭრისტესიძე თავის მამულით, იმერლის მამული, შიქელას კერძი თავისის მამუ-
ლით. ერთი ახალშენი ბავა, რაც საქაზბრამის-შვილოს სახნავი მამული იყოს, ერ-
თი საწისქვილო, სამი ქვევრი, ორი ხოდაბუნე, ეს მამულები და კაცები გივი-
სა და იმის ქმების ნასყიდი არის. რაც ძევერას მოსახლე კაცნი არიან, ეს მამუ-
ლები იმათ უნდა იბოვონ და საერთოთ უნდა დაიდვას. დემეტრეს რომ მზითვისა
წიგნი უწერია ზედგენიძე, ამისი ყმა ნასყიდობაში არა სწერია, მამალაძის მამ-
ული, ჯავახის მამული და ქუმის-შვილი თავისის მამულით. ეს ზედგენიძე ამ
სამის კვამლის¹ კაცით დემეტრესი არის. კარბს საბანაძის მამულს გარდა ან ლო-

¹ წერია: ყანა.

² წერია: კავამლი.

ლაძეს, ან საბანაძეს, ან ციმაკურიძეს საერთოს კაცისაგან მამული ეყიდნოთ, ეს კაცებიც და მამულიც დემეტრესი არის. თუ სამილახოროს სახასოს კაცისაგან მამული ეყიდნოთ, თუ პატრონი გამოუჩნდეს მიმყიდველი, თავისი მამული იმაჲ უნდა დაიხსნას. თუ არა და რაგვართაც სხვის მონასყიდის გარიგდეს, ისე ამათ გარიგდეს. ხარებას-შვილის ვენახი რომ უჭირამს ციმაკურიძეს ნასყიდობით, ისიც ამგვართ უნდა გარიგდეს. დიბას ნასყიდი მამული და ვენახი საერთო არის. კახიძეს თუ რამ საერთოს სახასოს კაცის ვენახი ეჭიროს, საერთოთ უნდა დაიდევას. ქვემო-სობის თათრის-შვილის წიგნი ნასყიდობისა მოიჭანოს ვისგანც ეყიდნოს, თუ ამ კაცს თვალთ უჩნდეს, ფასი იმანვე უნდა მისცეს. თუ ამოწყვეტილიყოს, როგორათაც ბატონის მეფის ვახტანგის განაჩენში ეწეროს, ისე უნდა გარიგდეს. რაც საერთოს მამულიდამ მისცემოდეს, ისეც საერთოთ უნდა დაიდევას. ეს თათრის-შვილი კაცი დემეტრესი არის. ბეყოთს გიგესქური დემეტრესი არის და ამის მამული საერთო არის. ფხვენის ვალავანი, ბატონისაგანაც აჲ ბანაბა იყო, ნახევარი დემეტრესი და დათუასი არის და ნახევარი სულ ყველა ამილახორის-შვილებისა არის. რადგან ბატონის ბრძანებაც ასე იყო, ჩვენც ასე გავარიგეთ იალღუშის-შვილებსა და ბედლიანას-შვილებსა. ამილახორს ამირინდოსა და დემეტრესს ამათი წიგნები ქონდათ ძველათ ხელმწიფებისა წყალობისა, მაგრამ საერთოთ დაიდვა. ამათი თითო კაცი ერთი ამილახორს ამირინდოს უნდა ასლდეს და ერთი დემეტრესს. რასაც ყმისა და მამულის პატრონი არიან, სულ საერთოთ დაიდვა. ფხვენის კუბაბაძე, ოდიკაძე კოჩივარდაშვილის მამულით დემეტრესი არის. თანღუას-შვილის რომ იესეს უჭირამს მამული, ნასყიდობით ფასი ისევ თანღუას-შვილმან უნდა მისცეს და ვენახი საერთო არის. თლენავი საერთო არის. ქავთარას-შვილს თუ რომ მამული ეყიდნოს სახასო, ვისაც მიეყიდნოს, თავის პატრონმა დაიხსნას და სახასოთ დაიდევას. და ეს ქავთარას-შვილი კაცი რევაზისა არის. პაბუნია მახარბიშვილი, წიჭუა ხანტუტაშვილი, გულისადებაშვილი თევდორა, ესენი თავიანთ მამულზედ უნდა მივიდნენ და საერთოსი არიან. პაბუას-შვილი რუის არის, რაც იმან წილი ვაიტანოს, ვისთანაც სახლისაკაცთ არის, თითონაც და მამულით საერთო არის. ვარდანაძე იესეს რომ ყავს, კარბს უნდა მივიდეს და საერთო არის. ცინცილაშვილი და ნონიაშვილი იესეს ყავს, აენევი საერთო არის, ჯვის მამულზედ უნდა მივიდნენ. ქაიხოსროს რომ ღაზნელის ვენახი უჭირამს ნასყიდათ, ფასი ისევ ღაზნელმან უნდა მისცეს ქაიხოსროს და ვენახი ღაზნელს დარჩეს. ატენს მარჯანაძის ვენახი საერთო არის. ატენს ზვარი რაც ვიორგი ამილახორს უყიდნია, ის დემეტრესი არის და იმას გარდა რაც ზვარი არის, საერთო არის. ბეყოთს სამუჟა საერთო არის თავისის მამულით. ზემო-სობის ტატულაშვილი საერთო არის. ძაღანაძე საერთო არის, თუმანიშვილი საერთო არის. ოვანე სობის აწკარუნეს-შვილი საერთო არის. გრაკალს, ან დოეს, ან ქავხვრელს, რაც სამილახორო კაცი იყოს, ან ქართველი, ან სომეხი, ყველა უნდა იყაროს და თავთავის მამულზედ მივიდნენ, რაც შაყუნიხანს ყურას მამულმა თეთრი მიეცეს, ის თეთრი ყურამ დათუას მისცეს და მამულიც საერთო იქნება. ასანიძის-შვილის მამული რომ უჭირამს პაბუნა შათირს მამულიც და ეს შათირიც თეიმურაზს დარჩა. თეიმურაზს რაც რეხზედ მამული უჭირამს, საერთო არის. იოსებას-შვილი ამირინდოს დარჩა. ზილიბან მოლოზანს რომ ნასყიდი მამული აქვს, ვისაც მიეყიდნოს, ისევ დაიხსნას და საერთო არის. წოტისჭკუა ზღუ მამულებს-შვილი დათუას დარჩა უმამულოთ. ამირიძე ურუმის-შვილი თავის ნასყიდობით რევაზის არის. რენე დემეტრესი არის. კასპს რაც წმინდის თევდორეს ვენახი ამირინდო ამილახორს ეჭიროს, იქაურმა გლენმა.

ოქვას, იმაზედ ამირინდომ ხელი უნდა აიღოს. სახასოს მამულში ნურცეთი ამილახორის-შვილი გუთანს ნუ ხნავს. ნიკოლოზს რომ ხუცის ვენახი უჭირამს, იმაში რაც ფასი ნიკოლოზს მიეცეს და საბუთი უყოს, თეთრი უნდა მიეცეს და ვენახი საერთო უნდა დაიდვას. ჯოლბორდს რომ ხატის მამული უჭირამს, ისევე ხატისა. არის და რაც სახასოს კაცისა ნასყიდი ქონდეს, როგორათაც სხვისა გარიგდეს ნასყიდობისა, ისე] ამისი გარიგდეს. ეს ჯოლბორდი რევაზისა არის. ფასკუქნჯს რაც ხატის მამული ეჭიროს, ისევე ხატისა არის და კაცი თეიმურაზისა არის. ეკაშვილის მამული საერთო არის და კაცი თეიმურაზისა არის. გიოგაშვილებზედ ლაპარაკობდნენ და სამართლით დემეტრეს დარჩა თავის მამულით. და რაც სახასოს კაცის მამული ეჭიროს უნასყიდოთ. ის საერთოთ უნდა დაიდვას და რაც სასყიდობით ეჭიროს, როგორც სხვის მონასყიდისა გარიგდეს, ისე ამის უნდა გარიგდეს. ამილახორს ზმირინდოს რომ თუხარლისაგან¹ ვენახი უყიდა, ფასი თუხარელმა უნდა მისცეს და ვენახი თუხარელს დარჩეს. გიორგი ამილახორს რომ ქრისტეს საფლავისათვის და ერთაწმინდისთვის ქალაქის საერთო სასახლე შეუწირამს, იმის მაგიერი, რაც წილში ერგებოდეს, დემეტრემ უნდა ქალაქში მაგიერი სახლი მისცეს ამირინდოს და იმისი სახლისკაცებს. რომელსაც ამილახორის-შვილს აზნაურშვილის ყმა² ეჭიროს, ყველამ თავის პატრონებს დანებოს³. თვითო ამ წიგნის პირი თვითოს მძის შვილებს ამით ყველას აქვს ოთხთავ ძმათა შვილებს.

დაიწერა მდივან-მწიგნობრის თუმანის-შვილის გორჯასპის ხელით, ქრისტეს აქათ ქ[ორონი]კ[ონ]ს ჩნდ, თვესა მთიბათვისასა იე გასულს,

ქ[ორონი]კ[ონ]ს უმბ. ^a, ^b

ზეგო აწიანე სხვა ხელით:

ქ. ჩვენ, ღმერთივ აღმატებულმან და ღმერთივ ცხებით გვირგვინოსანმან საპართელოს და ყაზახ-ბორჩალოს] მტკიცედ მჭირავმან მეფეთ-მეფემ და თვითოქ პელმწიფემ პატრონმან თეიმურაზ, [ისე] ჩვენის ბძანებით გაპრიგებულს გიანაჩენს ჩვენს ასრევ ვამტკიცებთ.

თ[იბათ]ვის კდ, ქ[ორონი]კ[ონ]ს უმბ. ^b

№ 15. 1756 წ. იანვრის 12-ს. სამამლახორთში საუფლისწულოს გარიგების წიგნი. დედანი 43,3×15,5 სმ, დაწერილი თეთრ ქალაღზე მხედრული ხელით, განკვეთილობის ნიშნად ყოფილი სიტყვის შემდეგ ნაბმარია თითო წვრილი—საქ. მუხ. Hd 2141.

ქ. ჩვენ, ამილახორი ამირინდო და ჩენი სახლისკაცები, სახლისკაცობაზე დავლაპარაკდით და ბატონს არავის ერისთავს ჯიმშერს ვიახელით და ცრცი-შვილი ფარსადანც გვერთს იახლა. საუფლისწულოს საქმეზე ვილაპარაკეთ და იმათის ბრძანებით და სიტყვით ასე გავრიგდით: მინბაშს, რევაზსა და უზბაშს ნიკოლოზს დავანებეთ საუფლისწულოთ ორჭოშანი და ავანანი მისის მიწა-

¹ წერია: თუხალისაგან.

² წერია: ყამ.

³ ამის შემდეგ განსხვავებული მყლით.

⁴ მონა ღმერთისა აღეკსანდრე.

⁵ არ ირჩევა.

⁶ შუაში ასომთავრულით: თეიმურაზ; აწიებზე არ ირჩევა.

წყლითა და სამძღვრითა და ყოვლის მისის სამართლიანის სამძღვრითა დაგვიგებებია საუქუნოთ, რომ ამითი ფარდი ყველას სახლისკაცებს უჭირავს. თუ ვინ იცის ბოლოსაც იყოს და გაყრა მოგვიტდეს, ეს საუფლისწულოები არცერთი ბარათში აღარ უნდა ჩავარდეს. ავაშენებთ თუ წავაკდენთ, ერთმანეთის საუფლისწულოებთან კელი აღარ გვექნება. გაყრაზე ოთხისავე მძის საუფლისწულო უნდა დაითვალოს და ამითი მავიერი საუფროსო და საჭინაზულო სხვაგნიდამ უნდა აიღონ. თუ მამულის მემკვიდრე კაცი ვინმე მოვიდეს და დღეის იქით დასახლდეს, იმაზე საუფროსო და საჭინაზულო აიღება და თუ ან ჭავახი, ან იმერელი, ან სხვა ქვეყნის კაცი მოვიდეს, მემკვიდრე კაცის მამულზე დასახლდეს, ის კაცი ვისაც დაუსახლებია, უმამულოთ იმასვე უნდა მიეტყოს და მამულზე საუფროსო და საჭინაზულო სხვაგნიდამ აიღება იმის სამუქფოთ, აშენებულზედაც აიღება და ხარაბაზუნდაცა. ერთმანეთის რაზითა და ჭერებით ასრე გავმეღლით და გავსწორდით.

მინბაშის რევაზის და ნიკოლაოზის საუფლისწულოში ლეკის 'ძიშითა ცქსა არ არის. სანამ იმ ადგილს მიუდგებოდეს', მანამდისინ ჩვენს სახასოს რეჭზე და გოხაზე და ჭითოლეში უპატრონოს კაცის მამული მოკნას, ბარას არა ვთხოვთ. და თუ ვინმე ამითი კაცი მოკნავს, ბარა უნდა მოგვეცეს. როცა თავის საუფლისწულოში გენა გაჩნდეს, იქ უნდა კნას; სახასოში გენა აღარ იქნება.

დაიწერა იანერის იბ, ქორონიკონისს უმდ.
დაზანზე რომ კასპური ვენატი ედვა, ის ნავენაკები ისრევ მინბაშს რევაზსაა და. ნიკოლაოზს დავანებეთ.

მინბაში რომ ზუთას თუქმანს გორის ბაქზე ლაპარაკობდა, იმაზე აღარ უბ და ილაპარაკოს, სიტყვა აღარა აქვს რა.

□² □³ □⁴ □⁵ □⁶

აშიაზე:

ქ. ჩვენ, მუხრანის-ბატონი სალთხუცესი კონსტანტინე ამის მოწამე ვართ

□

ქ. ჩვენ, არაგვის ერისთავან ჯიმშერ, ამილახვარიანი ბატონის ბრძანებით გავარიგეთ და მოწმეც ვართ ამისი □⁹.

ქ. მე, ციცის-შვილი ფარსადან, ამისი მოწამე ვარ □¹⁰

№ 16. 1767 წ. ივნისის 25-ს. ბრძანების წიგნი, გაგზავნილი დავით ერისთავის მიერ მოსესა ლალაშვილისადმი, პირი, გადაწერილი XIX საუკ. დასაწყისს მხედრული ხელით—სესსა, ფონდი 229, დავთარი 24, № 129.

¹ დედანში წერია: მიუგებოდეს.
² მ[ო]ნა ლ[ე]თისა ამილახვარი ამირინდო.
³ ასომთავრულით: დავით (?)
⁴ მ[ო]ნა ლ[ე]თისა მილახვარისშვილი მიუწამე იესე.
⁵ არ ირჩევა.
⁶ არ ირჩევა.
⁷ აშიაზე: განმტედ (?) მიწოდა მეფემა სახლთხუცად მისმა სეფემა, შუაში: მუხრანბატონი კონსტანტინე.
⁸ დედანში წერია: ამილახვარიენი.
⁹ აშიაზე არ ირჩევა, შუაში ასომთავრულით: ჯიმშერ.
¹⁰ ფარსადან.

ერისთავი დავით გიბრძანებ, მოსესა ლალაშვილო, მერმე ამ საბარალო შერ-
მანანას ამბავი სომ კარგად იცი. კაცი არის და არც ჩვენი წყალობა მამული რამ
აქვს თქვენში. ამას მანდაურს ჩვენს მემკვიდრე მამულის პატრონებთან ბარას-¹
და სათხოვარს რად აღებთ. მერე დედის ჩემის სათავისთავო არის. არც სახლის-
კაცს აქვს ხელი და არც სხვათა. დიამც (sic) სხვას ჩვენს სამსახურში გაუროთ.
ულაყსა, ტიკს, ტომარასა, საბელსა და აქა-იქ გაგზავნას დაეხსენით, ზურც გ-
რეთმ² თუ ჩვენი ბატონ-ყმობა გინდათ. იცოდეთ. თიბათვის კა, ქორონიქოზს

უნე

ადგილი
ბეჭდისა

№ 17. 1768 წ. სექტემბრის 1-ს. წყალობის წიგნი, მიცემული ერეკლე II-ის მიერ
რევაზ ამილახვარისადმი. პირი გადაღებული XIX ს.ში—საქ. მუხ., Qd 3098.

ჩუჭნი ბრძანება არის! მერმე პირველიდანვე ჩვენი სამკვიდრო სახასო სო-
ფელი ტინისხიდი ჩვენის დიდათ ერთგულის ამილახვარის რევაზისათვის წყა-
ლობა გვექნია და გვიბოძებია სამკვიდროთ და საბოლოოდ ამისათვის და ამისას
შვილებსათვის. მარტოდ ამილახვარს რევაზს და ამის შვილებს ვარდა სხვას
რომელსამე იმის სახლსკაცს საქმე არავისა აქვს ამ ტინისხიდის სოფელში.

ალიწერა სექტემბრის ა ქორონიქოზს უნე.

ბეჭედი შეფე
ირაკლისა
მეორისა

№ 18. 1771 აპრილის 10-ს. ფიცას წიგნი, მიცემული დავით, იესე და სხვა
ერისთავების მიერ ბიძაშვილის ყულარაღასის გიორგის და მისი შვილებისადმი.
დედანი. დახიანებული: გვერდები შემოტრეცილი აქვს, 35,5×27 სმ, დაწერილი
თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნებად ადგილ-ადგილ
ნახაზარია მძიმე ან წერტილი, იშვიათად ორწერტილი—აცსა, ფნაღი 226. № 2857

ქ. ესე პირი და ფიცა მოგვცით ჩვენ, შენმა ბიძაშვილმა ბატონმა ერისთავს:
დავით და ძმამან ჩემმან იესე და ძემან ჩემმან შალვამ, როსტომ. ბიძიჩამ და
ძმისწულმან ჩემმან შანშე და კიდევ ძემან ჩემმან მიხაილ, შირმანოზ და სოლო-
მონ და კიდევ ძმისწულთა ჩემთა ელისბარ და იოვანემ; ჩვენს ბიძაშვილს. ყუ-
ლარაღასს გიორგის და ძეთა შენთა რევაზს, ელისბარს, ზურაბს, ბესარიონს და
ლუარსაბს და ყოველთა მომავალთა სახლისა თქვენისათა;—ასე რომე ურჩავს
კაცის ენითა და მოჩხუბარის კაცის სიტყვით ასე მოგვისდა, რომ ერთმანეთი-
შეგსტლდით და მერმე დაშორებამ გაყრა მოგანდომებინა. და ბატონს გაყრა
შეგხეწე და მრავალჯერ თავი აწყინე და მე მრავალჯერ უარი გითხარ, მაგრამ
შენ მაინც არ დაიშალე და რადგან აღარას გზით მოველო, მეც მოგვეც. სამს-
ოთხს წელოწადს უკან რომ აღარ იქნა, მერმე გაყრა დავიწყეთ. ბატონმა და
მოსამართლეებმა სამართლით საუფროსო და საკვირნახულო ამაგადებულო-
ბისა და უფროსის ძმის შვილობისათვის მე მიბოძეს და აკრევე შანშეს წილი-
სა სამი წილი და ერთი წილი შენ. და საუმცროსოთ შენ გიბოძეს ახალგორის სა-
სახლე ვარემეო რაც ვალავანი ავლია; იმ ვალავანს შიგნით რაც რომ დაყვება,
ბალითა და შანშეს ნაშენის სახლებითა და მოედნით,—ესენი ბატონის ბძახებო
და ვანაჩენით საუმცროსოთ შენ გიბოძეს. ამანედ რომ ვლპარაკობდით და ეიყ-
რებოდით, მოვიდნენ ჩვენი აზნაურ-შვილნი და მსახურნი, ცვიკჩიჩეს და დავი-

¹ შერია: ბარს

² შერია: გარვეით.

ნახეთ ჩვენს, რომ ჩვენი ოჯახი იქცეოდა და ბოლოს ერთმანერთში ყათლახი მოგვივიდა—ასეთს რიგათ ვიყრებოდით. მასს უკან აესდევით და ერთმანერთს ლაპარაკი დაუწყეთ და ისევ ძმობა მოვახდინეთ. ჩვენ ბატონისაგან საუფროსო, საპირნახულო, შანშეს წილისა სამი წილი და სისხლი გვეძლეოდა. ახლა რანან ეს ძმობა შენც მოინდომე და მეც, ორთავეს ნებაყოფლობით ეს პირობა და მიღვია ჯერ ღმრთისათვის და მერმე შენთვის: რომ თუ შენმა შვილმა და შვილისშვილმა გაყრა არ მოინდომეთ და რომელიც მე შამული და ყმა მიჭირავს იმათზე უსამართლოდ რბევა არ მოინდომეთ და ცილება და უბრალო მიზეზზე და რომელიც პირობა დაგვიცხს, ამაზედ არ გარდახედით, რაც ამ წიგნით პირობა მომიცია, მე არ გარდავიდე და რომელიც ამ პირობას გარდავიდეს, გაყარა და მოინდომოს დაუხსნამოს ღმრთისა მამისა და ძისა და სულსა წმიდისაგან იყოს შეჩვენებული და წყეული. და მე, ჩემი ძმა, თუ ჩვენი შვილი და შვილისშვილი გარდავიდეთ ამ პირობას, ვეღარც სისხლი ვთხოვთ და შამულისგანაც უწილოდ გავიდე. და თუ შენ, ან შენი შვილი და შვილისშვილი ვახვიდეთ. სისხლიც მომცეთ და შამულიც: ანაგაც უწილო ვახვიდეთ. და რომელიც ამ წიგნით თქვენთვის შამული და ყმა დაგვინებდა, იმასთან არც მე და არც ჩემს ძმას და ჩვენს შვილსა და შვილისშვილს სარბევლად საქმე გვექონდეს და არ დაგვირბოთ და არ დაგვიჭიროთ, რომელიც შენთვის დაგვინებებია საუფლისწულოთ ეს ქვემო ნაწერი აცხადებს: ლიახვი ფურცელადის საკვლო რაც არის, ოსი და ქართველი გაღმა და გამოლა: ზადურის ედიშერის კარს გარდა იმ კლდის ზეითი თავს ქნოლომდის ფორტისა რაც ჩვენი სახასო არის; გვიდისი, რაც ჩვენი სახასო არის, საყდრის ყემბს გარდა. დვალია (?) სულ მთლივ. ვაკეში მარანა ახნაური და გლეხი სულ მთლივ. ქრცინვალს გრიგოლს და პაპისაშვილები. ამათში რაც ამათი გამოსავალი ზეგარი, ან საჩუქარი, ან დაქვრა ან დანარბევი, ან საიახლო; ან რაც ფერი ყველა შენი იყოს, ჩვენ იქიდან არა მივიღოთ რა და არც კელი გვექონდეს, შენ დაგვინებდეს. ამას გარდა სათემოს გამოსავლის მესამედი, აგრევე სარუისა, აგრევე სახასობისა? ქიწნისისა და კარაღეთის პურისა და კულუხის გამოსავლის შესამედი, აგრევე არცევისა? კულუხის მესამედი, დუღეთის ზვარი რუს ზეითი, ღმერთმაქნ თუ ინებოს და ქვეყნის მშვიდობით ატენს ზვარი გაკეთდეს; იმ ზვარსა და უფლისციხის გამოსავლის მესამედი რაც ეღვას ესენი ჩემის მოკელისაგან თქვენს მოკვლეს მიეცემოდეს. ამას გარდა სარბევლად და დასაქვრად საქმე არა გქონდეს რა და საკვლმწიფო სამსახური რომელიც გვეძმანოს და შენს კაცს შემოიხედეს, რა ჩემს კაცს დაწერებოდეს იმის ტოლს კაცს. ისე შენს კაცს დაწერებოდეს ქართველსა რომელსაც ბატონის ზეგარი სძეს ქართველს, სადაც სახლობდეს.

დაიწერა პირობისა და ფიცის წიგნი ესე ჩემ, ტფილელის მიხაილის მიერ აპრილს ი, წელსა ჩლოს.

□ ა □ ბ

სხვადასხვა ხელით:

1 შემდეგ სამი სიტყვის ადგილია გამოტოვებული.

2 ამ სტრიქონს ზემოთ სხვა ხელით ჩამატებულია: სპოვანუჲ.

3 შემდეგ ერთი სიტყვა წაშლილია.

4 მქონა ღმრთისა ვრისთავი დავით.

5 ასომთავრულით: იესე.

ქ. მე, ორბელიანი სარდალ-სალთხუცეს დავით, ამ შერთების თანამოწმე ვარ:

□¹

ქ. ჩვენ, სარდალი ალექსანდრე ციციშვილი, ამისი მოწმე □²

ქ. მე, ციციშვილი მდივანბეგი ფარსადან, ამ შერიგების თანამოწმე ვარ:

□³

ქ. მე, მთავარ ეპისკოპოსი ბესარიონ, ამ პირობისა და შვერთების მოწმე ვარ

□⁴

ქ. მე, ქისიყის მოურავის შვილი მდივანბეგი ქაიხოსრო, ამისი თანამოწმე ვარ

□⁵

ქ. ჩვენ, მდივანბეგი იესე, ამისი მოწმე □⁶

ქ. ჩვენ მეფის ძე ლევან ამ შვერთების თანამოწმე ვართ □⁷

ქ. ჩვენ, ყოვლისა საქართველოსა პატრიარქი მეფის ძე ანტონი, ამ პირობისა და შვერთების წიგნის მოწმე ვარ. კათალიკოზი⁸.

ქ. ჩვენ, მეფე ქართლისა და კახეთისა ირაკლი, ამ პირობის და შვერთების წიგნის ჯერმჩინებელი ვართ □⁹

№ 19. 1780 წ. ივნისის 25-ს. ციციშვილების სახლისკაცობის რიგი, გაჩენილი-მოსაპართლეთა მიერ. დედანი, 43×16,7 სმ. დაწერილი-თეთრ, ქალაღზე შედგურული ხელით. განკვეთილობის ნიშნებად ადგილ-ადგილ ნახმარია წერტილი ან ორ-წერტილი—სცსსა, ფ. 226, № 874

ქ. ციციშვილის ბატონის სარდალ ქალაქის მოურავისა და ამის სახლისკაცების გარიგებაში დაეხსენიეთ მდივანბეგი თეიმურაზ, ყორიასაულბაში ზახა, მსაჯულ იესე და მდივანი სულხან.

საუფლისწულო, როგორც განაჩენში სწერია, ისე უნდა თავთავისი კვიროსთ.

ლოესის თეთრი გოგეას აკლია, უნდა მისცეს ექვსი თუმანი და ნიკოლოზსაც უნდა მისცეს ექვსი თუმანი. და როცა ეს თეთრი დავით მოურავს მიბარდეს. დოესი ციხით¹⁰ საერთო იქნება.

კლიმაშვილის ბეთილმანი საერთოთ დაიდვა.

ის ციხე, ავეთი ჯავახიშვილთან ათ თუმანანახევრათ გირაათ ყოფილა და ალექსანდრე სარდალს დაუხსნია. ეს თეთრი სამით უნდა გამოიღონ და მოურავს მიერთვას. მაგრამ მოურავი ამას ბძანებდა: ამ თეთრის გულისათვის მამაჩემმა ერთი ოქროს ჯაჭვი და ერთი სიასამურის ტყავი დედის ჩემისა ჯიმშერს ექვსი თვის ვადით დაუგირავა, ორივე სამოცის თუმნისა იყო. ის გადაზე ვეღარ დაიხსნა და ჯიმშერს დარჩაო და აღარ მოსცაო. ეს მათს უმაღლესობას მოახსენონ და როგორც სამართალი ებძანოსთ, ამაზე ისე გარიგდნენ.

¹ ვინ დავითს ტომოსს სქესობით სპასპეტ მყო სახლთხუცესობით.

² არ ირჩევა.

³ აშიაზე არ ირჩევა; შუაში ასომთავრულით: ფარსადან.

⁴ ასომთავრულით: ბესარიონ.

⁵ ქაიხოსრო.

⁶ მონა ღვთისა ამილახვრისშვილი მოურავი იესე.

⁷ მრჩობლთა მეფეთა ძესა ლეონ სახელად მძესა.

⁸ ხვეულად.

⁹ აშიაზე: მე ფეხთ განბანილთა მიერ ეკლესია ვადიდე; ასომთავრულით შუაში: ერეკლმ.

¹⁰ ეს სიტყვა სტრიქონს ზემოთ წერია.

ცინიაზე რომ ლაპარაკობენ, მოურავი ამას ბძანებს: ორმოც თუნთთ ფარ-
სადანმა და იმის სახლისკაცებმა ბატონიშვილს ელენეს დაუგირავესო. სახლისკა-
ციები ეუბნებოდნენ: ფარსადანმა თავის საქმეზე დაუგირავაო, სახლისკაცებ-
არ ურევიანო და არც სასახლო საქმეზე დახარჯულაო. ამაზე მოურავს შემოდ-
გომამდინ მულათი მივეციოთ. თუ თავისი სიტყვა სარწმუნოს შოწმით გააძარ-
თა, ეს ვალი სამშოთ უნდა გაიღონ და მამული საერთო იქნება. და თუ მოწმი-
თარ გარდასწყდა, ერთი თავის საუფლისწულო კაცი გოგიაშ წააყენოს, ერთი კა-
ცი ივანემა და პატამ და ერთი კაცი ნიკოლოზმა და ასე შეაფიცონ, რომ ფარსა-
დანს თავის თავისათვის აელოს და სახლისკაცები აღებაში არ ერივნენ. და თუ
ასე ფიცით დაამტკიცონ მოურავი ნულარ ედავება.

დოელი ბერუა ხორბალაძე საერთოთ დაიდვა.

კავთელაშვილი და ელგანდაშვილი მოურავის გირაოა როცა სამშოთ დაი-
სნან, საერთოთ დაიდვა.

წრომი საერთოთ დაიდვა.

ოთარის მკვლელი კემუხტაშვილი თავის შეილებით უძამულოთ¹ გოგიას
მიეცა.

ბაეი მთისა და ბარისა და წყლის გამოსავალი როგორც უწინდელს განაჩენ-
ში უწერიათ, ისე გაიყონ.

შეწერ-გაწერა, ყმის წახდენ-გაკეთება და ყმის გამოსავალი² როგორც განა-
ჩენში უწერიათ, სახლისკაცების შეკითხვით ისე უნდა იქნეს.

საუფლისწულოს სოფლების ღალისა როგორც განაჩენში უწერიათ, ისე აღ-
ასრულონ. გოგია თავის საუფლისწულოს მიწას რომ ვერ სწყდებდა, მანამ-
დის³ მისწვდებოდეს, თხუთმეტის ღლისა თავის საუფლისწულოდამ მოურავმა ათ-
ხოვის, თხუთმეტის ღლისა ივანემა და პატამ ათხოვის და თხუთმეტის ღლისა
ნიკოლოზმა და ამილღაბარ ათხოვეს.

სახლისკაცობაზე უფროს-უმცროსულათ როგორც განაჩენში უწერიათ, ისე
მორჩილნი იყვნენ.

ტვლეპიშვილი მოურავის დახსნილია და იმის შვილი გოგიასია. ოსარო
როცა გააკეთონ, ერთი კაცი მოურავისა დადგეს, ერთი კაცი გოგიასი, ერთი კა-
ცი ივანესი და პატასი და ერთი კაცი კიკოლასი.

და თეუზი როგორც რიგია, ისე გაიყონ.

სახასოდამ ივანესა და პატას ახლავს მსახურათ მიხანაშვილი და ზუცია-
შვილი. ნიკოლოზს და ამილღამბარს ახლავს სახასოდამ გოგინაშვილი. ახლავ
უნდა მიეცესთ სახასოდამ ერთი მსახური. გოგიასაც უნდა მიეცეს სახასოდამ
ერთი მსახური. კლიმაშვილი კაცია ნიკოლოზს და ამილღამბარს ახლავს, ერთი
აზნაურიშვილი კიდევ ახლოს. კლიმაშვილი დათუა და ტერაშვილ იესე იეზესა
და პატას ახლავს. გოგიას აზნაურიშვილი როგორც ზღებთან, ისევე ახლდნენ.

საუფლისწულოს კაცს სახლის უფროსი ნურასა სთხოვეს და ნურც სახსა-
ჭურს უბძანებს; ძველს განაჩენშიაც ასე უწერიათ.

გუჯარეთსა და სკრაზე რომ ლაპარაკობენ, ამაზე მათს უმაღლესობას მოაჭ-
სენონ და სამართალი რაც ებრძანოსთ, იმაზე დადგნენ.

¹ ეს სიტყვა სტრიქონს ზემოთ წერია.

² უკანასკნელი სამი სიტყვა სტრიქონს ზემოთ წერია.

³ წერია: მარამდინ.

მელენეთხუციშვილი ზალ ივანესა და პატას ხლებოდა და ამათთან დაბე-
რებულყო. სახლისკაცებმაც ნება დართვეს და ამათვე უნდა ახლდეს.

ხორბალაძე ბერს მოურავის ცხვრის თეთრი რომ დაზღებია, ის იმ გლეხმაც
კაცმა მოურავს უნდა მიართვას. და ამ კაცის გამოტანაზე ალექსანდრე სარდალს
ბევრს ვარჯილა და ორი ტივი დაუხარჯაჲს. ესეც საქმოდამ უნდა გარიგდეს და
მოურავს თავისი მიერთვას.

ალიწერა იენისის კზ. ქორონისქონს უაჭ

□¹, □², □³, □⁴,

აშიაზე:

ქ. მე, ქალაქის მოურავს დაეითს; ამ გარიგების ყაბული მაქ.

□⁵,

ქ. ჩვენ, ციციშვილებს: გიორგის, ივანეს; ნიკოლაოზს, პატას, ამილაბარს
და ციცის, ამ გარიგების ყაბული გვაქვს.

□⁶, □⁷, პატა⁸

საბუთის თავში:

ქ. ჩვენ, ნეფე ქართლისა და კახეთისა ირაკლი, ამ ვარაგების განჩინებას ვა-
ნტკიცებთ. იენისის ლ. ქორონისქონს უაჭ □⁹.

№ 20, 1795 წ. ნოემბრის 8-ს. წყალობის წიგნი, მიცემული ქაიხოსრო ამილა-
ხორის-შვილის და ბისი შვილების გიორგის, ვახტანგის, ამირანდოს და იოანე¹
მიერ თავიანთი სათავისთავო აზნაურის გლააა დავითიშვილისადმი. დედანი. 30 X
X 21,5 სმ. დაწერილი ლუიჯ ქალაქდუხ (რომელიც დაკრულია თეთრ ქაღალდზე
გამაგრების მიზნით) მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნებად ადგილ-ადგილ
ნაშბარია წერტილი. იშვიათად ორ-წერტილი—საქ. მუზ., № 2151 Hd.

ქ. ნებითა და შეწყენითა ღმერთისათა ესე წყალობის წიგნი გიბოძეთ ჩვენ,
ამილანორის-შვილმან ქაიხოსრომ და შვილმან ჩვენმან გიორგიმ, ვახტანგ, ამი-
რანდომ და იოანემ შენ, ჩვენს ყმას სათავისთავოს აზნაურიშვილს დავითაშვილს
ჩასეს შვილს გლახას და მომავალსა შენსა; — ასე რომე აღამამდხან ქალაქზე
რომ მოვიდა, მაშინ ჩვენზე ვითაც გმართებდა, ზომისაგან ნაძებულად ერდ²
გულობით და თავდადებით გაისარჯე და ბევრს რიგად გვქსაიურე და ბევრსაც
გაისარჯე. ამის საპასუხოდ და სამუქედოდ ჩვენ წყალობა გიყავით. კურთხეულის
ბიძის ჩვენის ამილახორის იასესაგან ჩამორთმეული ბიძინაშვილი ზურაბა
თავისის ძმებითა¹⁰ და შვილებით და კიდევ ბიძინაშვილი ელიოზო თავისის ძმით
და შვილებით—ენი თავისის მამულით შენითვის საკუთრად გვიბოძებია, რომ
შენს მერს ამათთან საბატონეყოდ საქმე არავისა აქვს და არცა ქქონდეს. გყვას-
დნენ და გიბედნიეროს ღმერთიმან ჩვენს სამსახურსა და ერთგულებაზე. არ

1 მონა ღვთისა მდივანბეგი თეიმურაზ.
2 ქართულ-სპარსულად: ზახა.
3 არ ირჩევა.
4 მონა ღ[თ]ისა სულან.
5 ასოთიერულით: დავით.
6 დედოფლის ამაგი ვიყავ.
7 არ ირჩევა.
8 ხვეულაჲ.
9 აშიაზე არ ირჩევა. შუანი ასოთიერულით: ერეკლე.
10 წერია: ძმებითა.

მოგეშალოს წყალობა ესე არა ჩვენგან და არცა შემდგომად ჩვენსა მოძაგალთაგან.

აღიწერა ხელითა მისი სიმაღლის ქარის მღვდლის ალექსიძის ალექსისათა. ნოემბრის 8, ქორონიქონის უბე. ¹ ²

№ 21. 1796 წ. ივლიანის 10-ს. არხა ბევან ამილახორიშვილისა ერეკლე II-ისადმი სასახლისკაცო დავის გამო. დედანი. 21×16 სმ, დაწერილი ლურჯ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად აღაგ-ლაგ ნახმარია თითო წერტილი. —საქ. მუხ., ფ. Ad № 1387.

ქ. ღმერთიშვიან ბედნიერის კელმწიფის კირი ამათს მიწამტვერს ამილახორიშვილს მინაშა ბეჟანს მომცეს—მერმე ამილახვარიშვილს დემეტრეს თქვენა მუხანათობა რომ შეამჩნდა, იმისის წილის კაცებிடამ. ერთი კომლი კაცი, იჩქოთი, კურთხეულს რევაზს ამილახვარს უბოძეთ და ერთი კომლი კაცი ეგაძე მე მიბოძეთ. ესლა ჩემი ძმისწულეები გამეყარნენ და ეს³ ბქვენგან წყალობა ეგაძე საუფროსოთ აიღო. ჭერ სამილახვარო ვაუყოფელი არის და ჩვენი წილი საუფლისწულო იმდენი არ არის, რომ საუფროსო აიღებოდეს. როდესაც სამილახვარო გაეიყოთ, თუ ერგება საუფლისწულო, მაშინ აიღოს. ამ წყალობას ითხოვო, რომ თქვენი წყალობა ეს ერთი კომლი არ გამომართვას. ამისი ერთი ოქმი მებოძოს, ღმერთი გაგიმარკვებსთ.

ივლისისი, ქორონიქონის უბდ.

საბუთის თავში, მარცხნივ, სხვა ხელით მიწერილია:

ქ. ჩვენი ბძანება არის ნასახიბაშო ნაიბო გოგიაუ! მერმე ამ არხით ამილახვარიშვილი მინაშა ბეჟანს, ასე რომ ჩივის, ის ჩვენი წყალობა კაცი აშასვე უნდა მოაბარო და როდესაც სამილახვარო გაიწილება და გაიყოფენ, მაშინ თუ ურკება, სეუფროსო რასაც სამართალი მისცემს, მაშინ აიყვანოს. ახლა საუფროსოს აღება არ იქნება.

ივლისის 8, ქორონიქონის უბდ.

ჭერ კელი ამართე და ამას მოაბარე და მას უკან თუ სიტყვა პქონდეს მოკვა ეახსენოს და თუ სამართალში შემოსაატანი არა პქონდეს—რა, ნულა ილაპარაკებ⁴

№ 22. 1796 წ. სექტემბრის 8-ს. ფიცის წიგნი, დადებული სამთავნელი ეპისკოპოსის გერვასის და ამილახვიანთ აზნაურების მიერ. დედანი. 34×22,5 სმ, დაწერილი ორფერცილიან ლურჯ ქაღალდზე მხედრული ხელით. საბუთის მეორე ფურცელი ერთ ადგილას ანოზეულია, სასვენ ნიშნებად ადგილადიგლო ნახმარია წერტილი—სესაა ფონდი 226, № 4473.

ქ. ჩვენს ყოვლად სამღუდელომ სამთავნელ ეპისკოპოსმან გერვასიმ, ქარუმშიე ვასპის მოურავმა იოანემ, ქართუშიე ზაზამ ჩიკოიძე ქაიხოსრომ, ლიბარიტის-შვილმან ბერმანს, თუხარელმა მსხველსოსის მოურავმა გიორგიმ, ზაალის-შულმა იოანემ, ქარუმშიე ალექსანდრემ, ყანჩაღლმან ბიძინამ და ზაალ, ქარუმშიე ნაცვლის-შვილმან ნინიამ, ზაალის-შვილმა იოსებ, გიოგაშვილმა ბოქაულთუხუცესმა უთრუთ, ჩიკოიძე ზაალმან, თუხარელმა რამაზამ, ალექსის-შვილმან ევთი-

¹ ქაიხოსრო.

² გიორგი.

³ წერია: ამ.

⁴ ქნარს მიცემს დავით მიხობს ბედ კახეთის მეფედ ცხებულს, ერეკლე. საბუთის ხურგზე სხვა ხელით: ეგაძეზის წიგნი.

მიმ, გიოგაშვილმან პაატამ, ბასილაშვილმან შარმახან, ზაალის-შვილმან ზურაბ, ტარშიაშვილმან ლუარსაბ, ავთანდილ ქარუმიძის შვილმან გლახამ, ალექსის-შვილმან ნინიამ, მურაჩაშვილმან ფირან, ქავთარაძე მამამთავარმან თამაზ, ვეცადენით. რომ ამილახორის ოთარის რიგზედ სახლისკაცების უმცროს-უფროსობა და შეერთება მომხდარიყო, მამა-პაათს განწყებებანზედ დამდგარიყვნენ და რომელიც ჩვენზედ და გლენს კაცზედ რბევა, ჭრილობა, აკლება და ეკვლესიის ყმის უსამართლო დებულება და დარბევებზედ კელი აეღოთ და რიგიანი უმცროს-უფროსობა და სიყვარული მომხდარიყო. ეს ხომ არ დაიშალეს და ჩვენ ამაზედ მეტი ჩვენის თავის მოვლა ვერ შევიძელით. მივედით სამთავისს ყოვლად სამღუდლო სამთავენელი გერეასი წინ მივიმძლუარეთ და ამ ზემოსხენებულთა აზნაურშვილებმა და მღუთაების ეკლესიაში მღუდელთმთავრის წინ მიძლოათ მეფის ირაკლის და იმისის შვილების უწინააღმდეგო საქმე ამილახორის ოთარის დროს დავიფიცეთ. ვიყვნეთ ერთი მეორის კაი მდგომნი და რომელიც უფლისწულებისაგან უსამართლოთ ცემა, ჭრილობა, აკლება და შვილების ძოხაღეთ წართმევა გვჭირებია, ამაებს ნულარ ვიყაბულებთ. თუ რომელიც ჩვენში ან გაილახოს, ან დაიჭრას, ან დაირბეს, ერთიანათ ერთმანეთთან დავიმართნეთ. ბატონთანაც საჩივარი ერთი იყოს და ჩვენს ბატონს ამილახორთანაცა და ლაპარაკიც ერთი იყოს. და სადაც აზნაურშვილი სოფელში იდგეს და უფლისწულმა იქ უსამართლო მოინდომოს, აზნაურშვილმან გლენს კაცს უქომავოს და გლენს აზნაურშვილსა. და ერთი მეორეზედ ვინც შორს იდგეს, კიდევ ჭირთი ძეორებ მიგვშველნეთ. ამ ჩვენის ფიცის წერილზედ რომელმაც კელი მოგვიწეროს, ხომ ჩვენთან იქნება და რომელმაც კელი არ მოგვიწეროს, ერთიანათ მიუხდეთ. დავსწვით და ავიკლოთ და ცარიელი კაცი ამილახორს მიგართუთ. რომელიც ჩვენს მამა-პაათს ამილახორისათვის ერთგულად უმსახურნიათ და ოჯახის ერთგულნი ყოფილან, ჩვენც ისე მიუდგეთ და უერთგულოთ. და რომელმაც უფლისწულმან ყმაზედ და ამილახორზედ წინააღმდეგი საქმე ქნას და მოგვისიოს. უფლისწულზედ ისე მივესივნეთ. და რომელმაც უფლისწულზედ ამილახორის უბარათით ვერც მსახური გამოიყენონ, ვერც ურემი, ვერც ცხენი, ვერც ხარი გამოართოს, ვერც ღალა გაყოფს და რაც მამა-პაათს დებულება არის ვერც სახასოს მოუმატოს და ვერც ეკვლესიის ყმასა. რომელიც ამ წერილში დაგვწერია და პირობა და ფიცი დაგვც, ვინც ამას გარდახდეს, იყოს პირველად წყევულ ყოვლად წმიდისა სულისაგან ოთხის ბატრიარხისაგან და ყოვლის საქართველომასა კათოლიკოს-პატრიარხისაგან და საქართველოს მღუდელთმთავართაგან და ყოვლად სამღუდლო სამთავენელ ეპისკოპოსის გერგვისისაგან.

დაიწერა წერილი ესე და პირობა და ფიცი საეკლემბერს შ, წელსა ჩქეც: ქორონიქონს უბდ.
რომელმაც ამაში მოხსენებულმა კაცმა ამაში უმტყუნოს, ყველანი მას მიუხდეთ და დაესწუთ და ავიკლოთ. და ესეც, რომ რაც ეკვლესიის ყმას არ სდგობია, ვერც ისინი იმსახურონ. სეკლემბერს შ, ქორონიქონს უბდ.
ყოვლად სამღუდლო სამთავისისა, ქსნისა წინამძღუარი მღვიმისა გერგვისისა!

...სი სესია ამ წერილის ყაბული მაქუს

¹ ზეფულად.

² არ ირჩევა. ბეჭდის შენდებ დასმულია 51 ჯვარ-ხელრთვა; ნაწილი კი ხელრთვისა მოხუცულია.

ქ. მე, მოურავი ოუხარელი, ხელს ვაწერ მეც. ეს ჩემი ხელია ქ. მინაწერი ჰირველი გვერდის ამიაწე:

ქ. ჩვენ, ამილახორი ოთარ და ჩემი სახლისკაცები, რომელიც ხელს მოწერს: და რომელიც ურჩი იქნება, რომელზედაც თქვენ ვიფიცავსთ, ჩვენც ფიცს თქვენნი თანახმანი ვართ, რომ რომელიც თქვენზედ უსამართლობას იხმარებს: და უსამართლოთ ან თქვენ შეგაწუხებს, ან გლენს კაცსა, ჩვენც თქვენთანა შეძქვნი ვიქნებით, რომელიც ბეჭედს დაესვამთ და ხელს მოვაწერთ

№ 23. 1797 წ. სექტემბრის 1-ს. წყალობის წიგნი, მიცემული ბარბიმ ამილახორის შვილის მიერ თევდორე და გიორგი კუპატაძეებისადმი. დღიანი. 58X22,3 სმ, დაწერილი ოთარ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილების ნიშნად აღვიღო ადგილ ნახშირია თითო წერტილი—საქ. მუხ., №1 2273.

ქ. ნებითა და შეწევნითა ღმერთისათა ჩვენ, ამილახორის-შვილმან ბარბიმქანს, ესე წყალობის წიგნი და სიგელი შეგიწყალეთ და გიბოძეთ შენ, ჩვენს ერდგულს სააუფლოსწულოს¹ ყმასა და ყმის შვილს კუპატაძეს, კურთხეულის მამის-ჩვენის დაზიდის თევდორეს და გიორგის და მომავალთა სახლისა თქვენისათა;—ასე რომე ყამთა ვითარებისაგან და ჩვენის მოუცლულობისაგან აქა-იქ სცხოვრებდით და თქვენ სიმკვიდრო მამულზე არ იღვეით. მოხვედით და გვეაჩენით თქვენის სამკვიდროს მამულსა და ადგილის ბოძებას და ბინის მოცემას. ჩვენც ეს დიდთა დაგიმადლოთ და გაგიანსლეთ წიგნითა ამით თქვენი მამაპაპის მამულ-ფხვენის, არისაც მეთრეველი ყოფილხართ სასახლისა, წისქვილისა, მიწისა, სან-ნაგისა და უხნავისა. ქალისა და რიყისა. და ჩვენგან ზოგი მიწა და ზოგი საწის-ქვილო დაგირაგებული და გასყიდულია. იმის სამუქფოდ ოდიკაძის ბეითალძის მიწები და რისაც მტონებელი ყოფილა, ისიც თქვენთვის გვიბოძებია. და რაც გიორათ შენი მიწებია და წისქვილია, ღმერთქმან შეგაძლებინოს, დაისხე-ღმერთქმან მოგანმაროს ესენი, რომელიც ზემო დაიწერა. და ჩვენი სამსახური თქვენგან ასე უნდა იყოს: ერთი მსახური უნდა გვახლოთ. სხვა, შუისა და წვი-მის მეტი, ჩვენგან არა მოგადგება რა სამსახურის თხოვნა. როგორც შენი ამხანაგნი აზნაურნი იმსახურებოდნენ, შენც ისე უნდა გვმსახურო. ამას გარდა ესე წყალობაც გვიბოძებია შენ, გიორგი კუპატაძისათვის,—ჩვენის ყმების საუფლოსწულოების მოურაობა ფხვენის, თამარშენს, წორბის. რაც ამ სოფლებში მსახ-ლობელნი გლენს ჩვენი ყმანი არიან, და ან რაც დასახლებია, და ან რაც საკო-მლორები გვაქვს ამ სოფლებში, შენთვის გვიბოძებია სამოურაოდ, როგორც საამი-ლახორნი მოურავები მოურაობენ, შენც ისე ერთგულად უნდა შემოურაო ამით და ამათან კომლზე ერთს კოკას ღვინოს, დღესასწაულს დღენს ძღვენს, სა-როვლოს ძღვენს, ერთს დღეს მკას. ერთს დღეს ბარვას იმსახურებდე; ქალი გა-თხოვდეს, საჩუქმეს გამოართმედე. ჩვენგანაც. ჩვენის შემოსავლიდამ, შენის სა-ხელოდამ იქილამ ათისთავს აიღებდე. ამ ყმასა და მამულზე ბეჭითად უნდა მო-იქცე, არაეინ რა მოიპაროს. ჩვენგან ეს წყალობა გქონდეს და გიბედნიეროს

¹ შუაში ასომთავრულით: ოთარ: აწიებუ არ ირჩევა.

² არ ირჩევა.

³ გიორგი.

⁴ სტოტიკონს ზემოთ იმავე ხელით.

ღმერთმა ჩვენს სამსახურსა და ერთგულობაში. არ მოგეშალოს არა ჩვენგან და არცა ჩვენთა შვილიშვილთაგან შესს შვილსა და შვილიშვილთა ზემრხსეხებულნი ეს წყალობანი. დამამტკიცებელნი ამისნი იყავნ კურთხეულ, ხოლო, შლად. კელმყოფელნი ამისნი იყავნ წყეულ და შეჩვენებულ მამისაგან საუკუნოსა!

ალიწერა ხელითა მისი სიმაღლის კარის მღვდლის ალექსიძის ალექსისათა, თვესა სევდებერსა ა, ქორონიქონს უბე.

ამ ჩვენს საუფლისწულოს მოურაობის წყალობის წიგნი სხვათაცა აქეს მიცემული ჩვენგან, მაგრამ ამ წიგნით ისინი სულ გაგვიბათილებია. ვინც ამისი მოშლა ინებოს, ისიც შეიშლება თავისის სახისაგან, მასაც რისნავს ღმერთი და მისნი წმინდანი; მასამც ედების კეთრი გეზისა, შიშთელი იუდასი, ზიარება დათან და აბირონისა. ხოლო დამამტკიცებელნი ამისნი იყავნ კურთხეულ მამისაგან საუკუნოსა, ამინ.

— 1

№ 24. 1803 წ. მარტის 13-ს. საუფლისწულოს გარბევების წიგნი საყაფლანიშვილონი. პირი, გადაწერილი XIX ს-ში მხედრული ხელით—სცსსა, ფონდი 229, დავთარი 2, № 116.

გიორგის-შვილის სახასო რაც შენათ არის:

ყალამშიანი,

თავის ზემო ჯამბახჩა,

ტაშირის შავისაყდარი,

ორზმანი,

ტამალა,

ქვემო ოროზმანი,

ფარაჭუქი,

ხინძორთალა¹,

შულავერი,

კატავეთი,

ყამიში²,

ბახჩალარი,

ოცი (sic) თალა,

დამბლუტი,

დარბაზთალა,

წნელაქარი,

ბერთაქარი,

ტაშირზე:

სულეიმანს სოფელი,

მოლაყსუმი

ბაშის სოფელი,

სარუჩამა

ზემო ფარჩუხლუ.

1803 წელსა მარტის ცამეტს.

¹ ბარძიმ.

² წერია: ხინძორთალა.

³ წერია: ყმიში.

ჩვენ ორბელისძეთა ძმობით და მშვიდობით მორიგება მოვინდომეთ და ვნახეთ ეს დავთრები ოთხისავე სახლისა წილად ნარგები. რადგან ჩვენთა მამა-პაპათა უმეტესად ეცოდინებოდათ ამ სოფლების თანასწორად შეფარდება, ასე შეუფარდებითა და გაუყვიათ. ჩვენც, ოთხისავე სახლის შვილნი, ამ ოთხის ძმის დავთარს¹ ჩვენის ბეჭდით ასე ვბეჭდავთ და გყავთულობთ:

თ[ავად]ი სარდარ-სალთხუცესი იოანე

ადგილი
ბეჭდისა

თავადი ვახტანგ ორბელიანი

ადგილი
ბეჭდისა

თავადი² ზორბელიანი ეშიკაბაბაში თამაზ

ადგილი
ბეჭდისა

№ 25. 1803³ წ. მარტის 13-ს. საფულისწულოს გარიგების წიგნი საყაფლანში შვილ-ლოში. პირი, გადაწერილი XIX ს-ში მხედრული ხელით. მოთავსებულია ყაფლანში-შვილების საბუთთა პირების კრებულში—საქ. ნუს., H 2511/20.

ქ. მდივანბეგის-შვილისა სახასო, რაც შენათ არის:

- ქ. შინღლარა,
- ქ. იალღუზი,
- ქ. ქედის ეკლესია,
- ქ. ხარაბა მუსიყალა,
- ქ. ვართევანას სოფელი,
- ქ. დემურას სოფელი,
- ქ. ზემო საფიქლე,
- ქ. გოგარჩლო,
- ქ. აღუმბრუ,
- ქ. სუგეჩანი,
- ქ. ქერანდელი,
- ქ. ერგენტალა,
- ქ. კიბრუჭი,
- ქ. მიჩანბი,
- ქ. ლოშქი შუმბუნე,
- ქ. ფალქიას-შვილის სოფელი.
- ქ. დევისკალო,
- ქ. ძველაბანო,
- ქ. ყოშაქილისა,
- ქ. შიშტეფა,
- ქ. აკოფას სოფელი,
- ქ. ხანზადას სოფელი,
- ქ. თახლიბითმაზი,
- ქ. ხუცის სოფელი,

¹ წერია; დავითას.

² წერია თავადი.

³ მინაწერი: ასლთან სწორ არს სოვეტნიკი თ. რატევი.

⁴ წერია 1806 წ., რაც შეცდომაა. ასეთივე ხასიათის საბუთს ცენტრ. არქივში დაცულს-თარიღად 1803 წ. აქვს.

ქ. ყამიში,

ქ. აზატქალაქი.

ქ. ელისბარას სოფელი.

1803 წელსა, მარტის ცამეტს.

ჩვენ, ორბელისძეთ, ძმობით და მშვილობით მორიგება მოვიდნომეთ და ვნახეთ ეს დავთრები ოთხისავე სახლისა წილად ნარგები. რადგან ჩვენთა მამა-პაპათ უმეტესად ეცოდინებოდათ ამ სოფლებისა თანასწორედ შეფარდება, ასე შეუფარდებიათ და გაუყვიათ. ჩვენც, ოთხისავე სახლის შვილინი, ამ ოთხისა ძმის დავთარს ჩვენის ბეჭდით ასე ვებეჭდავთ და ვყავთულობთ.

თავადი ორბელიანი სარდალ-სალთხუცესი იოანე ბეჭედი

თავადი ორბელიანი ეშიკაზბაში (sic) თამაზ ბეჭედი

თავადი ორბელიანი ზაალ ბეჭედი

დენერალ-მაჟორი დიმიტრი ორბელიანი,

ნებიითა ჩემის ბიძაშვილის ლუარსაბითა ვაწერ, დიმიტრი ორბელიანი.

№ 26. 1811 წ. ივლისის 20-ს. „ოჯახის ერთობის“ წიგნი, მიცემული უცნობი პირის მიერ თავისი ძმის ელიზბარისადმი. დედანი. 22,3 × 13,5 სმ. დაწერილი ლურჯ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობია ნიშნებად ალაგ-ალაგ ნახშირია მძივ, ან წერტილ-მძივ—საქ. მუხ., 4363 Hld.

ჩუია წელთა, ივლისის კ დღესა.

ჩვენ ძმათა სიყვარულობისა და ოჯახის ერთობისა და მშვიდობით ცხოვრებისათვის ამა წერილსა ვდებ და შეკრულ ვყოფ თავსა ჩემსა შენ, ჩემს საყვარელს და სასურველს ძმას ელიზბართან, მე ქვემო კელის მომწერელი ამა სახითა და ამა კანონიერის სჯულდებითა, რომელი ქვემოთ დაიწერებია:

ყოველისავე ჩვენის საკუთრის ყმისა და მამულისა და შემოსავლის განწესების დავთრები შენთვის მომირთმევია და შენ გახლდეს მთისაცა და ბარისაცა და ოვსებისაცა.

ხენა და თესვა როგორც შენი ნება იყოს, სადაც გნებავდეს და რაერთოდ გინდოდეს, ახვნივინეთ, ჩემდა ცნობა არა საჭირო არს. ეგრეთვე ვენახის მუშაკობა როგორც შენი ნება იყოს, იმ სახით ამუშავეთ, არც ანისი ცნობა არის ჩემსა და საჭირო. ჩვენს მოხელეთ აღებინებდეთ ჩვენს შემოსავლს და თქვენ ანგარიშს გამოართმევდეთ და მე თქვენ შემატყობინებდეთ. თუ ვინმე დაძნალებდეს აღმოჩნდებოდეს, თავის დანაშაულის მგზავსად გარდახდებოდეს.

ყოველივე ჩვენნი მოხელენი ჩვენ ერთმანერთის სიტყვით და გამორჩევით დაეადგინოთ და თუ მებრ თავის ღირსებისა და თანამდებობისა ჩვენს ერთგულად ვერ იქცეოდეს, ისევე ჩვენ ორთავე განზრახვით გარდავაყენოთ თვისისა მოხელეობისაგან. ყოველსავე ჩვენს შემოსავლს ანგარზით შენ მოკითხევდეთ და შემდგომად მოკითხვისა მე მაცნობებდეთ.

ყოველივე ჩვენის ყმისა გამოსაღები მთისა თუ ბარისა შენ გამართმევდეს ანგარიშებისმებრ განწესებისა და თუ რომელიმე დაცემული და შეუძლებელი იყოს, რომ ვერ ძალედგას ხარკის მიცემა, რომელიც დებულებათ აქვს, აღუსლუბუქეთ ხარკი, რათა არა შეუძლებლობის გამო ივლტოდენ ჩვენგან. და ყოველისა წლის შემოსავალი სიით გაკეთდეს და ჩვენს ოჯახს როგორც დასკირდეთ, ისე მოხმარდეს ხოლმე¹.

¹ წერია: ხომე.

ჩვენს მამულში ბრძანებული მე და შენს მეტი სხვა ნურავინ იქნება. და როდესაც ჩვენი უმცროსი ძმა ლუარსაბ გადმოვა და ჩვენთან ცხოვრებას შობივებს, ხოშ რასაკვირველია ისიც, როგორც უმცროსის ძმის თანამდებობა არის თვისის¹ უფროსის ძმის მორჩილებასა, ისიც ჩვენი სიტყვისა და განწყობის მოაჩილი იქნება. ჩვენი შვილები, რომელთაც სამსახური შეეძლოს ყმისა და მამულის მოვლა, ისინიც გაისარჩენ, იმსახურონ იმ სახითა, როგორც ჩვენ დავარიგეთ და საქმე უჩვენეთ. ყმასა და მამულში ნურცაგის აიკლებენ და ნურცაგის დაიქერენ და ნურცაგის დაარბევენ. ყოველსავე, რასაც იქმოდენ ჩვენის მოაჩილებით იქმოდენ, მე ვიყო მახლობელად, მე დამეკიონებოდენ და თუ შეხებანდებოდეთ, ყოველსავე შენს სიტყვასა და ნების სამსახურს აღასრულებდნენ. და მგათის შენახვისა და რჩენის მოვალენიც ჩვენ ვართ იმ სახით, როგორც ჩვენ შეგვეძლოს, იმ სახით დაგვერდენ ჩვენს შენახვასა და თუ ჩვენის ყმისა და მამულის დროს ვპოით (sic), ერთად შევიყაროთ, ვაჩიოთ, შევიდეთ. სამართალში და ჩვენს მოდავეს, რომელთაც ჩვენი ყმა და მამული უჭირავთ უსამართლოთ, იმათ ვედავნეთ. და რაც დაინარჯოს შემოსავლიდამ მიეცეს. და თუ საოჯახო ვალი აღებული იყოს, რომ ჩვენის ყმისა და მამულის თაობაზედ დახარჯული იყოს, ის ვალიც შემოსავლიდამ გარდავისნადოთ.

და თუ ვისმე მამულს მივეცემდეთ და ანუ სახელოსა, როგორც უმცროსის რიგია ისე საბეჭდავს მიირთმევდეთ. და ამიერთგან მოენეს ნუც შევიყვარებთ და ნურც ყურს მიუბყრობთ, უფროსად დაგეტუქსით და მოენე კაცი ორთავე მოვიშროთ.

ამ სიყვარულის განწყობებით ვიცხოვროთ ჩვენ, ურთერთარს საყვარელმა და სასურველმა ძმებმა.

№ 27. 1812 წ. აპრილის 5-ს. საბლისკაცობის გარიგების წიგნი, ვრისთავებისა... პირი გადაწერილი XIX ს-ის დასაწყისში მხედრული ხელთ—სცსსა, ფონდი 229, დეპთარი 42, № 301.

წელსა ჩყიბ, აპრილის 5 დღესა.

ჩვენ, ქვემოთ ხელის მომწერთა, ჩვენის ოჯახის მშვიდობისათვის ჩვენ, სამთა ძმათა, თანხმობით დავსდევით ჩვენთა შორის ესე პირობა და კანონი¹ ჩვენის ყმისა და მამულის კეთილად მოვლისათვის და ჩვენის სიყვარულით² ცხოვრებისათვის.

პირველი. რადგან ამ ყმათ ჩვენის საერთო მამულიდამ შეფარდებით ავიდევით სამთა ძმათა საუფლისწულოთ რომელიმე სოფლები და გვაქვს იმათი ბარათები, ყველამ თვის საუფლისწულო თავისის ნებისაებრ უნდა მოვიმართოთ ამ საუფლისწულებს გარდა რაც საერთო მამული გვაქვს ქსანზედ, შეჭულაზედ, გვერდისძირსა და ვაკეში ლიანზედ, მაღლა დავლეთას (sic) თლუ და ჩიფრანი აქეთი მხარე მყოფთ ოსთა ამათი, თუ ქართველთა, თუ ოსთა, რაც დებულგვა აქვსთ, ყველა გამოსავლის დავთრის თითო პირი თითო ძმასა გვაქვს. ამათი შემოსავალი რაც იქმნება, ჩვენმა³ მოხელეებმა უნდა მოვეცენ ჩვენ ანგარიშში. და ის შემოსავალი ჩვენ სამთა ძმათა უნდა ვავიყოთ სჯულისამებრ მეფისა ვახტანგისა. და ამ შემოსავლის მიღებისათვის განვაწყესთ სამთა ძმათა თითო კაცი, რომ იმათ მიიღონ თავიანთის დამყენებელის წილხდომა და ჩვენ მოგვიტანონ.

¹ წერია: კანონი.

² წერია: სიყვარულის.

³ წერია: ჩუნმა.

მეორეთ. ჩვენის საერთოს მამულიდამ და ყმიდამ თავიანთის წილს გარდა ვერც ერთმა ვერა ვთხოვოთრა. ვერც დეხარჯოთ, და ვერცარა წავართოთ და ვერც შევაწუხოთ აზნაურნი და ანუ გლენი საკუთრათ. თუ საჭიროებამ შოთხოვოს, სამთა ძმთა თანხმობით ვსთხოვოთ, ანუ გამოვართოთ.

მესამე. ჩვენსა ყმებს რაც დებულეა აქესთ ქრისტეანთაგან მეტს ნურას გამოვართმევთ და ოსების კარგათ დამორჩილებამდინ, როგორც შევიძლოთ, ასე გავსტეხოთ დაჭვრითაცა, წართმევითაცა და აკლებითაცა, როგორადაც შევიძლოთ იმათი გატეხა. და ჩვენგან რომელსაც შეხედეს ჩვენ თავათ, კიდევ დავიჭიროთ და კიდევ გარდავხდევინოთ და ვინც რაც გარდახდევინოს, სამთა ძმთა შორის სჯულისამებრ მეფის ვახტანგის, გავყოთ.

მეოთხე. ჩვენმა მოხელემა თუ თავიანთ განწესებაზედ მეტი ჩვენის შემოსავლიდამ დახარჯონ რამე. თავიანთ თავათ ჩვენ მალვით, იმათ გადავხდევინოთ თავიანთ მოცემულის ხელისწერილისამებრ.

მეხუთე. ოსების გატეხისათვის ჯარი მოგვინდეს, ანუ ხარჯი. რაც დაიხარჯოს, სამთა ძმთა საერთოს შემოსავლიდამ უნდა დაიხარჯოს. ეგრეთვე თუ სხვა რამ საოჯახოს საქმეზედ ხარჯი რამ დაგეჭირდეს, ისიც საერთოდამ უნდა დაიხარჯოს.

მექექვსე. და რომელიც საერთოდამ მამულები გვიწინდა ანუ საერთოს მამულის შოვნაზედ დახარჯულა. ისიც საერთოს მამულიდამ უნდა მიეცეს მოვალეს. მეშვიდე. რომელიც ჩვენს ბიძამვილებს მამულები აქესთ ჩვენნი მიძღვარებული, იმაზედ რაც დაიხარჯოს და ან ლაპარაკი მოხდეს, ერთათ სამართ დეხარჯოთ და ერთათ ველაპარაკნეთ.

მერვე. რომელსაც ძმას რომელი აზნაური და მსახური ახლდესთ იმათ დაიშავონ რამე, ყველამ თავისთავად როგორც გვინდოდეს, ისე გარდავხდევინოთ, მეორე ძმებს უკითხავათ.

და ამ პირობის წიგნები დავსდეთ ეგ და დავსწერეთ ერთ პირათ და ყოველს ძმას თითო აქესთ.

ჩვენის თანხმობით ხელს ეაწერ, თავადი რევაზ ერისთავი¹.

თავადი რევაზ ერისთავი

ელიზბარ ერისთავი².

¹ წერია: ჩვენც.

² წერია: თავთა.

³ ჯუჯანსკელი ორი წინადადება მერვე მუხლის წინ არის მოთავსებული. შინაარსის მიხედვით მერვე მუხლის შემდეგ გადმოვიტანეთ.

⁴ მინაწერი: ასლთან თანასწორი არის სოვეტნიკი რატიევი. ამისი ნამდვილი შივიდე თავადი დავით (გვარი არ ირჩევა).

დ. შებრელაძე

მასალები XVIII ს. ოციანი წლებშია ქართლ-კახეთის
ისტორიისათვის

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდებში, სხვათა შორის, დაცულია დოკუმენტების საინტერესო კოლექცია XVIII საუკუნის 20-იანი წლების ქართლ-კახეთის სოციალური და პოლიტიკური ისტორიისათვის. ეს არის კახეთის მეფის დავით II (იმამყულიხანის) 17 წერილი ქართლის მეფის ვახტანგ VI-სადმი (ჰუსეინყულიხანისადმი); კახეთის მეფის დავით მეორის ძმის—თეიმურაზის 3 წერილი და 1720 წ. დათარიღებული კახელ დარბაისელთა და ეპისკოპოსთა მიმართვა ისევ ვახტანგ VI-სადმი.

ეს კოლექცია 1923 წ. მიუღია საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების ხელნაწერთა საცავს საახიო მუზეუმისაგან.

ზემოთ აღნიშნული წერილებს შინაარსები გამოქვეყნებულა აკად. მ. ბროსეს მიერ ფრანგულ ენაზე: *Histoire de la Géorgie, II P. Additions XIV.*, St.—Petersbourg, 1857.

ქართულად ეს დოკუმენტები პირველად ქვეყნდება.

კახეთის მეფე დავით II შაჰის კარზე დაიბადა და აღიზარდა. მისი მამადი-ანუერი სახელი იმამყულიხანი იყო. მის მამას, ერეკლეს შაჰის კარზე დიდა სამხედრო თანამდებობა ეკიბრა. დავითი შაჰის ერთგული და მისი ნება-სურვილის აღმსრულებელი იყო.

1703 წ. შაჰმა 22 წლის დავითს კახეთი უბოძა და საქართველოსაკენ გამოისტუმრა.

ამავე დროს შაჰმა ქართლში „ჯანიშინად“—მოადგილედ, სპარსეთში გაწვეული ქართლის მეფის ვიორგის, ვახტანგ მუხრან-ბატონის ძმის; ნაცვლად, ვახტანგ ლევანის ძე, ვიორგის ძმისწული დანიშნა.

1703 წ. ვახტანგი და დავითი მცხეთაში შეხვედრიან ერთმანეთს და ურთიერთისათვის სიყვარული და ზავი აღუთქვამთ.

1712 წ. შაჰმა ვახტანგი ირანში გაიწვია, საიდანაც იგი 1719 წ. დაბრუნდა. ამჟერად ვახტანგი და დავითი საფურცლეს შეყრილან. როგორც დავითის წერილებიდან ჩანს, მიმოწერა ვახტანგსა და დავითს შორის საფურცლეს შეხვედრის შემდეგ გაბმულა¹.

ჩვენ ხელთ მხოლოდ კახეთიდან გამოგზავნილი წერილები გვაქვს. არ ვიცნობთ ამ წერილებზე გაცემულ პასუხებს. მიუხედავად ამისა, მხოლოდ კახეთიდან გამოგზავნილი წერილებიდანაც ბევრი საინტერესო მასალის ამოკრეფა შეიძლება.

¹ დიმ. ბაქრაძე ფიქრობდა, რომ ამ წერილებს ვახტანგი ირანში ღებულობდა 1720—22 წწ. Заметки о Закавказском округе, გვ. 257.

წერილებიდან ირკვევა, რომ კახეთის მეფე ქართლის მეფეს „ლევების“— დაღისტნელი თავდამსხმელების წინააღმდეგ ჯარით დახმარებას სთხოვდა.

XVII ს. მანძილზე მთიულმა დაღისტნელებმა შაჰ-აბასის ლაშქრობების შედეგად დაკარგილებულ ქართულ მიწა-წყალზე იწყეს ჩამოსახლება. დროთა განმავლობაში დაღისტნელ ტომთა ბელადები და ფეოდალური ზედა ფეხსაოს-მალეთის აგრესიის იარაღად იქცნენ ამიერკავკასიაში. მათმა თავდასხმებმა კახეთზე სისტემატური ხასიათი მიიღო. XVIII ს. 20-იანი წლებისათვის მათ მართ-ტო კახეთი ვეღარ უმკლავდებოდა. ამიტომ მიმართავდა კახეთის მეფე დახმარებისათვის ქართლის მეფეს.

ქართლს „ლევები“ პირველად 1717 წ. ეწვივნენ. მართალია, ქართლებმა მათი თავდასხმა მოიგერიეს, მაგრამ ვახტანგ VI კარგად ხედავდა, რომ თუ „ლევები“ დღეს კახეთის მეფის სამფლობელოებს ძარცვავდნენ, ხვალ ისინი ქართლსაც შემოადგებოდნენ. ამიტომ მათ წინააღმდეგ კახეთთან კავშირის შეკვრა ვახტანგისათვისაც მისაღები იყო.

წერილებიდან ირკვევა, რომ ვახტანგს თავისი ჯარები მართლაც გაუზავნია კახეთში, რაც ნარატული წყაროების მონათხრობს ადასტურებს¹.

როდესაც ვახტანგ VI ირანიდან საქართველოში ბრუნდებოდა, მას შაჰისაგან დაველებული ჰქონდა მოგვევარებინა „ლევების“ საკითხი, რადგანაც ისინი არა მარტო კახეთს, არამედ შაჰის სხვა სამფლობელოებსაც არბევდნენ ამიერკავკასიაში. ვახტანგ VI ირანის შაჰის მოხელე იყო, ამდენად მოვალეც, შაჰის ქვეყნები ვარეშე მტრისაგან დაეცვა.

ქართულ ნარატულ წყაროებში შემონახულია ცნობა იმის შესახებ, რომ ვახტანგ VI ირანის შაჰის ბრძანებით „ლევებზე“ სალაშქროდ წასულა კახეთის მეფესთან ერთად, მაგრამ შაჰს მისი ლაშქრობა ბრძანებითვე მოუშლია. „ლევებზე“ ამ ლაშქრობის ამბავს ვახუშტი ბატონიშვილი და სხვნი ჩხვიძე სხვადასხვაგვარად მოგვითხრობენ.

ვახუშტის ცნობით, ვახტანგ VI ჭარზე სალაშქროდ გაემარბა მას შემდეგ, რაც შირვანის ბეგლარბეგის ლაშქრობა მარცხით დამთავრდა. ვახტანგი ქართლის ლაშქრით მალაროს დამდგარა: „მაშინ მოვიდა ყეენიდან ბეჟან თოქალთოინი, რათა უკუნ იქცეს მეფე მათგან“², რის შემდეგაც ვახტანგი უკან გაბრუნებულა.

სეხნია ჩხვიძის გადმოცემით კი, მალაროს მდგომ ვახტანგს მოუვიდა: „...ბრძანება ყეენისაგან და ხალათი, დაბრუნება და შირვანის ხანისაგან ლეკზე ლაშქრობა“³.

ვახუშტის გადმოცემით: შირვანის ბეგლარბეგს თავს დაეხსნენ ჭარელები შაქს და მოკლეს⁴. ვფიქრობთ, ვახუშტი გულისხმობს შირვანის ბეგლარბეგ ჰუსეინალიხანს, რომელიც მართლაც შაქსში მოკლეს ჭარელებმა⁵.

¹ ვახუშტის გადმოცემით. საფურცელში ორი მეფის შეხვედრის შემდეგ, ვახტანგს ჯარი გაუზავნია კახეთში ერასტი ყაფლანიშვილის სარდლობით. ამ ჯარს კახეთში სამი (თუ ოთხი) თვე დაუყვია. გვ. 81, 136. ქრონიკონებში ამ ამბის თარიღად ვახუშტი 1720 წ. იძლევა. გვ. 253. აქ გადმოცემული ამბავი არ უნდა ავიწყლოთ მეორე მომენტთან, როდესაც თვით ვახტანგი დიდი ჯარით გავიდა კახეთს და დაღდა მალაროს.

² ვახუშტი, გვ. 81.

³ სეხნია ჩხვიძე, გვ. 329.

⁴ ვახუშტი, გვ. 81, 136.

⁵ Хроника вои́н Джара, Баку, 1931, გვ. 10, 54.

მეორეს მხრივ, არც სენია ჩხეიძის ის ცნობა უნდა იყოს მცდარი, სადაც იგი აღნიშნავს, რომ ვახტანგს ლაშქრობის მოზლა ებრძანა. შირვანის ხანს კი — ლაშქრობაო. შესაძლებელია, სენია აქ გულისხმობდეს „ეთმადოვლეს ძმის-წულის ქალბალისანის“ ლაშქრობას ქართველების წინააღმდეგ, რომელსაც შაჰმა, მართლაც, შირვანის ბეგლარბეგობა უბოძა. უნდა ვიფიქროთ, რომ ქალბალის-ანის ლაშქრობაც მარცხით დამთავრდა; იგი მოკლეს. დავით II ერთ-ერთი წერილიდან ჩანს, რომ ქალბალისანის ლაშქრობის შემდეგ „ლეკებზე“ სალაშქროდ შაჰმა „ეთმადოვლეს ძმა მამქაღხანი“ გამოგზავნა.

დავით II წერილებიდან ირკვევა, რომ როდესაც შირვანის ბეგლარბეგი (ე. ი. ქალბალისანი) წამოვიდა სალაშქროდ, ქართველი მეფეები — „ორთავ ვა-ლები“ ყიზილბაშებს უნდა მიშველებოდნენ. ამ დროს ვახტანგის ჯარი კახეთში ჯერ არ იყო წასული, ამდენად სენია ჩხეიძის თხრობა ამ შემთხვევაში უფრო თანმიმდევრული ჩანს.

ქართულ ნაბატულ წყაროებში არაფერია ნათქვამი იმის შესახებ, რომ შაჰმა ბრძანებით ლაშქრობა ორჯერ ჩაშალა.

მიუხედავად გაფრთხილებისა, ვახტანგს ჯარი არ დაუშლია. კახ და ქართ-ლები დარბაისიგთა თათბირზე გადაწყვეტილა, რომ ვახტანგი სალაშქროდ მა-ინც წასულიყო. ამ დროს ვახტანგს შაჰისაგან მეორე ბრძანება მიუღია, რითაც შაჰი კვლავ უშლიდა „ლეკებზე“ ლაშქრობას. აქ უკვე ვახტანგს შაჰისათვის წი-ნაღმდეგობა ვეღარ გაუწევია და უკანვე გაბრუნებულა. საფიქრებელია, სა-ლაშქროდ მზადების პროცესში შაჰმა ვახტანგის შესახებ რაღაც ცნობა მიიღო. სენია ჩხეიძის გადმოცემით, თითქმის ირანში ფიქრი მისცემოდათ: „თუ მე-ფემ ვახტანგ ჯარი დაიჭირა, ქვეყანასაც ის დაიჭერსო“¹.

საქმე ისაა, რომ ირანში ყოფნის დროს ვახტანგს საშუალება ჰქონდა ირანისა ჯდგომარობა შეეფასებინა, იგი ხედავდა, რომ ირანელთა ბატონობისაგან ქა-თაისუფლების დრო დადგა. ვახტანგი ძლიერ მოკავშირეს ეძებდა.

სწორედ ამ ხანებში გამორდის პეტრე დიდის რუსეთი ამიერკავკასიის სარ-ზილზე. მისი მიზანი კასპისპირა მიწების ხელში ჩაგდება იყო. პეტრე დიდმა ასტრახანის გუბერნატორ ვოლინსკის საიდუმლოდ დააეღა სპარსეთის წინააღ-მდეგ ლაშქრობის მომზადება, ქართლის მეფის ვახტანგისა და ამიერკავკასიის სხვა ქრისტიანი ხალხების მიმხრობა. ვახტანგი რუსეთის დახმარებით ირან-ის-მალეთთან ურთიერთობის საკითხის გადაჭრას ფიქრობდა, ამიტომ მისი დაცე-შირება რუსეთთან ხელსაყრელი ჩანდა.

ინგლისელი ჰანგეის ცნობით, შაჰს თავისმა დიდებულებმა ისე წარმოუდგინ-ნეს საქმე, რომ ვახტანგს „ლეკებზე“ გამარჯვების შემდეგ შეეძლო ირანისათ-ვის ზიანი მოეტანა. თანაც მისთვის ადვილი იქნებოდა რუსეთიდან დახმარების მიღება, რის გამოც დიდებულებმა შაჰს ვახტანგის ლაშქრობა მოაშლევინეს².

¹ სენია ჩხეიძე, გვ. 329. სენიას ამ გადმოცემას სარწმუნოს ხდის შაჰის მოქმე-დება, როდესაც უკანასკნელმა დავით II სიკვდილის შემდეგ კახეთში მოსტანტინე (მაჰმადუ-ს-ხანანი) დასვა და ქართლის დაპყრობა მას დაავალა. ჩანს, შაჰს სურდა ვახტანგისათვის და-ესწრო და ქართლ-კახეთი თავისი ხელისუფლების ქვეშ გაეერთიანებინა.

² ესარგებლობთ ისტორიის ინსტიტუტში დაცული თარგმანით, გვ. 203—204.

წერილებიდან ირკვევა, რომ კახეთის მეფე ქართლის მეფეს „ლეკების“— დაღისტნელი თავდამსხმეულებს წინააღმდეგ ჯარით დასმარებას სთხოვდა.

XVII ს. მანძილზე მთიულმა დაღისტნელებმა შაჰ-აბასის ლაშქრობების შედეგად დაცარიელებულ ქართულ მიწა-წყალზე იწყეს ჩამოსახლება. დროთა განმავლობაში დაღისტნელ ტომთა ბელადები და ფეოდალური ზედა ფენა ოს-მაღეთის აგრესიის იარაღად იქცნენ ამიერკავკასიაში. მათმა თავდასხმებმა კახეთზე სისტემატური ხასიათი მიიღო. XVIII ს. 20-იანი წლებისათვის მათ მარტო კახეთი ვეღარ უმკლავდებოდა. ამიტომ მიმართავდა კახეთის მეფე და მარებისათვის ქართლის მეფეს.

ქართლს „ლეკები“ პირველად 1717 წ. ეწვივნენ. მართალია, ქართლებმა მათი თავდასხმა მოიგერიეს, მაგრამ ვახტანგ VI კარგად ხელადავდა, რომ თუ „ლეკები“ დღეს კახეთის მეფის სამფლობელოებს ძარცვავდნენ, ხვალ ისინი ქართლსაც შემოადგებოდნენ. ამიტომ მათ წინააღმდეგ კახეთთან კავშირის შეკერა ვახტანგისათვისაც მისაღები იყო.

წერილებიდან ირკვევა, რომ ვახტანგს თავისი ჯარები მართლაც გაუგზავნია კახეთში, რაც ნარატული წყაროების მონათხრობს ადასტურებს¹.

როდესაც ვახტანგ VI ირანიდან საქართველოში ბრუნდებოდა, მას შაჰისაგან დაველებული ჰქონდა მოგვებები „ლეკების“ საკითხი, რადგანაც ისინი არა მარტო კახეთს, არამედ შაჰის სხვა სამფლობელოებსაც აზბეგდნენ ამიერკავკასიაში. ვახტანგ VI ირანის შაჰის მოხელე იყო, ამდენად მოვალეც, შაჰის ქვეყნები გარეშე მტრისაგან დაეცვა.

ქართულ ნარატულ წყაროებში შემონახულია ცნობა იმის შესახებ, რომ ვახტანგ VI ირანის შაჰის ბრძანებით „ლეკებზე“ სალაშქროდ წასულა კახეთის მეფესთან ერთად, მაგრამ შაჰს მისი ლაშქრობა ბრძანებითვე მოუშლია. „ლეკებზე“ ამ ლაშქრობის ამბავს ვახუშტი ბატონიშვილი და სენნია ჩხეიძე სხვადასხვაგვარად მოგვითხრობენ.

ვახუშტის ცნობით, ვახტანგ VI ჰარზე სალაშქროდ გაემართა მას შემდეგ, რაც შირვანის ბეგლარბეგის ლაშქრობა მარცხით დამთავრდა. ვახტანგი ქართლის ლაშქრით მალაროს დამდგარა: „მაშინ მოვიდა ყეენიდან ბეჟან თოქალთოინი, რათა უკუნ იქცეს მეფე მათგან²“, რის შემდეგაც ვახტანგი უკან გაბრუნებულა.

სენნია ჩხეიძის გადმოცემით კი, მალაროს მდგომ ვახტანგს მოუვიდა: „...ბრძანება ყეენისაგან და ხალათი, დაბრუნება და შირვანის ხანისაგან ლეკზე ლაშქრობა“³.

ვახუშტის გადმოცემით, შირვანის ბეგლარბეგს თავს დაესხნენ ჰარელები შაქს და მოკლეს⁴. ფიქრობთ, ვახუშტი გულისხმობს შირვანის ბეგლარბეგ ჰუსეინალიხანს, რომელიც მართლაც შაქში მოკლეს ჰარელებმა⁵.

¹ ვახუშტის გადმოცემით. საფურცელში ორი მეფის შეხვედრის შემდეგ, ვახტანგს ჯარი გაუგზავნია კახეთში ერასტი ყაღალანიშვილის სარდლობით. ამ ჯარს კახეთში სამი (თუ ოთხი) თვე დაუყვია. გვ. 81, 136. ქორონიკონებში ამ ამბის თარიღად ვახუშტი 1720 წ. იძლევა. გვ. 253. აქ გადმოცემული ამბავი არ უნდა ავირიოთ მეორე მომენტთან, როდესაც თვით ვახტანგი დიდი ჯარით გავიდა კახეთს და დაღვა მალაროს.

² ვ ა ხ უ შ ტ ი, გვ. 81.

³ ს ე ნ ნ ი ა ჩ ხ ე ი ძ ე. გვ. 329.

⁴ ვ ა ხ უ შ ტ ი, გვ. 81, 136.

⁵ Хроника войн Джара, Баку, 1931, гв. 10, 54.

მეორეს მხრივ, არც სენია ჩხეიძის ის ცნობა უნდა იყოს მცდარი, სადაც იგი აღნიშნავს, რომ ვახტანგს ლაშქრობის მოშლა ებრძანა, შირვანის ხანს კი— ლაშქრობათ. შესაძლებელია, სენია აქ გულისხმობდეს „ეთიამოვლეს ძმის- შუთის ქალბაღისანის“ ლაშქრობას ჭარულეების წინააღმდეგ, რომელსაც შაჰმა, მართლაც, შირვანის ბეგლარბეგობა უბოძა. უნდა ვიფიქროთ, რომ ქალბაღის- ანის ლაშქრობაც მარცხით დამთავრდა; იგი მოკლეს. დავით II ერთ-ერთი წერილიდან ჩანს, რომ ქალბაღისანის ლაშქრობის შემდეგ „ლექებზე“ სალაშქ- როდ შაჰმა „ეთიამოვლეს ძმა მაჰმადხანი“ გამოგზავნა.

დავით II წერილებიდან ირკვევა, რომ როდესაც შირვანის ბეგლარბეგი (ე. ი. ქალბაღისანი) წამოვიდა სალაშქროდ, ქართველი მეფეები— „ორთავ ვა- ლები“ ყოილობაშეგბს უნდა მიშველებოდნენ. ამ დროს ვახტან- გის ჯარი კახეთში ჯერ არ იყო წასული, ამდენად სენია ჩხეიძის თხრობა ამ შემ- თხვევაში უფრო თანმიმდევრული ჩანს.

ქართულ ნარატულ წყაროებში არაფერია ნათქვამი იმის შესახებ, რომ შაჰ- ბრძანებით ლაშქრობა ორჯერ ჩაშალა.

მიუხედავად გაფრთხილებისა, ვახტანგს ჯარი არ დაუშლია. კახ და ქართ- ლელ დარბაისელთა თათბირზე გადაწყვეტილა, რომ ვახტანგი სალაშქროდ მა- ინც წასულიყო. ამ დროს ვახტანგს შაჰისაგან მეორე ბრძანება მიუღია, რითაც შაჰი კვლავ უშლიდა „ლექებზე“ ლაშქრობას. აქ უკვე ვახტანგს შაჰისათვის წი- ნააღმდეგობა ვეღარ გააჩნევია და უკანვე გაბრუნებულა. საფიქრებელია, სა- ლაშქროდ მზადების პროცესში შაჰმა ვახტანგის შესახებ რაღაც ცნობა მიიღო.

სენია ჩხეიძის გადმოცემით, თითქოს ირანში ფიქრი მისცემოდათ: „თუ მე- ფემ ვახტანგ ჭარი დაიჭირა, ქვეყანასაც ის დაიჭერსო“¹.

საქმე ისაა, რომ ირანში ყოფნის დროს ვახტანგს საშუალება ჰქონდა ირანის მდგომარეობა შეეფასებინა, იგი ხედავდა, რომ ირანელთა ბატონობისაგან ტა- თაისუფლების დრო დადგა. ვახტანგი ძლიერ მოკავშირეს ეძებდა.

სწორედ ამ ხანებში გამოდის პეტრე დიდის რუსეთი ამიერკავკასიის სარ- ზღელზე. მისი მიზანი კასპიისპირა მიწების ხელში ჩაგდება იყო. პეტრე დიდმა ასტრახანის გუბერნატორ ვოლინსკის საიდუმლოდ დაავალა სპარსეთის წინააღ- მდეგ ლაშქრობის მომზადება, ქართლის მეფის ვახტანგისა და ამიერკავკასიის სხვა ქრისტიანი ხალხების მიმხრობა. ვახტანგი რუსეთის დახმარებით ირან-ის- მალეთთან ურთიერთობის საკითხის გადაჭრას ფიქრობდა, ამიტომ მისი დაკავ- შირება რუსეთთან ხელსაყრელი ჩანდა.

ინგლისელი ჰანვეის ცნობით, შაჰს თავისმა დიდებულებმა ისე წარმოუდგი- ნეს საქმე, რომ ვახტანგს „ლექებზე“ გამარჯვების შემდეგ შეეძლო ირანისათ- ვის ზიანი მოეტანა. თანაც მისთვის ადვილი იქნებოდა რუსეთიდან დახმარების მიღება, რის გამოც დიდებულებმა შაჰს ვახტანგის ლაშქრობა მოაშლევინეს².

¹ სენია ჩხეიძე, გვ. 329. სენიას ამ გადმოცემას სარწმუნოს ხდის შაჰის მოქმე- დება, როდესაც უკანასკნელმა დავით II სივდილის შემდეგ კახეთში კონსტანტინე (მამამადყუ- ლისიანი) დასვა და ქართლის დაჭერაც მას დაავალა. ჩანს, შაჰს სურდა ვახტანგისათვის და- ესწრო და ქართლ-კახეთი თავისი ხელისუფლების ქვეშ გაერთიანებინა.

² ვსარგებლობთ ისტორიის ინსტიტუტში დაუჯული თარგმანით, გვ. 203—204.

ვახტანგის რუსეთთან დაკავშირებამ, რომ სპარსეთი შეაშფოთა, ეს ირკვევა ვახტანგის წერილიდან პეტრე I-სადმი 1722 წ. 19 სექტემბრის თარიღით.

ამდენად სენხია ჩხეიძისა და ჰანვეის ცნობები, შაჰის სიფრთხილის შესახებ, მართალი ჩანს.

ამ დროისათვის საქართველო „აღდგომისა და გამოსწისათვის“ ემზადებოდა. როგორც აკად. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს: „წამყვანი როლი ამ საქმეში ქართლს ეკუთვნოდა“². ასეთ შემთხვევაში შაჰს მართლაც ექნებოდა ფიქრი, რომ ვახტანგს კახეთი არ დაეკავებინა და შაჰის ინტერესებისათვის პეტრე დიდის რუსეთი არ დაეპირისპირებინა.

კახეთის მეფის დავითის წერილებში აღნიშნულია „ლეკების“ მხარეზე გლეხების მასიურად გადასვლისა და მათი „გაღლეების“ ფაქტი. აკად. ნ. ბერძენიშვილი განმარტავს, რომ: „კახელი გლეხები „ლეკებაში“ „უზბატონობას“ ხედავდნენ და ეს კი საბოლოოდ ყოველივე დაბრკოლებას სძლედა. კახელი გლეხი „გაღლეებაში“ უზბატონობას ეძებდა“³.

დავითის წერილებიდანვე ირკვევა, რომ „ლეკები“ დამის გადიდებასა და აგრძობასთან ერთად, ე. ი. შემოდგომის დადგომასთან ერთად აძლიერებდნენ თავიანთ თავდასწმენბს.

მთიელი დაღისტნელების ძირითადი მეურნეობა მესაქონლეობა იყო. როგორც კი ზაფხული მიიწურებოდა, „ლეკები“ ზაფხულის საძოვრებიდან—ილაღებიდან ზამთრის საძოვრებისაკენ—ციშლაღებისაკენ დაეშებოდნენ. საზამთრო საძოვრები კახეთის ბარში მდებარეობდა. საზამთრო საძოვრებზე ჩამოდენილ ჭოგებს, უნდა ვიფიქროთ, თან მოჰყვებოდნენ მთიელი თავდამსხმელები, ამიტომ იყო, რომ შემოდგომის დადგომასთან ერთად „ლეკების“ მხრივ საშიშროებები მატულობდა.

ქვემოქობილი წერილებიდან ირკვევა, რომ დავითის გარდაცვალების შემდეგ თეიმურაზი დავითის საქმეებს აგრძელებდა კახეთში. თეიმურაზიც ისევე: როგორც დავითი, ვახტანგს ჭარბი დახმარებას სთხოვდა, როგორც კახეთის, ისე „განჯას და სხვას ციხილბაშის ალაგების“ დასაცავად. მაგრამ ვახტანგს ციხილბაშების ქვეყნის დაცვა არაფრად აინტერესებდა, იგი პეტრე დიდთან ერთად სალაშქროდ ემზადებოდა.

დავითის გარდაცვალების შემდეგ შაჰმა კახეთი დავითის ძმას კოსტანტინეს (მამადყულისანს) უბოძა. თუ კახეთის მეფე დავით II და ქართლის მეფე ვახტანგ VI „ლეკების“ წინააღმდეგ გაერთიანებული ძალებით გამოდიოდნენ, კოსტანტინემ „ლეკების“ მიმართ პოლიტიკა შეცვალა და ისინი ოსმალთა წინააღმდეგ საბრძოლველად შეიკავშირა. 1723 წ. მათი დახმარებით თბილისიც აიღო. ვახტანგ VI დიდი ამალით რუსეთს გადაიხვეწა. ქართლში „ოსმალთა“ დამყარდა, ხოლო კახეთი კონსტანტინეს მოკავშირე ლეკებმა დაიკავეს.

როგორც აღნიშნული იყო, ვახტანგ VI ირანის შაჰის მოხელე იყო და ვალდებულად მის წინაშე ქვემოქობილი წერილებიდან ირკვევა, რომ იგი ყოველთვის პირნათლად არ ასრულებდა თავის ვალდებულებებს შაჰის წინაშე.

¹ Броссе М., Переписка на иностранных языках грузинских царей с российскими государями, С. Петербург, 1861, გვ. 141.

² ნ. ბერძენიშვილი, XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიიდან, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. I, თბილისი, 1944, გვ. 173.

³ იქვე, გვ. 188.

დადგა თუ არა ხელსაყრელი მომენტი და ირანის მდგომარეობა შეირყა, ვახტანგმა რუსეთთან გააბა კავშირი.

საწინააღმდეგო სურათია კახეთში. კახეთის მეფე დავით II შაჰის ერთგული მოხელეა, შაჰის ბრძანებების პირნათლად აღმსრულებელი და „ქელწიფის ქვეყნების“ თავდადებული დამცველიც.

ამ ორი სხვადასხვა ორიენტაციის, სხვადასხვა მისწრაფებების შქონე მეფის ერთმანეთთან კეთილი ურთიერთობა ფორმალური იყო, ვინაიდან ორივე მეფე ერთი „პატრონის“—შაჰის ყმად იფელბოდა. ფაქტიურად კი მათი მეგობრობა ამ შემთხვევაში მხოლოდ ქვეყნის საერთო მტრის—„ლეკების“ წინააღმდეგ გაერთიანებაში გამოიხატებოდა. საკმაოისია, თვალი გადავაგლოთ დავით II წერილებს, დავრწმუნდეთ, რომ ვახტანგი კახეთს მთელი შესაძლებლობით არ ეხმარებოდა. უნდა ვიფიქროთ, იგი ძალებს გადამწყვეტი ბრძოლებისათვის ზოგავდა.

*
*
*

ჩვენს მიერ გამოქვეყნებული წერილები ყველა უთარბოა. თვით წერილების შინაარსის მიხედვით ვცადეთ თანმიმდევრობით დავველაგებინა და დავვეთარებინა თითოეული მათგანი. ჩვენ მ. ბროსესაგან რამდენადმე განსხვავებული თარიღები მივიღეთ (იხ. საბუთების ლეგენდები). დოკუმენტების ბუნქტუაცია ჩვენს მიერაა გაკეთებული. კვადრატულ ფრჩხილებში ვათავსებო განსნილ ქარაგმებს. ისეთ შემთხვევებში. როდესაც მოსალოდნელი იყო სიტყვის დაქარაგმება და დედანში კი სიტყვა უქარაგმოდაა, დედანს უცვლელად უტოვებთ. კუთხურ ფრჩხილებში ვათავსებთ საბუთის დამწერის მიერ გამოტყვებულ ასოებს, ხოლო მრგვალ ფრჩხილებში მოთავსებული გვაქვს დედნისეული დაზიანების ადღგენა.

საბუთების ლეგენდებში ჩვენ მოკლედ უუთითებთ ფრანგულად გამოქვეყნების ადგილს *Additions*-ის მითითებით, სადაც იგულისხმება მ. ბროსეს *Histoire de la Géorgie, II P., Additions, XIV.*

მოკლე მითითება გვაქვს აგრეთვე ვახუშტი ბატონიშვილისა და სესხია ჩხეიძის თხზულებებზე. ყველა მითითების შემთხვევაში ჩვენ ვსარგებლობთ დ. ჩუბინაშვილის მიერ სანკტებერბურგს 1854 წ. გამოცემული ქართლის ცხოვრებით.

მითითება *ABIP* ნიშნავს: *Архив Внешней Политики России.*

საბუთების დასათაურებაში ქართლისა და კახეთის მეფეების მაჰმადიანურ სახელებს ვხმარობთ ისე, როგორც ეს თვით წერილებშია ხოლმე. სხვა შემთხვევებში კი მათ ყოველთვის ქრისტიანული სახელებით ვისენიებთ.

„დამატებაში“ ვათავსებთ დავით II იმ წერილებს ვახტანგ VI-სადმი, რომლებიც შინაარსობლივად არ უკავშირდება სხვა წერილებს.

1. 1720 წ. დასაწყისი. იმამყულიხანის წერილი უსინყულიხანისადმი. დედანი, 50,5×31,5 სმ., დაწერილია თეთო ქაღალდზე ხნედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყრველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია ორ-ორი წერტილი. საბუთზე გაკეთებულია ფრანგული მინაწერი მელნით შ. ბროსეს ხელით, სადაც მოცემულია საბუთის მოკლე შინაარსი და თარიღი 1719—22 წწ. გამოჭევილებულია Additions-ში თარიღით—1716 წ. შემდეგ*. გვ. 411—412.

ეს წერილი დაწერილი უნდა იყოს საფურცელში ორი მეფის შეხვედრის შემდეგ ახლო ხანებში, რაც ვახუშტის ქრონიკონით 1719 წ. დეკემბერში მოხდა (გვ. 253), ამიტომ ვვარაუდობთ, რომ წერილი 1720 წ. დასაწყისშია დაწერილი.

დედანი—Hd 1448.

უსინყულიხანი

ქ. მაგათის ბედნიერისა და ბედნიერ ნიეთ-ეტლ-ბურჯ-კამარათა ზედან და ბადებულ-აღზრდილისა, სახელოვანისა, ურიცხვად სახელ კეთილობით განთქმულისა, ღთისაგან სამართლად მრავალ წყალობა განმრავლებულისა და პატივ საფარველ მინიჭებულისა, სატრფიალოდ გამოჩენილისა, სიკეთე მიუწოდომელისა, ყოველთა ენა მოძრაეთაგან დიდად საქმელისა და ყოველითურთ საქელმწიფოთა სიბრძნე, სწავლა, მეცნიერ(ო)ბა, სიმკნე, სიუხვე, სიმდაბლე. მოწყალე ყოფითა და საღმრთო-საერო ფილასოფოსობა უნაკლულოსა (sic) და ყოვლისა საქელმწიფოთა ქცეუითა აღმკულსა, იესეს ძირსა, დავითის ნორჩსა, სოლომონის ნაყოფსა, კულად სოლომონისებრ მსგავსადვე დასაბამსა სიბრძნისასა, ხოლო იოსებისებრ კეთილ შევნიერსა და პირველ ყოფილისა, მის კარვისა საწამებელისა ახლისა ზესელიელ კელონენისა¹ უგონერესისა სიყრმე. სიკეთე, სიქველე: რიტორს სიტყუა კმა კეთილი განსრულისა, დიდისა კელმწიფისაგან ღირსად პატიოსნად გამოჩენილისა, ძმურებ და შვილურებ მინუნელი-სა და მის მიერვე კეთილ მხედველობით და ჯერჩინებით მაღალსა ტახტსა ზედან მპყრობელად მჯდომარესა და ღთისა განგებით მეფედ ცხებულსა, ტომსა დიდებულსა, მათ მეფეთასა და მათ მიერვე რტო ნორჩად აღმოცხეხულსა, გრძლად რალა ვკადროთ კემწიფეთ ძესა და (ა)წ თვით კელმწიფესა, საქართველოსა მპყრობელ-მართებელ-განმწესებელსა მძასა ჩვენსა მეფესა ბატონს² მეფე იმამყულიხან მოვასხენებთ: მოავალი (sic) მაგათის სიყრმიეთგანვე ღთისა განგებით ზეციერთა პატივ დიდებათა მინიჭებულისა და ჩვენთვის დიდათ ზურგად და იმედად და ნუგეშინის მცემლად მონიჭებულისა, სანახავად სალერსოდ (sic) დიდად სანატრელისა, ყოვლის კება დიდების წარმოთქმის ღირსისა და ჩვენ მიერვე დღითი დღე და წამ-წუთ საქმეარ სადიდბლის თავის საკადრისი მოკითხვა, კარგად ყოფნის სუფევა, გონების თვალით მარადის მხედველობის წაადრება და ჰამოდ ყოფნის სიხარული მოგვიხსენებია³. მერმე, ჩვენნი ეპისკოპოზნი ჰერემელი გრიგოლი⁴ გვიხსენებია. სხვას ჩვენს სიტყუას ემ⁵ მოვასხენებთ, ამისათვის დაგვიბარებია; სხვა ერთი ეს მოვასხენოთ: ღმერთით მის წყალობას მოგვცემსო, როგორადაც ჩვენთვისცა, მათთვისც (sic) სასიამოვნო ეს იყოს, რომ ჩემი ძმა და ბატონი ჩემი რძალი მუდამ თქვენ გახლდენ და

¹ დაწერილი ყოფილა კელონენისა, ზედმეტი ნ შემდეგ წაუშლიათ.

² დაწერილი ყოფილა მართებულსა. ბოლო -სა შემდეგ წაუშლიათ.

³ ამ სიტყვის შემდეგ დატოვებულია თავისუფალი ადგილი.

⁴ ეს სიტყვა ჩამატებულია.

⁵ „სიტყუას ეს“ დაწერილია იმავე სტრიქონზე დაწებებულ პატარა ოთხკუთხე ქაღალდზე.

რადგან ღვთისმეტყველები ერთობა არის, — აგრეც იქნება. მაგრამ, რადგან ამთენი ჩანია. რომ ბატონი ჩემი რძალი თქვენ გახლავთ, მაგათის აქ წამოძახების დრო არის. ჩვენც ამდენს ხანს მაგათი უნახაობა მწველ შეგვაწუხებს¹. ამ კვლად რუსხათი უბოძეთ, წამოძახდეს და როდისაც უბძანებთ კიდევ ღვთისმეტყველებით. ამის უარს ნუ ბძანებთ, რომ ამ კვლად მაგას რუსხათი არ უბოძოთ².

2. 1720 წ. დასაწყისი. იმამყულიხანის წერილი უსეინყულიხანისადმი. დედანი, 65,5 × 25 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია სამ-სანი წერტილი. საბუთზე გაკეთებულია ფრანგული მინაწერი მედნით მ. ბროსეს ხელით, სადაც მოცემულია საბუთის მოკლე შინაარსი და თარიღი 1719—22 წწ. განოქვეყნებულია Additions-ში 1721? —თარიღით, გვ. 424—25.

წერილში დავით II აღნიშნავს: „მანდ რომ გახდლით“, რაც მის საფურცელში ყოფნას უნდა გულისხმობდეს. ამავე დროს წერილიდან ჩანს, რომ ვახტანგ VI ლაშქარი კახეთში ჯერ არ წასულა. ამიტომ წერილს, საფურცელში ორი მეფის შეხვედრის ახლო დროით—1720 წ., დასაწყისით ვათარიღებთ.

დედანი—Hd 1445.

ლ[ერ]ეთო უსეინყულიხან

ქ. მაგათის მღვდელისაგან სამართლად ცნობილისა და დიდისა ზეშთა აღმატებულის კელმწიფისაგან მოწყალის თვლით დანახულის და უხვად წყალობა ბოძებულის, სახელოვანის და ყოველს ქვეყანას კმა აღმატებით სახელ განფენილის და ყოველის პატიოსნობის მქონებელის თავის კარგად ყოფნის დიდად უზომოდ მონატრე მეფე იმამყულიხან მოვასხენებთ ჩვენსა დიდსა იმედსა და დიდად იმედად ღვთისის წყალობად ღვინ-სიხარულ-პატივ-საფარველად მოსალოდნელსა, ჩვენსა უნაგარიზოდ კეთილ მყოფელად საგულეებელსა და ყოველის ფილასოფოსობით მოუკლებარსა. გრძლად რალა მოვასხენით მეფეს ბატონს³ მრავალი და აღურაცხელი მაგათის სიკეთით კმა ვაწუხელსა და სწავლა მეცნიერობით აღსავსის და მღთის მოყვარის თავის საკადრისი მოკითხვა და მათ ნება-წაიღოზედ ბძანების გაგონების სიხარული მოეხსენოსთ. მერმე ეს მოვასხენით: მანდ რომ გახდლით, ხომ ქვემოთი ალაგების გაჭირება დარბაისელთ ყველა თვითან მოვასხენესთ და ჩვენსავე მ(ა)ნდ ყოფაში ორ-სამს ალაგს მოკლომოდენ. რომ მოკედით, თქვენის ჯარის ჩამოსვლა კიზიყს შეუთვალეთ და ისომ (sic) ჯარმა დაივიანა, გონებოდათ აღარ მოვაო. ჩვენი ჯარი ზოგი იქ იყო და ზოგს კიდევ ვგზავნიდით, მაგრამ ეს პასუხი მიეცათ: „კახეთი სრულ სარათი არისო, ყველგან ჯარი უნდა იდგესო, მარტო კახეთის ჯარით ვერ გავმადრდებიო“. ამამი აყრილიყვენენ კიზიყი, სავაჩნაძო და სეინდრონიყიანო. აქ კარს

¹ დედანში წერია: შეგვაწუხებს.

² საბუთის რეისო-ზე დასმულია იმამყულიხანის ბეჭედი. 1712 წ. შაჰმა ვახტანგი ირანში გაიწვია. ამის უფინ კახეთის მეფე და ვახტანგი დამოყვრებულან. ვახტანგს თავისი ასული თამარი დავითის უმცროსი ძმის თეიმურაზისათვის მიუთხოვებია (ვახუშტი, გვ. 77). ეტყობა მას შემდეგ, რაც ვახტანგსა და დავითს შორის უკმაყოფილება ჩამოვარდა, თამარი და თეიმურაზი ვახტანგის კარზე დარჩენილან. ამ წერილით კი დავით II თხოვს ვახტანგს, რომ მისი შმა და რძალი კახეთში დაბრუნდნენ.

³ ამ სიტყვის შემდეგ დატოვებულია თავისუფალი ადგილი:

მოგვადგენენ. ცოლ-შვილი აქ დაყენეს (sic) და ჩვენც იქ წასვლას გვეპტიჟენ-
ბიან (sic) და თვითანც თავკ(ა)ც(ა)დ წასვლას აპირებენ და ჩვენგანაც წაუს-
ვლელობა აღარ იქნება.—უნდა წავიდე და ამისას თქვენი რას ბძანებთ? აწე ეს.
მოვასხენოთ: მანდ ზოგი აყრილი კაცი ჩამოსულან და ახლავე ადრე ბატონმა
იასაული დაყენოს. ეგენი აყაროს, მაგათმა იასაულმან წამოსახსან და საგარე-
ჯოს მოურავს მოაბაროს, რომ ეგენიც სხვ(ა)ს ვიზიყელთან დაყენოთ, თვარემ,
თუ ეგენი ახლავ არ აყარევიანთ, სხვანიც ბევრი წამოვა: ქვეყნის დაცლა არა
სჯობს! ბეჭითი კაცი დაყენეთ და გამოგზავნეთ და ერთიც ეს მოვას-
ხენოთ: ბატონმა ყადაღით მრავალი ტყვია-წამალი უბძანოს, რომ აქ თელავს
მოიტანონ, რომ ჯარისკაცმან თავიანთ ფასით იყიდონ. ტყვია წამალსაც ადრე
გამოგზავნა ბძანონ და აყრილის კაცისაც ადრე აყრა სჯობს!.

3. 1720 წ. კახელ დარბაისელთა და ეპისკოპოზთა მიმართვა ვახტანგ VI-სადმი-
დედანი, 38,5x22,5 სმ., დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვე-
თილობა ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახშირია ოთხივე წერტილი. საბუთზე
გაკეთებულია ფრანგული მინაწერი მელნით მ. ბროსეს ხელით. სადაც მოცემულია
საბუთის შინაარსი. გამოქვეყნებულია Additions-ში, გვ. 412—413.

დედანი—Hd 1433.

ვახტანგს

ქ. ნებითა ღმრთისათა ესე მტკიცე და პირუტყუველი წიგნი და პირი მო-
გართვით, ჩვენ კახთ ეპისკოპოზ-დარბაისელთ: ალავერდელმან ნიქოლოზს,
სახლთუხუცესმან სახვერელმან, რუსთველმან ნიქოლოზს, მოურავმან გარსე-
ვან, ხარქაშელმან ფილიპემ, ქვერემელმან გოიგოლიმ, —თქუ(ე)ნ, —საკარ-
თველოს კელმწიფეს მეფეს? ასე ამა პირსა ზედან, კახმა ბატონმან ჩვენ-
მან კელმწიფემან ჩვენი თავი გაახლოთ და ჩვენის პირით კახეთის მოშველება.
ლაშქრობა და გამობძანება დაგვატვიჯათ და ჩვენ გიახელით და ბატონის ჩვე-
ნის სიტყუა მოვასხენეთ და ჩვენც ბედნიერს მუხლს მოგვხევიანთ და ჩვენის
ქვეყნის მოშველებას შემოგვხევეწით. ღმერთქმან აღგამადლოსთ და თქუენი
დღე ათასად აქციოს; წყალობის სიტყ(ე)ები გვიბძანეთ და ქვეყნის მოშველე-
ბის იმედი გვიბძანეთ, რადგან ჩვენის ბატონის მოსაკმარებლად და ქუეყნის
მოსაშველებლად განობძანდებით, ჩვენ და ჩვენს ქვეყანას ამის უკეთესი დიდი
ღმერთის წყალობა რა დამართებოდა. ღმერთქმან უმეტესი დიდება მოგანიჭოსთ
და პატივი. აწე კემწიფეს ცოტა რამე სიტყუა მოხსენებოდა: თუ რომე კახეთში
გაბძანდოთ, კახნი არც თქუენს ლაშქარს დაინდომენო და არც თქუენის დავლა-
თის საქმეს მართლა გზას წაიყუანენო. ეს სიტყუ(ე)ი ყუ(ე)ლა ჩვენთვის გებ-
ძანათ, ამისი პირობის დადება და წიგნის მორთმა გებძანათ: „ასეთი ფიცი და პი-
რობა და წიგნი მომართვითო, ჩემი გული ასე გვეკრებოდესო, ჩემი სამჯობი-
ნარო საქმეები ქნათო, კარგად მიზელადოთო და ჩემის დოვლათის გზა კარგად
გზას წაიყუანოთ“. აწე ჩვენ ეპისკოპოზთ, დარბაისელთ ეს პირი და ფიცი მო-
გართვით: ჯერ ღმერთის გმობაში გავერიჩენეთ და ჩვენი სჯული დავგედოს, ჩვე-

¹ საბუთის verso-ზე დასაულია იმამყლიხანის ბეჭედი.

² ამ სიტყვის შემდეგ დატოვებულია თავისუფალი ადგილი.

ნის საწმუნოებებისაგან ურწმუნონი შევემნიღვიყუნეთ, დიდის კემწიფის ორგულნი და შემცოდებელნიმც შევიქნებით, ჩვენის კემწიფის იმამყულიხანისამც შემცოდელნი და მკულელნი შევიქნებით, თუ რომე თქუენი გამობძანება და ლაშქრობა ჩვენს ქვეყანას გვეღირსა, რაც თქუენთან ყოზილბაშთ ჯარი, ან ხანები ვინმე ვიახლებიან, ან თქუენ და ან თქუენი ჯარი ჩვენს ქვეყანაში ვნახოთ, რაც რომე დავლათს უჯობდეს, თქუენის ჯარის სასარგებლო საქმე იყოს, ან თქუენთან მყოფს ყოზილბაშთ ჯარს უჯობდეს—ბატონმა ჩვენმაც ასე არა ქნას. ჩვენ სრულ კახთ დარბაისელთ, ეპისკოპოზთაც ეგ არ მოვიწოდოთ, რაც ვიჯობდეს: ისე ბელადობა; ის მოვლა; ის ყარაულობა და სამსახური და სიამოვნე, რომელიც თქუენი გამოსაყენებელი გარჯა ჩვენის ჯელით გამოვა, ყუ(ე)ლა ესები არა ექნათ, როგორადაც ბატონის ჩვენის ერთგულობას გაუფთხილდეთ ისე თქუენს დავლათსაც არ გაუფთხილდეთ, წყენასაც ისე მოვერიდნეთ, სიამოვნესაც ისე ვეცადნეთ. ამაში რაც ბირობაებნი მოვახსენეთ, არც (ერ)თის სიმტყუნე არაში შევიჩნითო. ამისად თავსმდებად მოგვეცია ჯერეთ ღქმერთი და ყოველნი მისნი წმინდანი, თუ რომე ეს ბირობა ასე არ გავითავოთ, მეორეთ მოსვენლს წინაშე დღისა პასუხის მომცემი ჩვენ ვიყუნეთ თქუენი. არის ამისი მოწამე: წმინდის დავითის წინამძღვარი ონოფრე. ქ [ორონი]ქონს უმც.

ალავერდელი ნიკოლოზ,¹ მონა ლთისა სახეფელი, რუსთველი ნიკოლოზ,² მ[ონა დენთისა] გქარსვენან³ გრიგოლ,⁴ ფილბე⁵.

4. 1720 წ. იმამყულიხანის წერილი უსეინყულიხანისადმი. დედანი, 42×24 სმ. დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. გაბკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია ორ-ორი წერტილი, ორიოდე შემთხვევაში სამიც. საბუთზე გაკეთებულია ფრანგული მინაწერი მელნით მ. ბროსეს ხელით, სადაც მოცემულია საბუთის მოკლე შინაარსი და თარიღი 1719—22 წწ. გამოქვეყნებულია Additions-ში 1721წ.—თაბლით. იქვე აღნიშნულია, რომ არ ჩანს, თუ ვახტანგის რომელი ექსპედიციაა. გვ. 423.

რადგანაც წერილიდან ირკვევა, რომ ვახტანგ VI ჯარი უკვე კახეთში დგას, ხოლო ვახტანგი ქართლში დარჩენილა (ქარზე სალაშქროდ მზადების დროს თვით ვახტანგი მიდის კახეთში) ვფიქრობთ, ეს არის ერატი ყაფლანიშვილის მეთაურობით 1720 წ. გაზაფხულზე კახეთში გაგზავნილი ლაშქარი (ვახუშტი, გვ. 81, 136, 253). ამდენად წერილსაც 1720 წ. ვთარიღებთ. დედანი—Hd 1443.

უსეინ(ყ)ულიხანს

ქ. მეფეს ბატონს აქაური ამბავი ეს მოვახსენოთ: ჩვენ თქვენის ჯარის დასახედავად და მაფის რიგიანად საქმის გასარიგებლად წამოვედით. ორშაბათს რომ კალაურში მოვედით, ჩვენმა ყარაულმა ამბავი მოიტანა: „ალაზნანს ლეკის ჯარი გამოვიდაო“. ჩვენ თქვენის ჯარის თავს დასხმისა და მათს სიახლოვეს მოგდომის ფიქრი ვქენით. იმავე ღამეს თავადისშვილები ქვეითის მეთაფის ჯარით, მივაშველეთ. სამშაბათს დღლას იმათთან ჩაშველება გვიწოდოდა. ქარხანა რომ დიდაყვირეს, იმ დროს კიდევ სხვა ყარაული მოვიდა: „ლეკის ჯარი იორზე მოვიდაო და რადგან იორზე მოვიდაო, ლაშქარს და მის გარეშემოს ალაგებს ველარ

¹ დაწერილი ყოფილა სამსახული, შემდეგ გაუსწოვრებით.

² ხვეულად.

³ ამ ბეჭედს მოსდევს ხელმოწერა ხვეულად. სახელი ვერ ამოვიკითხეთ. დ. მ.

მოხვდებო, ზემოთ შესილდენო“ და ეინცა ვინ ალაგის ბალადი (sic) თავადის-შვილი გვახლავს, ყველამ ეს მოგვახსენა:—„ეს ჯარი ან საგარეჯოს, ან მარტყოფს და ან უჯარმას და უფრო საგარეჯოს მიუტკვებო“. ჩვენ შევხედით და სამშაბათს საღამოს ოთხი საათი რომ ღამისა და გასულყოფო, გიორგიწმინდის მოვედით. ჯარს აქ მოვევლით და ეგების მარტყოფს ან უჯარმას მივივლეს; თქვენც ბძანებდით ხოლმე: „ლეკის ჯარი რომ შუა ჩავივდით, კარგი იქნებო და პასუხიც კარგად გაციემათო“. ახლა ესენი ნაპირის ალაგს საღად მივლენ, შუა ჩამოვარდნილი შეიქნებთან. თადბირი (sic) და რჩევა თქვენს უკეთ არავინ იცის და რადგან ესენი თქვენზედ ასე ახლოს მოვლენ და ჩვენც პირაქათ ვართ, თუ ახლა ესენი უბასუხოდ გაბრუნდენ; კულავ უფრო ძალიანს საქმეს გაბედვენ. ჩვენ რომ აქათ წამოვედით, თქვენს ჯართან კაცი გავგზავნეთ,—ჩვენი აქ წამოსვლა შევჯავთობინეთ და ჯერ არ შემოგაყვირან (sic), ზოგი ჩვენი ჯარით იმათთან არის, პირველ რომ ამ ლეკის ჯარის ამბავი მოგვივიდა, მამინვე საგარეჯოს ნაცვარი გახალციხით და ჯერ არ მოსულა. ახლა თქვენი ამბავი აქ საგარეჯოს გვიბძანეთ¹.

ქ² ეს წიგნი ღამითვე დაიწერა. დღეს ოთხშაბათს დილას, აქ საგარეჯონ, დილ, მოლოდინი გვექონდა. სადილობაც გარდვიდა, რომ არსად რა ამბავი გამოჩნდა. ორმა რიგმა ყარაულმა ჯარის გამოსვლა უეჭველად მოგვახსენეს და ეს არ ვიცით წვიმამ დააბრუნა, თუ სადით წავიდენ, — არ ვიცით. მოამბები (sic) გაგზავნილია.

წ. 1720 წ. იმამყულიხანის წერილი უსეინყულიხანისადმი. დედანი, 26,5 x 23 სმ., დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნაშტრია ორ-ორი ან სამ-სამი წერტილი. საბუთზე გავითვებულა ფრანგული მინაწერი მელნით მ. პრუსეს ხელით, სადაც მოცემულია საბუთის მოკლე შინაარსი და ვარაუდი, რომ შეიძლება ეს წერილი დაწერილი იყოს 1719 წ. შემდეგ. გამოქვეყნებულია Additions-ში 1721 წ. თარიღით, გვ. 424.
რადგანაც ამ წერილის შინაარსი № 4 (აქვე) წერილის შინაარსის გაგრძელებას წარმოადგენს, ხმ წერილისა 1720 წ. ვათარიღებთ.
დედანი—Hd 1444.

უსეინყულიხანს

ქ. მივეფს ბატონს ეს მოვახსენოთ: ჯარის ამბავი (sic) ხომ უწინვე მოვახსენით სამ რიგად და ჯერ ამბავი არ მოგვსვლია. ეს ლეკის ჯარი დღეს ხუთშაბათს დილას პატარძელს მოუტკვენ. სოფელი უწინვე გამაგრებული გვექონდა, მეთოფე მივეგშველებინა და იმ ჩვენგან მიშველებულმა მეთოფემ არ შეუშვეს. ვერც ტყვე, ვერც საქონელი ვერა წაიღეს რა. სოფლის ბოლოს სადგომები დაწვეს იმათ ბევრი კაცი მოუტკვდა. ჩვენგან მიშველებულის ჯარიდამ ორი კაცი მოუტკვდა (sic). სხვა ვერა ქნეს რა, ამრიგად გაბრუნდენ. ახლა ეს მოვახსენოთ: რადგან ორსავე საქართველოს ბატონებს შუა ჩამოგვიცივიდენ, თქვენზედაც ასრე ახლოს მოვიდენ და ჩვენზედაც, თუ ახლა ამით ასე უტკვომოდ ვაუშვებთ, სხვას უარესს საქმეს გაბედვენ. ჩვენი ჯარი სულ ამ ნაპირის ალაგის სოფლებში ალაგების გასამაგრებლად დეფანტული გეყავს. იმათაც შემოვიყრიოთ. ძალსა და ქომავს თქვენგან ველით. ქალაქიდან მომშველებელი ჯარი დღეს აქ ჩვენთან მოაწვეს და დროინად და ღვსით, ადრე, მის დროს. ხვალ ამითი ომი კარგს დროს მოტკვება. ბაზი-

¹ დასმულია იმამყულიხანის ბეჭედი.

² ეს ახზავი დაწერილია reclus-ს არშიაზე.

ერთუხუცესი ბეჟან გვიხაზღებია. წიგნის სუბუქობაზედ უკაცრავად ნუ ვიქენებით —საჩქაროდ დავაწერინეთ. ეს ჯარი ხომ წავიდა, წყნარ-წყნარა მიდის, ჩვენ ჭკარდანკარ ავყევით, თქვენს ჯარსაც შევეყრებით და თქვენი იმედიცა გვაქვს¹.

6. 1720 წ. იმამყულიხანის წერილი უსინყულიხანისადმი. დედანი, 51,5×30,5 სმ., დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახშირია ორ-ორი წერტილი. საბუთზე გაკეთებულია ფრანგული მინაწერი მელნით მ. ბროსეს ხელით, სადაც მოცემულია საბუთის მოკლე შინაარსი და თარიღი 1719—22 წწ. გამოქვეყნებულია Additions-ში 1720 წ. თარიღით. გვ. 417.

წერილიდან ჩანს, რომ ვახტანგის ჯარების გაგზავნიდან ერთი თვე არ გასულა, ხოლო ვახტანგი ქართლშია. ამიტომ ამ წერილსაც 1720 წ. ვთარიღებთ, დედანი — II კ. 1437.

უსინყულიხანს

ქ. მაგათის ყოვლად მეცნიერისა და საღქმით სახელმწიფო² ზნე-კეთილობა მდიდრად გარმოზღვდელიისა და ჩვენთვის მრავალ-პატივ-საფარვლად და უნაგარიშოდ კეთილის მყოფელად მოსალოდნელის, პატიოსნის თავის დღე ყოველ ქება-დიდებას წარმომტქმელი და ხლებისა და მუსაბობის მოწადე მეფე იმამყულიხან მოგახსენებ ჩვენსა დიდ ოქეთისწყალობად მოსალოდნელსა და ზურგ საიმედოვნოდ საგულბეგლსა, ყოვლის დიდებით წარჩინებულსა და ქების უაღრესად სახელგანფენილსა, კეთილთა ძირთავან შესატყვის რტოდ სარაწმუნოდ აღმოფურჩუნილსა (sic) მძას, შეფეს ბატონსა მრავალი და აურაცხელი. მაგათის ოქეთისაგან კეთილ-საფარველ-მინიჭებულისა და დიდისა და ზეშთა აღწეწილის კემწიფისაგან უხვად წყალობა, გარდამეტებულის თავის მოკითხვა; უვნებელად მათს ნება-წადილზე სუფევის წადიერება და მუდამ დაუღვენელად კეთილის ამბვის სმინების ნეტარება მოგვიხსენებო. მერმე ეს მოგახსენოთ: მაგათის ჯარს მაგათიან დაბარების ამბავი და წიგნი მოსვლით და აქადამ წამოსვლას აპირობენ. ქვეყნების ამბავი, მუდამი (sic) ბრძოლა და ლეკის დღე და დღერ გაძალიაება და ყოვლის კუთხის ქვეყნების რბევა და ძალის დიხაება ხომ მრავალჯერ მოგვიხსენებია და ესეც ხომ მოგახსენეთ, რომ, თუ ამავე ზაფხულ თქვენისა და ჩემის გარჯით ქვეყნებს არ შევინახავთ, ლეკნი უფრო ბერს ავს იქმენ და ქვეყნებს დასუსტებენ (sic) მეთქი. ახლა რა ეს თქვენი ჯარი აქ მოვიდა; ვითაც კახეთის ჯარი მუდამ სარათებში დგანან და იბრძვიან, ახლა კიდევ უფრო ბევრი ჯარი ზოგი ამ თქვენს ჯართან და ზოგი სარათებში დავაყენეთ და ამ ჯარების იმედით სიზხანი ისევ თავიანთ ალაგებში მივიდენ და ქვეყნებს იმედი მიეცათ. ამ დროს სხვის ჯარის მოუსვლელად რომ ესენი აქადამ (sic) წამოვიდენ, ურიგო საქმე იქნება. ქვეყნებს საქმე გაუჭირდება; უმიედლოთ გაცდებიან და ლეკნი რომ ამას შეიტყობენ, უფრო გაძალიანდებიან და ქვეყნებს რბევას მოუმატებენ. რადგან თქვენ ასე გვიძიანეთ და ჩვენც იმ პირობაზედ ვართ, რომ როდისაც ერთს რიგს ჯარს თავიანთი ყავლი გაუთავებდითო, მეორეს რიგს ჯარს

¹ საბუთის წყისი-ზე დასმულია იმამყულიხანის ბეჭედი.

² დაწერილი ყოფილა-სახეფ. შემდეგ დაუწერიათ სახელმწიფო.

³ ამ სიტყვის შემდეგ დატოვებულია თავისუფალი ადგილი.

⁴ ეს სიტყვა ჩამატებულია.

გამოვგზავნითო. მეორე რიგი ჯარი რომ მანდ მოვიდესო, მას უკან ეგ ჯარი წა-
მოვიდესო, ახლაც ასე მოაქვინეთ. ამათ წიგნი უბოძეთ, რომ მანამდინ სხვას
ჯარს გამოვგზავნიდეთ და აქ მოვიდოდეს, მანამდი ესენი აქ იყვნენ, ქვეყანა ცა-
რიელი არ დარჩეს. ჯერ ხომ ერთი თვე არ არის, რომ ესენი აქ არიან, არც არა
ბისკირებიათ. სხვის ჯარის მოსვლამდი ამათ² აქადამ (sic) ნუ დასძრავთ. ეს ჩა-
ფარი აღრე გამოაბრუნეთ. რომ თქვენმა წიგნმა ამ ჯარს აქაც მოუსწრას³.

7. 1720 წ. შემოდგომა. იმამყულიხანის წერილი უსეინყულიხანისადმი. დედანი,
54x36,5 სმ., დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის
ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია ორ-ორი წერტილი. საბუთზე გაკეთებუ-
ლია ფრანგული მინაწერი მელნით მ. ბროსეს ხელით, სადაც მოცემულია საბუთის
მოკლე შინაარსი და დათარიღების ვარაუდები: „1719 წ. შემდეგ 22-მდე და 1722 წ-
ადრე. 1720(?) ივნისი“. გამოქვეყნებულია Additions-ში 1720 წ. თარიღით. ბრო-
სეს აზრით, საბუთში მოხსენებული მდივანბეგი არის ერასტი ყაფლანიშვილი.
გვ. 418—419. იგი მართლაც მდივანბეგად იყო 1703-4—1731 წწ. (გ. ჯამბურია, ქარ-
თული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 147). ვახტანგის
ჯარი კახეთში 1720 წ. გაზაფხულზე წავიდა. ამ წერილში კი ლაპარაკია წყლების
ადიდებაზე, ღამის გადიდებასა და აგრილებაზე ე. ი. შემოდგომის დადგომაზე. ვა-
ხუშტის ცნობით, ქართლის ლაშქარი კახეთში სამი თვე (გვ. 81) თუ ოთხი (გვ. 136)
იდგა, ამდენად უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს წერილი 1720 წ. შემოდგომაზეა დაწერილი.
დედანი—Hid 1438.

უსეინყულიხანს

ქ. მაგათის ღვთივ დიდებით დიდებულისა და კეთილ-თვისტომთა მათთა
შესამსგავსად სახელ-სიკეთე-განმრავლებულის, სიბრძნე-მეცნიერებით აღვსი-
ლისა და ყოვლის სავემწიფოს ზნით პირად პირადად აღმკულის; ჩვენთვის მრავ-
ალ ღქეთის წყალობად და კეთილის მყოფლად საგულეებელის, თავის ყამითი
ყამად დაუცადებლად სიკეთით მსხენებელი და იმედოვნობით მგონებელი მეფე
იმამყულიხან მოვასსენებ ჩვენს დიდად პატივ-საფარვლად საგულეებელსა და
ძალ-ძლიერებად მოსალოდნელს; ღქეთისაგან მისად მრავალ წყალობად მონიჭე-
ბულსა და კეთილის შესაძინელად მოვლინებულს ღქეთისა მთერვე კეთილ საპატ-
რონიოდ რჩეულსა და მადლის კელმწიფისაგან წყალობა გარდამეტებულს, სიმ-
ნით დავითიანს, სიღრმით სოლომონიანს ძმას, მეფეს ბატონს⁴
ზრავალი მაგათის პატრონისა და ყოველს ქვეყანს (cis) სასე-
ლოვანად ჩინებულის თავის შესაფერი მოკითხვა და ახოდ და
მათს ნება წადილზე სუფევის წადიერება მოგვიხსენებია. მერამ, მაშინ რომ
თქვენის ჯარის რიგ(ი)თ და რიგით აქ მოყენება გვიბძანეთ და მდივანბეგის⁵ ჯა-
რი რომ წამოვიდა, მეორეს ჯარის გამოვანა (sic) მოგახსენეთ. გეძმანათ: „დიდი
წყალი არისო, ლაშქარი არ გამოვარ და მის დროს გამოვგზავნიო“. აქამ-
დიც ხომ მუდამ მტერობდენ, მაგრამ ახლა მწვედ ძალიანად მტერობა და ქვე-
ყანას ცემა დაუწყეს. კიზიყს მოვიდენ, სოფლები დააწყეს, ალალიდამ ჩამომ-
რუნდენ, ღამე გადიდდა და აგრილდა, ახლა ესენი ლაშქრობისაგან აღარ მო-
ისვენებენ და თქვენც მოგეხსენებათ, კახეთი ყოველს მკრისაკენ საცემი არის.
აქაური ჯარი ერთს ალაგს ვერ დადგება და ამაში ქვეყანას ძალს უზმენ. ჩვენთ

¹ განმეორებით ყოფილა დაწერილი—ჯარი, შემდეგ წაუშლიათ.

² ამ სიტყვის შემდეგ დაწერილი ყოფილა—თუ, რაც შემდეგ წაუშლიათ.

³ საბუთის verso-ზე დასმულია იმამყულიხანის ბეჭედი.

⁴ ამ სიტყვის შემდეგ დატოვებულია თავისუფალი ადგილი.

⁵ ეს სიტყვა ჩანატებულია.

ძმა ბატონის შვილი თეიმურაზ ზოგის რასმე ჯარით გავგზანეთ ქვე-
მო კახეთს და ახლა იქ არის. ამ დროს ჯარი დიად ზარბუჯი არის და ამ კელად-
ჯარი გვიბოძეთ, მუნასობს ადგილს დაეყენებთ, რომ დიდის ჯარის შეყრამდი-
ქვეყნები შევიწახოთ. სხვას ჩვენს სიტყვას და ამ ქვეყნის ამბავს ეშვიკადასა-
ში ზაალ გვ(ი)ახლებია და ეს მოახსენებს.¹

მ. 1720 წ. იმამყულიხანის წერილი უსეინყულიხანისადმი. დედანი, 68×30 სმ,
დაწერილია თეთრ ქალაღზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი
სიტყვის შემდეგ ნახშირია ორ-ორი წერტილი. საბუთზე გაკეთებულია ფრანგული მი-
ნაწივი მელნით მ. ბროსეს ხელით, სადაც მოცემულია საბუთის მოკლე შინაარსი
და დათარიღება 1719 წ. გამოთქვეყნებულია Additions-ში 1720 წ. თარიღით, გვ.
416—417.

ვეტიქრობთ ეს წერილი დაწერილია მანშე ქსნის ერისთვის შვილის საკუთარ მა-
მულში დაბრუნებისა და გამაგრების შემდეგ. ეს ამბავი ვახუშტის მოთხრობილი-
აქვს ქართლის ჯაოების კახეთიდან დაბრუნების შემდეგ. ჩვენც ამ წერილს ვათავსებთ
იმ წერილის შემდეგ, სადაც ლაპარაკია ვახტანგის ჯარების კახეთიდან დაბრუნება-
ზე და 1720 წ. ვათარიღებთ.
დედანი—Hd 1436.

უსეინყულიხანს

ქ. მაგათის ღვეთივ კურთხეულით ამალღებულისა და კეთილ სატახტოს-
ნოდ გამორჩეულის, სახლოვნად ქმა განფენილისა და სიკეთე მიუწოდმოდ
განმრავლებულის, თავის ძმებრივის სიყვარულით აღვსილი და კარგად ყოფის
წადიერი, მაგათი ძმა მეფე იმამყულიხან მოვასხენებ ჩვენს კეთილ პატივ სა-
ფარვლად საგულღებელსა და დიდად ღვეთის წყალობად მისახენელს, ზურგ
საიმიდოდ და ძალ ძლიერებად მოსალოდნელს, მკნედ ახონანსა (sic), გვირ-
გოლიათსა და თვით მათისავე დიდებულის ძირ მოდგმის შესამსგავსად სიბრ-
ძნე მეცნიერების მქონებელს მეფეს ბატონს² მრავალი მათის საღმრთოს
სწავლით სრულისა და საკელმწიფოს ზნე-ქცეულობით შემკულის თავის შესა-
ფერი მოკითხვა, კარგად ყოფის³ დიდად ნატრა და უგნებლად ცხოვრების სიხა-
რული მოეხსენოს. მერმე ეს მოეხსენოს, თაობითგან თქვენ და ჩვენ რომ
მკნებეთას შევიყარენით, რაც პირობა მოვასხენეთ, ღმერთმა⁴ ნომ იცის. შე
არც ერთი გამიტენია. მაგრამ თქვენ კი ბძანებდით—პირობა გამიტენიაო. მას
უკან იყო და ჩვენ რომ კელმწიფეს დავებარებინეთ და მანდ ქალაქს ვიასვლით
და თქვენსა და ჩვენს შუა მოყრობა მოვავღინეთ და ერთი ძმა მყვანდა, ძმა-
ცა და ჩვენი ქვეყანა ყველა თქვენს კელში ჩამოვადგევით და მოვაბარეთ. მა-
გრამ მაშინც კიდევ ჩვენს პირობა ვაუთავებლობას ბძანებდით. ღმერთმა⁵ ვა-
სინჯოს, რომე არას დროს მე თქვენი ერთობა და პირობა გამიტენია. თუ ვის-
მე თქვენსა და ჩვენს შუა დამორება ნდომებია, არას კაცის სიტყვას არ ავყო-
ლივარ და არც ვისი დამიჯერებია. ახლა იყო საფურცლეს შევიყარენით და
რომელიც კელმწიფის დოვლათისა და ქვეყნების სასარგებლო იყო, თქვენც
ის პირობა გვიბძანეთ და ჩვენც მოვასხენეთ და ღმერთმა⁶ იცის ჩვენ ის პი-
რობა არ გავიტენია და არც ვავტებთ. მაგრამე, რამთენჯერ (sic) თქვენ ამგვართ-

¹ საბუთის verso-ზე დასმულია იმამყულიხანის ბეჭედი.

² ამ სიტყვის შემდეგ დატოვებულია თავისუფალი ანგლიო.

³ ეს სიტყვა ჩამატებულია.

კელმწიფეს მოახსენეთ და ჩვენ თავი ვიმართლებთ, თქვენ პირობის გატეხაში ჩამიგდეთ, თვარემ ახლა ჩვენ ამაზე თავს არას ვიმართლებთ. ქვეყანამ იცის, რომე ქსნის ერისთვის შეილები, ყმანი თქვენი არიანია (sic) და თავის ალაგაში არიან. არც არა ჩვენი დასაბრალებელი არის. თუ ჩვენში ექვს რასმე იყავით. უნდა გებძანებინათ. თუ ასეთი ფიცი მოგვეხსენებინა, რომ თქვენი გული შეგვეჭვრებინა—არაფერი. თუ არა და კემწიფისათვის მას უკან უნდა მოგვეხსენებინათ.¹ ღმერთ[მა]ნ მაგისთანა ნურა ქნას რა თქვენსა და ჩვენს შუა, რომე ამგვარი საქმე კელმწიფის მოსახსენებელი ეთიავი იყოს, რადგან თქვენც აქ გამობძანდებით და ერთად შევიყრებით. ჯერ რომელიც ქვეყნების მაოკრებელი მტრები გეყვანან ღვეთითა და კელმწიფის დოვლათით იმათ თანა უყოთ და მას უკან, რომელსაც თქვენ გვიბძანებთ,—ჩვენ იმას ვიჭეთ. ჩვენ არას დროს კემწიფის ბძანება არ დაგვიგდია და არც დავაგდებთ. სხვა ზეპირი სიტყვა მღივნის გორჯასპის პირით მოგვიხსენება.²

9. 1720 წ. იმამყულიხანის წერილი უსეინყულიხანისადმი. დედანი, 67,5X29 სმ. დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახშირია ორ-ორი, ან სამ-სამი წერტილი. საბუთზე გავითვებულია ფრანგული მინაწერი მგლნით მ. ბროსეს ხელით, სადაც მოცემულია საბუთის მოკლე შინაარსი და თარიღი 1721 წ. გამოქვეყნებულია Additions-ში თარიღით „1720 წ. შემოდგომა“ გვ. 414—415. 1720 წ. 10000 ლაშქრით შირ-მაჰმუდი (წყილში მოხსენებული მირვეისის შვილი, დ. მ.) თავს დაესხა ქიოზანს. მისი ეს პირველიცა მარცხით დამთავრდა. დამარცხებულებმა ყანდაარს მიმართეს (M. C. Иванюв. Очерк истории Ирана, 1952, გვ. 82). ამ წერილში სწორედ ამ ამბებზეა დაბარაჟი. რის გამოც წერილს 1720 წ. ვათარილებთ.]
დედანი—Hd 1434.

უსეინყულიხანის

ქ. მაგათის სახელოვანისა ურციხეად სახელ-კეთილობით განთქმულისა, მღვთისაგან და მალის კელმწიფისაგან სამართლად მრავალწყალობა-განმრავლებულ მონიკებულისა და პატივ-საფარველ-აღმატებულ-აღწვეთულისა და სატრფიალოთ გამოჩენილისა და სიკეთე მიუწოდომელისა და ყოვლითურთ საქელმწიფითა ზნითა და ქვეყლებითა და აღმკულისა და პირად-პირადლად შემკობილისა, იასიან (sic) დავეითან სოლომონიხანისა, კუალად მსგავსადვე სოლომონისა

¹ ვახტანგ VI-ის ირანში ყოფნის დროს, ქართლში დატოვებულმა ბაქარმა ქსნის ერისთავს დათუნას საბოლოო შეწყობა ჩამოართვა. ამის შემდეგ დათუნა მალე გარდაიცვალა. მისი შვილები კახეთს შევიზნენ. ქსნის ერისთავების მამული ვახუშტი ბატონიშვილმა დაიკიბრა. დათუნას ძე შანშე შაჰს მიუვიდა. მისი თავი ვახტანგმა ითხოვა. შაჰმა უბოძა. დაპატიმრებული შანშე ვახტანგმა საქართველოში ბაქარს გამოუგზავნა (ვახუშტი, გვ. 80). მალე შანშემ შესძლო გაქცევა და თავის მამულში გამაგრება. მაგრამ მდგომარეობა დიდხანს ვერ შეინარჩუნა. ამ წერილიდან ირკვევა, რომ ვახტანგ VI იკვირებოდა, რომ ქსნის ერისთავის შვილებს დავით II უმართავდა ხელს. ვ. ფლისაბედ დავითის-ას. ერისთავის ისტორიული საბუთების სიაში შეტანილი ერთ-ერთი საბუთის სათაური, კრძოდ. „შერიგების წიგნი, მიცემული კახთა მეფის იმამყულიხანის მეფე ქსნის ერისთავისა დავითისა და მისი, შვილებისადმი“ (Hd 5753), გვაფიქრებინებს, რომ ვახტანგის იკვირებას უსაფუძვლო არ იყო. შეიძლება გვეფიქროს, რომ ამ სათაურში მოხსენებული დავითი ქსნის ერისთავია, რომელიც ერეკლე I დასვა, მაგრამ იგი ერეკლეს მეფობაშივე იქნა მოკლული (ვახუშტი, გვ. 67), ამიტომ ვფიქრობთ, რომ აქ მოხსენებული დავითი ქსნის ერისთავი დათუნაა.

² საბუთის წესზე დასმულია იმამყულიხანის ბეჭედი.

სიბრძნისა სადგურისა და ფილოსოფოსობა მოუკლებარისა, საქართველოს მპყრობელ-მართებელსა მძასა ჩვენსა მეფესა ბატონსა მეფე იმამყულხანსა შავასხენებთ. მრავალი მაგათის ყოვლის ქება, დიდების ღირსისა და ჩვენ მიერვე დღითი დღე საქებარ-სადიდებელისა ზურგად და იმედათ საგულეებელის, თავის საკადრისი მოკითხვა, კარგად ყოფნის სუფეუა, გონების თვალთ მარადის მხედველობის წადიერება და ამოდ ყოფნის სიხარული მოგვისხენებია. ვიცით კელმწიფის კარის ამბავს იკითხავთ და ჩვენი ჩაფარი მოვიდა. კელმწიფეს ერთი რაყამი ებოძა სამახარობლოდ: „სპასარლის ჯარის და მირვეისის შვილის ჯარის შეიბნენო. ღვეთით, სპასალარის ჯარს გაემარჯვა და მირვეისის შვილის ჯარისაგან დიად, ბევრი კაცი დაკოცესო და სპასალარიც მირვეისის შვილის² შესაბმელად წვიდაო. მირვეისის შვილი გაიქცაო და ყანდაარს მიმართო და სპასალარი უკან მისდევსო და მირვეისის შვილი კი გაიქცაო და ქირმანი კენწიფის თასარუფში მოვიდაო“. მეორე რაყამი ებოძა, ეს ეწერა: „საქართველოს ვალსა და შენ რომ ერევნის ხანის ლეკზე სალაშქროდ გამოგზავნა მოგენსებინათო, ერევნის ხანის გამოგზავნა არ ვარჩიევთო და იმის მაგიერეთმადოგვეს ამისწული ქალბაღისან გამოგზავნეთო, შირვანის ბეგლარბეგობა უბოძეთო. იმან შირვანის ჯარი უნდა მოასწასო და ყარაბაღის ხანი თავისის ყოლებეგებით უნდა მოვიდესო და შულამის ხანისო. ყიზილბაშშიდამ ეს ჯარები გვებოძებია და ორივე ვალები ჯარით ერთათ შეიყარენითო და ლეკს თამბა უყავითო“. ღმერთიმან კელმწიფის დღე ერთი ათასად ქნას, რადგან თქვენი და ჩვენი მოსხენება გავიგონა და ქვეყანას ყური მოუგდო, მანამდი ეს ჯარები შეიყრებოდეს, ქვეყანას ცარიელს ნუ დაგდებთ (sic), რომ მტერმა ეგების ველარა შეიძლოს რა. რადგან, რომელიც შერიგებაში ჯარი გვიბძანეთ, და ახლაც მოგეწერათ; მაგან ნულარ და(ა)გვიანებთ, აღრე გვიბოძეთ, რომ მღვწითთ ქვეყნები გავაშ(ა)გროთ. მუშუოზა (sic) და მკა მოეჯარა³, ახლა ექირება სიფთხილენ⁴.

10. 1721 წ. იმამყულხანის წერილი უსინყულხანისადმი. დედანი, 61X31 სმ., დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახშირია ორ-ორი წერტილი. საბუთზე გაკეთებულია ფრანგული მინაწერი მელნით მ. ბროსეს ხელით, სადაც მოცემულია საბუთის მოკლე შინაარსი და დათარიღება—1719—22 წწ. გამოქვეყნებულია Additions-ში 1721 წ. თარიღით. მ. ბროსე უთითებს სენია ჩხეიძის თხზულებაზე გვ. 422.

წერილში ლაპარაკია იმის შესახებ, რომ „ლეკები“ შემავას მიადომიან და „ძალა დაუტანებიათ“. აქ, როგორც ჩანს, ლაპარაკია შემხისსათვის ბრძოლებზე. შემავა კი „ლეკებმა“ მართლაც 1721 წ. აიღეს (Очерки истории СССР, XVIII в. первая четверть, Москва, 1954, გვ. 608). ანდნად მ. ბროსეს „ნიერ წერილის 1721 წ. დათარიღება მართებულია. დედანი—Hd 1441.

¹ ამ სიტყვის შემდეგ დატოვებულია თავისუფალი ადგილი და გასმულია სამი მოკლე ხაზი.

² ეს სიტყვა ჩამატებულია.

³ დაწერილი ყოფილა—ჯარებ, შემდეგ—ებ მოუშლიათ და დაუწყოთათ ჯარით.

⁴ წაკითხვა საცუოა. დ. მ.

⁵ უკანასკნელი წინადადება შემდეგ უნდა იყოს მიწერილი. საბუთის verso-ზე დასმულია იმამყულხანის ბეჭედი.

⁶ „Очерки“-ში მოთავსებული ეს თარიღი აღებული უნდა იყოს Dorn-ისგან. თავის თავად B. Dorn-ი 1840 წ. 27 ნომბერს წაკითხულ „Geschichte Schirwans unter den Statthaltern und Chanen von 1538—1820“-ში, Krusinsky-ზე მითითებით შემავის აღების თარიღად 1721 წ. 15 აგვისტოს იძლევა, გვ. 408.

უსეინყულიზანს

ქ. მაგათის ზეგარდამო ღვთისა მიერ კურთხევით ამდლებულ-ვანმდიდ-
 რებულის და სიბრძნე-მეცნიერება ზღვისაებრ აღვისთ გარდაცემულ-გაოდა-
 მატებულის და დიდთა მათ კელმწიფეთა თვისად სწორად პატივცემულობით
 განმდიდებულისა და მალად განვრცელებულთა ტახტთა ზედან შვებით
 მჭდომარისა და პატიოსანთა საპატრონოთა მეპატრონისა და ერთა ურციხეთა
 და ლაშქართა უმარავთა (sic) სიმკნით მპყრობელისა და ჩვენთვის დიდად ზურ-
 გად და იმედად საგულგებელის და მრავალთა კეთილთა საყოფლად საიმედოვ-
 ნის ყოვლად პატიოსნის თავის „არგად“ ყოფის მოწადე და ხილვა-განცდა-
 ალერსის მოსურნე ძმა მათი მეფე იმამყულიზან მოვახსენებთ. ჩვენგან უამი-
 თი-უამად მიმდევად (sic) მიუცილებლად. მათად საკადრისად საგონებელსა და ქე-
 ბა-დიდების წარმოქმით სასენებელსა ძმას ჩვენსა მეფეს ბატონს მრავალი
 რგათის სიყრმითაგან ღვთის მსახურებით აღზრდილის და ყოვლითურთ სი-
 კეთე გონება მიუწითომელობით (sic) მქცევისა და ფილოსოფოსებრ რიტორ-
 გამომეტყველებრ სრულსა და ჩვენთვის დიდად ღმის წყალობად საგონებე-
 ულის თავის საკადრისი შოკითხვა და კარგად ყოფის ნატრა მოგვისსენებია. გვი-
 ძმანონ მაგათის უჭირველობის ამბავი. თუ ღვთის შეწყენით უჭირველად
 ბძანდებოდენ. ვიცით ჩვენს ამბავს იკითხავთ, ღმით მშვიდობით ვართ. აწე ეს
 მოვახსენოთ: ყარაბაღიდან ჩაფარი მოვიდა. ჩვენთვის წიგნი მოეწერა ყარაბა-
 ლის ბეგლარბეგს. რომ: „ალხაზ-სულთან არეშისა და შაქის სულთანი შამახი-
 დამ ბარდას მოვიდაო და ასე შემოეთვალაო და სხვანი ვინცავენ იქიდან ში-
 ნავალ-მოძავალი კაცები იყვენო იმათგანაც ასე გავიგონეთო, რომ სურხაი
 კულუმბის ბატონი და უსმის შვილი და დაუდ მუსეირი თაბარსარანის
 ჯამათით შამახის მოკლომიანო და ურბების მაჰლიდამ ქალაქამდის
 გარშემოსდგომიანო და იმ ქალაქის კაცს და ლეკებს ძალიანი ომი შექნიათო.
 ბოლო (sic) ლეკს ძალა დაუტანებიაო. მე ყაჯარის ჯარი უჯროსის კაცის სარდ-
 ლობით იქ შირვანს მივანველეო და თვითონ ნიც ვადეგო იქ წასასვლელადო
 და ყოვლის ჩემის ყოლბეგებისა და ჯარის შემოსაქრელად კაცები დავავრი-
 ნეო და იმათი მოლოდინი მაქვსო და მე იმათ შეყრას ველიო და ჩვენ რადგან
 ორნივე ერთის კელმწიფის ყმანი ვართო, თქუენ რას გვირჩევთო? სულყვე-
 ულს ჩვენთვის ვაჯიზი (sic) არისო, რომ მტერს კელმწიფის ქვეყანა არ დავანე-
 ბოთო“. ახლა მე ამას მოვახსენებ: თქუენთანაც წიგნი ქონდა ყარაბაღის ბეგ-
 ლარბეგისა და წიგნიც თქუენთვის მიახლებია და კაციც. ახლა ყარაბაღის ბეგ-
 ლარბეგსაც ურჩივთ: იმან რა ქნას. ჩვენც გვიბძანეთ,—ან ჩვენ რა გემარ-
 თებს, ან თქუენ რას იქო. ამას დაგვიანება აღარ გავწყობა, მალე გვიბძანეთ.
 ეს კაციც აქვე გვიბძანეთ, რომ მალე გავისტუმროთ. ჩვენც თქუენის სიტყვის
 მომლოდინე ვართ. კიდემ ესეც მოეწერა ჩემის წიგნის აშმაზე: „ეს ამბავი
 ალხაზ სულთანს წიგნითაც მოეწერაო. საჯაროდ ნუ გამოვა ეს სიტყვა. ქვეყ-
 ნებს გული წაუტდება და კელმწიფის დოვლათის მასლათი არ არის“. უკაცრავად
 დიყავით, რომ ეს მოვახსენეთ, მაგრამ ჯერ საჯაროდ გამოსული არ არის და ეს კა-

¹ დედანში წერია: კარგავად.

² ამ სიტყვის შემდეგ დატოვებულია თავისუფალი ადგილი.

ციე მალავს და მისთვის მოგახსენეთ, ანამც (sic) თქუენ საჯაროდ გამოსული ვგონებოდათ.¹

11.1721 წ. იმამყულიხანის წერილი ჰუსეინყულიხანისადმი... დედანი, 64,5×33 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახშირია ორ-ორი წერტილი. საბუთზე გაცემებულია ფრანგული მინაწერი მელნით მ. ბროსეს ხელით, სადაც მოცემულია საბუთის მოკლე შინაარსი და თარიღი—1721 წ. გამოქვეყნებულია Additions-ში 1721 წ. თარიღით, გვ. 419—420.

საბუთში ლაპარაკია შირვანის ლეკებისაგან დაკერაზე, რასაც ადგილი ჰქონდა 1721 წ. ანიტომ, ამ საბუთს ჩვენც 1721 წ. ვთვარიღებთ. დედანი—Hd 1439.

ჰუსეინყულიხანს

ქ. მავათის ღვთისა მიერ ზეგარდამო კურთხევით ამდლებულის და ტახტ-ვეირგვის შესატყვისად ჩინებულის და სციპტრა-პორფერ შესაფერად განდიდებულის და ზედამტებულის და ცათა შესწორებულის კემწიფისაგან დიდად პატივცემულის და წყალობა განმრავლებულის და ყოველის სიკეთის დასაბამის და ყოვლის მეცნიერების მქონებელის და ყოვლის საჯელმწიფოს ზნითა და ქცევით უნაკულლოს თავის მარადის ქებით მგონებელი და ხილვა თანამზრახველობა და თანამეინაჯობა მოსწრაფედ მნებებელი და მოწადე მეფე იმამყულიხან მოგახსენებ ჩვენთვის ღთისაგან წყალობით ჩვენად ზურგად და პატივ საფარვლად გამოჩენილო, ყოვლად ყოვლითურთ ყოველსა შინა სწორ-უმოფრად ქებულო, ემა აღმატებით ყოველთა მიერ საქებელ-სადიდებელ მეფეც ბატონო² მრავალი თქვენის სიბრძნის საუნჯის სიმკნე ახოვანება გარემომოზღუდევის გმირ გოლიათებრ ძალ-ძლიერებით აღჭურვილის და ჩვენთვის დიდად საღთისწყალობოდ საგულვებელის თავის საკადრისი მოკითხვა ნახვისა და შეყრის ნატრა (sic) და კარგადყოფის სიხარული მოგვიხსენებია. გვიბძანეთ თქუენის უპირველობის ამბავი, თუ ღთის შეწყენით უვნოდ, უზიანოდ და უჭირველად ბძანდებოდეთ. ვიცით ჩვენს ამბავს იკითხვით ღვთის შეწყევით უპირველად ვართ, აწე ეს მოგახსენოთ კემწიფისათვის უწინდელი ქვეყნის ამბები ხომ უწინე მოგვიხსენებია და კემწიფის³ ბძანებით თქუენი ჭარით გაზობძანება და კემწიფისავე ბძანებით თქუენი გაბრუნება⁴ და ქვეყნის შეწუხება. ლეკთაგან ხალის წამოტანება და ზოვის სოფლებსაგან ლეკის პირის დაშქრა ახლა ენისელთ მოურავის ზალის (sic) პირით ჩვენ მოგახსენეთ, რომ მაშინ მდივნის გუროვნის პირითა თქუენც მოგახსენეთ და შირვანის ლეკისაგან დაკერა ყიზილბაშის ხანებისაგან მოხსენებოდათ. ღმერთქმან კემწიფის ერთი დღე ათასად ქნის ქვეყნებისათვის ყური მოუგდიათ. თქუენთვის აქ გამობძანება უბძანებით და კარადამ ეთმადოვლეს ძმა მამბაღხან გამოუგზავნიათ მრავალის ყიზილბაშის ჭარით, რომ კემწიფის რაჟმის საეადი მანდ გვიახლებია

¹ საბუთის წიგნ-ზე დასმულია იმამყულიხანის ბეჭედი.

² ამ სიტყვის შემდეგ დატოვებულია თავისუფალი ადგილი.

³ დაწერილი ყოფილა ხელმწიფეს. შემდეგ გაუსწორებიათ.

⁴ ფეტიხოვით, ამ წერილში ლაპარაკია შაჰის პირველი ბრძანების შესახებ ლაშქრობის მოშლის გამო, რადგანაც ამავე წერილში ლაპარაკია ვაიტანგის ხელახლა სალაშქროდ გასვლაზე „ლეკების“ წინააღმდეგ.

და ასლი რაყამი ჩვენთან არის. აწე ქვეყნის შეწუხებას და ლეკისაგან გარე-რებას და დღე ყოველ ოკრობას ხომ თქვენც ხედავთ და კემწიფის ბძანება-ს არის, დაგვიანებაც არა სჯობს. ერთი ამიტომ არა სჯობს დაგვიანება, რომ ქვეყანას გაძღების ღონე აღარა აქვს და რახან¹ ყიზილბაშის ჯარის წამოსე-ლას და ამ ამბებს შეიტყობენ, უფრო ქვეყნის გაოკრებას ეცდებიან და მებრო-ბას მოუმატებენ და მეორე ამიტომ, რომ, რადგან ყიზილბაშის ჯარი წამოსულა, თუ აქათ ლეკის სიასლოვეს თქვენ და ჩვენ ჯარით არ მიუდ-გებით, ლეკნი ყიზილბაშის ჯარს გარდუღებებიან და ღთან ნუ ქნას და თუ იმათ რამ დაუმარცხდათ, თქვენც მოგესხენებათ, კელმწიფის დოვლათისათვისაც დიდი საზიანო არის და ჩვენთვის(ა)ც ძნელი საქმეა. ახლა ამისას რას ბძანებთ ჩვენც გვიბძანეთ დღეობათა, რომ, როდისაც თქვენ გამობძანდეთ ჩვენი მზას დაგბე-დეთ ღქეთთა და მამალხანის ჩვენთან მოწერილის წიგნის სავადიც მანდ გვი-ახლებია. მერმე ვიცით გაიმებათ და კიდევ გუშისწინ (sic) აქ ჩვენს ახლოს დიდი ლეკის ლაშქარი მოგვიცდა და ღთითა და კელმწიფის დოვლათით გაგვემარჯვა. ლეკნი დიად გაიქცენ და მრავალი ლეკი მოკვდა, ჩვენი მდივანბეგ(ი) პაატა და უმიკოასბაში ზაალ გვიახლებია, ჩვენს ზეპირს სიტყუ(ა)ს ესენი მოგახსენებენ.

12. 1721 წ. ბარათი. მიწერილი უნდა იყოს დავით II-ის მიერ ვახტანგ VI-სადმი. დედანი, 15,5 X 11,5 სმ., დაწერილია თეთრ ქალღღებ მხედრული ხელით. განკვეთი-ლობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახშირია ორ-ორი წერტილი. საბუთზე გაკეთებულია ფრანგული მინაწერი მელნით მ. ბროსეს ხელით, სადაც აღნიშნულია რომ ეს წერილი წინა წერილის მომდევნოა და მოცემულია თარიღი—1721 წ. მ. ბროსეს ამ მოსახრებას ჩვენ ვეთანხმებით.
დედანი—Hd. 1442.

ღმერთო

ქ. ბატონს რომე წიგნში მოვახსენეთ, რომ კელმწიფის რაყის სავადი მო-გვირთვეთაო, სავადი კი აღარ მოვართვით, ისევ უფრო ეთიბრისათვის ასლი რაყამი მოვართვით. რაგვართაც კელმწიფეს თავდაბეჭდილი ებოძათ ჩვენთ-გის, ჩვენც ისე თავდაბეჭდული (sic) მოვართვით. რახან ბატონმა წაიკითხონ, (sic) ისევ მალე წყალობა გვიყონ და გვიბოძონ.

13. 1721 წ. იმამყულიხანის წერილი უსეინყულიხანისადმი. დედანი: 61 X 31 სმ., დაწერილია თეთრ ქალღღებ მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახშირია ორ-ორი წერტილი. საბუთზე გაკეთებულია ფრანგული მინაწერი მელნით მ. ბროსეს ხელით, სადაც მოცემულია საბუთის მოკლე შინაარსი და თარიღი—1719—22 წწ. გასოქვეყნებულია Additions-ში თარიღით „1716 წ. შემდეგ“, გვ. 411.

წერილში მოხსენებულია მდივანბეგი, რომელიც „თავისს ჯამაგირის საქმებუდ კარზე მივიღოდა“. ვეიტრობთ, რომ ეს არის „კახეთის დივანბეგ პაატა-ბეგ გურიჯი როსტომ-ბეგის ძე“ (ბუბუა მ., საქართველოს მუზეუმის სპარსული ფირმანები და ჰოქმები, თბ., 1949, გვ. 56), რომელმაც 1703 წ. გემკვიდრეობით მიიღო ნამაჰისის ჯამაგირი (იქვე, გვ. 44), ხოლო 1722 წ. ირანის ხელისუფლებამ დაამტკიცა: „...რჩე-ული კახეთის მდივანბეგ პაატა-ბეგის გასარჩევლო, რომელიც დადგენილია ყოველ-წლიურ სარგოდ“ (იქვე, გვ. 54).

¹ დედანში წერია ნახან.

წერილში მოხსენებულია „სამსახური“, რომელიც ორივე ქართველი მეფისათვის უბრძანებია „ხელმწიფის“. ეს „სამსახური“ „ერთად ვალების ჯარებით შეყრა“ უნდა ყოფილიყო. ამ საქმის მოსაგვარებლად დავით II ვახტანგ VI-სთან თავის მდივანბებუ პაატას გზავნის (რ. აქვე საბ. 11). ამრიგად ეს წერილი აქ განოქვეყნებულია საბ. 11 შემდეგ გამოგზავნილად მიგვანინა და 1721 წ. ვათაროლებთ, დედანი—Hd 1447.

უსეინყულხანს

ქ. მაგათის სახელოვანისა და ყოვლის სახელმწიფოსა და სამკედროს სწავლით და ქცეულებით შემკობილისა და მალლის კელმწიფისაგან მათ საკადრისათ პატივ-წყალობა-განმრავლებულისა და მღქეთისაგან კეთილად დაცულ-დაფარულის თავის შეყრისა და მუსაიბობის უზომოდ მოწადე მეფე იმამყულხანს მოვასხენებთ. ჩვენსა განუშორებლად კეთილად საგონებარ-სახსენებარსა და დიდად იმედით, უურგად და ლხინ-სასიხარულოდ, საიმედოვნოთ საგულგებელს ვრძლად რადლა მოვასხენოთ, საქართველოს მპყრობელს მეფეს ბატონს მრავალი და აღურაცხელი მაგათის მღქეთისა მიერ ამალღებულისა და ყოვლის საფილასოფოსოს და სამეცნიეროს ქცევით აღესილისა და სამღთო ს(ა)ეროს ზნით შემკობილის, თავის შესამსგავსი მოკითხვა და ამოდ ყოფის სიხარული მოახსენეთ. აწუ მდივანბეგი რადგან თავისის ჯამაგირის საქმეზედ კარზე მივიდოდა, ჩვენ ხომ კერემლის პირითაც მოვასხენეთ და რადგან კელმწიფეს ამგვარი სამსახური თქვენთვის და ჩვენთვის უბძანებია, ამისი მუნასიბი სიტყვები დავაბარეთ და მივსწერეთ. თვითან მდივანბეგი მოვასხენებსთ. რაც დავგიბარებია და რომელიც მუნასიბი იცოდეთ, თქვენც ის დაბარეთ (სი) რომე, მღქეთით ეს სამსახური წინ წავიდეს და ქვეყნებს ერგოს რამე.²

14. 1721 წ. იმამყულხანის წერილი უსეინყულხანისადმი. დედანი, 66×29,5 სმ., დაწერილია თეთრ ქალაღზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახარია ორ-ორი წერტილი. საბუთზე გაკეთებულია ფრანგული მინაწერი მელნით მ. ბროსეს ხელით, სადაც მოცემულია საბუთის მოკლე შინაარსი და დათარიღება 1721 წ. (ჯერ დაუწერია 1720 წ. და შემდეგ გადაუწერებია). გამოქვეყნებულია Additions-ში 1721 წ. თარიღით, გვ. 420—422.

წერილში ლაპარაკია შაჰისაგან ლაშქრობის მოზაზე ორჯერ, რასაც ადგილი ჰქონდა 1721 წ., ამდენად ამ საბუთსაც 1721 წ. ვათაროლებთ.

დედანი—Hd 1440.

უსეინყულხანს

ქ. ვითარცა ყოვლად ყოვლისავე პატიოსნობისა მქონებელსა და სახე სახელოვნებისა და პატივ სახოვანისა სახისა განმკვეთნელსა და ზეშთა ზენარობით უზეშთა ზენარობით უზეშთაგს კაცთა ბუნებითა მქცეუელობათა, უზედაესსა და ქუენა ქუეყნიერთა, მიწა მიწიერთა, ნერგებ მცენარეთა, და ხე მწვანილოვანთა, მთა კაპან კლდოვანთა და ველებ მღნართა, სიბრძნით დამპყრობელსა, ხოლო სხეულოვნობის მქონებელთა პირებით წარმომაქმელთ და სიბრძნის მქონეთა. ანუ თუ უტყუთა ქუე დამხედველთა, მქეცებრ ძლიერთა, ანუ უძლურთა, უნდოდ უმეცართა ყოვლადე მეცნიერებით დამპროჩილებელსა, ხოლო ცისა შორისთა მყოფთა ღქეთისა მიერ ქმნილთა საკუთრეგლებათა და ძნაიდ

¹ ამ სიტყვის შემდეგ დატოვებულია თავისუფალი ადგილი.

² საბუთის verso-ზე დასმულია იმამყულხანის ბეჭედი.

მისწომთა საქმეთა ვრცელად გამომეტყუელსა და ძალსა მზისასა ბუნებასა მთოვარისასა და ქუეულებათა სხვათა მნათობთასა თავსა შორის თვისსა წინა დამსარკებელსა, გინა თუ ქუეყანით ზენა აღსაწუენელთა, ზომით ზომიერობასა, კნინდა ბრჭალითა თითთათა რავდენობა რიცხვით მეცნიერსა, ხოლო ზღვიანაურ შორისთა დაფარულებთა საიდუმლოთა თვის თვისითა ცნობიერებთა საცნაურ მქმნელსა და მწყურნებისაცა მისისა აღმწყულობითა, პეშვთაცა რიცხვდესა არა უმეცარსა, სახონობა სახელისა უმეტესსა და სახელ სახისა უმეტესნიეროსა, სწავლა მეცნიერების უსაზღროსა და მეცნიერება სწავლის საზღვარ შეუგებელსა და რიტორებრივთა მეტყუელებითა ყოველთა ბრძენთა უკმოდ გამომაჩინებელსა და პირველის მეფობის დამპყრობელისა მამისა ჩვენისა დავითის, მსგავსად დღეთისა მიერ პოენიერსა და მისვეებრად გულითადად მისსა ცხოვრებულსა, განსა ქუეყანისა ყოვლისა და მზისა ქუეშეთა ყოველთა ძლიერად მპყრობელისა დიდისა კელმწიფისაგან დიდებულებთა დიდითა და კელმწიფობითა ამალღებულსა, ჩვენთვისცა მსგავსად ნათლისა თვალთა ჩვენთასა, ეგრეთვე სამხედველოსა გულთაცა ჩვენთათვის გულითადად მოძმედ შემწე შემთავისედ შეყუარებულსა, შემეგობრებულსა; ძალად დიდად და უზუშთავს დიდ იმედებად სიმაგრე სიმტკიცედ მოსალოდებელსა და ჟამ ყოველ სამეტყუელოდ სამუსაიბოდ საშვეებლად და სასისარულოდ მისახედ სასაიტრელსა ჩვენსა უხუტესსა ძმასა მეფეს ბატონსა ყოვლითა წადიერებთა. ნახვად მეძიებელი და შეყარად წადიერი და წამითი წამად თანამზრახველობის მნებებელი მეფე იმამყულხან მოეციოთხავ. დდე კეთილობით მქცეუელობას: თქუენსა და უტუნებელიობით და უენო უმიზუზობით ცხოვრებასა და კეთილ ქცეუადობათა წარმატებასა თქუენსა მრავალი და აურაცხელი მოციოთხვა. კეთილყოფობის ნატრა, შეყრის, მუსაიბობის და სიტკობით თანაგანზრახვის საურვილი და კეთილღს ამბის გავგონების სისარული მომინსენებია. ღმერთსა მადლობა მიერთმოდენ, ვინადგან თქუენი უენებლობა და უენო უმიზუზობა გვესმის ვიციო? ჩვენს შეუძლებლობას იციოთხავთ ისეუ შეუძლებლად ვართ. აწე ეს მოგახსენოთ კემწიფის ბძანებით რომე მურად-ბეგ ეშვიკალასი თქუენთან მოვიდა და მას უკან ჩვენი ეპისკოპოზ დარბაისელნი გაახელით ბქუენ რომელიც ვმართებდათ იმგვარად თავს შეგედვით და ამ ქუეყნის მოშველების თადარიგში შებძანებულყოყუენით და ამ (კმ) ზადების დროს მურად-ბეგს რაყამი მოსლოდა. ის დაებარებინათ და თქუენი აქ გამობძანება პოუეუელუფი ექნათ. მაგრამ თქუენ რადგან ამ სარათის ბეგი ბძანდებით, აქაურს საქმეს ხედუდით, რომ იმ კელად თქუენი აქ გამოუბძანებლობა კემწიფის დოვლთის არ უჯობდა და ამ სარათის საქმე შაშინევე ასე მოჰხდებოდა, როგორც რომ ახლა მოჰქდა. ამისთვის არ დაიშალეთ, რომელიც კელმწიფის დოვლთის სამკობნარო იყო და თქუენგან მართებული იყო, იმ გვარად დიდის ჟარით, ხარით და რიგით გამობძანდით. ჩვენ ერთად შევიყარენით და ქართველნი და კახნი დარბაისელნი ერთად დასხდენ, არჩიევს და ლეკის თამბის საქნელად წაბძანდით, მეორე რაყამი მოგსლოდათ, რომე თქუენი ლეკზე მისვლა კემწიფეს კარიდამ დაეშალა. თქუენ ხომე ხედუდით, რომ თქუენი გაბრუნება არა სჯობდა. ჩემის ძმის თეიმურაზის და ალავერდლის პირით ჩემთვი (sic) შემო-

¹ ამ სიტყვის შემდეგ დატოვებულია თავისუფალი ადგილი.

² დაწერილი ყოფილა ვიცივით. შემდეგ გაღსწორებით.

ვეთვალათ, მაგრამე მეორედ კემწიფის ბძანების უარი აღარ იქნებოდა. გაბრუნდით და თქვენმა გაბრუნებამ ქუეყანას გული გაუტეხა. ლეკთაც სარათის სოფლებს მრავალჯერ უთხრეს: „კემწიფემ ქართველი ბატონი ამანე ვააბრუნაო, რომე თქვენზე კელი აიღოო“ და თვალთაც თქუენი გაბრუნება ნახეს და თქუენც მოგვსენებათ მრავალჯერ მტრისაგან¹ მოთხრილი და შეჭუხებული გლეხი კაცი ადვილად მოტყუედება. ამათ ლეკის პირი დაიჭირეს და ლეკს მიუდგენ და², რომელიც³ ლეკს მიუდგენ, ისინი ქუეყანას მტერობენ და ეს საქმე კემწიფის დოვლათის სახიანო და ქუეყნების მოსათხრელი არის. შიას ქოცენ, არბევენ. ქართველს ასე ეპყრობიან. კემწიფის ერთგული საქართველოს ბატონი ბძანდებით. თქუენთვის არ მოგვესენებია, როგორ იქნებოდა აწე რას ბძანებთ, რომელი გემართებს? ჩვენ ამას ვხედავთ და მართალიც არს: თუ ამ ქუეყანას ამავე ზაფხულ მშველელი არ მოუვიდათ, ვინც დარჩომილან და ან ვინც დახიზნულან, ესენიც ლეკის პირს მისცემენ და რახან ლეკნი და კახნი ერთს პირს დაიჭერენ; აღრიბკ(ა)ნს და აქათს სართებებს დიად ძალს უზმენ და ამათი თამბა ძნელი შეიქნების და თუ ადრე, ამავე ზაფხულ ამათ ქომავი მოეშველათ, ვინც უკუძდგარნი არიან, ისინიც ადრე გამობრუნდებიან და ლეკის თამბაც ვაადვილდება; თუ არა და ქუეყნები გათავდება. ჩვენ ამ ქუეყნების ამბავი ყოველთვის კელმწიფისათვის, კარისა და სარათის ბეგებისათვის მოგვესენებია და რაც ჩემგან გაეწყობა გარჯა და კმალი არ დაგვიკლია, მაგრამ თქუენ ხომე კარგად მოგვესენებათ, მარტო კახეთით ამათი თამბა არ იქნებოდა და არც ახლა იქნება. ამას მოველით თქუენგან ჩვენს საქმეს და ამ ქუეყანისასაც ყური მოუგდოთ და რომელი სამჭობინარო იყოს ამ ქვეყნების საქმე, კელმწიფის ისე მოახსენოთ. კემწიფისათვის ჩვენც მოგვესენებია, თქუენც ხომე მოახსენებდით. ახლა სანამდინ რომე კემწიფის ბძანება მოგვივიდოდეს, რა უნდა გქნათ. ამ ქუეყნებს რით გავადლებინოთ? მარტო აქათი ლეკნიც არ არიან, რომე მარტო კახთ ამათი თამბა შეიძლონ. ზაფხულში მრავალს დაღისტნის კაცს მოიშველებენ. ალაგს თავისას მისცემენ. ნუზლს თვითან აძლევენ, ჯარს გააძრავებენ და ქუეყანას ამ რიგად მტერობენ. კახეთის სოფლები ხომე თავად შორის შორის არის და მერმე ზამთარ გლეხი კაცი სრულ მუშაობაში არის: კენაში, ვენაქის მუშაობაში და ამით კახეთის ჯარი დაფანტული არის და როდესაც რომე შეიტყობენ დაფანტული ჯარი გვეყოლება, მაშინ მოვლენ და როდესაც რომე ერთად შევპყრით ჯარს, მაშინ აღარ მოვლენ და ჯაცა უჯარო ალაგია, იქ მივლენ. მერმე დაღისტანს გარდა ყაბალა. შაქი და სხვა იმათივე გარეშე მოსოფლები შემოიმატეს და ამით კახეთი მარტო თავისი თავით თამბას ვერ უზამს⁴.

15. 1721 წ. შემოდგომა. იმამყულიხანის წერილი მსაინყულიხანისადმი. დედანი, 65x32 სმ., დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია ორ-ორი წერტილი. საბუთზე ვაკეთებულია ფრანგული მინაწერი მელნით მ. ბროსეს ხელით, სადაც მოცემულია საბუთის მოკლე შინაარსი და თარიღი—1719—22 წწ. გამოქვეყნებულია Additions-ში. თარიღით „1720 წ. შემოდგომა“. გვ. 415—416.

¹ დედანში წერია: მტრისაგან

² „და ლეკს მიუდგენ და“—ჩანატებულია

³ დაწერილი ყოფილა „რომეც“. შემდეგ ჩაუნატიებიათ „ლი“. საბუთის verso-ზე დასმულია იმამყულიხანის ბეჭედი.

წერილი დაწერილია „ხელმწიფისაგან ჯარის მოშლის“ შემდეგ, რასაც ადგილი ჰქონდა 1721 წ. ამდენად ეს წერილი 1721 წ. შემოდგომით (წერილში აგრძელებათეა ლაპარაკი) უნდა დათარიღდეს.
დედანი—Hd 1435.

პოსაინყულიხან

ქ. მაგათის ღვთისა მიერ კეთილად ცნობილისა და მის მიერითა ღირსად წყალობა მინიჭებთა კეთილად დაცულ დაფარულის და მალაღსა და აღმატებულს სამეფოსსა ზედა წარჩინებულისა და სუფევა განმდიდრებულისა და აგრევე მალისა და ზეშთა აღმატებულის დიდის კელმწიფისაგან ზღვისაებრ პატევ-წყალობა გარდამეტებულის. პატეოსნის თავის დღითი-დღე ხანდაუნმნელად ქება-დიდება წარმომთქმელი და მარადჟამ ხილვისა და თანამეინაჯობის მოსურნე მეფე იმამყულიხან მოვასხენებ ჩვენსა სამარადისოდ პატევ საფარვლად მოსალოდნელსა, ჩვენსა უანგარიშოდ კეთილის მყოფელად საგულეგულსა, ჩვენსა ძალ-შემწედ და დიდ სიქადულად საიმედოვნოსა, ყოვლის დიდებით და სახელოვნობით წარჩინებულსა და ყოველთაგან საქებრად კიდით კიდემდე კვაგანფხილსა ვრძლად რა მოვასხენოთ მეფეს პატეოსნ¹ მრავალი და აურაცხელი, მაგათის სახელოვნისა და მრავალჯერ სახელოვნად ომგამარჯვებულისა, ყოვლის სახელისა და სიკეთის მძებნელის თავის მოკითხვა, ამოდ და ბედნიერად მათს ნება წადილზე სუფევის წადიერება მომიხსენებია. გვიძახნონ მაგათი უფნებელად ცხოვრების ამბავი, თუ ღვთითი უმიზნოდ ბანდებოდენ, აწ ეს მოვასხენოთ: ყოველთვი (sic) ამ ქუეყნების ლეკისაგან ძალის წამოტანება და დღე ყოველ კმალს ქუეშ ყოფა მუდამ მოგეხსენებია და მაშინ გავაზელთ და გაღმამჯრის სოფლებს რომ ლეკთ ლაპარაკი დაუწყეს—და კელმწიფისაგან ჯარის მოშლისა და მას უკან ჯარის მოუშველლობისა (sic) და უიმედობის კმა შემოუგდეს და ნამეტნავის ძალის წამოტანებით და ზოგი გლეხის კაცის უჭკობით, ამითაც პირის მიცემა მოინდომეს. ის ამბავი ხომ მაშინვე კემწიფესაც მოვასხენეთ და თქუენ და სარათის ბეგებს ყველას შეუგატყობინეთ და მოვასხენეთ. ახლა ზომ იმ სოფლებმა პირი მისცეს, მათს ლაშქარში ერეკებიან და როგორც შექი და ყაბალა ლეკთ მიუღვენ და იმათს ლაშქარში ერევიან და როგორც იმათთან შირვანს არბევენ, ნახეს რომ იმათ არ გარდაცდათ რა, ამითაც ისე ქნეს: ლეკნი და ესენი ერთად მუდამ ქუეყანას არბევენ. დღე არ გამოვა, რომ არსად მოუტდენ და ყოველთვი (sic) ომი არ იქნას. ხან ჩვენი ჯარიც პასუხს აძლევენ და ზოგან ჩვენს ჯარს გაემარჯვება. ხოლმე, მაგრამ ამდენი ომი და კმალს ქვეშ ყოფა თქუენც მოგეხსენებთ კაცისაგან არ გაიძლება და ამაში ამ ქუეყნის კაცი დიად შესჯრდა. გლეხმა კაცმა სამუშაოდ ვედარ მოიცალა და ყანა რაც მომკეს ისინი სწვენ. აქამდის ჰარელნი, თალალელნი და პირიქით² ლეკნი ლაშქრობდენ, რომ ზოგი რამ მათის ლაშქრობისა და ომების ამბავი ოტია ჩაფრის კელით წიგნად მოგწერეთ. ახლა რომ აგრილდა გულჯადარის ჯარი ჩამოასხეს. გულჯადარა და ესევე ჯარელნი და პირაქეთი ლეკნი ერთად დიდი ჯარი შეყრილიყო დი ზოდამენს, საყდ-

¹ ან სიტყვის შემდეგ დატოვებულია თავისუფალი ადგილი.

² უნდა იყოს პირაქეთ.

რიონს და სამაყნოს. ერთიანად თავს დაესხენ. სოფლები დაწვეს და მოაოჯრეს. ჩვენ რაღაც ჯარი გვახლდა, მივაშველეთ. დიად, ძალიანი ომი გარდაიკადეს. ლეკებიც დაიჭრეს და წაიღეს. გავაზს დგანან, თავად ხომ ყოველს გლეხს კაცს ამას ემოციულებიან, ჩვენი პირობა დაიჭირეთო და როგორც გავაზს არას უსცოდებთო, ისე თქუენ აღარას შეგცოდებთო და ამ მოკლდომავიგაც, ამავე სიტყვით ბევრი ელაპარაკნათ. თქუენც მოგვეხსენებათ, გლეხს კაცს მოკლე ქვეა (sic) აქვს, რასაც თვალით არ ნახავს, მის მეტი არა იციან რა და მერმე ისომე (sic) მეშველი ჯარი ვერსადიით ნახეს, მუდამის ბრძოლისაგან შეწუხებულნი, დიად, უიმედოდ გატდენ და ექვს იქით ვართ, რომ რაც გლეხი კაცი დარჩომილა, ესენიც პირს მისცემენ და რახან გლეხი კაცი იმათს პირობას დაიჭერს, ზოგი ასეთი თავადიც არის, რომ ისინიც მიპყუებიან და ამაში საქმე უფრო გაძნელებდა. თქუენც მოგვეხსენებათ, რომ გარჯა და თავის ქარდადება ამისგან უფრო აღარ იქნება, რომ მე ქემწიფის სამსახურისა და ქუეყანის როვლისათვი (sic) თავი გარდამიღვია. მაგრამ უმეშულოდ ამდენს ხაზს მარტო ერთს კაცს ლხინიც შეაჭერებს, არამც მუდამე დღე კმალი და ომი. ამაში ჩვენ რა გემართებს:—ვიცით რომ ქემწიფის ერთგული, ჩვენითვის მოყვარე და საიმედოვნო ბძანდებით და რადგან ამდენს გაჭირებას ხედავთ, ქუეყნებისაც შეგჭირსთ და ვითაც თქუენს ჰქვასა და სიკეთეს შეწონდეს იმ გვარად მოგვეგმარენით და ადრე თავს შეიღვიეთ. რომ ჯერ ღვთისთა და ჰემწიფის ბედნიერობით თქუენის გარჯით და მოქმარებით ქემწიფის დავლათის საქმეც წინ წადგეს და ქუეყნებსაც მოსვენება მიეცეს. ეს ლეკნი აქ გავაზს დგანან. ხომ აგრძილდა და აღარ წავლენ და თუ მოშველება დაგვიანდა, ბევრი ავი საქმე იქნება. დემეტრე მდივანბევი, ეპრფანე და ალავერდლის სახლთუხუცესი მულხან გვიახლებია. ჩვენსა და კახთ მაგიერს სიტყუას ესენი მოგასენებენ?

15. 1722 წ. ახლო. იმამყულიანის წერილი უსენყულიანისადმი. დედანი 65x29 სმ., დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია ორ-ორი წერტილი. საბუთზე გაკეთებულია ფრანგული მინაწერი მელნით მ. ბროსეს ხელით, სადაც მოცემულია საბუთის მოკლე შინაარსი და თარიღი 1719—22 წწ. გამოქვეყნებულია Additions-ში 1719 წ. თაოილით, გვ. 409—411.

წერილიდან ჩანს, რომ ვახტანგი დიღობე აპირებდა ჯარით დადგომას. ეს გეგმა დავით II არ მოსწონდა. ქემომოტანილი წერილი დავით II-ის უკანასკნელი წერილია უნდა იყოს ვახტანგ VI-სადმი. როგორც ჩანს ვახტანგი და დავით ვერ შეთანხმებულან და დავით II-ის გარდაცვალების შემდეგ მოლაპარაკება ამ საითხზე გრძელდებოდა ვახტანგსა და თეიმურაზს შორის (იხ. საბ. 17, აქვე). დავით II 1722 წ. შემოდგომაზე გარდაიცვალა, ამიტომ წერილს მის ახლო წინახანებით ვათარილებთ.

დედანი—Hd 1432.

უსენყულიან

ქ. ვითარცა ყოვლისა სიბრძნისა საუნჯესა და მეცნიერებისა ვრცელსა უფსკრულსა და ოთხთავე კიდეთა ქვეყანისათა წარჩინებულებით და ქებულებითა—

¹ დაწერილი ყოფილა უმეშუროდ და შემდეგ გაუსწორებიათ.

² საბუთის v.15-a-ზე დასმულია იმამყულიანის ბეჭედი.

ქებულსა, განათლებულსა და ბრწყინვალესა, დიდებით დიდებულსა და მარად-
 ეამ უმდიდრესსა პატივითა აღწევინოსა, თვალთაგან ჩვენთა მარადღე საქვი-
 რებლად (sic) სანატრელსა და გონებისა ხედვათაგან წამით(ი); წამად თანაგანზ-
 რახვად საწაღინეროსა, ჩვენსა ძალსა, ჩვენსა ძლიერებასა და ჩვენთვის დი-
 დად შემწველ სიმტკიცედ და განამაძლიერებელად მისახედ მისაჩენელს, საქმე
 საქციელ უმჯობესს და საქციელ საქმისა უსანატრელესს ყოვლისავე, საქართ-
 ველის მპყრობელს, უზუცესსა ძმასა ჩვენსა მეფეს ბატონს! ჩვენ მათთაგან
 სიტკბო სიყუ(ა) რულთაგან შეებული, ძმობის, ერთობისა და განუშორებელი-
 ბით შემტკიცებული მეფე იმამყულისან მოგახსენებ: მრავალ და ურიცხვ
 უფნოდ და უმიზნოდა არიან დღენი, ყამნი და წელი მქცევლობისა თქუენი-
 სანი, მრავალი თქუენის ჯერეთ ზეგანგებით ღვეთისაგან ამაღლებულს და
 მიერიოთან მალღის კემწიფისაგან განძლიერებულს, სჩჩო-სიყრმიოთგან ვიდ-
 რე მოღღინდელად-დღემდღე კმა აღმატებით და ენა მრავლობით ქებულის,
 ჩვენთვის შესაყრელად და სამუსაიბოდ სანატრელის, თავის შესაფერი მოკითხ-
 ვა, კარგის ანბის (sic) სმენის სისხარული და უფნო უჭირველობის ნატრა მო-
 გვისსენებია. მერმე წიგნი გებოძათ და თქუენი ლილოზედ გამოსედა გეძა-
 ნათ. მართალს მოგახსენებ თქუენი კახეთში² გამოძახება, დიად ქვეყნების
 სარგებელი და კემწიფის დაჯლათის სამჯობინარო არის, მაგრამე თქუენც მო-
 გვისსენებათ: ლილო ჩვენზედ და აქეთ კახეთზედ შორს არის, თორემ თქუენის
 ჯართი გამოძახანების უკეთესი რა იქნების და მაშინც ხომე თქუენს გამოძა-
 ნებას ბეგრი სარგებელი აქვს. ასეთი ალაგებიც არის ლილოს გარდა ჯარის
 სადგომი სხვაგან, რომე ქართლზედ მიმავალს ჯარსაც წინ გარდაუდგება იქა-
 დამე და კახეთსაც არგებს.-უშმაგრესი ლილოსაგან. ერთი ფს გეძახანა: „რას აპი-
 რებთო და რას საქმეზედ სდგენართო“. თავად ყოველთვის და ახლაც კიდემ ამ
 ქვეყნის გაჭირება კემწიფისათვის³ მოგვისსენებია და მათი ბძანების მაყურე-
 ბელი ვარ და რაც გაეწყობა და ან გაძლებალა არის ამას ვსცდილობ. რომე
 კემწიფის ჯარის მოსვლამდი ამის უარესი აღარა იქნას რა და თუ ჯარი დაჯ-
 ვიანდა, ვიცით საქმე დიად გაძნელდება. კემწიფის მოხსენებას გარდა თქუ(ენ
 ყარაბაღს (sic), შირვანს (sic) და ერევნის ხანებს ყველას ხომე მაშინვე შევატ-
 ყობინე, რომე კემწიფის ბძანების მოსვლამდის ჯარს ვინმე გვიბოძებთ კარგი
 იქნების და თუ არა და ჩვენის თავის გარდადებისა და კემწიფის ბძანე-
 ბის მოცდის მეტი, თუ მტერმა დაგვაცალა,—რა გამეწყობა, ჩემგან სხვა რა.
 მოგვისსენებათ: ტკუა და ცოდნა თქუენს უკეთესი არავისა აქვს. კემწიფის ერთ-
 გულნი და ერთობირანი ბეგი ბძანდებთ და ჩვენთვის მოყუარე და კაის
 მწღომნი (sic) და რადღან ასე ახლოს მეზობლად ბძანდებთ, ამ ქვეყნის საქმეს-
 ყოველ დღეთ ხედავთ მოშველებისა და იმედის მოცემის მეტი ამ ქვეყა-
 ნას რა ერგება და ჯარის ჩვენების მეტი მტერს უკან რა დააყენებს. ღმერთქმან-
 იცის და თქუენმა კარგად ყოფნამ, ამას ჩემის თავის სიფთხილით და არც
 სხვა რიგად არ მოგახსენებ. ვიცი და ვხედავ, რომე თუ ჯარი და მშველელი
 დაგვიანდა, ამ ცოტას ხანს დიდის ლეკის ჯარის მოსვლაზედ ასეთი რამ მოკ-

¹ ამ სიტყვის შემდეგ დატოვებულია თავისუფალი ადგილი.

² დაწერილი ყოფილა—ლილოზედ. შემდეგ წაუშლიათ და იმავე ხელით და მწლით დაუწერიათ—კახეთში.

³ დაწერილი ყოფილა—ქვეყნისათვის და შემდეგ გადაუსწორებით.

დება, რომე კემწიფის დოვლათისაც და ყოვლის აქეთის ქვეყნების საქმე გაჭირბული შეიქნება. ჩვენ ასეთს გაჭირებაში ვართ, რომე ღმერთმან იცის და ყენის თავის მზემან. ეს თქუენგან წიგნის მოწერაც ერთს ქომავსა, ზურგის მობმასა და მოყრობაში ჩავივდევით. ჩვენც, უწინვე, რომე ზემოდამე ჩამობდა დით ნინოწმინდელს (sic) ხლებას გიპირებდით, დავიბარე, არ ვიცო რა დაემართა,—არ მოვიდა. თუ ის ავად არ არის, იმას ვახლებთ. თუ იმან ვერ შეიძლო და სხვას მისანდოს ვისმე განლებთ ცოტას ხანშია. სხვა ამ ქვეყნისა ეს მოგახსენოთ ამბავი: ამ ალაგების გაჭირება და დღე ყოველ კმაღს ქვეყნითა წერილად რომე მოგახსენოთ ამბავი, დიად, გრძელი შეიქნება. ამის უფრო საქმის გაჭირება აღარ იქნება, რომ ამ ქვეყანას არსადღე ძვირად გავა, რომე ომი და ცემა არსად იქნას. ამ დღეებში ლეკის აღსაყალებს ჩემთვის წიგნი რამ მოეწერათ, უცხო რამ, უმსგავსო და უთავბოლო სიტყუა იყო, რომე ვერ შევიტყუეთ, თუ ამისი მოწერა რა არის. ეს მოეწერათ: „ჩვენც შენი ყმა ვახლებსთო ეგენიც წამოასხიო და ყარაღჟში დაჯეო. ჩვენც კახეთის რბევანდ კელს ავიღებთო და ჩვენც ქომავნი ვიქნებითო. ქვეყანა დასწყნარდესო“. ფიცით მოეწერათ, რომე „ჩვენ თქუენზედ სამტროდ აღარ გავივლითო“. ჩვენი ამისი ასაუხი ასე ზეუბრუნეთ: „რადგან კემწიფის ქვეყნებს არბევთ, შირვანი თქვენგან შეწუხებული არისმეთი, მოდით ასეთი პირობა დადევით, რომე კემწიფის ალაგებს აღარა შესცოდოთ რა და დასწყნარდეთმეთი. თქუენგან სათორიჯამი შევიქნები. კემწიფისაც მოვახსენებთ და მას უკან თქუენს სიტყუას გავიგონებთმეთქი (sic). კემწიფის ალაგს სხვაგან რომ ისრევე მტერობდეთ და მარტო კახეთზედ კელი აილოთ, ამით ვერც მე შეგრიადები (sic) და არც კემწიფის დავლათს უჯობსმეთი“.—ეს ამიტომე მივსწერე, რომე რადგან ქვეყანა ასე შეწუხებულია ადენი ჯარი არა მყავს, რომე მუდამ იმათ პასუხს ვაძლევდ. მანამდი ჯარი მოგვეშველებოდეს ეგების ცოტას ხანს დასწყნარდეს ნევთქვი, თორემ თქვენც მოგახსენებთ და მეც ვიცო, რომე მანამდი ამათ ძალიანი თანბა არ დაემართებათ ქვეყნების რბევისავა (sic) კელს არ აღლებენ, არც დასწყნარდებიან. ეგების ასრე ვინმე გავაშინჯოსთ, რომე ამ საქმეზედ მე გავლაპარაკებოდე. ღმერთის მადლმა, ყენის თავის მზემან და მამა ნუ წამიწყმდების, რომე არც მე და არც ჩემს ყმას იმათთვის არც წიგნით. არც სიტყვით ამისი არა შეეთვალოსთ რა და ისინი რად შემომელაპარაკენ არ ვიცით. ახლა ჩვენ რომე ამგვარი პასუხი შეუთვალეთ, შეიყარნენ და თელავს მოუტადენ. სოფელი დაწვეს და ძროხა და ცხვარი წაიღეს. ტყვის წასაყვანად კი ვერ შეუდიდნენ. ჩვენ ვინც აქ გვახლდაენ (sic) მივაშველეთ, უკან მისწეოდენ და ღმერთი ჩვენს ჯარს გამარჯვებოდა, ნაშოვარიც გაეყრევიანთ და ოცდაერთი თავი მოგვიტანეს. ამის მეორეს დღეს თუშნი მოვიდენ, შილდას მიუტდენ, დაწვეს და ბევრი ავი უყუტეს. ტყუე, საქონელი წამოიღეს. რაც იმ სოფლებში ლეკის ჯარია დგას ისინი თუშს ვერ შემოებნენ. თუშნი წავიდნენ. ახლა კიდევ აგრილდა, ჰმის ჯარის მოსვლის დროს არის და ვინც აქ ლეკი არის, ამათაც კაცი გაუგზავნიანთ და ლაშქარი დაუბარებიანთ. ვიცით, რომე ახლა დიდი ლეკის ჯარი მოვა, ამ სოფლებში დადგება. კახეთს ცემას დაუწყებებს. ჩვენზედაც მოსვლას ამბობენ. ღმერთი რას მოახდენს იმან უწყის, ან რასაც გლუხს კაცს იმათ-

¹ თავდაპირველად დაწერილი ყოფილა: —ლეკი დგას. შემდგე ჩაუმატებიათ—ლეკის ჯარი.

თვის პირი არ მიუციათ, ან ისინი რას იქმენ ლქმერქოშმან იცის. ონოფრე წინამძღვარიც თქუენად სასლებლად პაშტა ხანია დავიბარეთ, მაგან დაიგვიანა, არ მოვიდა. ბატონმა უბძანოს რომე წამოვიდეს ნინოწმიდელი და ეგ ერთად ვახლოთ ბატონს!

17. 1722 წ. თეიმურაზის წერილი უსეინყულიხანისადნი. დედანი, 47×27 სმ., დაწერილია თვით ქალაღდებ მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნაწმარია ორ-ორი წერტილი. საბუთზე გაკეთებულია ფრანგული ნინაწერი მელნით მ. ბროსეს ხელით, სადაც მოცემულია საბუთის მოკლე შინაარსი და თარიღი—1722 წ. გამოქვეყნებულია Additions-ში 1721 წ. თარიღით, გვ. 425—427.

წერილში დაბარაქია იმამყულიხანის გარდაცვალებაზე, ვახუშტის ქორნიკონით იგი 1721 წ. მაისში უნდა იყოს გარდაცვლილი (გვ. 253). კახეთის ცხოვრებაში კი აღნიშნული აქვს: „მოკუდა მეფე დაგიოცა ქს ჩღკბ“ (გვ. 126),—ე. ი. 1722 წ. ვახუშტის ამ მთვრე ცნობას მხარს უჭერს გრაფ ტოლსტოის წერილიც, სადაც აღნიშნულია, რომ იმამყულიხანი 1722 წ. 2 ნოემბერს გარდაიცვალა (იხ. ისტორიის ინსტიტუტში დაცული ABIP დოკუმენტების პირები. საქმე № 5, სართ. II, გვ. 54) დედანი—Hd 1451.

უსეინყულიხანს

ქ. სიმკროთგ(ან) ვიდრე აქანობამდე ჩემთა უღირსთა პატრონებთ მოშორავებისათვის მეგლოვარე და სამუდამით მათის საფარგლიანის წყალობის გაყრისათვის მოჩივარ-მოტირალი, კემწიფის მამის შეუსწავლეული და ყოვლად კურთხეულის დედის დედოფლის დაქვრივებულსა წიალსა შინა აღზრდილი და მათსა უანგარიშოსა გრზობასა (sic) და ნებიერობასა შინა ფუფუნეული და აქანობამდე მოწვენილი და მსგავსად შეტოდებისათვის ჩემისა მთგნცა (sic) დატყვევებული და უჟამოდ გარდაცვალებისათვის შისისა მარადლე მოჩივარი და მათის პატრონობის გაყრისათვის ცხელთა ცრემლთა მომდინარე და აწ ღთისაგან ჩემთვის დიდად წყალობად მონიჭებულის და მამის მსგავსად ნუგეშინის საცემლად ჩემდა ბოძებული, ჩემად მწყალობელად აღმზრდილი, უხუცესი ძმა ჩემი. ჩემთვის რამდენ (sic) რიგად მოწყალე, რამდენ გზის საპატრონო ჩვენის (ყ) ხის და სახლის, კელახლა გამომჩენელი, დაქცეულის სახლის აღმამართებელი, ყოვლის საკეთილოს საქმის მქონებელი, სიღრმით და სიბრძნით და მეცნიერებით მამა-პაპათ შესამსგავსი, კემწიფის მუსიაზი და შვილად აღზრდილი, ჩემი აუარებელი ღთის წყალობა და ყოვლის კეთილის მომნიჭებელი, რა ზურგილ: რა იმედი, ჩემზედ რამდენ ჭირნახული, ჩემი პატრონის ძმის მეფის მიცვალებისათვის ასე უანგარიშოდ ღთის რისხვა მოვლენილმ და ყოველი ჩემი შეგება-სინარული განქარებულ ჩემს ყამში არღარას კეთილის მომლოდინე სინარულ შეგება განცუდებელი და მარადჟამ დაუცხრომელითა ცრემლითა მტირალ-მოჩივარი, ჩემს ყამში უარესისა და უმწარესისა ღთის რისხვის მხილველი უკეთესისა და უპატიოსნესის, ჩემის მოწყალეთ კემწიფეთ დაშორებული, თქვენი სიძე ბატონის შვილი თიმურაზ (sic) მოგახსენებ ჩვენო აუარებელი ღთის წყალობა და უანგარიშოვ შემწე-შემწყყარებელი, მეფეთ მეფეებ ბატონო! ჩემო,

¹ საბუთის verso-ზე დასმულია იმამყულიხანის ბეჭედი.

² დაწერილი ყოფილა—გურგვი შემდეგ გაუსწორებიათ.

³ დაწერილი ყოფილა მოკლეული შემდეგ გაუსწორებიათ.

⁴ ამ სიტყვის შემდეგ დასმულია შვიდი ვერტიკალური ხაზი.

უხვად შემბარალო ამ დღისათვის გებრალეზოდეთ და ამისთანას ჩემის გაუძლებელის დღის მოვლენისათვის შეგვიწყნარეთ, ჩემი რა მოწყალე, რა პატრონი, მამის უტკბოსად მომლელი (sic), ბატონი ჩემი ძმა მეფე იმამყულხან გამიქარდა. დავშითი მას უკან უძმო, უბატრონო. მომლელ-მომნიჭებელ დაძვირებული და ჩემს დღეში მისი მგლოველი და მისი კემწიფეს თავის მგონებელი. ვაი ჩემს ყოფა-ცხოვრებას! ასე წიგნი გეზობათ; რაც გებძანათ ყველა გავიგონე ღმერთი მამეცეს თავედებათ, რაც წმინდანი ღმერთი არიან იმათიმე მგმობელი ვიქნები, თქვენიმც თავი მამიკლება (sic) და ღმერთთან თქვენი შაუბრალე-ბელი მამკლას, (თ)უ რასაც ჩემს დარბაისელთ ეფისკოპოზთ ჩემთვის ბატონობა დეშალოს (sic), ან ჩემის ძმის ბატონობა ერჩიოსთ და იმის მისაცემლად კახეთი მოენდომებინოსთ. თითქმის ჩემის ძმის სიცოცხლეში ჩემთვის უნდოდათ. ამათში გაზდილვარ (sic) და ამათგან ნაჭირნახულევი. ესენი მაგას როდის მიჩრევიდენ, მაგრამე მე ჩემის გუნებით დაეინახე და მივხდი (sic), რომე გამეგონა და შესმოდა: ორნი ძმანი იყვენენ იმამყულხან და მამადყულხან: ერთთ დაბადებულინი. ერთად გაზდილნი. კურთხეულმა მამაჩემმა კინადარ იმისის თავაზით კახეთი იმას უშოვა.—უფროსი არისო და დღეს აქამდი სულ შემომწყარალსავით იყო: „ძმისა ბატონობა არ მითავაზო“. მაგრამ ჩემი ძმა კურთხეული იმამყულხან მშვიდი კაცი ბძანდებოდა და კაის საქმით ამშვიდებდა. ახლა მაგისი რა რჩევა მინდობდა, რომე მამადყულხანის საწყეს თუ რასმე ვიქმოდო, ან უკითხავს—დამემტრებოდა და ჩემს საქმეს გზას არ წაიყვანდა და ბოზღებითაც არ მომისვენებდა, თუ რგება და მოკმარება შაუძლიან,—დაარცება უფრო არ შაუძლიან! ერთი ერნაში გამოჩენილი კაცი ისიც არის. სიყრმითგან კელმწიფეს სულ ბეგობაში ყვანდა და ახლა შვილი-რვა წელიწადია თავის ტახტზე უჯდა. მამაჩემი არ უძახოდა ნაბიჭვარს, ჩემი ძმა და კემწიფე ნაბიჭვრობით არას პატრეს აკლებს, ახლა მე როგორ დაუძახო ნაბიჭვარი და კმაზზე დაუღვკე! აოკრებულის კახეთით რა მაგისთანა ძალი მაქვს! თქვენი, უმცროსი ძმა ბძანდება კარზე ყულარადასი. ღმერთთან ნუ ქნას, ისე რომე კარზედ მაწყენლად გყვანდესთ უამებლად და მოუსველნად (sic). ვეჭობ თქვენც შეიქნათ. თქვენმა მზემა. მე ასე მეგონა, რადგან ჩემი უღირსი პატრონი ბძანდებით და მამის ალაგს მოწყალე ამ ჩემს ნდომასა და ჩემს ძმასთან ჩხუბის¹ ჩამოუგდებლობას მომიწონებდით და თქვენ კი გამწყრომიყავით. თქვენის თავის მზემა, თუ იმან და მე ერთმანეთს ცემა დაუწყევით, თქვენც დიდად შეგაწუხებთ და ქვეყანაც მამეთხრება. ველარც შვილი მოისვენებს და ველარც შვილისშვილი. რაღა ვართ, რომე ახლა ჩვენ ერთმანეთს ცემა დაუწყით. ორი ძმანი ჩვენ ვართ და ორი ძმისწული დაგვრჩია. თუ კემწიფე არ გავვიწყრა, ჩვენ რაღანი ვართ ერთმანეთისა. რომელიც გაბატონდება ყველა ერთმანეთის პატრონი ვიქნებით. მაგაზე თქვენგან წყრომას არ ველით და არც სხვას რიგს საქმეს. იმე(ა)თი საქმე ბევრჯელ! მომკდარა საქართველოებში, რა დადება არის ერთი უშვილო კაცი როსტომ მეფეც ბძანებულა კემწიფედ და ერთი ესეც იქნება. თუ ღმერთმა იმისი

¹ დედანში წერია: ნაბიჭვრობით.

² დედანში წერია: ჩხუბისი.

³ დედანში წერია: რაზნი.

⁴ დედანში წერია: ბევრჯელ.

მოსვლა¹ მაღირსა, ღვეითთა და თქვენის ბედნიერობით, რადგან მე თქვენი ვარ, ჩემის გულისათვის ის უფრო მამებელი (sic) შიქნების. თუ ჩემი ძმობა ენდომება ჩემთვის დიდი ღთის რისხვა არის, რომ თქვენ ერთს საქმეს მოშლიდეთ და მე უარს მოვახსენებდე, მაგრამ ის კარზე არის და ჩემი წიგნი რომ ჩასულიყო იმის უნდომლათ ვინ რას გავიგონებდა.²

18. 1722 წ. თეიმურაზის წერილი უსენყულიხანისადმი. დედანი, 54,5×22 სმ., დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. საბუთზე გავთვებულია ფრანგული მინაწერი მელნით მ. ბროსეს ხელით, სადაც მოცემულია საბუთის მოკლე შინაარსი და ვარაუდი, რომ დაწერილია იმამყულიხანის გარდაცვალების შემდეგ 1722 დან 1724 წ. დე. გამოქვეყნებულია Additions-ში 1722 წ. თარიღით, გვ. 427—428.

წერილი მართლაც, დაწერილია დავით II გარდაცვალების შემდეგ ახლო ხანებში, ამიტომ 1722 წ. ვათარიღებთ.
დედანი—Hd 1452.

უსენყულიხან

ქ. მრავალ მცოდნელობათა ჩემთაგან და ღთისა უხვ მოწყალება აღძარცვითა, ესეოდნად განცდილი და ჩემ უღირსად მობრალულ-მოწყალე ძმა და კელმწიფე და მის მრავალ საფარვლიანობა განშორებული და მისგან უნუგეშისინიცემოდ დატყვევებისათვის ვიდრემდე სულდგმულ ვარ, მწარედ მოჩივარ-მორუდუნე მაგათი სიძე ბატონის შვილი თეიმურაზ ვკადრებთ და მოვახსენებთ ყოვლად დიდებულსა, ქებულსა და ღირსად პატიონებისა მათისა ამდღებულსა ჩვენად მოწყალედ შემწე-შესავედრებლად და პატივ საფარვლად მისახედ-შესავედრსა, მამის მსგავსად მისამართ-მისაჭვრეტსა და უმეტესად მამისა მამად წოდებულს, ჩვენს დიდად და აუვარებლად ღთის წყალობად საგულგებელს მეფეს და სიმამრს ბატონს მრავალი მაგათის ქება შეუგებელის და ჩვენთვის სახლებლად სანახავად შესაყრელად და სამსახუროდ სანატრელის თავის შესაფერი მოკითხვა, ნახვა-შეყრის წადიერება მრავლად³ და მსახურების ნატრა მომიხსენებია. აწე წიგნი ებოძათ და რომელიც ებძანათ გავიგონეთ. ისემც ღმერთი მაგათის ბედნიერის თავის პატივ-საფარველს ჩვენ ნუ მოგვიშლის, როგორც ჩვენ მაგათზედ გუნება დაჭერებული გვქონდეს. ქვეყანაც მაგას ხედვედეს რომელიც ჩემი სამჯობინარო იყოს, იმას გვიბძანებთ და გვაქნევივნებთ და რომელიც კემწიფის

¹ ამ სიტყვის ადგილას დაწერილი ყოფილა სხვა სიტყვა ის წაუშლიათ და ეს დაუწერიათ.

² დასმულია თეიმურაზის ბეჭედი. დავით II-ის ძმა კოსტანტინე, რომელსაც მამადიანობაში მამადყულიხანი ეწოდებოდა „ნაშობი მხეველისაგან“ ე. ი. „უკანონო“ შვილი იყო (ვახუშტი, გვ. 137). ვახუშტის ცნობით იმამყულიხანის გარდაცვალების შემდეგ „განიყუნენ კახნი“, ზოგს თეიმურაზი სურდა მეფედ, ზოგს კი მამადყულიხანი (გვ. 136). ამ წერილიდან ირე ვევა, რომ ვახტანგ VI თავის მხრივ, კახეთში თავისი სიძის თეიმურაზის გამოფეხა სურდა, რაც კიდევ უნიშნებია თეიმურაზისათვის. კოსტანტინე ამ დროს შაჰის კარზე იყო და ვახტანგი მომენტს შესაფერისად თვლიდა. მაგრამ თეიმურაზი ქვეყნის არე-დარევის მორიდებია და ვახტანგის მოსახრება შორს დაუჭერია. უნდა ვიფიქროთ თეიმურაზი შაჰის რისხვის ერიდებოდა. ხოლო ვახტანგს, რომელიც თეიმურაზს ასეთი ნაბიჯის გადადგმას კარნახობდა ირანთან შეჯახების შემთხვევაში, ძლიერი მოკავშირის იმედი უნდა ჰქონიდა.

³ ამ სიტყვის შემდეგ დატოვებულია თავისუფალი ადგილი.

⁴ დაწერილი ყოფილა მოკითხვა. შემდეგ წაუშლიათ და დაუწერიათ მრავლად.

დავლათსა და ქვეყანას უჯობს თქუენც იმას იქთ და ჩვენც ღვქითთა და თქუენისავე პატრონობით თქვენს გარდუალს, ვითაც გემართებს, როგორ რასამე ვიქთ, ჩემი ყოვლი (sic) მოვლა და პატრონობა თავად უწინაც თქუენს კვლში ჩამომეგდო და ახლა ნამეტნავად თქუენს იქით რალა მეცოდინება. თქუენის ჯარისა ლილოზედ გამოსვლა გებძანათ და ჩვენთვის გეკითხათ. კურთხეთულის ჩემის ძმის მეფის იმამყულხანისა და ჩვენი დარბაისელთ, ეპისკოპოზთ მოხსენება და თავის წყენა თქუნთან ყოველთვის ეს არის,—თქუენ ჯარით გამობძანდეთ და ჩვენს ქვეყანას უშველოთ და მტერი გაგვილახოთ. თქუენის გამობძანდების იმედით აქანამდინ გეყვენენია ქვეყანა ხიზანი იყო, თუ მოსახლე ვინმე სახლობს, თქუენი გამობძანება რომე ესმოდა, ბატონის ჩემის ძმის სიცოცხლეშიაც დიდს ზურგსა და იმედს აბემდა (sic) და ამდენი ჭირი ვასძლე. თქუენგან და თქუენის დიდის ჯარით! გამოსვლის უკეთესი არა იქნების რა, რომე ამ გათავებულს ქვეყნებსაც თავის ალავს დაყენებს და მტერსაც დასჩაგრავს. და ძალას მოუშლის. ამ ქვეყნის ანბავიც ეს არის, რომე მოგვისხენებია. ბატონი, ხომე გონიერად გამიწავს, კიდევ მოხსენებია და კიდევ თვალითაც უნახავს კახეთის ვაოტრება და მტრისავან წახდენა. თუ ღმერთი და მაგათი ბედნიერობა გვალრისებდეს და მაგათი გამობძანება იქნებოდეს, ჩვენც ადრე გვიბძანონ, რომე ჩვენი ფიქრია ვქნათ. კახეთის შიგნით სოფლები რომე ვალეუდნენ იმათი ასეთი ფიქრი გვაქვს. ღვქითთა და თქუენის ბედნიერობით, რა მაგათს გამობძანებას და კახეთის მოშველებას შეიტყოზენ, ისინიც ჩვენკენ მოიწევენ და ვისაც ვალეუებისა და აყრის ფიქრი აქვს, ისინიც ამ კახეთის ალავს ველარ დაუდებენ, ველარც ვალეუებიან, ზოგი შიშით და ზოგი იმედით და ზურგის მობძით. მაგრამე ბატონსაც მოვხსენება, ლილოზედ ჯარის დადგომა შიგნით კახეთის ალაგებს არას არგებს. ამიტომე რომ, რადგახ ვალეუებული სოფლები არიან იმათ თავიან (sic) ალაგებში ლეკიც ყუანან ზოგირამ და რა ამას დანიხავს ჯარი შორს დგასო, საცემლად ვერ მოგეწეებო, სოფლებს ცემას დაუწყებენ. ლილოზედ დგომა ამიტომე ყოველს ალაგზედ შორს იქნება, თორემე, სადაც თქუენს ტახტზედ ბძანდებით მანდიდამაც დიდი იმედები ესმით და ამ ალაგებს კიდენ ის აყენებს, თორემ თქუენი ლილოზედ დგომა როგორ ქვეყანას არ მოაბრუნებს. ერთი ესეც არის ლილოზედ მდგომი ჯარი განჯას და სხვას ყიზილბაშების ალაგებს არას არგებს, რადგან ჩვენც და ჩვენს ალაგებსაც მაგ წყალობას უზამთ და გამობძანდებით, ასეთს ალავს მობძანდით, რომე კახეთსაც არგოთ. და ყიზილბაშის ქვეყნებზედაც სამ(ო)ყროდ ბძანდებოდეთ. ჩვენთვის დიდძალყოლა და ქვეყნისათვისაც სამჯობინარო იქნება. ბატონმა ესები ვამინროს-და მაგათ უკეთ საქმის დანახვა ვინ რა იცის, რომელიც ან მაგათ უჯობდეს და ან ამ ქვეყანას,—ის მოახდინონ და ის ქმნან. ჩვენგან მაგათი მოხსენება ძნელია, მაგრამე რადგან ებძანათ ჩვენ ეს მოგვისხენებია და რომელიც ბძანოს მალე გვიბძანონ, რომე ჩვენც ჩვენი ფიქრი ვქნათ და საქმე კელთ დავიჭიროთ. ჩვენს ეპისკოპოზი ჭერემელი გრიგოლი გვიახლებია და ჩვენს სიტყუას ბატონს მიახსენებს³.

¹ დაწერილი ყოფილა ჯარის, შემდეგ გაუსწორებიათ.

² დედანში წერია: დიდდით.

³ საბუთის წინა-ზე დასმულია თეიმურაზის ბეჭედი.

19. 1723 წ. თეიმურაზის წერილი უსეინყულიხანისადნი. დედანი, 46×25,5 სმ., დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახშირია სამ-სატი წერტილი. საბუთზე გაკეთებულია ფრანგული მინაწერი ძელნით მ. ბროსუს ხელით, სადაც მოცემულია საბუთის მოკლე შინაარსი და თარიღი 1722 წ. გამოქვეყნებულია Additions-ში 1722 წ. თარიღით, გვ. 428—429.

წილილი ლაბარაკია შაჰისაგან ვახტანგისათვის სარდლობის წყალობის შესახებ. ამ ანბის თარიღათ ვახუშტი ქართლის ცხოვრებაში 1722 წ. აგვისტოს იძლევა (გვ. 82), ხოლო კახეთის ცხოვრებაში 1723 წ. (გვ. 137), ვინაიდან 1722 წ. აგვისტოში იმამყულიხანი ცოცხალი უნდა ყოფილიყო, ხოლო ეს წერილი დაწერილია იმამყულიხანის გარდაცვალების შემდეგ, ამიტომ ვფიქრობთ, რომ ვახუშტის მეორე ცნობა უფრო სწორია. ამდენად საბუთსაც 1723 წ. ვათარიღებთ.

დედანი— Jld 1453.

უსეინყულიხანი

ქ. მაგათის ღვთის მიერ ზეგარდმო განგებით ღირსად ამალღებულსა¹ და განძლიერებულს. საბედნიეროს ეტლზე დამყარებულის, თავის გვერც (sic) ზღებისა და სამსახურის მოწადე და (ა)მოდ ყოფნის მონატრე მაგათი სიძე, კახეთის ჯანიშინი ბატონის შვილი თეიმურაზ ეჭადრებთ და მოვასხენებთ ჩვენსა აღურაცხელ, ღთისაგან წყალობად მობოძებულსა, ყოვლის კეთილის მყოფლად მონიჭებულს სახელოვანს და ყოვლს (sic) ქვეყანას კმა აღმატებითა სახელ-განფენილ-განწეენილს, მრავლის დიდებით აღმატებულსა და წარჩინებულსა, ღვთისაგან ზეცით საფარვლიანსა და ქვეყანად დიდის კელმწიფისაგან უხვად წყალობა განმრავლებულსა, გრძლად რაღა თავი დაწყინით მეფეს ბატონს² მრავალი და აურაცხელი, მაგათის მრავლის სიკეთით შემეყლისა და ყოვლის სახელმწიფოს ზნე-ცოდნა მოუკლებელის თავის შესაფერი მოკითხვა, გვერც ზღების სამსახურის ნატრა და ამოდ ყოფნის სიხარული მოესხენით. მერმე ეს მოვასხენით: ჩვენს ძმას წიგნი მოეწერა და კელმწიფისაგან მაგათთვის სარდლობის წყალობის მოსვლა ებძანა და მაგათი და ჩვენის ძმის ერთობის და კაის მდომობს რაყმის მოსვლა მოეწერა, მათი მოწერილი წიგნი დაინდ გვიანსებია. ღმერთიმანს ბედნიერის კელმწიფის წყალობა ნურაოდეს დაგილიოსთ, ოქტის წყალობას მოგცემსთ, როგორადაც ჩვენთვის სასიხარულო და სასიამოვნო აბავი ეს იყოს. ჯერ კელმწიფისაგან თქვენთვის დიდი წყალობა და მერმე კიდევ რომელსაც ღმერთის ვეხვეწებოდით თქვენსა და ჩვენს ძმას შუა იმგვარი ერთობა კელმწიფისაც მოუტენია. ღთით იმედი გვაქვს, რომე დღეს ამას იქით ერთმანეთის საწყენი არცეთმა იკადროთ. თქვენმა მხემან ყენის რაყამიც არ მოსლოდა მე ჩენის ძმისგან ვიცოდი, რომე თქვენც დიალ, ერთობისა და სიკეთის მდომელი იყო და თქვენც ასეთს სიტყუას მიბძანებდით. თქვენც მწყალობელი და სიკეთის მდომი ბძანდებოდით. ახლა ასე მოკდა, მე ამას ღთისაგან წყალობად ვიმაღლი. რომელიც მოგესხენებოდესთ ან თქვენი ჩაფარი მოსულიყოს, გვიბძანოთ. ამასაც მოვასხენებთ: კახეთში ლეკმა დიალ ძალაქნა, დიდი ჯარი ჩამოვიდა და გაღამაქარში დგას და იქიდამ რალაც სოფლები დაგვრჩომია ლაშქარენ³ და აოჭრებენ. ამას მოველით, რომ ჩვენც ყური მოგვივდონ, რომე ამას

¹ დედანში წერია ამაღლებულსა.

² ამ სიტყვის შემდეგ დატოვებულია თავისუფალი ადგილი და დასმულია რამოდენიმე დეფიზი.

³ ამ სიტყვის შემდეგ დაწერილი ყოფილა—დგას, შემდეგ წაუშლიათ.

უფრო ეს ქვეყანა არ მოითხაროს. მდივანი სულხან გვიახლებია და სხვას ჩვენ ამბავს ეს მოგახსენებთ¹.

დ ა მ ა ტ ე ბ ა

20. 1720—22 წწ. იმამყულიხანის წერილი უსენყულიხანისადმი. დედანი, 48,5×25,5 სმ., დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია ორ-ორი ან სამ-სამი წერტილი. საბუთზე გაკეთებულია ფრანგული მინაწერი მელნით მ. ბროსეს ხელით, სადაც მოცემულია საბუთის მოკლე შინაარსი და ვარაუდი, რომ დაწერილი უნდა იყოს 1719 წ. გამოკვეთებულია Additions-ში თარიღით: „1716 წ. შემდეგ“- გვ. 412.

დედანი—Hd 1449.

უსენყულიხან

ქ. მაგათის ყოვლად პატიოსნისა და მრავლის კეთილით აღსავსის, თავის განუშორებლად ერთად ყოფნის წადიერი და ამოდ ყოფნის გაგონების მღომებელი მეფე იმამყულიხან ვჰკადრებთ და მოვახსენებთ ჩვენსა აღურაცხელ ღთის წყალობასა ყოვლის კეთილის მყოფელსა, პატივ საფარვლად საგულგებელსა, ღნინ-სიხარულად მოსალოდნელსა, სახელოვანსა და ყოვლს (sic) ქუეყანას სახელოვნობით კმა განდენილსა, მრავლის სიკეთით პირად-პირადად შემკულსა. ყოველთა მეფეთა შორის წარჩინებულსა და აღმატებულსა, ღთისაგან ზეციით საფარვლიანსა და ქუეყანად დიდისა და მაღლის კელმწიფისაგან უხვად ღირსად და სანართლად მრავალ წყალობა მონიჭებულსა და განმრავლებულსა და ამალღებულ გენდლიერებულსა გრძლად რალა თავი ვაწყინით მეფეს ბატონს² მრავალი მაგათის სიბრძნე მეტენიერება მოუკლებლის და ყოვლის საკელმწიფოს ზნითა და ქცეულით უნაკულელის თავის შესაფერი მოკითხვა და უუთოდ (sic) და უზინაოდ ბჰანების სიხარული მოგხსენოსთ. მერმე ხალილაშვილი ისმეილა აქ ჩვენ ვეგმსა-ხურებოდა, ნოქარი იყო და ამ ჩვენს ხოჯა აღა თაყის, მაგის თავზედ განჯას ზოგი რამ წართმეულია ეს ხოჯა თაყაიც (sic) მანდ გვიახლებია და ამისა საჩივარიც მოიხსენონ და გასინჯონ და სამართალი უყონ. უსამართლოს ნუ დამართებენ³.

21. 1720—22 წწ. იმამყულიხანის წერილი უსენყულიხანისადმი. დედანი 47,6×31 სმ., დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია ორ-ორი წერტილი. საბუთზე გაკეთებულია ფრანგული მინაწერი მელნით მ. ბროსეს ხელით, სადაც მოცემულია საბუთის მოკლე შინაარსი და ცნობა, რომ ვახუშტის ანა მიაჩნია 1716 წ. გარდაცვლილად. იქვე მიწერილია თარიღი „1716“ გამოკვეთებულია Additions-ში უთარიღოდ, გვ. 408.

1716 წ. ვახუშტზე გარდაცვლილად ვახუშტის მიაჩნია ქედოფალი ანა, ვერკელე სის მეუღლე. რადგან საბუთში ანა მოხსენებულია მხოლოდ „მონაზონ ბატონ ანადა“, „ბატონ დედაკადა“, ჩვენ ვეგვობთ, რომ იგი კახეთის დედოფალი იყოს.

დედანი—Hd 1430.

უსენყულიხან

ქ. სიკშოთა შინა გონებისათა განვრცობით და დაუყუდუნებლად (sic) ვრცელ-სივრცით-სიყვარულისა დამნერგველმან, განუკეთებლობისა და თანავე

¹ საბუთის verso-ზე ხვეულად ხელს აწერს თეიმურაზი.

² ამ სიტყვის შემდეგ დატოვებულია თავისუფალი ადგილი.

³ საბუთის verso-ზე დასმულია იმამყულიხანის ბეჭედი.

მეჭერწილობის მეწმინდემან, თანა-თვალგდებისა და განუშორებლობის მნებავმან, მათთვის დიდ-დიდებდად, ქებად და ამაღლებად განმზრახველმან, ურთიერთს შესიტყუებად თანადგომად ინაკით ჯდომად ჟამად-ყოლე (sic) მომნატვრელმან, თქუ(ე)ნებრთასობრძნეთა, სიმკნეთა და სიღრმე სიქველეთა მცნობელმან და ოქუ(ე)ნადვე მომხედველმან, მეფეთა ძემან, ძმად თქუნად ჩვენმან იმამ-ყულიხან გიწყენ ძიებად მეძიებელმან, კეთილთამან საქმიებელნი კეთილოვნებისანი გიძიენ, ნაძიები უწყინარსვე ზენა ზენათვან ღვთისა წადიერებით ძიებული და თითთა მისთავან სამეუფოთა მიწიერად მიწა შესაქმედ კეთილ-ქმასაყოფელი; გარხა კაცობრივ კაცად აღამიანად; აღამისადვე ბაძინერი ვინათვან კეთილთ არავე აღამიერი; დიდ-დიდებული და ნადიდებ დიდებულებად მიწევნული, მთავრებრივთა პატივთა უმთავრესად ზედან უდიდებულეს ჩინებულე, გონებისა განგულგებით სურვებით სასურვო და თვისობით თვისად, თან-თანალობით სათვისო, ზღუდღედ სიმტიციედ; სიმკნედ, სიმწვიდედ და გოლლად უძღვევლობისად მოგონებელმან გპოვენ ძმად ჩვენდა ძმთა შორის უმთავრესი ძმა და მპყრობელი კელმწიფობისა მეფე¹ მომკითხველმან კითხვით მოვიკითხვნით; ანაქესთ (sic) მქცევლებრივნი უვნო-უმიზეზობით ცხოვრებანი მანნი და განვსით განვრცელებით ვისურვეთ დღე-კ(ე) თილობით, განჭეშმარიტებანი თვითებანი. დღეთა მათთან რათა მან დამაარსმან არსებუთამან და ორლანოთა ნივთებით დამნივთებელმან, ნივთთა აღნაგნი, სივრცით, სიღრმით, სიგრძით, დღემრავლობით და ჟამ განუქუთელობით ყოს ქცევა მოძრაობანი ჩვენნი, ამთ დღეთა შინა საწუთოსა ცხოვრებისა ჩვენისათა აწ და საუკუნოდ¹.

აწე იუწყ(ე)ნით ესეცა, ჩვენ მიერ წარმოთხრობილნი თქუენც მოგხსენებით და იცნობთ და იცით, რომე მონაზონი ბატონი ანნა, როგორად სიმცროთვან ღვთის მსახურებაზედ აღზრდილა და იქცევა და თავისი თავი ღთისათვის შეუწირავს. მწვედ ბატონისანი და კეთილად მქცევი ბატონი დედაცაჲთა. მამა შინ. რომე ბატონი მამა ჩვენი მანდ ბძანდებოდა; თან ახლდა. მწვედ მწყალობელი და ყურის მიმგდები ბძანებულა. ასრე მამინაც იერუსალიმს წასვლა მოენდომა. ბატონს მწვედ დაეშალა და არ მნდომოდა (sic) გაშვება; მაგრამე არ დაეშალა წასვლა, —წასულიყო, ბატონს მანდ თქუენის ქალაქიღამე; მოქალაქე ბელადი გვჯარებინა თანა. ბელადებს კარგად და უმიზეზიენოდ იერუსალიმს წიეყუნათ. კარგად ხანი იერუსალიმს ყოფილიყო. ახლა იმათივე შენდომით აქვე საქართველოებში მოსულა. აქანამდის აქ ბძანდებოდა. ახლა ისევე დაგვეთხოვა. მწვედ გვეწყინა და დაუშალეთ, რომე ჩვენთვისაც მწვედ დასაკლისად დაეინახეთ და ჩვენს ქვეყანასაც დიდად დააკლდება; რომე ერთი ამ რიგი სიკეთის მქონებელი არავინ დარჩომილა. რადგან დიდი აღთქმა ქონოდა, ჩვენგან აღარ; დაიშალა, წამოვიდა; ამანაც თქუენ მოგმართათ და ჩვენც თქუენ შემოგვედრეთ, რომე თქუენნი მოქალაქენი ვაქარნი ბევრნი იარებთან იმ ალაგებშია. ამდენი წყალობა უყავით ამას და ჩვენის გულისათვისაც მოიწადინეთ. რომე ერთიბრიანს (sic) კაცს გაატანოთ და იქ მთარულს, რომე ღთისა შეწევნით უმიზეზოდ იმ ალაგებში მიიყუნანონ. როდისაც მიიღწიოს, პატრიარქს ან იმის ვეჟილს მიუთვალოს და მიაბაროს, რომე იმათ წიგნი მოგერთვას და ჩვენც შევიტყოთ; რომე ამისი მისვლა როგორად მშვიდობით მიუწევია, ჩვენც მწვედ (sic) დაეხმადლებთ და ამასაც თქუენი თავი-ალოცვინეთ, რომელ თქუენის შემწეულობით

¹ ამ სიტყვის შემდეგ დატოვებულია თავისუფალი ადგილი.

იმ ალაგებში მიაწიოს და თქვენ გლოცვედეს და გისხენებდესთ. ღმერთიც დიდად დაგიმადლებსთ, რომე გზაზედ ერთი რამე შესაწუხებელი გარჯა არა შეხვდეს რა, კაის ბელადების გარჯითა: რადგან ღთის სახელზედ მივა და რომელიც სჯული უქირავს იმის გზაზედ ირჯება ყოც(ე)ლმან ვინმე კელი უნდა მოუპართოს¹.

22. 1721—22 წწ. იმამყულიხანის წერილი უსეინყულიხანისადმი. დედანი, 57×25,5 სმ. დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახშირია ორ-ორი წერტილი. საბუთზე გაკეთებულია ფრანგული მიხაწერი მელნით მ. ბროსეს ხელით, სადაც მოცემულია საბუთის მოკლე მიხაწის და თარიღი—1719—22 წწ. გამოქვეყნებულია ADDITIONS-ში უთარიოდ. გვ. 412. წერილში მოახსენებულია მამოხან (sic) ჩვენ ვფიქრობთ ეს არის უთარადღეს მშა ნამადანანი (იხ. წერილი 11). რომელიც 1721 წ. გამოგზავნეს „მოავლის ყოხილბაშის ჯარით“, ამიტომ წერილს 1721—22 წწ. ვეთარილებთ.

დედანი—111 1450.

უსეინყულიხან

ქ. მაგათის მლთის მიერ² ამადლებულისა და დიდის კელმწიფისაგან სამართლად წყალობა მობძებულისა და პატივ საფარველ განმრავლებულისა და ყოველის სიბრძნე მეცნიერობით და საფილოსოფოსის (sic) მეტყუელებით აღვსილის თავისი მყარისა და მუსაიბობის მოწადე ქმნილი მეფე. იმამყულიხან მოვახსენებთ ჩვენსა დაუღრველად მლთის წყალობათ საგულეებელსა და სამარადისოთ ჩვენთვის კეთილთა ზურგად და საიმედოვნოდ გამოსალოდნელსა, გრძლათ რადლა მოვახსენოთ საქართველოს მპყრობელს მეფეს ბატონს³ მრავალი და აღურეცხელი (sic) მაგათის სახელოვანისა (sic) და ყოველს ქუეყანას მაგათ საკადრისად სახელოვანდ კმა-მიწვენილისა, საკელმწიფოს ქვეულობით და სამკედროს ხნით შემკობილისა და უნახველთაგან სანახავად სას(ა)ტრელისა და მნახავთაგან საქმებარ სადიდებარის თავის შესამსგავს, მოკითხვა და ამოდ ყოფნის სიხარული მოახსენეთ. მამოხან (sic), რომ ჩვენი ათასი თუმანი ყენის (sic) წყალობა თეთრი დავგვხარჯა, მაგისავ ხანობაში წიგნი მოვსწერეთ, ვსთხოვეთ და ასე მოეწერა: „მე დავხარჯეთ,—ჯინშს მოგცემო“. მაგისი წიგნი კელთა გვაქეს, ჩვენ რომ ჯინშის სათხოვნელათ კაცი გავგზავნეთ, მანამდის მაგისათვის ხანობა გამოართმივათ. უღულისან მოსულიყო. ჩვენს კაცს ვთხოვნა და მაგას უღულისანთან პირობა დაედვა: „ხვალ მივსცემო“. იმ დამეს ეგ მანდ წამოსულიყო და მაშინაც ამ საქმეზე თქვენ წიგნი და კაცი გახელით (sic) და არა მოგცეა რა. ახლა ჩვენ კემწიფეს სხვის ალაგიდამ თანხა ვსთხოვეთ და ებძანა: „იმანვე მისცესო“. უღულისანისათვის ებძანებინათ,⁴ რომ მაგისის კერძის რისაც ფერისადან უნდა, მაგას გამოართვას და მოგცეცს ახლა ეგ მანდ არის და უბძანეთ, რომ ან მანდლიამ თავისის საქონლით (sic) მოგცეცს და ან თავის ძმას უღულისანს წიგნი მოსწეროს, რომ იქილამ მაგისის რისაც ფერილ (ა)მ იმან მოგცეცს. ეს ხომ თქვენც მოგახსენებათ. ჩვენ ეს გვერჩიენა, რომ სხვის ალაგიდამ ებძებინათ. მაგრან ისევე მაგაზე ავალა გვიყუეს და რადგან მაგასვე მოცემა უბძანეს, ასე გარიგოს (sic), რომ კემწიფისათვის აღარ შეგვაწყენინონ თავი. ამ საქმეზე ზალ (sic) სუფრაჩიშვილი გვახსლებია.⁵

¹ საბუთის №150-ზე დასმულია იმამყულიხანის ბეჭედი.

² ეს სიტყვა ჩამატებულია

³ ან სიტყვის შემდეგ დატოვებულია თავისუფალი ადგილი და გასმულია რამდენიმე დეფიზი.

⁴ დაწერილი ყოფილა: ებძანებათ, შემდეგ გაუსწორებიათ.

⁵ უკანასკნელი წინადადება შემდეგ უნდა იყოს მიწერილი. საბუთის №150-ზე დასმულია იმამყულიხანის ბეჭედი.

მამისა ბარძნიშვილი

ძველი თბილისის ტოპონიმებიდან
(რასტაბაზარი და ჩორსუ)

ძველი თბილისის ტოპონიმების დადგენისას დიდ დახმარებას გვიწევს თბილისის სინამდვილეში დღემდე შემონახული სახელწოდებები. ასეთებია, მაგ., სირაჯ-ხანის აღმართი, დახურული ბაზარ-ხანა, ოქრომკედლების ქუჩა და სხვა მისთანანი, რომლებიც ამ ქუჩათა ახალ, თანამედროვე სახელწოდებათა გვერდით კიდევ ცოცხლობენ თბილისელთა მეტყველებაში. მაგრამ ძველი თბილისის ბევრი ქუჩისა და უბნის სახელს ჩვენამდე არ მოუღწევია, ასეთ უკვალოდ დაკარგულ სახელწოდებათა რიცხვს მიეკუთვნება რასტაბაზარი და ჩორსუ, XVII—XVIII საუკ. თბილისის ერთ-ერთი ხალხმრავალი და გაცხოველებული ვაჭრობის ადგილები.

ორივე ეს ცნება და მათი სახელი თბილისში შემოსულია ირანული სინამდვილიდან. რასტაბაზარი *راست بازار* ერთ სწორ ხაზზე განლაგებულ სავაჭროთა რიგს აღნიშნავს (სიტყვიდან *بازار* —სწორი). ჩორსუ *چارسو* კი სიტყვა-სიტყვით ოთხკუთხეს ნიშნავს. ირანში ის იხმარებოდა გზაჯვარედინებზე გამართული ბაზრის აღსანიშნავად. რაკი ამ ცნებათა მნიშვნელობა ჩვენთვის ცნობილია აღმოსავლეთის სინამდვილიდან, ამიტომ თბილისის მიმართ დასადგენი რჩება მხოლოდ მათი ადგილმდებარეობა.

ძველი თბილისის ვარეგნული სახის შესწავლისას და განსაკუთრებით ამა თუ იმ ობიექტის სალოკალიზაციოდ, წერილობითი წყაროებისა და თბილისის გეგმათა გარდა, საიმედო ორიენტირს გვაძლევენ თბილისური დოკუმენტები. ეს იმიტომ, რომ ქართულ დიპლომატიკაში ადრევე შემუშავებული წესის თანახმად აუცილებელი იყო ადგილ-მამულის ნასყიდობის, წყალობის თუ გაცვლის წიგნებში გასხვისებული ობიექტის მიჯნების ზუსტი აღნიშვნა. თბილისური დოკუმენტებიც ამავე წესს მისდევენ. ამიტომ ძველი თბილისის ამა თუ იმ ობიექტის ადგილმდებარეობის გასარკვევად თბილისურ დოკუმენტებზე დაყრდნობა ჩვენ გვეჩვენება ყველაზე უფრო სარწმუნო გზად.

დავიწყოთ რასტაბაზრით.

¹ ამ სიტყვის უფრო მართებული ფორმაა ჩარსუ, მაგრამ რაკი თბილისურ დოკუმენტებში და, მაშასადამე, თბილისელთა მეტყველებაშიც ის დამკვიდრდა ჩორსუს ფორმით, ჩვენც ამ ფორმას ვაძლევთ უპირატესობას.

რასტაბაზარი XVII—XVIII ს. მრავალ თბილისურ დოკუმენტში იხსენიება¹; მაგრამ მის სალოკალიზაციოდ განსაკუთრებით ნიშანდობლივია თერმუროზ II-ის 1758 წლის წყალობის წიგნი, მიცემული ოქრომჭედელ გიორგისადმი². ამ საბუთის ნათქვამია: „...მას ჟამსა, ოდეს... რასტაბაზარის თავს ერთვის ღუქნის წყალობას დაგვეაჯე თავისის საოთახით, ვისმინეთ აჯა და მოხსენება შენი და წყალობა გიყავით და გიბოძეთ მეიღნის პირთან შესავალზედ რასტაბაზარის თავს ერთი თაღბანდი ღუქანი; უკან, მეიღნის პირისაკენ, ერთი საჩვენო ღუქანი აკრავს ამ ჩვენგან ნაწყალობებს ღუქანს, რომ იმ საჩვენო ღუქანს პირი მეიღნისაკენ აქვს. ამ ღუქნის ნახევარიც ოთახათ მოგიტვირთ“.

ამ აღწერილობიდან გარკვევით ჩანს, რომ ეს ნაწყალობები ღუქანი მდებარეობს რასტაბაზარის თავს, ე. ი. რასტაბაზარის დასაწყისში. ამასთან ისიც მკაფიოდ ჩანს, რომ ეს ღუქანი „მეიღნის პირთანაა“, მაგრამ უშუალოდ მოედანზე არ გამოდის: მოედანსა და რასტაბაზარს ამ ღუქანს შორის დევს „ერთი საჩვენო (ე. ი. სამეფო) ღუქანი“, რომელსაც პირი მოედნისაკენ აქვს. აქედან კი ცხადი ხდება, რომ რასტაბაზარი მოედანთან იწყებოდა.

მაგრამ რომელ მოედანთან? XVIII ს. თბილისის ძირითად ნაწილში (ე. წ. კალაში) ორი მოედანია ცნობილი: ბატონის მოედანი და თათრის მოედანი. რომელი მათგანი იგულისხმება აქ? ამ კითხვას სრული უეჭველობით გვირკვევს ზემონახსენებ 1758 წლის წყალობის წიგნზე გვიან გაკეთებული მინაწერი, რომელიც ეკუთვნის ამ ნაწყალობევი ღუქნის მფლობელს—გიორგი ოქრომჭედლის ჩამომავალს მთავარდიაკონ ნიკოლოზ ოქრომჭედლოვს³. ამ მინაწერში ნათქვამია: „ეს ღუქანი სახელოსნო სასწავლებლის მარჯვნივ კუთხურის პირდაპირ იყო, დეაჩემს უჩვენებია ჩემთვის“—ო⁴. ეს მეტად ზუსტი ტოპოგრაფიული მითითებაა. თბილისში 1917 წლამდე არსებობდა ერთადერთი სახელოსნო სასწავლებელი; იგი მდებარეობდა ეგზარქოსის მოედანზე⁵ ანუ ერეკლე II-ის მოედანზე. სახელობრ ამ მოედნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში⁶, სი-

¹ მაგ., 1673 წ. საბუთი—საქ. ც. ა. ფ. 1450, დავთარი 5, საბუთი № 101; 1679 წლის საბუთი, იქვე, დავთარი 5, საბუთი № 87; 1683 წლის საბუთი—საქ. ბ. ი. ფ. Hd, № 13135 1719 წლის საბუთი—საქ. ც. ა. ფ. 226. № 4420 და სხვ.

² საქ. ბ. ი. ფ. Qd № 1651.

³ სხვათა შორის ეს პირი არის ავტორი წიგნისა „ხალხი მკურნალობა“, გამოცემა 1913 წელს.

⁴ საქ. ბ. ი. ფ. Qd № 1651.

⁵ Кавказский Календарь 1917 г. Адрес-Календарь, учреждения Министерства народного просвещения, стр. 444. სხვათა შორის, ამ სასწავლებელში სწავლობდა ცნობილი გამო პეტროსიანი.

⁶ აქ უნდა აღინიშნოს, რომ დღევანდელი ერეკლე II-ის მოედანი უფრო ფართოა. ვიდრე ადრე არსებული ბატონის მოედანი იყო. ახლა მას მომატებული აქვს ჩრდილო-დასავლეთი მხარე, სადაც ადრე, XVIII ს-ში, ღუქნების რიგი და თოფხანა იყო; აღამამად-ხანის შემოსევისას ღუქნებიც და თოფხანაც დაინგრა და შემდეგ აღარ აშენებულა. პუბლია ორბელიანის თქმით, თოფხანა „ყვიხილბაშებმა ჯერ სრულად დაწვეს და მას უკან დააქციეს. სადაც განიერი ვაკე ადგილი გამოჩნდა, რომელზედაც ამ რუსობის დროსა თავად-აზნაურობა შეიყრებოდა და ყველანი თავისთავისად ლაპარაკობდნენ და რომელსაც ამ ლაპარაკის გაზო დაერქვა ამ ადგილს სალაყბო“ (საქ. ბ. ი. ფ. S. 1646/ა, გვ. 16). სალაყბო ერქვა დღევანდელი მოედნის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეს. დანარჩენ ნაწილს მოედნისას კი ბატონის, მეფის ან ზოგჯერ ზემო მოედანს ეძახდნენ. ამ მოედანმა XIX—XX საუკუნეთა მანძილზე რამდენჯერმე იცვალა სახელი: მეფის (царская), გუბერნატორის, ეგზარქოსის, ბებელის და, ბოლოს, ერეკლეს მოედანი.

ნოდალური კანტორის შენობის სამხრეთ გვერდზე. ოქროშვედლის ზემონახსენებში დუქანი კი მის პირდაპირ, ე. ი. დასავლეთით მდებარეობდა. აქედან გამომდინის, რომ რასტაბაზარი იწყებოდა არა თათრის მოედანთან, არამედ ბატონის მოედნის სამხრეთ მხარეს, სადაც მერე იყო სახელოსნო სასწავლებელი. ახლა ამ ადგილზე გამავალ ქუჩას ერეკლე II-ის ქუჩა ჰქვია. ეს ქუჩა აწ ერეკლე II-ის მოედნის სამხრეთიდან იწყება და მიიმართება სამხრეთით, მტკვრისღინების თითქმის პარალელურად.

რასტაბაზარი რომ მართლაც ბატონის მოედნის სამხრეთი მხრიდან იწყებოდა, ამას სხვა დოკუმენტებიც გვიდასტურებენ. მაგ., 1779 წლის ერთ ნასყიდობის წიგნში, რომელიც შერგილანთ პაპასაგან ყაზარას შვილ ინოქასადმია მიცემული, ნათქვამია: „მოგვიდეთ ჩვენი სარაჯ-ხანაში ერთი დუქანი... და არის ამ დუქნის ნიშანი: ერთი გვერდი ნაცვლი დავითას დუქნის კედელი; მეორე გვერდი მკერვალი ლაზარეს შვილი პაპუნას დუქნის კედელი, მესამე გვერდი უკან ბატონის მეიდნის მეჩითის კედელი, მეოთხე წინ ბაზარი“¹. ამ საბუთის ჩვენებიდან ჩვენთვის ისაა საინტერესო, რომ სარაჯ-ხანის დუქანს უკანა მხრიდან ესაზღვრება ბატონის მეიდნის მეჩითი. 1781 წლის ერთი ნასყიდობის წიგნით ზემოდასაზღვრებული დუქნის მეზობელი დუქანი იხსენიება როგორც რასტაბაზარში მდებარე. ამ საბუთით იმავე შერგილანთ პაპამ მიჰყიდა დუქანი ქვეინაანდ ოქროშვედელ უსტა ისაიას: „...მოგვიდეთ რასტაბაზარში ჩემი ერთი დუქანი... არის ამ დუქნის ნიშანი: ერთი გვერდი კერვალი ლაზარეს შვილი ოქროშვედელი პაპუნას დუქნის კედელი, მეორე გვერდი ამვე პაპუნას დუქნის კედელი, მესამე უკანა გვერდი მეჩითის კედელი, მეოთხე წინ ბაზარი“².

ამ ორი საბუთის გულდასმით წაკითხვა ნათელს ხდის, რომ აქ ლაპარაკია ერთიმეორის მეზობლად მდებარე ორ დუქანზე. ამაზე მეტყველებს შემდეგი: ორივე ამ დუქანს ჰყიდა ერთი და იგივე პიროვნება—შერგილანთ პაპა; ორივე ამ დუქნის მომიჯნავეა მკერვალი ლაზარეს შვილი პაპუნას დუქანი (უნდა ვიფიქროთ, რომ პაპუნას ეს დუქანი ჩვენთვის საინტერესო ორ დუქანს შორის დგას); ორივეს უკან მეჩითია, წინ კიდევ ბაზარი. რაკი ამ ორ საბუთში მოხსენებული დუქანების მეზობლად მდებარეობა გამოირკვა, ამიტომ შესაძლებელი ზდება ამ საბუთებში დაცული სხვა საორიენტაციო მითითებების გაერთიანებაც. პირველი დოკუმენტი (1779 წლისა) მეჩითი განსაზღვრულია, როგორც „ბატონის მეიდნის მეჩითი“, ხოლო მეორე დოკუმენტი (1781 წლისა) იმ ადგილს, სადაც ეს დუქანი მდებარეობს, რასტაბაზარს უწოდებს. გამოდის, რომ „ბატონის მეიდნის მეჩითი“ და რასტაბაზარი ერთიმეორის მეზობელი პუნქტები ყოფილა. აქედან: რასტაბაზარი მოიცავს იმ ტერიტორიას, რომელიც უკავიათ ბატონის მოედნის მეჩითისკენ ზურგით მიქცეულ დუქანებს. ბატონის მოედნის მეჩითისა და რასტაბაზარის მეზობლობა გვარწმუნებს, რომ რასტაბაზარი სწორედ ბატონის მოედანთან არის საქმნი.

ბატონის მოედნის მეჩითის შესახებ ჩვენ გვაქვს გარკვეული მითითება ვახუშტი ბატონიშვილისა: „მეჩითი... მეფემან როსტომ აღაშენა... სასახლესა შინა

¹ საქ. ხ. ი. ფ. Qd № 842.

² საქ. ც. ა. ფ. 1450. დავთარი № 7, საბუთი № 89.

თქსა ერთი¹. ბატონის მოედანთან მდებარე ეს მეჩეთი გარკვევით ჩანს თბილისის გეგმებშიაც. მაგ., 1785 წელს ა. პიშივეიჩისაგან შედგენილ გეგმაზე², 1800 წლის გეგმაზე³, 1802 წლის გეგმაზე⁴ და აგრეთვე XVIII საუკ. ერთ უთარილო ფრანგულ გეგმაზე⁵. ყველა ამ გეგმით ეს მეჩეთი ბატონის მოედნის სამხრეთ გვერდზეა.

ერთადერთი ქუჩა, რომელიც ბატონის მოედნიდან მიდის ამ მეჩეთის ანლოს, არის დღევანდელი ერეკლე II-ის ქუჩა. მეტად საგულისხმოა, რომ ყველა გეგმაზე ეს ქუჩა სწორი ხაზითაა აღნიშნული. იგი მტკერის დინების პარალელურად მიიმართება დღევანდელი სარეწაო საბჭოს შენობამდე, აქ კი იგოდნავ სამხრეთ-აღმოსავლეთით უხვევს, ჩაუვლის სიონს და მერე თათრის მოედნისაკენ მიიმართება (სარეწაო საბჭოდან თათრის მოედნამდე ამ ქუჩას დღეს სიონის ქუჩა ჰქვია). მთელ ამ გზას, ბატონის მოედნიდან ვიდრე თათრის მოედნამდე, XVII—XVIII ს-ში სავაჭრო-სახელოსნოებითა და ქარვასლებით რომ იყო მოფენილი, როგორც თბილისის აღწერილობებში, ისე გეგმების ექსპლიკაციებში, ეწოდება ბ ა ზ ა რ ი. შარდენი ამ გზას სივს სივარს უწოდებს. მისი სიტყვით ბატონის მოედანი „დუქნებით იყო გარშემორტყმული და ებჯინებოდა გრძელ ბაზარს, რომელიც მეფის სასახლის ალაყაფის პირდაპირ იწყებოდა“⁶. 1800 წლის გეგმის ექსპლიკაცია მთელ ამ გზას სიამაყის ნივარს უწოდებს⁷, 1802 წლის გეგმაც ასევე⁸. პლატონ იოსელიანის თქმითაც ბაზარი იგივე სიონის ქუჩაა. მისი სიტყვით ბატონის მოედნის მეჩეთსა და ნალარა-ხანის შენობას შორის „дыла перекинута арка для ворот, заправивших ночью ход через площадь нарскую в базар или улицу Сионскую“⁹.

ქართული დოკუმენტები კი ბაზრის სახელით ცნობილ ამ გზას სხვადასხვა მიკროუბნებად ჰყოფენ¹⁰ და თითოეულ უბანს თავის სახელს არქმევენ. კერძოდ, ამ გზის დასაწყისს, ბატონის მოედნის სამხრეთ კუთხიდან რომ იდგეს სათავეს, რასტაბაზარი ერქვა¹⁰.

მაგრამ სადამდე, გრძელდებოდა რასტაბაზარი?

ამ კითხვაზე პასუხს ისევ თბილისური დოკუმენტები იძლევიან. 1683 წლის ნასყიდობის წიგნით პაატაბეგ ციციშვილმა გაყიდა ოთხი ტანტის ადგილი.

¹ ვ ა ზ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941 წ., გვ. 53.

² ეს გეგმა დაბეჭდილია 1902 წელს. Записки императорского одесского общества истории и древностей, т. XXIV. Одесса, 1902 г. გეგმას ახლავს ფრანგული ექსპლიკაციები. ამ ექსპლიკაციებზე ეს მეჩეთი № 16-ითაა აღნიშნული.

³ დაცულია მოსკოვში, ВИА ფ. ВУА, № 22660. ჩვენ აქ ვაქვეყნებთ ამ გეგმის ნაწილს. ეს მეჩეთი აღნიშნულია № 57-ით.

⁴ დაცულია მოსკოვში, ВИА, ფ. ВУА № 22661. ექსპლიკაცია № 68.

⁵ იქვე, № 22657. ექსპლიკაციით № 6.

⁶ „Place... est entourée de boutiques et aboutit à un long bazar, vis-à-vis la porte du palais.“—Chardin, Voyages... Paris, 1811 წ., ტ. 2, გვ. 82.

⁷ ВИА, ფ. ВУА, № 22660. ექსპლიკაციით № 62. იხ. ჩვენს სურათზე ექსპლიკაცია ა.

⁸ იქვე, № 22661. ექსპლიკაციით № 20.

⁹ П. Иоселиани, Описание древностей города Тифлиса, Тифлис, 1866 г., გვ. 248.

¹⁰ შ. მესხია რასტაბაზარს „მოედნის ბაზართან“ აიგივებს. Ш. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, Тбилиси, 1959. стр. 410.

„რასტაბაზარის ჩორსუში“¹. 1749 წლის საბუთით, ბებუთაშვილებს ჰქონიათ ლუქანი „რასტაბაზარის პირში, ჩორსოსთან“². ორივე ეს საბუთი გვიჩვენებს, რომ რასტაბაზარის გაგრძელებას წარმოადგენს ჩორსუ, ანუ, სხვაგვარად რომ ვთქვათ, რასტაბაზარი მთავრდება ჩორსუთი.

ჩორსუ, როგორც ითქვა, სპარსული სიტყვაა და ნიშნავს ოთხკუთხეს. ირანის ქალაქებში სავაჭრო რიგების ვაჭვარდინებზე მდებარე ლუქნები გუმბათით იყო გადახურული. ასეთ ნაგებობას ჩორსუ ერქვა³.

ჩვენთვის ცნობილ თბილისურ საბუთებში ჩორსუ გვხვდება უკვე 1664 წლიდან. ამ წელს აშხარბეგ ბებუთაშვილმა ეჩმიაძინს შესწირა ჩორსუში მდებარე სამი ქულბაქი⁴. ამ დროიდან ჩორსუ სისტემატურად იხსენიება ქართულ საბუთებში ვიდრე 1813 წლამდე⁵.

თბილისში, როგორც ამას დოკუმენტები და სხვა წყაროები გვიჩვენებენ, ორი ჩორსუ იყო: დიდი და მცირე. სომხურ „ჯამბრში“ მოიხსენება თბილისას დიდი და მცირე ჩორსუ (აქ უნდა აღინიშნოს, რომ „ჯამბრის“ მალხასიანცის რუსულ თარგმანში *фигур Шарис* მცირე ჩორსუ—ნათარგმნია *Малая торговая улица* და, ხოლო *Или Шарис*—დიდი ჩორსუ—*Большая торговая улица*)⁶.

დიდი ჩორსუ ხშირად მოიხსენება როგორც „ზემო ჩორსუ“⁷, მცირე კი—ქვემო ჩორსულ⁸. აქ საჭიროა ითქვას, რომ ძველი თბილისის ტოპონიმოგრაფიაში „ქვემო“ და „ზემო“ მტკვრის დინების მიმართულება განსაზღვრავდა. „ზემო“ ეძახდნენ იმას, რაც მტკვრის აღმა იყო, „ქვემო“ კიდეც მტკვრის დაღმა. უფრო სამხრეთით მდებარეს უწოდებდნენ. მაგ., თბილისის ბატონის მოედანი დოკუმენტებში ხშირად იხსენიება „ზემო მოედნის“ სახელით, თათრის მოედანი კი „ქვემო მოედნად“⁹. რაკი ეს ვიცით, თავისთავად ცხადია, რომ ზემო ჩორსუ ქვემოს ჩრდილოეთით მდებარეობს.

ორივე ჩორსუ გრაფიკულად გადატანილია თბილისის თითქმის ყველა გეგმაზე, მისი სახელწოდება კი არც ერთ ექსპლიკაციაში არ არის აღნიშნული. 1809 წლის გეგმაზე,—ამ გეგმის ერთი ნაწილის რეპროდუქციას აქვე ვებეჭდავთ,—ძალიან მკაფიოდ ჩანს ორივე ჩორსუ. აქ ორივე ჩორსუ აღნიშნულია წრივად, რომელშიაც თავს იყრიან ერთმანეთის მოპირდაპირე ქუჩები¹⁰. ზემო ანუ დიდი ჩორსუ, ე. ი. უფრო ჩრდილოეთით მდებარე, ამ გეგმით ჩრდილოეთიდან იერთებს ბატონის მოედნიდან გამომავალ ქუჩას, ე. ი. რასტაბაზარს, სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ კი ამ წრიდან მიდის ის ქუჩა, რომელიც სიონის ტაძარს გვერდით ჩაუვლის. (თბილისის ამ ადგილებში ქუჩათა კონტურები დღესაც ძალიან

¹ საქ. ბ. ი. ფ. II, № 13135.

² იქვე, ფ. QI, № 506.

³ III. Месхиа, Города и городской строи феодал. Грузии, стр. 410.

⁴ საქ. ც. ა. ფ. 1450, დავთარი № 21, საბუთი № 47.

⁵ იქვე, დავთარი № 44, საბუთი № 133.

⁶ Симон Ереванци, Джамбр. Москва, 1958 г. გვ. 230.

⁷ 1745 წლის საბუთი, საქ. ც. ა. ფ. 226, № 137.

⁸ 1813 წლის საბუთი, საქ. ც. ა. ფ. 1450, დავთ. № 44, საბუთი. № 138.

⁹ მაგ., 1796 წლის ბრძანება ერეკლე II-ისა, საქ. ც. ა. ფ. 226, № 9711; 1768 წლის საბუთი,—საქ. ც. ა. ფ. 1450, დავთ. № 22, საბ. № 89; 1757 წლის საბ.—საქ. ბ. ი. ფ. QI № 863.

¹⁰ იხ. სურ. ანუები ბ და გ.

პეანან XVIII საუკ. გეგმებს). ამ გეგმის შესწავლა და დღევანდელი ამ ტერიტორიის ზერელე მიმოხილვაც ნათელს ხდის, რომ გეგმაზე წრის ფორმით აღნიშნული (ჩვენი ექსპლიკაციით ბ) და საბუთები: „დიდი“ ანუ „ზემო ჩორსუ“ იმ ადგილას უნდა ყოფილიყო, სადაც დღეს ერეკლე II-ისა და სიონის ქუჩები ერთმანეთს ეყრებიან. ამ გზაშესაყართან დღეს დგას სარეწაო საბჭოს შენობა, რომელიც ერთის მხრით ლესელიძის ქუჩაზე გადის, მეორე მხრით სიონის ქუჩაზე, ხოლო წინა ვიწრო ფსადი მიტყეული აქვს იმ პაწია შესახვევისაკენ. ლესელიძის ქუჩას რომ სიონის ქუჩასთან აერთებს. ეს პაწია შესახვევი დიდ ჩორსუში დასავლეთიდან შემავალი ქუჩა იქნებოდა.

1800 წლის გეგმა არ ასახელებს ამ ჩორსუში შემავალ ქუჩათა სახელწოდებებს, სამაგიეროდ პიშჩევიჩის გეგმის ექსპლიკაციები აღნიშნავენ, რომ ჩორსულ ნაგულისხმევ ამ წრეში თავს იყრიან ხარას ხანა (Boutiques aux cordonniers), ბაზა ხანა (Marché aux...soieries) და მუდით მოვაჭრეთა რიგი (Boutiques des drapiers)¹. ბარახ ხანა და ბაზა-ხანა იონანე ბატონიშვილის „კალმასობაშიც“ ერთიმეორის მეზობლად არის დასახელებული: „იწყეს მეიღნიდამ წსელა, შევიდნენ ხარასხანის ბაზარში... რა ჩაიარეს მცირე-იხილეს სარაჭები, მერე იხილეს ყაზაზები... მერე მივიდა ბაზაზებთან“².

რაც შეეხება ქვემო ანუ მცირე ჩორსუს, იგი საბუთებში ხშირად ჭონხანის ჩორსულ მოიხსენიება³.

ქვემო ჩორსუ 1800 წლის გეგმაზე გრაფიკულად მოხაზულია სიონის ქუჩაზე, სიონის ტაძრისა და ქარვასლების (მეფის, მელიქისა და ტფილელის) სამხრეთით. პიშჩევიჩის გეგმით ამ ჩორსუში დასავლეთიდან შემავალი ქუჩა ექსპლიკაციებში სახელდებულია როგორც მექვაბეთა რიგი (Boutiques des chaudronniers)⁴. მექვაბეების რიგის ადგილმდებარეობა კი ჩვენთვის ადვილი დასადგენია. XIX საუკუნის დასაწყისში მექვაბეების რიგზე გაშენდა დასურთული ბაზა-ხანა. ამას აღნიშნავს მამინდელი არაერთი საბუთი. მაგალითად, 1816 წლის ერთ-ერთი ქვემო ჩორსუს ვკითხულობთ: „ახალი ბაზა-ხანა ძველად მექვაბეების რიგი იყო“-ო.⁵ ახალი ბაზა-ხანა გადახურული იყო და ამიტომ მას დახურულ ბაზა-ხანას უწოდებდნენ. ამ ბაზა-ხანას გადახურული სახით იარსებდა XX საუკ. დასაწყისამდე. 1918 წლისთვის, როგორც ი. გრიშაშვილი აღნიშნავდა: დახურული ბაზა-ხანა... ეხლა ლომფინ-აყრილია, აღარ არის დახურული“ (დახურული ბაზა-ხანა მდებარეობდა იმ ქუჩაზე, დღეს რომ ბნელი ქუჩის (Гемный ряд) სახელითაა ცნობილი. (ბოლო ხანებში ამ ქუჩას შარდენის ქუჩა ეწოდა). ასე რომ ქვემო ჩორსუ ბნელი ქუჩის დასაწყისთან უნდა იყოს ლოკალიზებული. იმ ადგილას, სადაც დღეს სიონის ქუჩა „ბნელ ქუჩას“ ეყრება, თავს იყრის კიდევ ერთი ქუჩა: ბამბის რიგი და რიგინაშვილის ქუჩა (ყოფ. ჯვარის მამის ქუჩა). სწორედ ამ ქუჩათა გზაჯვარედინზე უნდა არსებულიყო ქვემო ჩორსუ. (იხ. სურ., ექსპლიკაცია გ).

¹ პიშჩევიჩის გეგმის ექსპლიკაციები, № 26, 27, 28 (Записки императорского одесского общества Историк и Древностей, 1902. т. XXIV).

² იონანე ბატონიშვილი, კალმასობა, 1895. გვ. 394—5.

³ მაგ. ალავერდიას შვილ გიორგისაგან კონ მელქინააძემ 1733 წ. მიცემულ ნასყიდობის წიგნი. საქ. ხ. ი. ფ. № 13.22.

⁴ ექსპლიკაცია № 35.

⁵ 1816 წლის საბუთი. საქ. ც. ა. ფ. 1450, დავთ. № 55, საბ. № 147.

⁶ ი. გრიშაშვილი, საათნოვა, 1918, გვ. 82.

1800 წლის თბილისის გეგმა
 ექსპლიკაციები [ქართული ტექსტი ჩვენია.]

- 25—Собор уснениа пресв. Богородицы (სიონი)
 - 26—(Церковь) Иоанна Предтечи
 - 28—(Церковь) Иоанна Предтечи
 - 29—(Церковь) рождества Иоанна Предтечи
 - 30—(Церковь) рождества Богородицы
 - 31—(Церковь) св. велико-мученика Георгия
 - 37—(Церковь) Иерусалимская, воздвижения Креста (ჯვარის მამა)
 - 44—Армянская церковь пресв. Богородицы (ნორაშენი)
 - 54—Татарская мечеть
 - 57—Разоренная татарская мечеть (ბატონის მოედნის მეჩეთი)
 - 60—Прежде бывший а ныне разоренный царский дворец
 - 62—Большой базар
 - 63— { (ტფილელისა)
 - 64— { Караван — сараи (მეფისა)
 - 65— { (მელიქისა)
 - 67—Батонис-Мейдан или Царская площадь где и ныне плац-парад
 - 68—Татрис Мейдан или Татарская площадь
 - 69—Монетный двор (ზარაფხანა)
- ა—რასტაბაზარი; ბ—ზემო ჩორსუ; გ—ქვემო ჩორსუ

ორივე ჩორსუ, ქვემოც და ზემოც, ირანის ჩორსუს მსგავსად, ვადასტურული და თაღოვანი ყოფილა. ამაზე მიუთითებს „ჯამბრი“. აქ დიდ ჩორსუში მდებარე დუქანი „თად ქვეშ მდებარედ“ არის დასახელებულიც (*ჩ ხორდიქ ქითიქნი*), ხოლო მეორე ჩორსუს ერთი დუქანი—„თაღის წინ“ მდებარედ (*ქთაღი თათიქი*)¹.

ჩორსუში თავმოყრილი იყო მრავალი სხვადასხვა დარგის ვაჭარ-ხელოსანი, მაშინ როცა სხვა რიგებში ერთი დარგის ვაჭარ-ხელოსნები ისხდნენ ერთად. მართო ბებუთაშვილებს ზემო ჩორსუში 8 დუქანი ჰქონდათ სხვადასხვა დარგის ხელოსანთათვის მიქირავებული². რაკი ჩორსუ საეჭრო ქუჩათა ვგარედინზე მდებარეობდა, ვაჭარ-ხელოსანთათვის იქ ჯღომა მიმზიდველი და მომგებიანი იყო. ამიტომ აქ დუქნები უფრო ძვირად ფასობდა, ვიდრე ქალაქის სხვა ადგილებში.

М. М. БЕРДЗИНШВИЛИ

ИЗ ТОПОНИМИКИ СТАРОГО ТБИЛИСИ (РАСТАБАЗАРИ И ЧОРСУ)

Резюме

Анализ реальных тбилиских документов XVII—XVIII в.в., где упоминаются Раstabазари и Чорсу, и изучение планов старого Тбилиси дают возможность локализовать эти объекты с иранскими названиями.

Раstabазари (راسا بازار) — это ряд торгово-ремесленных лавок, расположенных в одну прямую линию. Чорсу же (چارسو) — перекрытая куполом площадка на перекрестке двух торговых улиц.

В Тбилисе XVII—XVIII в.в. Раstabазари находилась на нынешней улице Ираклия II-го (улица эта начиналась у южного угла площади Ираклия). Верхнее Чорсу локализуется с конца Раstabазари, т. е. от поворота с улицы Ираклия II-го на Сионскую, где сейчас здание Промысловой кооперации. А нижнее Чорсу находилось за Сионским собором, южнее каравансарая, на перекрестке улиц Сионской, Риджиашвили, Ватного и Темного рядов.

¹ *სიონის ღაბიჯისკით, ჳაძერ, შათყვეთათოთ*, 1873. გვ. 207 და 208. შეადრ. რუსულთოთარგმანი—Симеон Ереванци, Джамбр, Москва, 1958. გვ. 280.

² 1749 წლის გასამყრელთ ბებუთაშვილებისა, საქ. ხ. ი. ფ. Qd. № 506.

ო. სოსელია

აზატი ბლენთა კატეგორია დასავლეთ საქართველოში
(XIX ს. 20-იან წლებამდე)

„აზატი“ სპარსული სიტყვაა, თავისუფალს, განთავისუფლებულს, დამოუკიდებელს, ამოკვეთილს, გამორიცხულს და სხვ. აღნიშნავს¹.

ქართულ საისტორიო წყაროებსა და ლიტერატურაში სიტყვა აზატი იხმარება როგორც სოციალური ტერმინი გლეხთა პრივილეგირებული ფენის აღსანიშნავად. თავისთავად სიტყვა აზატი კი თავისუფალს ნიშნავდა. „აზატი“ სწორედ ამ უკანასკნელი გაგებით ხმარებას ადასტურებს რუსთაველის „ვეფხისტყაოსან“ში აფთანდილის მიერ ასმათის მიმართ თქმული სიტყვები: „ორისაგან ერთი მიყავ: ტყვე შეენ, ანუ მააზატი“².

აზატი, როგორც სოციალური ტერმინი, დასავლეთ საქართველოში პირველად XVI ს-ის მეორე ნახევარში შედგენილ ქუთაისის საყდრის გამოსავლის დავთარში გვხვდება. ეს წყარო აზატს თავისი ვალდებულების ნორმით მკვეთრად განასხვავებს სხვა კატეგორიის გლეხისაგან³. მათხოვის XVI ს-ის ნუსხაც⁴ აზატს მესაფე ანუ მუშაობის (სეფობის) მოვალე გლეხთან დაპირისპირებით ასახელებს⁵. „ეს აზატი კაცი, აწ ამას გარდა—მესეფე კაცი“—ნათქვამია ამ ნუსხაში და ამით აზატსა და მესეფეს შორის სხვაობაა გასაზღვრო.

¹ И. Ягелло, Полный персидско-арабско-русский словарь, 1909; М. А. Гафаров, Полный персидско-русский словарь, т. I, М., 1914.

² შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, თბ., 1937, სტროფი 251. იხ. აგრეთვე სტრ. 267.

³ ე. თაყაიშვილი, დავთარი ქუთათისის საყდრის გამოსავლი ბეგრისა, შედგენილი 1578 წელს. ძველი საქართველო, ტ. IV, ე. თაყაიშვილის რედ., ტფ., 1914—1915, გვ. 30, 32, §§ 210, 234 (ქვემოთ მოკლედ: დავთარი ქუთათისის).

⁴ მათხოვის ნუსხა გამოსცა ჯერ პროფ. ს. კაკაბაძემ (იხ. მასალები დასავლეთ საქართველოს სოციალური და ეკონომიური ისტორიისათვის, საისტორიო კრებული, წ. 1, ტფ., 1928, გვ. 39—40), ხოლო შემდეგ აკად. ნ. ბერძენიშვილი და (დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ტ. 1, ნ. ბერძენიშვილის რედ. თბ., 1940, № 611, გვ. 437—438). ეს ნუსხა უთარიღოა. პირველი გამოცემა მას XVIII საუკუნით ათარიღებს, სელოე კი—XVII საუკუნით. იგნე უკანასკნელი გამოცემის თარიღი უფრო სწორად მიგვჩინა. ლ. მუსხელიშვილიც მათხოვის ამ ნუსხას 1707-იან წლებს მიაკეთებებს. იხ. მისი დასავლეთ საქართველოს გლეხობის სოციალურ-ეკონომიური კატეგორიები XVI—XVII სს., ენიშის შობამე, V—VI, თბ., 1940, გვ. 314.

⁵ მესეფესა და აზატის შესახებ იხ. ს. კაკაბაძემ, მასალები დასავლეთ საქართველოს სოციალური და ეკონომიური ისტორიისათვის, საისტორიო კრებული, 1, გვ. 8, 10, 12, 41—42, 67; ლ. მუსხელიშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 274, 314.

⁶ დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, 1, ნ. ბერძენიშვილის რედ., № 611, გვ. 437—438. (შეადგმი დაკასხელებთ მოკლედ: დოკუმენტები);

აზატი იყო საბატონო ბეგარა-გამოსაღებისაგან მთლიანად ან ნაწილობრივ განთავისუფლებული ყმა-გლეხი. ქართული ფეოდალური წყობილების ქიხედვით, შენიშნავს აკად. ნ. ზურაბიანი, აზატი „სავსებით ან ნაწილობრივ თავისუფალი იყენენ სხვადასხვა გადასახადისაგან“¹. მკვლევარი აქ „გადასახადს“ უთუოდ მარტო ნატურით ან ფულადი გამოსაღების მნიშვნელობით კი არ ხმარობს, არამედ ზოგადი ვაგებით და მასში შრომით და სამსახურებრივ ვალდებულებასაც გულისხმობს: აზატი, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, არა მხოლოდ ხატურითი და ფულადი, არამედ შრომითი და ზოგჯერ სამსახურებრივი ვალდებულებისაგანაც იყო ნაწილობრივ ან მთლიანად თავისუფალი.

ყნის განთავისუფლება ფეოდალური სამართლით დაშვებული იყო. ვახტანგ VI თავის სამართალში სპეციალურად იხილავს აზოტობის საკითხს და საამისო წესსაც მტკიცედ განსაზღვრავს; 234-ე მუხლში ამის შესახებ ვკითხულობთ: „ქარვად მყოფმან ანუ ავად მყოფმან ვინ ინებოს განთავისუფლება თავის ყმისა და აზატი უყოს, იმის ასრე იქნას: უნდა დაუწეროს წიგნი, რითაც მამულთ, რითაც საქონლით გაზატა თავისი ყმა, ან აღამი დადვა და სხვა თავისის სულის სამსახური, და მამინ შეიქნება წინგითა და მოწმებით ის კაცი აზატი. თუ არ იყოს სათავისთაო, ან თავისის ცოლის ზითვით ნასყიდი. და სამო და სასაქლო იყოს, მარტო თვითან არ შეუძლია აზატი, ის კაცი ყველას მოსამსახურე იქნება, არა მარტო იმისი იმან რომ კიდევ მისცეს აზატი, თუ სხვა ძმები არ დაუმტკიცებენ. იმისთანა აზატი და სადაო ანდერძი. დაუმტკიცებელი შეიქნება და არც გაუთავდება“²

ამგვარად, აზატობის უცილებელ ფორმალურ პირობას წარმოადგენდა გაზატებული ყმისადმი ბატონის მიერ, მოწმეების თანდასწრებით, აზატობის წიგნის მიცემა, სადაც აღნიშნული იქნებოდა რა „მამულითა“ და „საქონლით“ გააზატა ბატონმა თავისი ყმა და რა „სამსახური“ დააკისრა მას. ამასთანვე თუ ყმა „სამმო“ იყო და არა „სათავისთაო“, მამინ აზატობის წიგნი ძმებსაც უნდა დაემტკიცებინათ.

ვახტანგ მეფის მიერ ქართლის სამეფოსათვის დადგენილი ეს წესი მიღებული იყო ფეოდალური ხანის მთელ საქართველოში.

ბატონის მიერ ყმა-გლეხის გაზატება ბატონის გულკეთილობით როდი იყო გამოწვეული. საიქონზე ზრუნვით ნაკარნახევი ქველმოქმედების გარდა, რაც ხშირადაა მითითებული საბუთებში, მას საფუძვლად უმთავრესად სხვა მიზეზი ედვა. ასე მაგალითად, ზაალ წერეთლის მიერ გიორგი და სხვა ჩუბინძეებისადმი ბოძებულ აზატობის წიგნში ნათქვამია: „...რადგან თქვენ ჩვენი ერთგული ყმა იყავით, ჩვენ ვიბოძეთ აზატობის წიგნი და ამოგიკვეთეთ სეფობა, და დღეს ამას იქით ერთის კაცის სამსახურის მეტი თქვენს ყარზედ არა მოდგებოდეს რა. ჩვენ დავგჭირდა და შემოგიკვეთეთ და მოგვკარავთ ქრთამი ათის ხარისა და წიგნი გვიბოძებია, გვიზატებხარ...“³.

მოტანილი ამონაწერიდან ნათლად ჩანს, რომ ბატონს გარკვეული რაოდენობის—„ათის ხარის“—თანხა დასჭირდა. ეს თანხა მან ფულად თუ სხვა სახით თავის ყმას „შეუკვეთა“. ყმამ მიაჩნთა ბატონს შეკვეთილი თანხა—„ქრთამი ათის

¹ იხ. ნ. ზურაბიანი, XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიიდან, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. I, თბ., 1944, გვ. 179.

² ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი, თ. ენუქიძის გამოც., თბ., 1955.

³ ქუთაისის სახ. ისტორიულ-ენოგრაფიული მუზეუმის საბუთების ფონდი, საბ. № 884.

ხარისა“;—და ასე მან იყიდა აზატობა; ბატონმა კი თავის მხრით მიყიდა ყმა მას-ზე თავისი უფლების ვარკვეული ნაწილი.

ამავე მიზეზით უნდა იყოს გააზატებული 1801 წელს ვარძიის არქიმანდრიტ იოვაკიმეს მიერ გიორგი სვიმონიშვილი-ხიჯაკაცე. თავისი ყმისადმი მიცემულ აზატობის წიგნში არქიმანდრიტი ეუბნება ყმას: „...ერთგულად გემსახურებდით და ერთგულად მსახურებასა შინა თქვენისა ოჯახისი აზატობას შემოგვევდრეთ და ქრთამიც ვეროვანი მოგვართვით, როგორც გული ჩვენი შესჯერდება და ჩვენც ვისმინეთ ხვეწნა და მოხსენება, წყალობა გიყავით და ამოგვიკვეთეთ სა-ური, საუდიერო, ღვინო, ღომი და სიმინდი, რომ თვინიერ ვარძიის ღვთისმშობლის ბეგარბა და შინა-ყმობის თქვენს კარზედ არასფერი საგლეხო გარდასახადი და სათხოვარი არა მოგდგესთ რა, ისე ყოველითურთ განგვითავისუფლები-ხართ“...¹

როგორც ვხედავთ, აქაც ყმის გააზატების სანაცვლოდ ბატონი „ვეროვან“ და გულის შემაჯერებელ „ქრთამს“ ღებულობს. სწორედ ეს „ქრთამის“ საჭიროება აიძულებს არქიმანდრიტს „ისმინოს“ ყმის „ხვეწნა და მოხსენება“ და შინა-ცეს მას „აზატობისა და განთავისუფლების წიგნი“.

მოვიტანთ კიდევ ერთ მაგალითს: მარიამ დედოფლის მიერ „სათავისთაო“ ყმებისადმი, გიორგაძეებისადმი, ბოძებულ აზატობის წიგნში ვკითხულობთ: „...ძველთაუც აზატი ყოფილიყავით, მაგრამ ეამთა ვითარებისაგან ბირველ შე-ერთა წყალობის წიგნი დაგვარგოდა. მევედრე და ვისმინე ვედრება თქვენი და ქრთამიც შომართვი, როგორც გული შემეიჯერებოდა. ვიბოძე აზატი, ასე რომ ჩვენი სათხოვარი არაფერი არ გეთხოვოს...“²

როგორც ჩანს, არც მარიამ დედოფალი იძლევა „უქრთამოდ“ აზატობას, გიორგაძეების მიმართ თავის სათხოვარს დედოფალიც სწორედ „ქრთამის“ გამო თმობს.

ყმის მიერ ვაღებულები „ქრთამი“ იმ ვალდებულებების, ან ვალდებულებების იმ ნაწილის ღარებულებაა, რომელსაც ყმა ყიდულობს ბატონისაგან და რომლისაგანაც ბატონი ხელს იღებს ყმის გააზატების შემთხვევაში.

„ქრთამი“ ასეთ შემთხვევაში ზოგჯერ სხვა სახეს ღებულობდა. მაგალითად, 1829 წელს ლევან დადიანი წყალობის წიგნს აძლევს ქუჩუ კაკულის და აღ-ნიშნავს: „...ესრედ რომელ ჩვენი საყვარელის ასულის პუბლინას ძიძა იყო შე-ულღე შენი ჩუკაია ლატარის ქალი და როგორც ძიძობას შეესაბამებოდა, ი-ე კანონიერად იმსახურა და ვაზარდა ასული ჩემი და ჯილდოდ მისა სხვათა წყა-ლობათა თანა ეს წყალობა გიყავით, რომ გააზატეთ ყოვლის ჩვენის სასამსახურო გარდასახადისაგან და მესაღმობისაგან, ესე ვითარად რომელ არც ჩვენგან და არც ჩვენის მოხელე კაცისაგან თქვენ არაფერი სათხოველი და გარდასახადი არასოდეს არ გეთხოვებოდეს და არც მესაღგომე არაოდეს ჩავიკეთო...“³

მოტანილი ამონაწერიდან ირკვევა, რომ ლევან დადიანს მისმა ყმამ კარგი სამსახური გაუწია, „როგორც ძიძობას შეესაბამებოდა“. იმ სამსახურის შეს-რულებისათვის, რომელიც ყმას ღებულებით ევალებოდა, ბატონი იწვეითად თუ

¹ „დროება“, 1883, № 26.

² ს. კაკაბაძე, იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ, „საისტორიო მოამბე“, V, თბ., 1950, საბ. № 15, გვ. 182.

³ საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი ომ N9218. ქვე-ნოთ ეუთითებთ მხოლოდ ფონდსა და საბუთის ნომერს.

დააჯილდოებდა მას. ყმას „ქრთამი“ უნდა ვეილო ან რაიმე განსაკუთრებული დასასახურება უნდა ქონოდა ბატონის წინაშე, რომ მას მისთვის აზატობა მიეცა. ეტყობა, კაკულაის ბატონყმობის რიგით „ძიძობა“ არ მართებდა, ამიტომ ეკუთვნოდა მას „ჯილდო“ ბატონისაგან. ჯილდოს ანგარიშში დადიანმა კაკულაია გაააზატა თავისი „სასამსახურო გარდასახადისაგან და მესადგომობისაგან“.

ამგვარად, გააზატება, ამ შემთხვევაში, ყმის მიერ გაწეული შრომის საზღაურია.

ყმის გააზატებას რომ ეკონომიური პირობები იწვევდა, ეს სხვა საბუთებიდანაც კარგად ჩანს. მაგრამ, სანამ ამ საბუთებს განვიხილავდეთ, უნდა გავარკვიოთ სიტყვა „თარხანის“ მნიშვნელობა.

თარხანი თურქულ-თათრული კილოების შედარებით ლექსიკონში მოცემული განმარტებით ბეგარა-გამოსაღებისაგან თავისუფალ კაცს ნიშნავს¹.

ქართულ საისტორიო წყაროებში თარხანი და აზატი ერთი და იგივე მნიშვნელობით ერთმანეთს სანაცვლოდ იხმარება. ასეა ეს, კერძოდ, დასკვნით საქართველოშიც. მაგალითად, სოლომონ II-ის მიერ ზარათის მღვდელ ითანესადმი ბოძებულ აზატობის წიგნში გააზატება, გაოარხნება და განთავი სუფლები იდენტური მნიშვნელობის სიტყვებად არის წარმოდგენილი².

ასევე, სოლომონ მეფისაგან ბოძებულ სიგელსაც გიორგაძეები ხან თარხნობის წიგნს ეძახიან, ხან კიდევ — აზატობისას³.

მაგრამ არის შემთხვევა, როცა ეს ორი სიტყვა თითქოს სხვადასხვა მნიშვნელობით გვხვდება. მაგალითად, „აზატობისა და თარხნობის წიგნი“⁴. ასეთი შემთხვევაც ამ სიტყვების იგივეობას არ გამოირიცხავს. სინამდვილეში აქ დაპირისპირებასთან კი არ გვაქვს საქმე, არამედ წინადადების აზრის გასაძლიერებლად სინონიმური სიტყვის ხმარებასთან.

მიუხედავად ამისა, გააზატება თითქოს მაინც უფრო აღზევების ჩიუანსის მატარებელი სიტყვა ჩანს, ხოლო გათარხნება თითქოს არაწოდებრივი ხასიათის მქონე ვალდებულებებისაგან განთავისუფლებას გულისხმობს. მაგრამ ამასთან ზოგჯერ გვხვდება ისეთი საბუთიც, რომელშიც თარხნობა უეჭველად დაწინაურებასაც გამოხატავს. მაგალითად, ზაალ წერეთლის მიერ ლაზარე და სხვა მაჭარაშვილებისადმი ბოძებულ „სითარხნის წიგნში“ ნათქვამია: „...ესე სითარხნის წიგნი გიბოძეთ, არცა გეთხოვებოდეს ობოლი და არცა ქვრივი და არცა ძიძა და არცა ბეგარა და არცა საბურობო და არცა ცხენის ჭედნა და არცა საკვები არა გმართებს რა...“⁵.

¹ იხ. Л. Будогов, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб, 1869, გვ. 349.

² „მწეშისი“, 1884, № 12, გვ. 6.

სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით „თარხანი სზეთა ენაა, თავისუფალს ჰქვიან“. იხ. მისი ქართული ლექსიკონი, პროფ. ი. ყიფშიძის და პროფ. ა. შანიძის რედ., ტფ., 1928. სიტყვა თარხანის მნიშვნელობის შესახებ იხ. აგრეთვე С. М. Шапшала. К вопросу о тарханских ярлыках (Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому, к его семидесятилетию, Сборник статей, М., 1953, გვ. 302—316).

³ ს. კაკაბაძე. იმერეთის საბუთები. გვ. 192, საბ. № 27, გვ. 193, საბ. № 28.

⁴ იქვე, გვ. 177—178, საბ. № 11.

⁵ სი—5091.

აქ ჩამოთვლილი ვალდებულებებიდან ობოლის, ქვრივის და ძიძის გამოყვანა მეტად დამამცირებელ ვალდებულებად ითვლებოდა და მდაბიო გლეხისათვის იყო დამახასიათებელი¹. მაჭარაშვილის ამ ვალდებულებათაგან გათარხნება უთუოდ მისი აღზევება იყო.

ამგვარად, სითარხნის წიგნი ამ შემთხვევაში აზატობის წიგნის შესატყვისობაზე ხოლო თარხნობა და აზატობა კი ერთი და იმავე მოვლენის სხვადასხვა სახეულია.

აღსანიშნავია მხოლოდ, რომ გლეხის ამა თუ იმ ვალდებულებისაგან განთავისუფლების აღსანიშნავად აღებული ხანის დასავლეთ საქართველოში ხმარებაში მიღებული უფრო გააზრტება. თარხნობა ან გათარხნება ამ მხრივ აქ შედარებით ნაკლებად გავრცელებული ტერმინი ჩანს.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ თავისთავად ცხადია, რომ თარხნობაც იმავე ეკონომიურ მიზეზს უნდა გამოეწვია, რომელიც აზატობას იწვევდა და პირიქით². სამისო საბუთებიც შეიძლება მოვიტანოთ. მაგალითად, ზემოხსენებული მაჭარაშვილები წერეთელმა იმიტომ გაათარხნა, რომ მაჭარაშვილებმა მას „სრულ ქრთამი“ მიაჩრთვეს³.

1819 წელს იმერეთის მდივანბეგები—სენხია წულუკიძე, დავით მიქელაძე და დავით ჩხეიძე—გლეხთა გათარხნების მიზეზს ასე წარმოგვიდგენენ: „...რომელიცა სახასოთა გლეხთა მეფისათა ბოძებუდესთ თარხნობის წერილი მიზეზისა გამო მეციხოვნობისა, თუმცა ქეშვიკობისათვის, ან ჩვეულებითა მოჯალაბებათ ძყოფისათვის, თუმცა სხვისათვისა, რომელისა მიზეზისათვის და არაინ ამჟამადც ესე ვითარნი გათარხნებული სახასონი გლეხნი თავისუფალნი სახელმწიფო გამოსაღებისაგან და დღეს იმ მეფეების დაიდებულის სამსახურისაგან თავისუფლად არიან, ამისთვის რომელიც რუსეთის მხედრობას ესე ვითარნი სამსახური არ ესაჭიროებათ, ამის გამო დიდევსთ მათ სახასინოთ მათდამი შესაბამი გარდასახადი“⁴.

როგორც ჩანს, მეფეს მეციხოვნისა და ქეშვიკის მოვალეობის შესრულებელი პირნი სჭირდებოდა; მათი შენახვა სათანადო სახსრებს მოითხოვდა. ამიტომ სახასო გლეხი, რომელიც მეციხოვნობას ან ქეშვიკობას იკისრებდა, მეფე სახელმწიფო გამოსაღებისაგან გათარხნებდა. თარხნობა ამ შემთხვევაში არის მეციხოვნობის ან ქეშვიკობის სახით გლეხის მიერ გაწეული სამსახურისათვის კუთვნილი სარგოს კომპენსაცია, რომელსაც მეფე ერთბაშად აღუეს მას იმ ყოველწლიური გამოსაღების ხარჯზე, რომელიც თვით გლეხს მართებს.

გააზრტებულ თუ გათარხნებულ გლეხთა დიდი უმრავლესობა ბატონის წი-

¹ იხ. ამის შესახებ ლ. მუსხელიშვილის დასავლეთ საქართველოს გლეხობის სოციალურ-ეკონომიური კატეგორიები..., გვ. 278. შიდა სამებულ ნეტარიოზის მიერ ვაცხის მაცხოვრისადმი მიმართული შუქორულების წიგნი. ს. კაკაბაძე, მასალები დასავლეთ საქართველოს სოციალური და ეკონომიური ისტორიისათვის, საისტორიო კრებული, წ. III, ტფ., 1928, გვ. 59.

² როცა ყმა-გლეხის გააზრტება-გათარხნებაზე ელაპარაკობთ, ჩვენ მხედველობაში გვაქვს უშუალო ბატონის მიერ გლეხის საბატონო ვალდებულებებისაგან განთავისუფლება (გათარხნება), და არა მეფის მიერ თავის ვასალის გლეხის გათარხნება სამეფო გადასახადებისაგან, უკანასკნელ შემთხვევაში გათარხნება გულისხმობდა არა თვით გლეხისუკანათვისუფლებას, რომელიც ამ გადასახადს მაინც იხდიდა; არამედ მისი ბატონის სარგებლობას, რომელსაც ამიერიდან უფლება ეძლეოდა აღნიშნული გადასახადი მეფის მაგივრად თვითონ მიეღო. იხ. ს. კაკაბაძე, იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ, გვ. 167.

³ Sd—5091.

⁴ ს. კაკაბაძე, იმერეთის საბუთები..., გვ. 197—198, № 37.

ნაშე ნაინც გარკვეულ ვალდებულებას იხდიდა. მაგრამ ამასთან იყენენ საბატონო ვალდებულებისაგან მთლიანად თავისუფალი აზატებიც.

აზატები თავიანთი ვალდებულების ნორმის მიხედვით ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდნენ. XVI ს-ის მეორე ნახევარში საქუთათლო აზატთაგან ზოგს მხოლოდ „პურის ჭამა და ცხენით სამსახური“ მართებდა, ზოგს კი—„პურის ჭამა, ცხენით სამსახური და ლაშქრობა“¹, ქუთაის საყდრის მუშაობა². ცხელია, აზატები, რომელსაც მხოლოდ პურის ჭამა და ცხენით სამსახური ევალებოდა, უფრო პრივილეგიურ მდგომარეობაში იქნებოდა, ვიდრე აზატი, რომლის ვალდებულებაში „ქუთაის საყდრის მუშაობა“ შედიოდა. აზატისათვის გადაკვეთილ ვალდებულებათა სხვა ნორმა აღნიშნულ დროს არა ჩანს.

XVII ს-ში აზატთა სხელებს მხოლოდ ზემოთდასახელებულ მათხოვის ნუსხაში ვხვდებით. იქ სულ 15 კომლი აზატი არის აღრიცხული და ყველა „ქეზროხეებად“ არიან წოდებული³. ამგვარად, მათხოვის აზატთა ვალდებულება ერთი ნორმით იყო გადაკვეთილი. ამ ნორმის მიხედვით თითოეული აზატი თითო ძროხას იხდიდა. ამიტომაც აწერია მათხოვის აზატთა სიას თავზე: „არის მათხოვს მეზროხე კაცი“⁴. მართებდათ თუ არა მათხოვის აზატებს აღნიშნულ საუკუნეში სხვა ვალდებულება და რა სახისა, დარადენობის იყო დასიკლეთ საქართველოს სხვა კუთხის აზატთა გამოსაღები, წყაროებიდან არა ჩანს.

XVIII ს-ში აზატთა ვალდებულების ნორმები უფრო მრავალგვარია. ასე, მაგალითად, 1757 წელს ცაგერის ღვთისმშობლისადმი თამარ დედოფლის მიერ „აზატობით“ შეწირულ იოანე და ძალუტა სილაგაძეებს, რომელთაგან ერთი მღვდელი არის და მეორე—ერის-კაცი, წელიწადში ერთი რუბის სანთელი ჰმართებთ და შემწირველის „სულის საიხად“—წირვა⁵.

1791 წელს სოლომონ II-ის მიერ მღვდელი ანდრია და სხვა ყვიბანეიშვილებისადმი ბოძებულ „აზატობისა და სითარხნის წიგნში“ კი მათი ვალდებულება უფრო სხვაგვარადაა გადაკვეთილი. ყვიბანეიშვილებს მართებთ: „სამსახური ღვთისმშობლისა და გენათლის“ და ყოველ აღდგომას მეფის „განსაძლიერებლად და სასულიეროთ“ წირვა. ამასთან უკანასკნელი ვალდებულება—აღდგომის წირვა და მოხსენება—მაშინაც არ უნდა მოემალათ ყვიბანეიშვილებს, როცა მათ „სახლში“ მღვდელი არ იქნებოდა⁶.

იმერეთის დროებით მმართველობაში თავად-აზნაურთა და გლეხთა მიერ წარდგენილ სითარხნის სიგლებს უწყისში აზატთა ვალდებულება უფრო მძიმე ნორმებითაც გვხვდება. მაგალითად, მღვდელ სიმონა და სხვა კაპანაძეებს მართებთ ორი ლიტრა სანთელი, ერთი ცხვარი, ბატონისათვის წირვა და სპენჯი 104 ფარა⁷.

ბერძენელთა და სხვა გეცაძეები იხდიან ღვინოს, ხორცის, ღომის და ფულის ბეგარას⁷.

¹ დათარი ქუთათისის... გვ. 30, 32, §§ 210, 234.

² დათუშენტი... I, გვ. 437—438, საბ. № 611.

³ იქმ.

⁴ ს. კაკაბაძე, დასაუფეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, II, ტფ., 1921,

გვ. 8—9.

⁵ ს. კაკაბაძე, იმერეთის საბუთები... გვ. 177—178, საბ. № 11.

⁶ იქვე, გვ. 201, № 6. „სპენჯი“ („ისუენჯი“) ქართულ ენაში თურქულის გზით შემოსული საარსული გამოთქმაა, ნიშნავს მებუთებს, მაგრამ საეკლდობრ რის მებუთებს. ეს უფრო კიდევ გასარკვევია.

⁷ იქვე, გვ. 202, სბ 14.

აღნიშნულ საუკუნეში ზოგი აზატის ვალდებულების ნორმა ხუთი კოკა ღვინითა და ოთხი კოდი ღვინით არის განსაზღვრული, ზოგის—ბეგარითა და „სპენჯით“¹. ზოგის—მხოლოდ ერთი ჩარევი სანთლით², ზოგის—ბატონისათვის მსახურის მიცემით³. ზოგი აზატი კიდევ მთლიანად თავისუფალია ყოველგვარი ბეგარა-გამოსაღებისაგან⁴.

აღსანიშნავია, რომ XVIII ს-ში აზატთათვის გადაკვეთილმა ზემოთნაჩვენებმა ნორმებმა ცვლილება განიცადეს. მაგალითად, გააზატებულ მღვდელ სიმონა კაპანაძეს თუ 1784 წლიდან ორი ლიტრა სანთელი, ერთი ცხვარი, ბატონისათვის წირვა და სპენჯი 104 ფარა მართებდა, მისი მემკვიდრეები იმერეთში რუსული მმართველობის დამყარებიდან, 24 მარჩილს იხდიან⁵.

ან კიდევ, 1789 წელს ვათარხნებული ბერძენი გეცაძე თუ ღვინოს, ხორცის, ღვინოსა და თულის ბეგარს იხდიდა, შემდეგ მას იმერეთის მმართველმა სიმონოვიჩმა 24 მარჩილი გააწერა⁶.

ასევე მეტნაკლებად შეიცვალა იმერეთში რუსული მმართველობის დამყარების შემდეგ სხვა აზატთა ზემოაღნიშნული გამოსაღებებიც⁷. ამასთან აზატთა დიდი ნაწილის ბეგარა-გამოსაღების კომპლაცია მოხდა და მათი ვალდებულება აშკარად გადიდა⁸.

იგივე იქმნის დასავლეთ საქართველოში XIX საუკუნის დამდეგს გააზატებულ გლგხთა ვალდებულების ნორმებზედაც⁹.

მრავალნაირი და ცოტად თუ ბევრად ერთმანეთისაგან განსხვავებული ჩანს ეს ნორმებიც. მაგალითად, 1801 წელს ვარძიის არქიმანდრიტ იოვაკიმეს ძეგრ გააზატებულ ყმას ხიჯაკაძეს ვარძიის ღვთისმშობლს ბეგარა და შინაყმობა მართებს¹⁰; ხოლო მღვდელს იოანე ფორჩხიძეს—სამი დღის წირვა¹¹.

წერეთლიანთ სათავადოს აზატებს კიდევ, ბატონისათვის „პურის ჰმევა“, მსახურის მიცემა და თითო ძროხა ევალებათ; ოღონდ ძროხას ყველა თანაბრად არ იხდის: შეძლებისდამიხედვით ზოგს მთელი, ზოგს ნახევარი და ზოგს მესამედი ძროხა მართებს¹².

უწერაში შეიდ აზატთაგან ხუთის ვალდებულება მხოლოდ საურით განისაზღვრება, ორი კიდევ ამისგანაც თავისუფალია¹³.

¹ ს. კაკაბაძე, იმერეთის საბუთები... გვ. 217, № 118.

² იქვე, გვ. 205, № 29.

³ იქვე, გვ. 227, № 183.

⁴ იქვე, გვ. 207, № 42.

⁵ იქვე, გვ. 182, № 15, გვ. 217, № 115, 116, გვ. 231; № 2 გვ. 254, № 27.

⁶ იქვე, გვ. 201, № 6.

⁷ იქვე, გვ. 202, № 11.

⁸ იქვე, გვ. 217, № 18, გვ. 226, № 181, გვ. 205, № 30, გვ. 227, № 183.

⁹ იქვე, გვ. 201, № 6, გვ. 202, № 11 და საერთოდ გვ. 200—255.

¹⁰ იქვე, გვ. 200—255.

¹¹ „ღრობა“. 1893, № 26.

¹² ს. კაკაბაძე, დას. საქ. საეკლ. საბ., II, გვ. 163.

¹³ შდ - 1302 (ეს საბუთი გამოცემულია ნ. მანარაძის მიერ, იხ. იხილ. „Восстание в Имеретии 1819—1820 гг.“, მასალები... ნაკვ. III, თბ., 1942, გვ. 45.

¹⁴ ს—5369 (ზურაბ წერეთლის არქივი, უფრის აღწერა).

აღნიშნულ პერიოდში ვხვდებით აზატს, რომლის ვალდებულების ნორმა ხუთი კოკა ღვინით, ერთი კოდი ღომითა და ერთი ცხვრით არის განსაზღვრული¹. არის ისეთი აზატი, რომელსაც ბეგარა, ღვინო და სპენჯი აქვს დაკისრებული², ან ისეთი, რომლის ვალდებულება მხოლოდ სპენჯით არის გადაკვეთილი³. ბოლოს არიან ყოველგვარი საბატონო ბეგარა-გამოსაღებისაგან თავისუფალი აზატები⁴ და ისეთნიც, რომელთა ვალდებულებანი აქ ჩამოთვლილიაგან მეტნაკლებად განსხვავებულია⁵.

უნდა აღინიშნოს, რომ სამეგრელოს სამთავროს აზატთა ვალდებულება XIX ს-ის 60-იანი წლების ცნობების მიხედვით, რომელიც შეიძლება ადრინდელი პერიოდის დასახასიათებლადაც გამოვიყენოთ, იმერეთის სამეფოს აზატთა ვალდებულებასთან შედარებით რამდენადმე მძიმე ჩანს.

ქვემო სამეგრელოში აზატთა ვალდებულების შესახებ რ. ერისთავი წერდა: აზატი მოვალეა გადაუხადოს ბატონს ყოველ ორ წელიწადში ერთხელ ერთი კარგი ძროხა, ერთი-ორი ქილა ღომი, ერთი-ორი კოკა ღვინო, გაუმასპინძლდეს ბატონს და მისი ოჯახის წევრებს წელიწადში ერთხელ, ეახლოს ცხენით ყველგან, გაეგზავნოს სხვადასხვა ადგილას, საჭიროების დროს ათხოვოს ცხენი, შეინახოს ბატონის სტუმრების ცხენი და აქამოს მეგინიბეს⁶.

დაახლოებით ასეთივე იყო, რ. ერისთავისვე ცნობით, აზატთა ვალდებულება ზემო სამეგრელოსა და ლეჩხუმში, ოღონდ ლეჩხუმში იმ განსხვავებით, რომ აზატს ბატონის გამაჰპინძლება არ მართებდა⁷.

ამგვარად, აზატთა ვალდებულებანი, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, საკმაოდ განსხვავებულიან ერთმანეთისაგან, მაგრამ ამ განსხვავებასთან ერთად დასავლეთ საქართველოში ყველა დროისა და კუთხის აზატთა ვალდებულებებს ერთი ნიშანდობრივი მსგავსება ახასიათებს, სახელდობრ ის, რომ აზატთა ვალდებულებაში რამე სათავილო მუშაობა ან სამსახური და გამოსაღები არ ირიცხება⁸.

ყმა-გლეხის გააზატება ნიშნავდა მეზეგრე გლეხის ვალდებულებისაგან. ან საბუთების ენით რომ ვთქვათ, „საგლეხო“ ვალდებულებისაგან მის განთავისუფლებას. ეს ნათლად ჩანს ზემოდასახელებულ ხიჯაკიძის 1801 წლის აზატობის სიგელიდან, რომლითაც ბატონი ყმა „თვინიერ ვარძის ღვთისმშობლის ბეგრისა; შინა-ყმობისა;“ ყოველგვარი „საგლეხო გადასახადი და სათხოვრისაგან“ თავისუფლებს⁹.

გააზატება რომ სწორედ მეზეგრე გლეხისათვის დამახასიათებელი ბეგ-

¹ ს. კ ა კ ა ბ ა მ ე, იმერეთის საბუთები..., გვ. 202, № 14.

² იქვე, გვ. 203, № 17.

³ იქვე, გვ. 205, № 31.

⁴ იქვე, გვ. 182, № 15, გვ. 224, № 165, გვ. 249, № 55.

⁵ იქვე, გვ. 203, № 19, გვ. 204, № 25, გვ. 218, № 124, გვ. 225, № 176.

⁶ კ. ბოლოზინი, რაფ. ერისთავი და მუროე. ბატონყმობა სამეგრელოში (მასალები), თარგმანი და წინასიტყვაობა თ. სახოკიასი, ტფ., 1927, გვ. 102, 103.

⁷ იქვე, გვ. 103.

⁸ საქუთათლო აზატთა XVI ს-ის მეორე ნახევარში გადაკვეთილ ვალდებულებებში ზოგან შეტანილი „ქუთაისის საყდრის მუშაობა“ (გვ. 32, § 234) საბეგრთა ნუხებში ხსენებული ყანის, ზვრის და სხვა ჩვეულებრივ მუშაობაზე უფრო საპატიო ჩანს.

⁹ „დროება“ 1883, № 26.

რისაგან განთავისუფლება იყო, ეს მერმინდელი ცნობებითაც დასტურდება. რაფ. ერისთავის ვადმოცემით, სამეგრელოში აზატს „მებეგრე“ გლეხისათვის ნიშანდობრივ დაწესებული ღორის გამოსაღები არ მართებდა და აზატთა რიგებიდან გამოსული შინა-ყმა და ფარემი ბატონის სასახლეში შიმშივ და ტლანქ-სამუშაოს არ აკეთებდნენ¹.

ასე იყო იმერეთსა და გურიაშიც².

ამიტომაც არის წყაროებში აზატი და მებეგრე გლეხი ერთმანეთთან დაპირისპირებული. მაგალითად, ძმები გიორგი და პაატა წულუკიძეების მიერ მათი დედის, მიაი აბაშიძის ასულისადმი მირთმეულ ფარდის წიგნში ნათქვამია: „...ჩვენ ორთა ძმთა შორის მამულის განაწილება მოგვიხდა და განვიან-წილეთ იმერეთისა და რაქის აზნაური, აზატი კაცი და გლეხი და თქვენ თქვენი შესახვედრი მოგართვითო“³.

აზატი, ამ წყაროს მიხედვით, გლეხი არ არის. წყაროს მიერ აზატის ასეთი გაგების საფუძველი მისი ბეგარა-გამოსაღებებიდან „სავლესო“ ვალდებულების ამოკვეთაში უნდა ვეძიოთ.

„სავლესო“ ვალდებულება უნდა გულისხმობდეს მებეგრე გლეხის ვალდებულებისათვის დამახასიათებელ თავ-ბეგარას, რომლის შემადგენლობაში ძთავარი და ნიშანდობრივი იყო საკლავი⁴. დასავლეთ საქართველოს სამეგრეო ნუსხების საკლავო კი ღორს ნიშნავდ⁵.

ამგვარად გლეხის „სავლესო“ ვალდებულებისაგან განთავისუფლება უნდა მივიჩნიოთ თავი-ბეგრისაგან მთლიანად ან ამ ბეგრის მთავარი ნაწილის — საკლავისაგან განთავისუფლებად.

საკლავისაგან განთავისუფლებას დასავლეთ საქართველოში გლეხი თავისი ღირსების საქმედ თვლიდა⁶. ამიტომ საკლავის „ამოკვეთისათვის“ იგი ზოგჯერ დიდ თანხას („ხუთ თუმანს“) უხდიდა ბატონს⁷.

მაგრამ, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, გლეხის გააზატება ხდებოდა ხშირად არა მარტო თავი-ბეგრის ნაწილისა ან მთლიანად თავი-ბეგრისაგან, არამედ სხვა საბატონო ბეგარა-გამოსაღებისაგანაც. ამის მიხედვით აზატთა შორისაც რამდენადმე სხვაობა იყო⁸. რა თქმა უნდა, საბატონო ბეგარა-გამოსაღები-

¹ კ. ბოროზდინი, რაფ. ერისთავი და მურთვი, ბატონ-ყმობა სამეგრელოში, გვ. 102.

² იხ. ლ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 315; მ. დუმბაძე, დასავლეთ საქართველო XIX ს. პირველ ნახევარში, თბ., 1957, გვ. 95.

³ საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივის ფონდი 1448 (226), საბ. № 7128.

⁴ თავ-ბეგრის შესახებ იხ. ლ. მუსხელიშვილი, ზემოდასახელებული ნაშრომი, გვ. 275—276, 315; კ. ბოროზდინი, რაფ. ერისთავი და მურთვი, ბატონყმობა სამეგრელოში, გვ. 89—90.

⁵ ლ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 276; იხ. აგრეთვე: ო. სოსელია, სავლესო ვალდებულებანი დასავლეთ საქართველოში XVII ს., მასალები..., ნაკვ. 32, თბ., 1955, გვ. 77.

⁶ იხ. კ. ბოროზდინი, რაფ. ერისთავი და მურთვი, ბატონყმობა სამეგრელოში, გვ. 102.

⁷ იმ 5469.

⁸ იხ. ამის შესახებ მ. დუმბაძე, დასავლეთ საქართველო XIX ს. პირველ ნახევარში, გვ. 94—95.

13. მასალები, ნაკვ. 33

საგან მთლიანად გააზატებული ღირსებით უფრო მალა იდგა, ვიდრე მხოლოდ თავი-ბეგრის ან მისი ნაწილისაგან გააზატებული გლეხი.

აზატ გლეხებთან ერთად უნდა განვიხილოთ „თავდახსნილი“ გლეხებიც, რომელიც საკმაო რაოდენობით იყვნენ აღებული ხანის დასავლეთ საქართველოში. გლეხთა მიერ მებატონეებისაგან თავდახსნა ხშირდება ვანსაკუთრებით XIX ს-ის 20-იანი წლებიდან. თავდახსნასაც იგივე მიზეზები იწვევდა, რაც გააზატებას. მაგრამ ამ მიზეზებს კლასობრივი ბრძოლით გამოწვეული კონფლიქტებიც ერთოდა. ასეთ შემთხვევაში ბატონთან შეურიგებელი, სათანადო მატერიალური შესაძლებლობის მქონე, ყმა თავს იხსნიდა ბატონისაგან. თავის მხრივ ყმის საფასურით დაკმაყოფილებული ბატონი ადვილად იმეტებდა „ორგულ“ ყმას! უამისოდაც, თუ ყმას თავის დახსნისათვის საჭირო სახსრები მოეპოვებოდა და ბატონი მატერიალურ საჭიროებას განიცდიდა, ყმას შეეძლო „თავისუფლების წერილი“ მიეღო ბატონისაგან¹.

ამის ფაქტები მეტად მრავლადაა. დავასახელებთ რამდენიმეს.

1808 წლის ახლო ხანში გლეხმა გიორგელა სეზისკვერიძემ თავი დაიხსნა თავის მებატონე დათკია მარგველაშვილისაგან და ამის სანაცვლოდ მას გული გაუჭერა².

როსტომ ჯათარაშვილისაგან „მოსყიდული“ ქიტესა ჩერქეზოვი, როგორც ჩანს, გაექცა თავის ბატონს და თბილისში ცხოვრობდა. თექვსმეტი წლის შემდეგ აქ მას ნასყიდობის სიგელით ხელში მოადგა ზურაბ აბაშიძე და ბატონყმობაზე გამოეკლაპარაკა³. მაგრამ ქიტესა ყმობაზე არ დათანხმდა. თავი დაიხსნა. ძველი ნასყიდობის სიგელიც დაიბრუნა და 1810 წელს „განთავისუფლების მტკიცე წერილი“ მიიღო, სადაც აბაშიძე აცხადებდა: „შენ ჩემი გული შეიჭერე, რითაც იყო, და მე განმითავისუფლებიხარ, შენთან საბატონყმობით კელი არც მე მქონდეს, არც ჩემს ძმისწულს გიორგის და არც სახლისა ჩვენისა მომავალთა“⁴.

ასევე ბეჟან გამყრელიძის ყმება კიკოლა, თევდორე და ჯოგიტა ჭილაძეები იმერეთიდან აიყარნენ და ქართლს დამკვიდრდნენ. ბატონთან დაბრუნება „ალარ ინებეს“. ამის გამო ბატონი იძულებული გახდა თავდახსნილობის სიგელი მიეცა მათთვის: აძლევს ამ სიგელს 1817 წელს გამყრელიძე და წერს: „...რომელიც კანონიერი ფასი იყო შენი სახსარი გამოგართვით. წადი, ღმერთმა ხელი მოგიმართოს. საცა გერჩომინებოდეს, იქ დადექ, არას ჩემს გვარსა და ჩამამავალს კაცს შენთან ხელი არა ქონდესო“⁵.

1829 წელს სიმონიკა სვანიძემ თავი დაიხსნა თავისი მებატონე ქაიხოსრო ყრუაშვილისაგან. სვანიძისადმი მიცემულ თავდახსნილობის სიგელში ყრუაშვილი წერდა: „...დაგახსნევიანთ თავი და ავიღეთ ფასი სრული და უნაკლულთ, რითაც ჩვენი გული შეიჭერე. არავინ იყოს მოცილე და მოდავე. არცა ჩვენი და არც მომავალი სახლისა ჩვენისანი. საცა შენი ნება იყოს, იცხოვრო, ჩვენ ნება მიგეცია და გავგითავისუფლებიხართ ყოვლის უმიზეზოდო“⁶.

¹ საქ. ცენტრ. არქივის ფონდი 229, დავთ. 39, საბ. № 135.

² იხ. გახტანგის სამარტალი, მუხლი 260.

³ საქ. ცენტრ. არქივის ფონდი 1448 (226), საბ. № 5159.

⁴ იქ — 72.

⁵ საქ. ცენტრ. არქივის ფონდი 229, დავთ. 50, საბ. № 32.

⁶ კუთ. მუხ. საბ. № 476.

ამგვარად, გლეხთა თავდახსნის სიხშირე XIX ს-ნის პირველი ათეული წლებიდან დასავლეთ საქართველოში აშკარა ფაქტია¹.

ისმის კითხვა: ჰქონდათ თუ არა მთლიანად გააზატებულსა და თავდახსნილ გლეხებს აზატობისა და თავდახსნილობის შენარჩუნებისათვის სათანადო ეკონომიური საფუძველი? ამასთან, თუ გლეხი უმამულოდ იყო გააზატებული ან თავდახსნილი და თავისი ბატონის მამულზე რჩებოდა, როგორი უფლებრივი დამოკიდებულება იქმნებოდა მებატონესა და მას შორის? ხოლო თუ გლეხი შორიდებოდა ბატონის მიწა-წყალს, როგორი იყო მისი მომავლის პერსპექტივი?

გააზატებული ან თავდახსნილი გლეხის მდგომარეობა მაშინ იქნებოდა მყარი. თუ ის მამულიანად იყო განთავისუფლებული, ან თუ ქონდა მას თავისი „ნასყიდი“ საკმაო მიწა. წინააღმდეგ შემთხვევაში ერთი მებატონისაგან თავდახსნილი ან გააზატებული გლეხი ხშირად იძულებული იყო უმამულობის გამო მეორეს მისელოდა.

ასეთი შემთხვევა ასახულია წყალობიკი და სხვა აბუანდაძეების მიერ ზურაბ წერეთლისადმი მირთმეულ პირობის წიგნში: აბუანდაძეები თავდაპირველად „საკათალიკოზო“ ყმები ყოფილან. მერე „ქრთამის“ საშუალებით აზნაური ლალიძე დაპატრონებია მათ. ლალიძისაგან აბუანდაძეებს თავი დაუხსნიათ, „აზატობის წიგნი“ მიუღიათ². მაგრამ უმამულოდ უმიწა-წყლოდ დარჩენილ აბუანდაძეებს ზურაბ წერეთლისათვის მიუმართათ, თავიანთი აზატობის წიგნი წარუდგენიათ და მამული უთხოვიათ. წერეთელს უბოძებია მათთვის ადგილ-მამული „დიდ წიფელაზე შერგელაშვილისეული სამოსახლო, საყანე, სახნავი, სათესი, სავენახე, ტყე, სახარდნე, საშეშე და საფიცრე“. თავიანთი პირობის წიგნით კი აბუანდაძეები ამის სანაცვლოდ აღუთქვამენ წერეთელს: „...საუკუნოდ სამკვიდრო ყმად მოგვიცემია თავი, რომ არც ჩვენ და არც ჩვენს შვილსა და მომავალს, არც თქვენი და თქვენი შვილისა და მომავლის მეტი ბატონი არ უნდოდესო“³.

ასე რომ, უმამულოდ გააზატებულ-თავდახსნილი გლეხის მიერ აზატობით ან თავდახსნით მოპოვებული უფლების შენარჩუნებას ყოველთვის საფრთხე მოელოდა.

მაგრამ მამულიანად განთავისუფლებული გლეხები ჩვენთვის ცნობილ საბუთებში არ ჩანან. ამგვარად, გამოდის, რომ აზატობას და თავდახსნას აღებული ხანის დასავლეთ საქართველოში ეკონომიური საფუძველი არ ქონდა; ის, უმეტეს შემთხვევაში, მხოლოდ დროებითი იყო.

თუ ეს ასეა, მაშინ რატომ ხარჯავდა გლეხი ასე დაუზოგავად აზატობისა და თავდახსნისათვის ესოდენ დიდ თანხას, როგორც იყო სამოცი მარჩილი, ან ექვსი თუმანი ან კიდევ ცამეტი თუმანი⁴.

¹ იხ. მაგ.: საქ. ცენტრ. არქივის ფონდი, № 229, დავთ. 39, საბ. № 5; ფონდი 1448 (226) საბ. №№ 7056, 5756; 839, ქუთ. მუხ. საბ. №№ 475, 896.

² აღსანიშნავია, რომ ამ საბუთში თავდახსნა და აზატობა გაიგივებულია.

³ სქ.—1555; იხ. აგრეთვე სქ.—1220.

⁴ საქ. ცენტრ. არქივის ფონდი 229, დავთ. 39, საბ. № 135; ფონდი 1448 (-226), საბ. № 7056, 5839.

თქმა არ უნდა, მიამულიანად თავდასხნილ-გააზატებული, ან საკუთარი მიწის მქონე განთავისუფლებული გლეხის მდგომარეობა ჯობდა მებატონისაგან უმამულოდ განთავისუფლებული გლეხის მდგომარეობას. მაგრამ ბატონის მიწაზე დარჩენილი უმამულოდ თავდასხნილ-გააზატებული გლეხის მდგომარეობაც განსხვავდებოდა მისი წინანდელი მდგომარეობისაგან.

გლეხის უმამულოდ თავდასხნილ-გააზატება იყო ბატონის პირადი დამოკიდებულებისაგან, ან უკეთ, გარეშე ეკონომიური იძულებისაგან განთავისუფლება. ასეთ შემთხვევაში გლეხი თუ ბატონის მამულზე რჩებოდა, რჩებოდა არა როგორც მიწაზე შიმაგრებული ყმა, არამედ ბატონის მიწით სარგებლობისათვის მხოლოდ გარკვეულ ვალდებულებათა ვადამხდელი გლეხი.

ბატონის მიწაზე დარჩენილი თავდასხნილი გლეხი რომ საბატონოდ გარკვეულ სამამულო ვალდებულებას იხდიდა, ეს საბუთებიდან ნათლად ჩანს. მაგალითად, თავდასხნილი გლეხი ივანე ჭულაყიძე, რომელიც ნიკოლოზ ჩიჭავაძის მამამ „აჩინა“ და თავის მამულში „დეალიშვილების ქვეყანაში“ უსასახლა, მას „მსახურებდა“¹.

ასევე, თავადი წულუკიძისაგან თავდასხნილი გლეხი, კაციელა ჯავახიძე თუ „თავის ადგილზე“ მივიდოდა, ისევ წულუკიძის „მოსამსახურე“ უნდა ყოფილიყო².

ასეთსავე მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყვნენ აზატებიც..

წყაროებიდან არ ჩანს კონკრეტულად, თუ რას გულისხმობდა ბატონის მიწაზე დარჩენილი თავდასხნილი გლეხის სამსახური, მაგრამ, რასაც არ უნდა გულისხმობდეს ის, ერთი მხინც ცხადია: თავდასხნილ-გააზატებულ გლეხს უფლება ჰქონდა, სადაც ენება, ან „საცა ერომინებოდა“, იქ ეცხოვრა თუ იგი მოინდომებდა, ბატონი მას აყრას ვერ დაუშლიდა³.

ამის თქმის უფლებას იძლევა, როგორც ზემოდასახელებული თავდასხნილობის წიგნები⁴, ისე მდივანბეგთა განაჩენი მაჭავარიანებისა და ოყრეშიძის დავის გამო. 1821 წლის ახლო ხანს ქაიხოსრო და სხვა მაჭავარიანებისა და პაატელა ოყრეშიძის საქმე გაარჩიეს. მაჭავარიანები უჩიოდნენ ოყრეშიძეს: „...ბაბუა შენი... ბიძა ჩვენი ნიკოლოზის დასხნილი იყო, მას ყავდა და იმ ბიძა ჩვენმა... თქვენი ოჯახი ბაბუა ჩვენს როსაას მისცა... და თქვენი ბაბუა და მამა და თქვენ, ბაბუა ჩვენს, მამა ჩვენს და ჩვენ გეყავდით... და წავიხვედით ჩვენ თქვენ და წერეთელს თავი მიაცმეთ, მის მამამულშიდ დავსახლეთ და თავს გვარსემეთ, მარა თუ სამართალი არ წავგართმევს, ვერ გავიშვებთო“. ოყრეშიძე ასე პასუხობდა მაჭავარიანებს: „როგორც თქვენ ჩივით, ბიძა თქვენმა ბაბუა ჩემი დაიხსნა... და თავის დედისა და მამის საფლავზედ მომხსენებლად დააყენა და წერილი მისცა: ჩემი დასხნილი იყავი და მამის ჩემისა და დედის ჩემის მომხსენებლად დამოყენებინარ და თუ სხვამ ვინმემ გარჩინოს და შენ წასვლა რნებო, არ ვისვან დაგეშალოს... და რადგან იმ ნიკოლოზ ბერძენს თავის დასხნილს ბაბუა ჩვენს ეს განთავისუფლების წერილი უბოძა, თქვენ ჩვენთან ხელი არ გაქვს“

¹ ქუთ. მუხ. საბ. № 328.

² საქ. ცენტრ. არქივის ფონდი 229. დავთ. 39, საბ. № 5.

³ აზატის ეს უფლება შენიხული აქვს ს. კაკაბაძეს. იხ. მისი „Крестьянский вопрос и крестьянские движения в Восточной Грузии в XVIII веке“, История классовой борьбы в Закавказье, сборник статей, кн. I, Тифл., 1930, გვ. 158.

⁴ იხ. საქ. ცენტრ. არქივის ფონდი 1448 (226), საბ. № 159; ფონდი 229, დავთ. 50, საბ. № 32; Qd—72; ქუთ. მუხ. საბ. № 476.

⁵ ტექსტში წერია: ბერძენსაგან.

ჩვენი ნებით და ამ წერილის ძალით ვისაც¹ გვინდა, იმას მივეყმობითო“. ამასთან ოყრეშიძემ „თავისუფლების წერილიც“ წარუდგინა ბჭეებს. მაგრამ მაჭავარიანებმა „აშრობ“ უთხრეს ოყრეშიძეს. როგორც ჩანს, მაჭავარიანებმა ოყრეშიძის თავისუფლების წერილი ნატყუარ საბუთად გამოაცხადეს. ბჭეებმა გასინჯეს ეს საქმე და მაჭავარიანებს „ფიცი“ დააკისრეს. ამ დავის გამო მდივანბეგთა განაჩენში ვკითხულობთ: მაჭავარიანმა იშოვოს „თორმეტი გლეხი კაცი... ან ამაველი უფროსი სხვა კაცი, ასე დაუფიცოს... ეს წიგნი ნიკოლოზ ბერს მაჭავარიანს ბაბუი შენისთვის არ მიეცეს და არც გაშვების თავისუფლობა არ ეალნეზბოს. თუ ასე ლუფიცოს, მაჭავარიანი გამართლდეს, ოყრეშიძე თავის თავს ვერავის მიაყმობს, ისევე მაჭავარიანის ყმა შეიქმნეს. და თუ მაჭავარიანი ვერ გამართლდეს, ვისიც დასწინილი ოყრეშიძის მამა და ბაბუა ყოფილა, მისგან თავისუფლების წერილი აქვს, და მაჭავარიანს ოყრეშიძისთან საბატონყმობით ზელი აღარ ექნება“².

ამგვარად, ბატონის მიწაზე დარჩენილ თავდახსნილ-განთავისუფლებულ გლეხს, კანონი ბატონისაგან წასვლის უფლებას აძლევდა; ამიტომაც ცდილობდნენ გლეხები თავდახსნა-გააზატებას.

ეს კანონი ვრცელდებოდა სხვა ბატონთან ყმად მისულ თავდახსნილ-გააზატებულ გლეხებზედაც. ასე მაგალითად, თავის ბატონისაგან უმამულოდ განთავისუფლებულმა გლეხმა მამუკი მემარნისშვილმა „თავისის გონებით“ მღვდელს გიორგი დევდარიანს მისცა თავი „საყმოდ“. დევდარიანმა თავის მამულზე დააყენა იგი, ცოლი „მოგვარა“, „ნახარცი ბერი“ მოუვიდა. მაგრამ რამდენიმე ხნის შემდეგ მემარნისშვილმა „აღარ ინება“ დევდარიანის „ბატონყმობა“ და გასწია „წასასვლელათ“. დევდარიანმა იგი „უსამართლოდ“ აღარ გაუშვა, რადგან მასზე „ნახარცი ბერი“ ქონდა გაწეული. სასამართლომ გაარჩია დევდარიანისა და მემარნისშვილის საქმე და უკანასკნელს მხოლოდ დევდარიანის „ნახარჯის“ გადახდა დააკისრა. ნახარჯი სამოცდაათი მარჩილი გამოვიდა. ეს თანხა მემარნისშვილის თხოვნით ბუქან წერეთელმა გადაიხადა და, როგორც ჩანს, მემარნისშვილი მას მიუვიდა ყმად³. თუ მემარნისშვილი წერეთლის მამულიდანაც აყრას მოინდობებდა, რა თქმაც უნდა, წერეთელიც მას „უსამართლოდ“ არ გაუშვებდა, რადგან მისი „ნახარჯი“ წერეთელს ქონდა გადახდილი. მაგრამ მემარნისშვილს შეეძლო ამ ნახარჯის“ გადახდა ეთხოვა რომელიმე სხვა ფეოდალისათვის ისე, როგორც თავის დროზე თხოვა წერეთელს, და ერთი ბატონიდან მეორესთან გადასულიყო. ამასთან შეიძლებოდა ისიც, რომ გლეხს მასზე ბატონის „ნახარჯი“ ვერ გადაეხადა და ის ბატონთან კაბალურ პირობებში ჩაეარდნილიყო.

ამგვარად, უმამულოდ განთავისუფლებულ და სხვა ბატონთან ყმად მისულ გლეხს მისგან წასვლის უფლება ჰქონდა, ოღონდ, თუ გლეხის გამო ბატონს რამე „ნახარჯი“ მოუვიდოდა, იგი გლეხს უნდა გადაეხადა.

მაგრამ ბატონს მასთან საყმოდ მისული ყველა გლეხისათვის ხომ არ დასჯირდებოდა „ნახარჯის“ ვადება. ყველა თავდახსნილ-გააზატებულ გლეხს მემარნისშვილის მდგომარეობაში ხომ არ იქნებოდა! ასე რომ, სავესებით დასაშვებია

¹ ტექსტში: ვისთვისაც.

² Hd—8372. საბუთი გამოქვეყნებულია. იხ. ო. სოსელია, მასალები კლასობრივი ბრძოლის ისტორიისათვის ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოში..., თბ., 1960, გვ.80—81, საბ. № 86.

³ Hd—1932.

სხვა ბატონთან ყმად მისულ გლეხის მისგან „უსამართლოდ“ წასვლაც. ოღონდ სანამ იგი ბატონის მამულზე იდგა, მისი „სამსახური“ მართებდა.

საბატონო ვალდებულებისაგან ნაწილობრივ გააზატებული გლეხი კი მიწაზე მიმაგრებულ გლეხად რჩებოდა. მაგრამ მდაბიო ვლესთან შედარებით ის გარკვეული პრივილეგიებით სარგებლობდა. მაგალითად, ტვირთი ან სხვა რაზე სათავილო ვალდებულება არ მართებდა.

ფეოდალური ურთიერთობის დროს გლეხთა თანდათანობითი განთავისუფლების შესაძლებლობა საერთოდ გამორიცხული არ იყო. მაგალითად, გერმანიის იმპერატორ ფრ. ენგელსი აღნიშნავს, „შუა საუკუნის ყმებმა... განახორციელეს თანდათანობით თავიანთი განთავისუფლება, როგორც კლასისა“¹.

უნდა აღინიშნოს, რომ გლეხთა მიერ მეზატონეთაგან თავდასხნა დასავლეთ საქართველოზე უფრო მეტად გავრცელებული იყო აღმოსავლეთ საქართველოში XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან². ამასთან აქ იყვნენ ისეთი გლეხები, რომელთაც თავდასხნისათვის საჭირო მატერიალური შესაძლებლობა მოეპოვებოდათ. იმ მრავალრიცხოვან საბუთთაგან მოვიტანთ მხოლოდ ერთს, დამახასიათებელს. 1782 წელს ზაალ ჯავახიშვილის ყმები, ბიჭიაშვილები ჩივიან ერეკლე II-ის წინაშე: „...ღმერთმან ბედნიერის ხემწიფის ჰირი მისცეს ხოვლელ ჯავახიშვილის ზალის ყმა ბიჭიაშვილებს. ზალს, რაც ყმა და მამული ჰქონდა, უფროსი ერთი გაყიდა და ჩვენ ეს ერთი კომლი დაფრჩხობილვართ, და საქამდისინ იმ გაყიდულისა და გაფუჭებულისა ხარჯსა და ბეგარას ჩვენ გვაწვიენებდა. და მას გარდა, ესეც ჯავახიშვილებისაგან მოიკითხეთ, რომ რაც შეგვძლება. იმისათვის როგორ გვიმსახურინა ყოვლის ფრიადამდე. აქა იქა თუმნობით, ორ თუმნობით ვალი აუღია და ისიც ჩვენთვის შემოუბრებია და ჩვენ მიგვიცია. ამისთან გამოსაყენებელი ყმანი გყოფილვართ. ახლა ბეცია თარხნიშვილისათვის ზარათი მიუცია, ამისი ხუთი თუმანი ქმართებს და თქვენ მიეცითო. ამას გარდა მოგვიხდა, მარნის კარე დაგვიტვრია, ღვინო ამოგვიხსხა. ორმოც მოგვიხდა და პური ამოგვიყარა და მოციქულის პირით ამასაც გვიკვეთინებს, რომ თქვენი აქ ყოფნა და დადგომა არ იქნებაო, გამეცალენითო, სამკვიდრო და ნსყიდობა მამული, რაც გიჭირავსთ, სულ დამიდგევითო. ამისთანა უსამართლოება ქაიოლსა და კანეთში გლეხ ჟაცს არ დამართვია, რომ ჩვენ გვემართება. საღ შეიძლება ერთისა გლეხის კაცისაგან, რომ ერთს თავადიშვილს თავის კერძობით, რაც ხარკი უნდოდეს და აქნ ვალი ჰქონდეს და სან ვალს აღიბდეს, იმან გარდაუხადოს და იმან შაინახოს და ქვეყანასაც [და] მეზატონესაც ემსახუროს. მართალია, შემძლებელი გლეხი ქართლსა და კანეთში ბევრი გხლებათ, მაგრამ ისიც შეძლებით უმსახურებიათ. ჩვენცა ჩვენის შეძლებით გვიმსახუროს. ესე, ზემოხსენებები კის თავადიშვილისაგანაც არ შაიძლება და ჩვენ როგორ შავიქლებით. ოთხნი ძმანი აქ გახლავართ; თუ ერთი გზა არ მოგვეცა, ჩვენ იქ მისვლა არ შეგვიძლიან. ასე რიგად ატეხილა, რომ ერთს ღვინისა და თქვენს საწყენს განასაცდელს მოგვაყენებს. ჩვენ რომ აყრას გვაკეთინებს და იქ უყოფნობი-

¹ ფრ. ენგელსი, ოჯახის, კეთილ საუკუთრების და სახელმწიფოს წარმოშობა, სახელგამი, 1953, გვ. 215—216.

² იხ. ნაგ. საქ. ცენტრ. არქივის ფონდი 229, დავთ. 12, საბ. № 20, დავთ. 13, საბ. № 19; დოკუმენტება საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, II, ნ. ბერძენიშვილის ოფდ., თბ., 1953, საბ. №№ 66, 188, 330 და სხვ.

ლებს. რა დანაშაული გვაქვს და რა სამსახურის სამაგიერო წყალობა არის. სისხლი დგვიღვრია, შიგ დავხოცილვართ, რა შაწუხებით თითო ოროლა შაჰური ჩვენის ცხოვრებისათვის მოგვიკლია და მამული გვეყიდინა: იმასაც გვაკეთი-
ნებს, რომ ნასყიდით მე დამიგდევითო. ეს არავის დამართებია. ამ წყალობას ვითხოვთ: თუ არ გავიქიბრებს, როგორც ბატონყმობის რიგია და შავციქლიან, ვემსახურებით. თუ არა, ჩვენი თავი აღარ უნდა, მამულის ყმა გახლავართ; იმან თავისი სამკვიდრო მამულზედ ხელი აღვაგებინოს (sic) და ჩვენ ნასყიდს მამულ-
ზედ გახლდებით, ქვეყანას და თქვენს სიმაღლეს ვემსახურებით... ან არა, რასაც თქვენი სიმაღლე ინებებს და შავაძლებინებს წელიწადში გადაკვეთით, ჩვენს ბატონს იმას ვემსახურებით. სხვა რიგათ უსამართლოდ გვაფუჭებებს, დავვენს-
ნას. ქვეყნის მებატრონე ბრძანდებით და მოგვისხელება ჩვენი საჩივარი. წყა-
ლობას ვითხოვთ, რომ სამართლიანი საქმით ამ კაცისაგან გამოგვისნათ, რომ არ გავგაფუჭოს...“¹.

საბუთს ახლავს ერეკლე II-ის ოქმი, სადაც ვკითხულობთ: „ჩვენი ბრძანე-
ბა არის, ყორ-იასულ-ბაშ ნაიბ ეშიკალო (sic) ზახაგ. მერე ესენი მსაჯულთ
სამართალში ალაპაჯაე სამართლიანის საქმით და ერთი განწესება დაუდვან,
რომ იმ წესით თავის ბატონს ემსახურებოდენ; ამათაც იცოდნენ თავიანთ გამ-
ცესება (sic) და მის ბატონმაც. უსამართლოთ და ჯიბრით ნულარ მოექცევა...“.

ყორ-იასულ-ბაში ზახა თავის მხრივ წერს თარხნიშვილს: „რასაც წამს ეს
ბატონის ოქმი მოგიიდეს, იმ წამს ამისი მოდაეე უნდა გამოგზავნო. ამის და-
გვიანება არ იქნებაო“².

ეს საბუთი მრავალმხრივ არის საყურადღებო. ამ შემთხვევაში ჩვენთვის ყველაზე მეტად საინტერესოა ცნობა „ნასყიდ მამულის“ მქონე გლუხის არსებო-
ბის შესახებ. ქართლ-კახეთში XVIII ს-ის მეორე ნახევარში ბიჭიკაშვილების მსგავსი გლუხები, როგორც ჩანს, მრავლად არიან³. ბიჭიკაშვილები თავიანთ „სა-
ჩივარში“ პირდაპირ აცხადებენ: „შემძღვებელი გლუხი ქართლსა და კახეთში ბევ-
რი გხლებიათ“. ასეთ გლუხებს, სავსებით დასაშვებია, მოეხერხებინათ თავდა-
სნა და თავდასნით მოპოვებული უფლების შენარჩუნებისათვის ეკონომიური საფუძველიც კქონიათ. მაგრამ დაეუბრუნდეთ დასავლეთ საქართველოს.

გლუხის მიერ თავდასნა-გაზახატებით მოპოვებული უფლებები მექვიდ-
რეობით გადადიოდა. ამას ადასტურებს ზემოთ დასახელებული მაჭავარიანე-
ბისა და ოყრეშიძის გაბჭობის წიგნი. ოყრეშიძე სასამართლოს წინაშე მაჭავა-
რიანს ეუბნებოდა: „ჩემთან ხელი არა გავქვს“, რადგან ბაბუა ჩემს თქვენგან
„თავისუფლების წერილი“ ქონდაო. მდივანბეგთა განაჩენშიც ნათქვამია: თუ
მაჭავარიანი ფიცით არ გიმართლებს თავს, ოყრეშიძის ამას და ბაბუას მაჭავა-
რიანისაგან „თავისუფლების წერილი“ ქონიათ და ოყრეშიძეც თავისუფალიაო.
მაჭავარიანებიც ამაზე არ დაობდნენ, რადგან ეს უდავო იყო. ისინი მხოლოდ
ამტიკებდნენ: ოყრეშიძის „თავისუფლების წერილი“ „სიცრუით აღმწებუ-
ლი“ და ყალბიაო⁴. მაჭავარიანებმა კარგად იცოდნენ, რომ საქმის მოგებისათვის
სხვა გზა არ იყო.

¹ საქ. ცენტრ. არქივის ფონდი 1449 (227) საბ. № 665.

² იბ. იქვე.

³ იხ. დავით ჭვარიჭვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთი-
კრთობის ისტორიიდან (ქართლის სათავადოები), სახელგამი, 1955, გვ. 213.

⁴ Hd—8372.

ამგვარდ, თავდახსნილ-გააზატებული გლეხის მემკვიდრეებიც თავდახსნილ-გააზატებული იყვნენ.

მაგრამ შეეძლო თუ არა გლეხს ფეოდალურ ხანაში, „მუშტის სამართლის“ პირობებში, თავდახსნა-აზატობით მოპოვებული უფლების დაცვა?

თქმა არ უნდა, აღნიშნულ ვითარებაში გლეხის თავისუფლება ბატონის ძალ-მომრეობისაგან უზრუნველყოფილი არ იყო. მაგრამ გლეხი მას ადვილად არ თმობდა. ეს ჩანს თუნდაც იმავე მაჭავარიანებისა და ოყრეშიძის გაბჭობის წიგნიდან. „თავისუფლების წერილის“ მქონე პაატელა ოყრეშიძემ ხომ თავი „წაა-რთვა“ თავის მებატონეს მაჭავარიანს!¹

ასე რომ. თავდახსნილ-გააზატებული გლეხის მდგომარეობა არც მთლად უიმედო იყო.

საბატონო ვალდებულებისაგან ყმა-გლეხის თავდახსნა-გააზატებას, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ბატონის ეკონომიური საჭიროება იწვევდა. თავდახსნა-აზატობის აუცილებელ პირობას „ქრთამი“ წარმოადგენდა. გლეხს სათანადო მატერიალური შესაძლებლობა უნდა გასჩენოდა, რომ მას საბატონო ვალდებულებისაგან ნაწილობრივ ან მთლიანად თავდასახსნელი „ქრთამი“ გაეღო. ეს არც ისე ადვილი საქმე იყო. მართო სეფობისაგან განთავისუფლებისათვის ზაალ წერეთლის ყმა—ჩუბინიძემ ათი ხარის ფასი გადაიხადა². გლეხის მთლიანად თავდახსნა-გააზატება კი, რა თქმა უნდა, ბევრად უფრო მეტ სახსარს მოითხოვდა. ამიტომაც XVI — XVII საუკუნეებში აზატი გლეხები მცირე რაოდენობით იყვნენ. ამ დროს, ქვეყნის ეკონომიური დაქვეითების პირობებში, გლეხთა მხოლოდ მცირე ნაწილი ახერხებდა გააზატებას. XVII საუკუნის მეორე ნახევრიდან, უფრო კი მომდევნო საუკუნის დამდეგიდან აზატა და თავდახსნილ გლეხთა რიცხვი იზრდებოდა. აზატა და თავდახსნილთა რიცხვის ზრდა, გლეხთა შორის ქონებრივი დიფერენციაციის გაღრმავება ფულადი-სასაქონლო მეურნეობის შედარებითი განვითარებით არის გამოწვეული. ამ ნიადაგზე მებატონეს მოთხოვნილება უვითარდება, მეტი შემოსავალი სჭირდება. გლეხი კიდევ საბატონო ვალდებულებისაგან ნაწილობრივ ან მთლიანად განთავისუფლებისათვის საჭირო სახსრების მოპოვებას ახერხებს³. პირადი თავისუფლების მოპოვება კი გლეხს გზას უხსნის საქალაქო ურთიერთობისაკენ და საკუთარი მამულის შექმნის შესაძლებლობას უქმნის.

ხდებოდა ისიც, რომ გლეხი არღვევდა კანონს, პირადი თავისუფლების მოპოვების გარეშე მიზნობდა ბატონისაგან, „იკარგებოდა“; საქალაქო ურთიერთობაში ებმებოდა და მეტე იხსნიდა თავს მისგან. ასე მოიქცა, მაგალითად, 1810 წელს რაჭველი აბაშიძის ყმა ქიტესა ჩერქეზიშვილი⁴.

¹ Hd—8372.

² ქუთ. მუხ. საბ. № 824.

³ აზატთა კატეგორიაში იფიქსირდება როგორც მთლიანად, ისე ნაწილობრივ გააზატებული გლეხი.

⁴ ცქ—72.

О. Н. СОСЕЛИЯ

КАТЕГОРИЯ КРЕСТЬЯН «АЗАТИ» В ЗАПАДНОЙ ГРУЗИИ
(до 20-х годов XIX в.)

Резюме

«Азати», как социальный термин, в Западной Грузии встречается в источниках со второй половины XVI в. В значении азати применяется в источниках также слово «тархани».

Азати представлял крестьянина, полностью или частично освобожденного от помещичьей повинности.

Переход крепостного крестьянина в ряды азати, говоря словами документов, был связан с освобождением его от «крестьянской повинности». А это означало освобождение крепостного от основного оброка, полностью или от его главной части. Вместе с тем были крестьяне, освобожденные не только от основного оброка, но вообще от всякой помещичьей повинности. В связи с этим, в среде азати имелось некоторое различие: азати, освобожденный полностью от повинности, по своему положению стоял выше азати, освобожденного лишь частично.

Освобождение крестьянина полностью или частично от помещичьей повинности, превращение его в азати было вызвано определенными экономическими причинами — нуждаемостью помещика при возможности самовыкупа полностью или частично со стороны крестьянина.

Нормы повинностей у азати различны, но общим, характерным является отсутствие в них обязанности или службы, призванных унижать ими (напр., несение на спине тяжести и т. п.).

После установления русского управления в Западной Грузии происходит изменение норм повинностей азати. У большей части азати натуральный оброк заменяется денежной рентой, причем сама повинность в ряде случаев увеличивается.

К категории крестьян азати примыкают крестьяне, «откупившиеся» (тавадхსნილი) от своих господ. Таких крестьян в Западной Грузии в изучаемый период достаточно много.

Положение азати или «откупившегося» крестьянина могло быть устойчивым лишь в том случае, когда тот освобождался с землей или имел свою «купленную» землю в достаточном размере. В противном случае крестьянин, ушедший от одного помещика, вынужден был идти к другому помещику и просить у него «покровительства».

Однако положение крестьянина, освобожденного без земли и неимевшего таковой, все же отличалось от его прежнего положения: он освобождался от личной зависимости, от внеэкономического принуждения; оставаясь на земле своего прежнего господина или переходя на землю другого помещика, откупившийся крестьянин обязан был нести определенную повинность лишь за пользование землей. Он не был прикреплен к земле, закон разрешал ему уйти от помещика. Последний не мог его удержать, если тот в состоянии был возместить «расходы», понесенные на него помещиком.

Обычным условием для перехода в ряды азати являлась уплата возмещения, называемого «кртами». Крестьянин должен был иметь материальную возможность уплатить «кртами» за освобождение его полностью или частично от помещичьей повинности, что было не так легко. Поэтому в XVI—XVII вв. в Западной Грузии хотя

и имеются факты наличия крестьян азати, но их еще сравнительно мало. Лишь со второй половины XVIII в., в особенности с 20-х годов XIX века количество азати и «откупившихся» крестьян сравнительно увеличивается.

Увеличение количества азати и «откупившихся» крестьян должно быть связано с определенным развитием товарно-денежных отношений: с одной стороны, потребности помещика возрастают, с другой стороны, определенная часть крестьян находит средства для откупа полностью или частично от помещицкой повинности.

Права, приобретенные азати и «откупившимися» крестьянами, переходили по наследству.

ბ. აკოფაშვილი

ცვლილებები აზნაურთა ფენის მდგომარეობაში XIX ს. პირველი
ნახევრის აღმოსავლეთ საქართველოში

საქართველოს რუსეთთან შეერთებით XIX საუკუნის დამდეგს ქართველი ხალხის ცხოვრებაში ახალი პერიოდი დაიწყო. შეწყდა ქართული სახელმწიფოს დამოუკიდებელი არსებობა და იგი განსხვავებული სოციალურ-ეკონომიური განვითარების დონის მქონე რუსეთის დიდი იმპერიის ნაწილი შეიქმნა. ამ მნიშვნელოვანმა მოვლენამ, ბუნებრივია, უდიდესი გავლენა მოახდინა ქართველი ხალხის სოციალურ-ეკონომიური და კულტურულ-პოლიტიკური ცხოვრების შემდგომ განვითარებაზე. აღნიშნული მოვლენის შედეგები ისევე მრავალმხრივია, როგორც მრავალმნიშვნელოვანი. წინამდებარე წერილში ამ შედეგების ერთ-ერთი მხარე გვაინტერესებს, კერძოდ, ის სიხალგე, რომელიც ახალმა ვითარებამ აზნაურთა სოციალური ფენის ცხოვრებაში შემოიტანა.

როგორც ცნობილია, საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური განვითარების ერთ-ერთი თავისებურება რუსეთთან შედარებით ისიც იყო, რომ აქ აზნაურთა დამოკიდებული სოციალური ფენის სახით არსებობდა სრულიად განსხვავებული წოდებრივი კატეგორია ფეოდალთა კლასის შიგნით. რუსეთის მთავრობამ თავიდანვე აიღო გეზი საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური გარდაქმნისა რუსული წყობილების ყაიდაზე, რათა საქართველო შექმნილიყო რუსეთის მთლიანი სახელმწიფოებრივი ორგანიზაციის შემადგენელი ნაწილი.* ამდენად, ძალიან მალე საქართველოში რუსული მმართველობის დღის წესრიგში დგება აღნიშნული თავისებურების, აზნაურთა დამოკიდებული ფენის მოსპობის საკითხიც, ამ აზნაურთა რუსეთის აზნაურობასთან უფლებრივად გათანაწილების საკითხი. უნდა აღინიშნოს, რომ ქართული სოციალური ვითარების ეს მნიშვნელოვანი თავისებურება, აზნაურთა დამოკიდებული ფენის არსებობა, საკმაოდ რთული სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური ვითარების გადაჭაჭვის შედეგი იყო — თავის დროზე ღრმად დამკვიდრებული არსებულ წყობილებაში, ამდენად, მისი მოსპობა თუ გარდაქმნა ღიდ სიძნელეებს უკავშირდებოდა. მთავრობის არაერთგზისი ცდები მისი მოგვარებისა მთელი XIX ს. პირველი ნახევრის მანძილზე წარმოებდა. მთავარი სიძნელე, რომელიც საკითხის მოგვარებას აბრკოლებდა, სამამულო საკითხი იყო. სამამულო გამოყოფა სათავადო აზნაურებისა მათი მფლობელი თავადების მამულებიდან მრავალ სიძნელეს აწყდებოდა.

ქვემოთ ჩვენ შევეცდებით ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით გადმოვცეთ ამ ღონისძიებათა ძირითადი ეტაპები, რომელსაც რუსეთის მთავრობა ატარებ-

და XIX ს. პირველი ნახევრის მანძილზე აზნაურთა ფენის გამოსაყოფად საეკლესიო და საერო ფეოდალების დამოკიდებულებებისაგან.

რუსული მმართველობის დამყარებისთანავე საქართველოში რუსეთის მთავრობამ მიზნად დაისახა პრივილეგირებული კლასის ერთიან კონსოლიდირებულ წოდებად ჩამოყალიბება, რომელიც მისი დასაყრდენი უნდა ყოფილიყო საქართველოში. პირველ ღონისძიებად ამ გზაზე მთავრობამ ქართველი თავადებისა და აზნაურების წარმომადგენლობითი ორგანოს, სათავადაზნაურო დეპუტატთა საკრებულოს არჩევნები ჩაატარა.

საქართველოში ჩამოსვლისთანავე (1863 წ. თებერვალი) მთავარმართველი პ. ციციანოვი შლის მუშაობას თავადაზნაურთა ყრილობის მოსწვევედ. მისი ბრძანებით „აღმსარულეებელმა ექსპედიციამ“ სათანადო წესები შეიმუშავა, რის მიხედვითაც უნდა მომხდარიყო ყრილობის მოწვევა და ჩატარება. წესდების საფუძველად მიღებული იყო რუსეთში არსებული წესები, ოღონდ მხედველობაში იქნა მიღებული ზოგიერთი ადგილობრივი თავისებურება. ასე მაგალითად. არჩევნებში მონაწილეობისათვის ასარჩევი პირის შემოსავლის რაოდენობა დადგენილი არ ყოფილა. წესდებაში აღნიშნული, იყო, რომ მხოლოდ ისეთი პირის არჩევა არ შეიძლებოდა თანამდებობაზე, რომელსაც არავითარი საკუთრება და არავითარი შემოსავალი არ ჰქონდა, რითაც შესაძლებლობა ეძლეოდა თავადაზნაურთა ფართო წრეებს არჩეული ყოფილიყვნენ თანამდებობებზე.

განსაკუთრებით საინტერესოა ის გარემოება, რომ ქართველ სათავადაზნაურო დეპუტატების საკრებულოში მონაწილეობის მიღების უფლება ჰქონდა აზნაურთა ფენას, მილიანად აღებულს, განურჩევლად სხვადასხვა კატეგორიებისა. ეს არამცირედი მნიშვნელობის ამბავი იყო, რამდენადაც ამით სათავადო თუ საეკლესიო აზნაურებსაც ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში მონაწილეობის რაღაც საშუალება მიეცათ. რამდენადმე გადაჭარბებული გეგმვებმა ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული აზრი, რომ აზნაურთა ფართო წრეების ამ ყრილობაში მონაწილეობით „ბოლო ეღებოდა საუკუნოვან იერარქიულ ზღუდეებს მემამულე თავადაზნაურობის შიგნით“¹. ეს ზღუდე თავადაზნაურობის შიგნით ამის შემდეგაც ძალაში რჩებოდა და უფრო სამართლიანი იქნებოდა იმის თქმა, რომ, მართლაც, საზოგადოებრივ ცხოვრებაში სათავადო აზნაურთა ამ პირველი მონაწილეობით მათი დამოუკიდებელი არსებობის პირველი ნიშნები ისახებოდა და რომ ეს იყო პირველი ცდა არსებული იერარქიული ზღუდეების გარღვევისა. მაგრამ არავითარ შემთხვევაში „ამიერიდან თავადის აზნაური“ არ „ხდებოდა ფიქცია“. რაც მთავარია და განმსაზღვრელი, ძალაში რჩებოდა აზნაურთა ძლიერი ეკონომიური დამოკიდებულება თავის სენიორზე, ეს კი მთი დამოკიდებულების საძირკველი. მათი ურთიერთობის განმსაზღვრელი იყო. სათავადო აზნაური ისევ ვალდებული იყო, ერთგული სამსახური გაეწია თავადისათვის. ასევე ვალდებული იყო, თუ ქრ. წაუფიქროდა ბატონს, მისთვის დაეტოვებინა თავისი სამკვიდრო ყმა-მგელი. საჭიროების შემთხვევაში თავადი აზნაურის გლეხებსაც იყენებდა თავის

¹ ა. კიკვიძე, საქართველოს ისტორია, XIX საუკუნე, 1954, თბილისი, გვ. 49.

სამეურნეო სამუშაოებში და საერთოდ, თავის საკუთრებად სთვლიდა, როგორც აზნაურის მთელ ქონებას, ისე თვითონ აზნაურსაც და ბოლოს, აზნაურის მამული ასევე წინანდებულად ცალკე ადმინისტრაციულსა და ეკონომიურ ერთეულს კი არ ქმნიდა სახელმწიფოში, არამედ ისევ და ისევ სათავადოსთან ერთად. მის შემადგენელ ნაწილად განიხილებოდა. აზნაურის ყმობა ამიერიდან ფიქციად რომ ქვეყლიყო, რატომ დასჭირდებოდათ სათავადო აზნაურებს ასეთი გაცხოველებული, აქტიური ბრძოლა თავადების ყმობისაგან თავის დასაღწევად, რაზეც XIX საუკუნის პირველი ნახევრის მასალები აშკარად მეტყველებენ. შემდეგში რუსეთის მთავრობას დიდი მუშაობის ჩატარება უხდება იმისათვის, რომ გაარკვიოს თავადებისა და მათი აზნაურების დამოკიდებულების არსი და საფუძველი; კიდევ უფრო დიდი მუშაობის ჩატარება უხდება იმისათვის, რომ გაატაროს საეკლესიო და სათავადო აზნაურების გამოყოფა მათ ყმა-მამულთან ერთად საეკლესიო და სათავადო სენიორებისაგან; დიდი დროსა და მუშაობის დახარჯვა გახდა საჭირო, სანამ რეალური მდგომარეობის ძირფესვიანი შეცვლა მოხერხდებოდა!

სამართლიანია ის აზრი, რომ აზნაურთა ყმობას თანდათან საფუძველი გამოეცალა სათავადოს ფუნქციების მოშლასთან ერთად². მას შემდეგ, რაც სათავადო აღარ წარმოადგენდა პოლიტიკურ ორგანიზაციას სახელმწიფოში, მას შემდეგ, რაც მას ჩამოერთვა მისი სამხედრო, სასამართლო და საფინანსო ფუნქციები, სათავადო აზნაურთა არსებობამ სათავადოში ძველი მნიშვნელობა ნაწილობრივ დაკარგა. სათავადო აზნაურები იმ ძალას წარმოადგენდნენ სათავადოში, რომლის საშუალებითაც თავადი თავის ზემოთ ჩამოთვლილ ფუნქციებს ასრულებდა, იყო ის რაზმი, რომელსაც თავადის პოლიტიკური ძალაუფლება ეყრდნობოდა, რომელიც მას ზემოგ უმაგრებდა დეცენტრალიზაციისათვის ბრძოლაში. ახლა, როდესაც მოხდა მმართველობის ცენტრალიზაცია, როდესაც თავადები უფლებრივად რუსეთის მემამულე-პომეშიჩეებს უნდა გათანაწირობოდნენ, სათავადო აზნაურების არსებობას სათავადოს მიგნით თავისი ოდინდელი აზრი უნდა დაჰკარგოდა. მაგრამ სხვა საკითხია დამოკიდებული აზნაურების სოციალური მდგომარეობის საკითხი. დამოკიდებული აზნაურები კვლავ განსხვავებულ მდგომარეობაში არიან და გამოირჩევიან ფეოდალთა მთლიანი კლასის მიგნით. ისინი კვლავ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, თავადების მძიმე ეკონომიურ დამოკიდებულებაში იმყოფებიან, თავადები აიძულებენ მათ ემსახურონ და თუ არ სურთ სამსახური, თავი გაანებონ სამკვიდრო ყმა-მამულს, რომელსაც თავადები თავიანთ საკუთრებად თვლიან. ამდენად, „ცარიზმის სამხედრო და სამოქალაქო ბიუროკრატია“ ასე ადვილად ვერ გახდებოდა იმ სარბიელად, „რომელმაც თავადების აზნაურები უფლებრივად აამაღლა, მათი ყმობა მოშალა“, როგორც ეს აღნიშნული აქვს ა. კიკვიძეს ხსენებულ წიგნში. აზნაურის თავადისაგან ეკონომიური დამოკიდებულება მისი, აზნაურის, ისევ ძველ ყმურ დამოკიდებულებას აღნიშნავდა.

¹ სწორადაა შეფასებული აზნაურთა მიერ წოდებრივი დამოუკიდებლობის მოთხოვნის საკითხი საქართველოს ისტორიის დამხმარე სახელმძღვანელოში (1958 წ., წ. 1, გვ. 423); იხ. აგრეთვე, მ. დუმბაძე, დასავლეთ საქართველო XIX ს. პირველ ნახევარში, 1957, გვ. 322.

² ა. კიკვიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 49.

* * *

დამოკიდებული აზნაურების გამოყოფა ნათი სენიორებისაგან საეკლესიო აზნაურთა ეკლესიისაგან გამოყოფით დაიწყო. ეკლესიის დამოუკიდებლობისაგან აზნაურთა გამოჯვინის საკითხი 1811 წელს იქნა აღძრული. „უწმინდესმა სინოდმა“ 1811 წელს შეადგინა მოხსენება— „Касательно управления в Грузии духовенства“. მოხსენებაში მოტანილი იყო გენერალ ტორმასოვის აზრი საეკლესიო აზნაურთა ეკლესიებისაგან ჩამოშორებისა და მათი სახაზინო მიწებზე გადასახლების შესახებ: „Дворян . . . церковных всех вообще с их крестьянами и имением, кои они до открытия в Грузии Россійскаго правительства пользовались, отдать в казенное ведомство и для прекращения влияния их на церковныя имущества переселить с крестьянами из настоящего их жительства на пустошорожныя казенныя земли“. ეს აზრი სინოდმა მისაღებად ჩათვალა და დასამტკიცებლად იმპერატორს გადასცა.

საეკლესიო აზნაურთა ეკლესიისაგან გამოყოფის საქმის ორგანიზაცია სახაზინო ექსპედიციის დაევალა. საქირო იყო გამორკვევა, თუ რა სახისა და რა რაოდენობის მამულებს ფლობენ საეკლესიო აზნაურები, ვინაიდან გადაწყვეტილი იყო, რომ მამულები, რომლებსაც ისინი ეკლესიის ყმობაში ფლობდნენ, ეკლესიას უნდა დარჩენოდა, ხოლო ეკლესიის ყმობისაგან განთავისუფლებულ აზნაურებს ტოლფასოვანი საზღაური უნდა მისცემოდათ სახაზინო მიწებიდან. საეკლესიო აზნაურთა ყმა-მამულის რაოდენობისა და მოცულობის გამორკვევა და დადგენა დიდი მუშაობის ჩატარებას მოითხოვდა. ამიტომ სახაზინო ექსპედიციამ 1812 წლის 28 თებერვალს ასეთი გადაწყვეტილება გამოიტანა: რადგანაც სახაზინო ექსპედიციამ არ იცის, სად და რამდენი საეკლესიო აზნაური იმყოფება და რამდენი და რა რაოდენობის მამულის მქონე ყმა-გლეხები ჰყავთ მათ, ამისათვის ეთხოვოს მცხეთის მიტროპოლიტს, წარმოადგინოს ექსპედიციაში დაწვრილებითი სია, თუ სახელდობრ ვინ არიან ეს აზნაურები, სად სახლობენ, რომელ მაზრასა და სოფელში, რამდენი ყმა-გლეხი ყავს თითოეულს და რა შინაარსის შემცველია ამ აზნაურთა სხვა მამულები. საეკლესიო აზნაურთა მფლობელობის დადგენას ხანგრძლივი დრო დასჭირდა, რის გამოც თუმცა დადგენილება საეკლესიო აზნაურთა განთავისუფლების შესახებ 1811 წელს იქნა მიღებული, ამ საქმის განხორციელება ათეული წლებით დაყოვნდა. როგორც სახაზინო ექსპედიციის 1822 წლის 29 აპრილის განცხადებიდან ჩანს, მას ამ 1822 წელსაც ვერ კიდევ ვერ მიუღია საეკლესიო აზნაურთა მფლობელობის აღმუხსნველი რეესტრი, რომელსაც 1812 წელს ითხოვდა. მისი შედგენა ზოგიერთ დებრკოლებს წააწყდა. მასალებიდან ირკვევა, რომ საქმის დროულად დამთავრებას პირველ რიგში ხელს უშლიან თვითონ საეკლესიო აზნაურები. მათ, როგორც ჩანს, სრულიადაც არ მოსწონთ ეს პროექტი—მათი სახაზინო მიწებზე გადასახლება. სახაზინო ექსპედიციამ 1812 წლის 5 მარტს თხოვნით მიმართა საქართველოს ეგზარქოსს ვარლამს ხსენებული რეესტრის შედგენის შესახებ, მაგრამ რეესტრი ვერ აიიღო. 1822 წლის მაისში სახაზინო ექსპედიცია

¹ ყველგან, სადაც საუბარი გაქვს საეკლესიო აზნაურთა განთავისუფლების საკითხზე, ვემყარებთ საქართველოს ცენტრალურ ისტორიულ არქივში დაცულ საქმეს. ამ საკითხზე შედგენილს 1812—1844 წლებში. იხ. ფ. 1. საქმე № 210.

იგივე თხოვნით მიმართავს საქართველოს ეგზარქოსს იონას. ეგზარქოსმა საეკლესიო აზნაურების მფლობელობის აღწერა დაავალა თავის მოხელეს—მცხეთის ეკლესიის ქონების მეურვეს დეკანოზ ამირიძეს. მაგრამ, როგორც ირკვევა, ეს უკანასკნელი საეკლესიო აზნაურებს არ შეუშვიათ თავიანთ მამულებში. საქართველოს ეგზარქოსი იონა 1823 წლის 7 აპრილს აცნობებს საქართველოს სამხედრო და სამოქალაქო გუბერნატორს ხოვენს: „Нынче Амвродзев доносит, что дворяне не управяемому им именованному царкни не позволени ему составить предписанного сведения“ და ამიტომ ამირიძემ შესძლო ეკლესიის აზნაურთა მხოლოდ სახელდობრივი სიის შედგენა—სახელის, გვარის და საცხოვრებელი ადგილის აღნიშვნით. ეგზარქოსი იონა სთხოვს გუბერნატორს, ებრძანოს ვისაც ჯერ არს, რათა საეკლესიო აზნაურებმა შეუშვან თავიანთ ნამულებში დეკანოზი ამირიძე დაეკლებული საქმის შესასრულებლად. მართლაც, ხოვენმა მიიღო სათანადო ზომები და 1826 წლისათვის შედგენილ იქნა საეკლესიო აზნაურთა მფლობელობის აღწერილობა, მაგრამ საქმის წარმატებით დამთავრებას ამით მაინც ვერ ეშველა. აღწერილობაში მოცემული ცნობები საკმაო არ აღმოჩნდა. განსაკუთრებით აყოვნებდა საქმეს ის გარემოება, რომ საქირო იყო გადაწყვეტა საკითხისა, თუ ვის ეკუთვნის ეს მიწები, რომელზეც ყმა-გლეხებს თავიანთი სახნავები და ბაღ-ვენახები ჰქონდათ გაშენებული, არის ეს აზნაურების თუ ეკლესიის მიწები; ამ საკითხის გამორკვევისათვის გადაწყვიტეს, ჩაეტარებინათ საეკლესიო აზნაურთა ყმა-მამულის ხელახალი აღწერა, რომელსაც სავანეებო მოხელე, „სტრიაპჩი“ ჩაატარებდა მიწის მზომელის დახმარებით და ეკლესიის წარმომადგენლის თანდასწრებით. ამ საკითხზე მიმოწერა, სათანადო მოხელის გამოყოფა და საქმის ორგანიზაცია კიდევ რამდენიმე წელი გაგრძელდა და მხოლოდ 1831 წლის შემოდგომაზე შეუდგა სტრიაპჩი კონდორსკი აღნიშნული დავალების შესრულებას. მან საქიროდ მიიჩნია, სანამ უშუალოდ მიწების აზომვას შეუდგებოდა, წინასწარ წერილობითი ცნობები ჩამოერკმია საეკლესიო აზნაურებისათვის მათი მფლობელობის შესახებ. ამ მიზნით შეადგინა სპეციალური კითხვარი. სადაც ძირითადი ყურადღება ექცეოდა საკითხს, საკუთარსა თუ საეკლესიო მიწებზე გაშენებული თვითონ აზნაურისა თუ მისი ყმა-გლეხების ბაღ-ვენახები და სახნავი მიწები.

საინტერესოა, რომ თავიანთ პასუხში ამ კითხვაზე საეკლესიო აზნაურთა უმრავლესობამ გადაჭრით განაცხადა, რომ ისინი სრულიადაც საეკლესიო მიწებს არა ფლობენ, რომ ეს უშუალოდ მათი საკუთარი მიწებია. ზოგმა ამ აზნაურთაგანმა, უმთავრესად კასეთის აზნაურებმა განაცხადა, რომ ისინი საეკლესიო აზნაურები არც არიან და კასეთის აზნაურებად თვლიან თავს. ასე მაგალითად, აზნაურები გვიმეყრელი, ანდრონიკაშვილი, სულხანიშვილი, მელიძენი-ხუციშვილი, ნაცვლიშვილი, ნაობიშვილი, მგალობლიშვილი, აბულაშვილი, იორაშაშვილი გადაჭრით აცხადებენ, რომ ისინი ეკლესიას არასოდეს არ ეკუთვნოდნენ და ეკლესიას არც არავითარი საბუთი არ გააჩნია მათი კუთვნილების შესახებ და რომ ისინი ყოველთვის სამეფო აზნაურები იყვნენ. ამვე დროს XV—XVIII სს. საბუთების მიხედვით სრულიად უდავოა, რომ ეს აზნაურები, რომლებიც ახლა ასე ხელალებით უარყოფენ ეკლესიისადმი თავიანთ კუთვნილებას, საეკლესიო აზნაურები იყვნენ. ერთ-ერთი ამთავანი, აზნაური სვიმონ ბაქრაძე კი თავის პასუხში კითხვაზე ვერ უარყოფს იმას, რომ მისი სახლა

წარსულში ეკლესიას ეკუთვნოდა, მაგრამ აცხადებს: „იქნება ოთხამდე წელიწადი გასული, რაც რომ წინაპარნი ჩემნი და მემკვიდრეობით შთამომავლობი. პაჭის პაპულსა სამკვიდროსა მამულსა ამას ჩემსა ზედან ცხოვრობენ თავისუფლად და თვინიერ ყოვლისა სხვისადმი სამსახურისა და ხარჯის მიცემისა, ვითარცა სამეფო აზნაური“.

საეკლესიო აზნაურების ამ დაყენებით ცდებში, უარყონ ეკლესიის დამოკიდებულება, ჩანს ის საერთო ბრძოლა ყმობისაგან განსათავისუფლებლად, რომელიც მძლავრად გაიშალა XIX საუკუნის პირველ ნახევარში. საეკლესიო და სათავადო აზნაურებმა ამგვარი განთავისუფლების რეალური შესაძლებლობა ნათლად დაინახეს და თავის მხრიდანაც გაშალეს ბრძოლა ყმობისაგან თავის დასაღწევად.

საეკლესიო აზნაურთა ცდა ყმობიდან განთავისუფლების შემდეგაც შეენარჩუნებინათ ის მამულები, რომელთაც ძველიდანვე სამკვიდროდ ფლობდნენ, საბოლოო კამში წარმატებით დამთავრდა. მიუხედავად მთავრობის მიერ გამოტანილი დადგენილებისა საეკლესიო აზნაურთა სახაზინო მიწებზე ვადასახლების შესახებ და ამ მიმართულებით ჩატარებული ზოგიერთი ღონისძიებისა, საეკლესიო აზნაურთა ვადასახლება არ მოხდა. 1841 წლის 8 ივლისს იმპერატორისაგან იქნა დამტკიცებული დადგენილება საეკლესიო აზნაურების სახაზინო უწყებაში გადაცემის შესახებ მათ ყმა-მამულთან ერთად: „От отдаче в казенное ведомство всех вообще церковных крестьян с их крестьянами и имуществом, коим они до открытия в Грузии Российского правительства пользовались.“ ძველი დადგენილება საეკლესიო აზნაურების სახაზინო მიწებზე ვადასახლების შესახებ შეჩერებულ იქნა და საეკლესიო საგამგეოს—სინოდალურ კანტორას მიეცა უფლება: „куда окажутся документы на действительную принадлежность церкви с домов, земель находящихся во владении тех дворян, производить искн о том судебным порядком.“

ასე დამთავრდა საეკლესიო აზნაურთა ეკლესიის დამოკიდებულებისაგან განთავისუფლების საქმე, რომელიც 1811 წელს აღიძრა და შემდგომი ათეული წლების მანძილზე მიმდინარეობდა.

საქმის მიმდინარეობას განსაკუთრებით აყოვნებდა საკითხის არსებობი მხარის, აზნაურთა ყმა-მამულის კუთვნილების დადგენა. საკითხის გადაჭრა მხოლოდ 1841 წელს მოხერხდა.

განსაკუთრებით ძლიერდება XIX ს. პირველი ნახევრის მანძილზე ბრძოლა თავადებსა და მათგან დამოკიდებულ აზნაურებს შორის. სათავადო-აზნაურთა ბრძოლა ყმობიდან განთავისუფლების მიზნით, როგორც ნათლად მეტყველებენ მასალები, განსაკუთრებით აქტიურსა და მწვავე ხასიათს ღებულობს

XIX საუკუნის დასაწყისიდანვე, მწვავე და ხანგრძლივი ბრძოლა მიმდინარეობს ქსნის საერისთავოში¹. აზნაურები ფიცხელაურები, ფურცელაძეები, ფაველნი-შვილები სხვადასხვა ხერხებითა და მეთოდებით აწარმოებენ ბრძოლას თავიანთი მებატონეების წინააღმდეგ. აქტიურად იბრძვიან სხვა სათავადოების აზნაურებზეც. აღსანიშნავია აზნაურთა ყაითმაზაშვილების ბრძოლა ორბელიანების წინააღმდეგ, მუსხელიშვილებისა მუხრან-ბატონების წინააღმდეგ, რიკაძეებისა დავითაშვილებთან და მრავალი სხვა. ყველას მათ ამოძრავებს საერთო სურვილი—თავი დააღწიონ თავადებისაგან ყმური დამოკიდებულების მძიმე უღელს, იქნენ სასაზიზო აზნაურებად. შეიქნენ თავადაზნაურთა პრივილეგიურებული წოდების თანასწორუფლებიანი წევრები. თავიანთ ბრძოლაში სათავე იმ აზნაურებში მოხერხებულად იყენებენ საქართველოში ახლად დამყარებულ რუსული ხელისუფლების ყველა იმ ღონისძიებას, რომელიც მათი პრივილეგიურებული წოდების უფლებებში გათანაბრებისაკენ იყო მიმართული. თავიანთი უფლებებისა და თავადაზნაურთა წოდებასთან თავიანთი თანასწორობის დასასაბუთებლად აზნაურები ფართოდ იყენებენ რუსეთის მთავრობის მიერ მათთვის მინიჭებულ სათავადაზნაურო დებუტატების საკრებულოში მონაწილეობის უფლებას; ეყრდნობიან 1801 წლის მანიფესტში შეტანილ საგანგებო მუხლს, სადაც ნათქვამია, რომ ქართველ თავადაზნაურობაზე თანასწორად ვრცელდება ყველა ის უფლებები, რომელიც მინიჭებული აქვს რუსეთში კეთილშობილთა წოდებას და მასთან ერთად რუსეთ-საქართველოს 1783 წლის ტრაქტატისათვის თანდართულ ქართველ თავადთა და აზნაურთა სიას, სადაც თავადებისა და სამეფო აზნაურების გვერდით სათავადო აზნაურებიც არიან შეტანილნი.

თავადებსა და მათგან დამოკიდებულ აზნაურებს შორის შინაკლასობრივი ბრძოლის განსაკუთრებული გააქტიურება XIX საუკუნის მთელი პირველი ნახევრის მანძილზე მკიდრო კავშირშია რუსეთის მთავრობის ღონისძიებებთან. თავადაზნაურთა ერთიანი მასის შექმნისაკენ რომ იყო მიმართული. ამ მხრივ რუსული მმართველობის წინაშე მალე პრაქტიკულად დგება საკითხი — იქნენ, თუ არა შეყვანილნი პრივილეგიურებულთა ერთიან წოდებაში სათავადო აზნაურებიც. აღმასრულებელი ექსპედიცია 1816 წელს სწორედ ამგვარი შეკითხვებით მიმართავდა საქართველოს მთავარმართველს გენერალ რტიშჩევს და ამა-სთანავე თავის აზრსაც ატყობინებდა: „Княжеские дворяне не могут быть признаны наравне с коронными, ибо служили не царям, а помещикам, следовательно не могут они пользоваться одним правом с коронными дворянами.“² გენერალმა რტიშჩევმა მიიღო ეს აზრი და თავის მხრივაც ასეთი შეხედულება გამოთქვა: „Как по обычаю в Грузии существующему Грузинские князья имеют также своих дворян, коих пазищают они сами из крестьян своих, для отдачи усердной их службы, или дворяне княжеские почитаются в Грузии точно так, как в России управители волостей и деревень, а потому таковые княжеские в Грузии дворяне не могут

¹ სათავადო აზნაურების ბრძოლა XIX ს. პირველ ნახევარში სათავადო დამოკიდებულებისაგან განთავისუფლების მიზნით ერთი სათავადო სახლის მაგალითზე შესწავლილ აქვს შ. ხანთაძეს თავის საკანდიდატო დისერტაციაში.

² Акты, т. V, № 324.

пользоваться и привилегиею, дарованною Российскому дворянству, а почитаться должны простоящими»¹.

ასე გადაწყდა საკითხი განხილვის პირველ ეტაპზე. შემდეგში ამ საკითხს რუსული მართვლობა კვლავ არაერთხელ უბრუნდება და საკითხის სრულიად განსხვავებულ გადაწყვეტასაც იძლევა. გენ. რტიშჩევის ზემოთ მოტანილი აზრი მალე, რამდენიმე წლის შემდეგვე უარყოფილ იქნა და საკითხი ახალ, უფრო დეტალურ განხილვას დაუბრუნდა.

სენატის 1819 წლის 21 ივლისის მიითებით სათავადაზნაურო დებუტატების საკრებულო შეუდგა ცნობების შეკრებას სათავადო აზნაუროთა უფლებათა და სოციალური წარმოშობის შესახებ წარსულში და საქმის ვითარების შესწავლის შემდეგ 1820 წლის 20 ოქტომბერს ასეთი პასუხი წარადგინა: სათავადო აზნაურებს არ უნდა ჩამოერთვათ მათი უფლებები და ისინი არ უნდა გაუთანასწორდნენ მდაბეურებს. საკითხის გამოძიება ამის შემდეგაც გრძელდებოდა. სათავადო აზნაურებმა მთავრობას მიმართეს თხოვნით, ნება მისცემოდათ აზნაურთა წოდებისადმი თავიანთი კუთვნილების დამამტკიცებელი საბუთების წარმოდგენისა. ამავე დროს ქართველ მრჩეველებსა და საპატიო თავადებს სათითაოდ ჩამოერთვათ აზრი სათავადო აზნაურთა უფლებების შესახებ. შესდგა ვრცელი საქმე, რომელშიაც აღბეჭდილი იყო ფრიად საინტერესო მსჯელობანი და მოსაზრებანი სათავადო აზნაურთა წარმოშობისა და მათი მდგომარეობის თავისებურებათა შესახებ². მოხდა ქართველ მეფეთა დროინდელი არაერთი დოკუმენტის განხილვა და მათ საფუძველზე გარკვეული შეხედულებების გამოშუშავება. თანდათან აშკარად წარმოისახა ორი მიმდინარეობა აღნიშნულ საკითხში. ერთნი, მათ შორის თვით სათავადო აზნაურები ამტკიცებდნენ სხვადასხვა საბუთების მოშველებით მათ პრივილეგიებულ წარმოშობას და სამეფო აზნაურებთან თანასწორუფლებიანობას. მეორენი, რომელთაც თავადები ეკუთვნოდნენ, ცდილობდნენ დაემტკიცებინათ, რომ სათავადო აზნაურები არ უნდა იქნენ მიკუთვნილებული პრივილეგიებულები წოდებისადმი, რომ ისინი ისეთივე ყმები არიან, როგორც გლეხები.

როგორც ერთს, ისე მეორე მხარეს საქმის გარჩევის დროს თავთავიანთი რწმუნებულები ჰყავდათ, რომელნიც წერილობითი სახით იუარიდიუალდ ასაბუთებდნენ საკუთარ პოზიციებს. ეს კამათი სრულდება 1825 წელს და სათავადო აზნაურთა საკითხის გადაწყვეტის მეორე ეტაპად შეიძლება იქნეს მიჩნეული. საკითხი არსებითად თავადების სასარგებლოდ გადაწყდა: მართალია, სათავადო აზნაურები აღიარებულნი იყვნენ პრივილეგიებულ, კეთილშობილთა წოდების წევრებად და მათ მიეცათ ნება გამოსულიყვნენ სათავადო მფლობელობადან, მაგრამ თითქმის მთელი თავიანთი ჭონება თავადებისათვის უნდა დაეტოვებინათ. უმაღლესი მთავრობის საერთო საკრებულომ დაადგინა, რომ თავადებს ეკუთვნიან უფადო უფლება იმ მამულებზე, რომლებიც მათ დამოკიდებულებასში მყოფი აზნაურების მფლობელობაშია, მაგრამ მომავალში არ მოხდეს დავა უთანხმოება მამულის გამო ამ ორ წოდებას შორის, აზნაურებმა თავადის დამოკიდებულებისაგან განთავისუფლებისას მათ უნდა დაეტო-

¹ АКТИ, т. V, № 324 (стр. 263).

² მ. დუმბაძე, გურიის სამთავროს სოც.-ეკონ. ვითარება XIX ს. პირველ მესამედში (მასალები საქ. და კავ. ისტ., ნაკვ. XXX, 1954, გვ. 36).

ვინ თავიანთი ყმა-მამულის შემდეგი სახეობანი: ყმა-მამული, რომლითაც მეფეთა წყალობისა თუ გამოხიფების შედეგად თავადის დამოკიდებულებაში შევიდა: თავადისაგან ნახუქარი; ნასყიდი თუ მზითვენი მიღებული თავისივე თავადისადმი კუთვნილი აზნაურისა თუ გლეხისაგან. ხოლო აზნაურს თავის საკუთრებაში რჩება ის ყმა-მამული, რომელიც მას ანდა მის წინაპარს უბოძა მეფემ რაიმე დამსახურებისათვის. იმ დროს, როდესაც ეს აზნაური თავადის დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა და ის ყმა-მამული, რომელიც მას ყიდვისა თუ მზითვის მიღების გზით შექმნილი აქვს სხვა, არა თავის თავადისადმი კუთვნილ სამფლობელოში¹.

უნდა ითქვას, რომ არსებითად ეს იყო აზნაურის უმამულოდ დატოვება. მეფეთაგან წყალობის ბოძება თავადის აზნაურისათვის მეტად იშვიათი მოვლენა იყო და XVII საუკუნის აქეთ, რამდენადაც მასალებს ვიცნობთ. არც კი უნდა ყოფილიყო, აზნაურსა და მეფეს შორის თავადი ისე მტკიცედ იყო ჩამდგარი, რომ აზნაურს იშვიათად თუ ექნებოდა საშუალება მეფისათვის სამსახურის აღმოჩენისა. მცირე მნიშვნელობისა იყო აზნაურის ის მამულიც, რომელიც მისი თავადის სამფლობელოს გარეთ მდებარეობდა. ამგვარ ნასყიდობას საგანგებო ნებართვა ესაჭიროებოდა და ნაკლებ მოსახერხებელიც იყო.

აღსანიშნავია, რომ საერთო საკრებულოს ამ დადგენილებას არ დაეთანხმა მისი ერთ-ერთი მრჩეველი—თავადი შიოშ თუმანოვი. საერთო საკრებულოს გადაწყვეტილებას მან ხელი არ მოაწერა და საკუთარ აზრს ინარჩუნებდა. მისი განსაკუთრებული აზრი, წერილობით გამოთქმული, საკრებულოს დადგენილებას დაერთო. დადგენილება ვაიგზავნა უზენაესი დამტკიცებისათვის. დამახასიათებელი ჩანს ის გარემოება, რომ შიოშ თუმანოვი ისეთი სახის თავადი იყო, რომელსაც აზნაურები არასოდეს არა ჰყოლია და ასეთ აზრს გამოსთქვამდა: საერთო საკრებულოს მიერ წარმოდგენილი წესით სათავადო აზნაურთა განთავისუფლება აზნაურთა უსასწრაოდ დატოვებას ნიშნავს; ამგვარი სახით განთავისუფლებული აზნაურები ვერ შესძლებენ თავიანთი თავისა და თავიანთი ოჯახის შენახვას. თავის აზრს თუმანოვი ასე ასაბუთებდა: 1) ძნელია დამტკიცება იმისა, თუ რომელი მამულია აზნაურისათვის მეფის მიერ ნაწყალობები აზნაურის თავადის დამოკიდებულებაში ყოფნის დროს. ამ საკითხის გამორკვევა მოითქვან გაუთავებელ დავას, რომელიც ორივე წოდებას დიდ ხარჯებს უქადის. 2) ძნელად თუ ექნება აზნაურს თუნდაც ერთი ნასყიდობის წიგნი თავის თავადისაგან მამულის ყიდვის შესახებ, 3) მზითვისა და ნასყიდობით შექმნილი მამულს სხვა თავადის სამფლობელოში აზნაურს ძალიან იშვიათად აქვს და ისიც მეტად უმნიშვნელო სახით.

საერთო საკრებულოს მიერ 1825 წელს გამოტანილ დადგენილებას უზენაესი დამტკიცება არ მოჰყოლია, საკითხი ისევ ღიად რჩებოდა. ახალი კანონი ამ საკითხზე მხოლოდ 1833 წლის 11 ივლისს გამოვიდა. ეს უკანასკნელი შედარებით უფრო შეღავათიანი იყო სათავადო აზნაურებისათვის — 1) მათ საკუთრებაში რჩებოდა უკვე ყოველგვარი ნასყიდი მამული. 2) თუ ვინცობა თავადისადმი მეფის წყალობის წიგნში აღნიშნული არ იყო აზნაურის ყმა-მამული, ეს უკანასკნელი აზნაურს რჩებოდა მთლიანად და გარდა ამისა. 3) ახლად განთავისუფ-

¹ ARTIL. T. VI, № 168.

ლებულ აზნაურებს, რომელთაც ცხოვრების სახსარი არ ღარჩებოდათ, განთავსდნენ უფლებების შემდეგ ეძლეოდათ გარკვეული ნაკვეთი სახაზინო მიწებიდან.

მაგრამ სათავადო აზნაურებს, ბუნებრივია, უჭირდათ თავიანთი სამკვიდრო ყმა-მამულის მინდებება. ამ კანონის გატარება მათთვის მაინც საძნელო იყო და ამიტომ, რომ შემდგომი წლების მანძილზე თითქმის ვერავითარ ცვლილებას მათ მდგომარეობაში ვერა ვხვდებით. ეს კანონი, ჩანს, არსებითად ქალაქებზე რჩება, რამდენადაც სათავადო აზნაურების თავადებისაგან სრული სამამულო გამოყოფის საკითხი არამც თუ ამ წლის ახლო ხანებში, არამედ XIX ს. 60-იანი წლების დასაწყისშიც ვერ არის ჯეროვნად გადაწყვეტილი და მით უფრო ვერ არის ცხოვრებაში განხორციელებული. ამიტომ, რომ 1864 წლის 21 მაისს მთავრობამ საჭიროდ დაინახა კიდევ ერთი კანონი გამოეცა იმავე სათავადო აზნაურების საკითხზე და ახლა უკვე აზნაურთა ფენისათვის გაცილებით უფრო ხელსაყრელი სახისა. ამ კანონის ძალით აზნაურთა უკვე არა მთელი სამკვიდრო ქონება რჩება თავადს საკუთრებაში, არამედ მისი მხოლოდ ნახევარი (სამკვიდრო ყმა-მამულში იგულისხმებოდა ის ყმა-მამული, რომელთაც აზნაური მეფისაგან თავადს ებოძა), ხოლო ზოგ შემთხვევაში თავადს აზნაურის სამკვიდრო მამულის მხოლოდ ერთი მესამედიც კი ერგებოდა ხოლმე, ეს მაშინ, როდესაც თავადი ვერ მოასწერებდა სათანადო საბუთით დაემტკიცებინა, რომ ეს აზნაური მას მეფისაგან ყმა-მამულით ებოძა თუ მის გარეშე. თუ კი აზნაური შესძლებდა იმის დამტკიცებას, რომ უმამულოდ ებოძა იგი, მაშინ თავადს მამულის მხოლოდ ერთი მეოთხედი ერგებოდა. მიუხედავად ამისა, სამამულო დავა თავადებსა და აზნაურებს შორის ამის შემდეგაც გრძელდება. ეს არის ის მთავარი დაბრკოლება, რომელიც საკითხის წარმატებით გადაჭრასა და განხორციელებას ხელს უშლიდა.

მართალია, სათავადო აზნაურთა მამულების გამიჯნვის პროცესი უძრავდება მთელი XIX საუკუნის მანძილზე და იგი ამ საუკუნის დასასრულსაც ვერ არის ჯერ კიდევ საბოლოოდ დამთავრებული, მაგრამ აზნაურთა ყმობას უკვე გამოცლილი აქვს თავისი პირვანდელი აზრი. მას ეცლება საფუძველი ძველი სათავადოების სოციალ-ეკონომიური ფუნქციების მოშლისათვის ერთად.

ამ მხრივ საინტერესოა, თუ რით დაასაბუთა სინოდმა 1811 წელს საეკლესიო აზნაურთა ეკლესიის მფლობელობისაგან გამოყოფის საზრიაო: "так как сбор доходов с крестьян церковных возлагается уже на дикастерию, то в таких управителях и надобности не предвидется", ნათქვამია სინოდის გადაწყვეტილებაში. აქ საუბარია საეკლესიო სენიორიის ერთ-ერთ სახელმწიფოებრივ ფუნქციაზე—სახელმწიფო გადასახადების აკრეფა-ჩაბარების შესახებ, რომელიც ამიერიდან დიკასტერიის, ე. ი. უმაღლესი საეკლესიო სამმართველოს იელში გადადის.

ასეთივე მდგომარეობაა სათავადოშიც. რამდენადაც სათავადოს მოაკლდა ზოგიერთი იმ ფუნქციათაგანი, რომელთა აღსრულებასაც თავადები თავიანთი აზნაურების შემწეობით ახორციელებდნენ, საფუძველი ეცლება სათავადო ისე როგორც საეკლესიო, აზნაურების ყმობის საჭიროებას. თავადებისათვის ახლა უმთავრეს მნიშვნელობას იქონის საკითხის ეკონომიური მხარე. ხოლო მანამდე,

კო, იმ შემთხვევაში, როდესაც აზნაური უარს ამბობდა თავის სამკვიდრო ყმა-
 მამულზე და ისე მიდიოდა თავადისაგან, ეს უკანასკნელი მაინც ეწინააღმდეგე-
 ბოდა და ყოველ ღონეს ხმარობდა, რომ ხელი შეეშალა მისგან აზნაურის წასე-
 ლისათვის, ვინაიდან დანტერტრესებული იყო არა იმდენად აზნაურის ყმა-მამუ-
 ლით, რამდენადაც ყმა-აზნაურთა რიცხოზობრივი რაოდენობით, მათი არსებო-
 ბით თავის სათავადოში. წერილში „აზნაურთა უფლებრივი მდგომარეობის სა-
 კითხისათვის XV—XVIII სს. საქართველოში“ აღნიშნული გვაქვს: „მიუხედა-
 ვად იმისა, რომ თავადის ყმობიდან წასული აზნაურის ყმა-მამული თავადის
 ხელში გადადიოდა და მამასადამე, ამის შემდეგ თავადი ხდებოდა ამ ყმა-მამუ-
 ლის შემოსავლის ერთადერთი მესაკუთრე და მომხმარებელი. თავადები მაინც
 სასტიკად ეწინააღმდეგებოდნენ აზნაურების ყმობიდან წასვლას. ამის ასხნა იმით,
 რომ თავადს ესაჭიროება აზნაური თავისი მეურნეობისათვის როგორც მოხელე.
 სჭირდება. როგორც დამხმარე ძალა ექსპლუატირებული მასის დასამორჩილებ-
 ლად და სხვა. ფიქტობთ, სამართლიანი იქნებოდა, მაგრამ არა საკმაო. ისმის
 კითხვა: ის ფაქტი, რომ თავადები ასეთ სასტიკ წინააღმდეგობას უწყევდნენ აზნა-
 ურს მისი ყმობიდან წასვლის შემთხვევაში, ხომ არ ადასტურებს იმ გარემოებას,
 რომ ეს თავადები ნაკლებად არიან ჩამბული სასაქონლო მეურნეობაში, ნაკლე-
 ბად არიან დანტერტრესებულნი თავიანთი მეურნეობის ზრდა-განვითარებით და
 რომ ეს იმ ტიპის ფეოდალია, რომლის შესახებ მარქსს აქვს აღნიშნული, რომ მი-
 სი მადა მისი კუჭის მოთხოვნელებით გაიზოგება. აზნაურის წასვლის შემთხვე-
 ვაში თავადი ჩვეულებრივ, დიდი ხნის განმავლობაში დაძებდა მას. როცა იპო-
 ვიდა, მოითხოვდა მის. უკან დაბრუნებას და თუ აზნაური ნებთ არ დაემორ-
 ჩილებოდა, მაშინ სასამართლოში ჩიოდა, ცდილობდა იმის დამტკიცებას, რომ
 აზნაურს უფლება არა ჰქონდა თვითნებურად წასვლოდა ყმობიდან“¹. ამის და-
 მსახურებელი მასალა ნაშრომში მოტანილია.

ამასთანავე აქ ერთი გარემოების აღნიშვნასაც ვთვლი საჭიროდ. XVIII საუ-
 კუნეშიც საქართველოში იყვნენ ისეთი თავადები, რომლებიც დიდ მნიშვნელო-
 ბას არ ანიჭებდნენ აზნაურთა ყოლას მამულში და უფრო დანიტერტრესებულ
 იყვნენ თავიანთი სამფლობელოს ეკონომიური სიძლიერით, ვიდრე პოლიტიკუ-
 რი მნიშვნელობით, თავადების ასეთ ტიპს ეკუთვნიან თუმანიშვილები. მათ
 ხელთ იყო არამცირედი მამულები გორის რაიონში (მდიდარი და ყმაბრავალი,
 სოფლები: ხელთუბანი, გორისჭვარი, ახალდაბა, რება და სხვ.) და სრულიადაც
 არ გაუჭირდებოდათ ყმა-აზნაურების მომრავლება თავიანთ მამულში. შეეძ-
 ლოდ სიმდიდრის მოხვეჭისაკენ—იქნება ეს სასაქონლო მეურნეობის გაშლის
 შორის, საკმაოდ ხშირი იყო აზნაურთა იმერეთიდან ქართლში გამოსვლა, უფრო
 აღრე კი შესხეთიდან ქართლს), ან გამოეთხოვათ მეფეთაგან აზნაურები წყალო-
 ბის სახით (მეფეთაგან თუმანიშვილებს დიდიძალი წყალობა სჭირდათ) ან არა
 და, ბოლოს და ბოლოს, შეეძლოთ ეყიდათ ისინი (აზნაურთა ყიდვა-გაყიდვა
 მათი ყმა-მამულითურთ იშვიათი როდი იყო ამ დროის საქართველოში). არა-
 ღერს ასეთს არ მიმართავენ თუმანიშვილები. მათი ცდები მიმართულია მხო-
 ლოდ სიმდიდრის მოხვეჭისაკენ—იქნება ეს სასაქონლო მეურნეობის გაშლის
 გზით თავიანთ სათავადოში, ანდა, საერთოდ, სხვადასხვა საეკონომიკურ
 შონაწილეობა (ამ მხრივ მეტად აქტიურები ჩანან თუმანიშვილები). მაგრამ
 ასეთი ტიპის თავადი წარსულში იშვიათ გამოჩაყლისად რჩებოდა. ჩვეულებრივ

¹ მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის. 1955, ნაკვ. 32, გვ. 97.

წილებზე საქალაქო ცხოვრებაში—ვაჭრობენ... ჩანს, რომ ფეოდალური არისტოკრატის ზოგიერთი წარმომადგენელი უკვე აღარ უჭადრისობს „დაბაღ“ საზოგადოებაში—ვაჭრობის საზოგადოებაში გარეგან და მთავარი საარსებო წყაროს ვაჭრობის გზით მოპოვებას“ (იქვე).

ამგვარ ცდებს, როდესაც აზნაური თავის მთავარ საარსებო წყაროდ ვაჭრობას იხდის XIX საუკუნემდეც ჰქონდა ადგილი, თუმცა იშვიათად. ზემომოტანილი წერილი სწორედ XIX საუკუნემდელი ვითარების გამოძახილია—მეფეთა დროს გადმოვარდნილვართო მტრის შიშით, აცხადებენ, ეს აზნაურ-ვაჭრები 1810 წელს და უსახსრობის გამო ვაჭრობას მივსდევთ. მაგრამ ამგვარი ცდები აზნაურთა მხრიდან არც თუ თვალსაჩინოა ძველად, XIX საუკუნემდელ ხანაში. ხოლო XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ამ მხრივ მდგომარეობა თვალსაჩინოდ იცვლება. ახლა უკვე მრავალი აზნაური, რომელიც ადრე ვაჭრობაზე არც ფიქრობდა და წერილი შემამულური მეთრნეობით ანდა სენიორის კარზე სამსახურით ირჩენდა თავს, ამ დროიდან მოყოლებული აქტიურად ებმება ვაჭრობაში. მოვიტანთ ორიოდე მაგალითს. ჩვენს ხელთაა ქვემო ქართლის აზნაურის, მეფის ყმის შანშიაშვილების საბუთებო XVI საუკუნის დასასრულიდან მოყოლებული. ეს აზნაურები XVII და XVIII სს. მანძილზე წვრილი სამეფო მოხელეები არიან და მეფეთა წყალობით, სამოხელეო შემოსავლით (ყაფიჩბაშები და ხასადრები არიან) და წვრილი მემამულური მეთრნეობით ირჩენენ თავს. XIX საუკუნის პირველ ნახევარში კი საკმაოდ აქტიურად მოღვაწეობენ ვაჭრობის სარბიელზე. აზნაურ იოანე შანშიევი 1816 წელს მარტო ერთი პირისაგან 1200 თუმანი აქვს ვალად აღებული¹. ზურაბ შანშიაშვილი, როგორც მის გარდაცვალების შემდეგ 1848 წელს დადებული საბუთი აცხადებს, „იყო თავის სიცოცხლეში პირველად შავირდათ ბაზიხის ვაჭრობაში ტფილისის მოქალაქის გაბრიელ უზბაშოვისა და შემდგომ რაოდენისავე წლისა ნახა რა უზბაშოვმა მას შინა სიკეთე გაიხადა ამხანაკათ მოგების მეთრნედს ნაწილში და მაშინ საკმაო ფული შეიძინა იმა ამხანაკობაში და შემდგომ იმავე უზბაშოვმა ხსენებული შანშიევი თანასწორ ამხანაკათ გაიხადა და მაშინ უმეტესი სარგებლობა ჰქონდა და უკანასკნელად უზბაშოვმა აიღო იმა ვაჭრობისაგან ხელი და გაიყარნენ უზბაშოვი და შანშიევი ამხანაკობისაგან და დუქანა ყოვლის მათდა ქონებულის საქონლით დარჩა საკუთრად ზურაბ შანშიევსა და შემდგომ ჰყვანდა მას შანშიევსა და სხვა შავირდნი და ისე ვაჭრობდა“².

ასეთსავე საქმეში ებმება აზნაური იოსებ ფანიაშვილი; რომლის წინაპრები რუისში მოსახლე აზნაურები იყვნენ, იოსებ ფანიაშვილი კი თბილისში მცხოვრებ აზნაურად არის მოხსენებული. ისიც მოღვაწეობას შეგირდობიდან იწყებს იმავე ზურაბ შანშიევთან, შემდეგ მის კომპანიონად ხდება ერთ მეოთხედ წილში³, ხოლო ზურაბის გარდაცვალების შემდეგ 1847 წელს მის ქვრივთან ეფემიასთან დებს სამხანაკო წიგნს, რომელშიც აზნაური სოლომონ ფანიაშვილი და აკოფ კონიევიც მონაწილეობენ⁴; ამგვარი საბუთების მოტანა სხვა მრავალს

¹ სსმ. ფ., № 13057.

² იქვე.

³ სსმ. ფ., № 13044.

შეიძლებოდა. ამგვარად, ეკონომიურ აღმავლობასთან და ვაჭრობის განვითარებასთან ერთად ხდება აზნაურთა ერთი ნაწილის აქტიური ჩაბმა ქვეყნის ეკონომიურ ცხოვრებაში.

ყოველივე ზემოთ განხილული შემდეგი დასკვნის გამოტანის საშუალებას გვაძლევს: XIX საუკუნის პირველ ნახევარში საქართველოში სათავადოების შინაგანი ორგანიზაციის მოშლისა და რუსეთის მთავრობის მიერ გატარებულ ღონისძიებათა შედეგად აზნაურთა ფენამ წოდებრივი და ქონებრივი დამოუკიდებლობა მოიპოვა. აზნაურობა თავადებთან ერთად რუს პომეშიკებს გაუთანაბრდა.

სათავადო აზნაურების ჩამოცილება სათავადოებისაგან კიდევ ერთი მიღწევა იყო მიწისმფლობელობის ძველი, ჩამორჩენილი ფორმების ნგრევის გზაზე. რუსეთის ხელისუფლება ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ამ სპეციფიკურობის მოსპობით ხელს უწყობდა მიწისმფლობელობის ახალი, უფრო პროგრესული ფორმების დანერგვას, რასაც ქვეყნის სოციალ-ეკონომიურ ძალთა შემდგომი ზრდა მოითხოვდა. ამაში მდგომარეობდა საქართველოს რუსეთთან შეერთების ერთ-ერთი დადებითი შედეგი.

Г. Д. АКОПАШВИЛИ

ИЗМЕНЕНИЯ В ПОЛОЖЕНИИ СЛОЯ АЗНАУРОВ ВОСТОЧНОЙ ГРУЗИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Резюме

На всем протяжении первой половины XIX в. русское правительство в Грузии неоднократно проводит мероприятия с целью объединения привилегированных слоев общества в единый консолидированный класс дворянства. Эта тенденция русского правительства отвечает стремлению слоя азнауров, подчиненного светским и церковным сеньориям. Их борьба за освобождение от этой зависимости активизируется и обостряется в первой половине XIX в.

В 1833 г. правительство издает закон об освобождении зависимого слоя азнауров и уравнения их в правах с остальной частью дворянства.

Выход из зависимости своего сеньора ставит азнаура перед угрозой потери большей части земельных владений. В 1864 г. издается новый закон более приемлемый в этом отношении для азнауров.

В первой половине XIX в., в частности, с 30—40-х годов этого столетия в связи с ростом товарно-денежных отношений становится очевидным быстрая имущественная деградация одной части слоя азнауров другая же часть ее связывается с развивающимся рынком товарного производства.

მ. ორჯონიძემ

მაგალები თელავის მაზრის გლეხთა დიფერენციაციის
შესახებ XIX ს. I ნახევარში

XIX ს. დამდეგიდანვე მეფის რუსეთის ხელისუფლება შეუდგა საქართველოს ფისკალურ-ეკონომიურ შესწავლას. ამ მიზნით ჩატარებულ იქნა მოსახლეობის კამერალური აღწერები: 1804—1805, 1816—1818, 1830—1832, 1841—1843 და სხვ. წლებში. გარდა ამისა, ამიერკავკასიის ეკონომიკის შესახებ ცნობების შესაკრებად ფინანსთა მინისტრის კანკინის მიერ გამოგზავნილი იყო ფრანგი სპეციალისტი მორენასი, რომლის მოხსენებითი ბარათები მეტად საინტერესო ცნობებს შეიცავს:

1828 წ. ამიერკავკასიის სტატისტიკურ-ეკონომიური აღწერის შესადგენად მოკლენილ იქნა კომისია 3 მოხელის შემადგენლობით. კომისიამ ნაყოფიერად იმუშავა და 1836 წ. გამოაქვეყნა 4 ტომიანი ნაშრომი — «Описание Российских владений Закавказья». ამ ნაშრომს საფუძვლად დაედო 1830-იანი წლების კამერალური აღწერების ცნობები. ამავ ხანებში ამიერკავკასიის ეკონომიური შესწავლა წინანდელთან შედარებით უფრო ფართო მასშტაბით დაიწყო სამხედრო უწყებამაც.

საქართველოს კამერალური აღწერები, რუსეთის შიდა გუბერნიებში წარმოებულ აღწერებთან, ე. წ. „რევიზიებთან“, შედარებით მეტად არასრულია. „რევიზიები“ ვაცილებით უფრო სრულყოფილ და დეტალურ ცნობებს გვაწვდიან გლეხთა ეკონომიური მდგომარეობის შესახებ. საქართველოს გუბერნიაში წარმოებულ კამერალურ აღწერათა პროგრამაში მთელი რიგი კითხვებისა საერთოდ არ იყო შეტანილი, არ წარმოებდა აღწერების შედეგად მიღებული ცნობების შემოწმება, გაპარული იყო უხეში შეცდომები, ვერ ახერხებდნენ მთელი მოსახლეობის აღწერას და სხვ. ამ ნაკლებს მიუხედავად კამერალური აღწერების ცნობები საშუალებას გვაძლევს დაახლოებით მაინც გავითვალისწინოთ საქართველოს სოციალ-ეკონომიურ ურთიერთობათა სფეროში მომხდარი ცვლილებები.

კამერალური აღწერების ცნობებზე დაყრდნობით ჩვენ შევეცდებით წარმოვადგინოთ XIX ს-ის I ნახევარში თელავის მაზრის გლეხთა ქონებრივი დიფერენციაციის სურათი.

1836 წ. გამოქვეყნებული „ობოზრენის“ ავტორები, აღნუსხავენ რა თელავის მაზრის სახანვ-სათეს მიწებს, დასკვნაინ, რომ კომლზე საშუალოდ 10 დესეტინა სახანვ-სათესი მიწა მოდიოდა. მაგრამ იმდროინდელი თელავის მაზრის გლეხებს შორის ქონებრივი დიფერენციაცია საკმაოდ შორს იყო წასული.

ამიტომ ასეთი საშუალო ციფრის გამოყენა გლახთა შორის ქონებრივი უთანასწორობის გარკვევისათვის არ გამოდგება.

1821 წლის კამერალური აღწერის მიხედვით თელავის მაზრაში, ქ. თელავის მოსახლეობის ჩათვლელად, ირიცხებოდა 2272 კომლი სახანინო გლეხი, აქედან 169 კომლს, 645 სულს ორივე სქესისას არ ჰქონდა არც სახანავ-სათესი მიწა. არც ვენახი და ცხოვრობდა დღიური შრომით¹. ამრიგად, თელავის მაზრის სახელმწიფო გლახთა 7,9% იძულებული იყო, სამუშაო ძალის გაყიდვით ეცხოვრა.

კამერალურ აღწერაში მითითებული არ არის, სად მუშაობდნენ ეს დღიური მუშები—მებატონესთან, თუ რომელიმე გლეხის მეურნეობაში. მხოლოდ სოფელურიათუნის ერთ-ერთი გლეხის შესახებ აღნიშნულია, რომ მოჯამავირობის ამავე სოფელში მცხოვრებ გლეხ გოგია როსტიაშვილთან— «проживает в работниках у Гогия Ростияшвили»², სოფელ ტულნიანში მცხოვრებ დღიურ მუშაზე კი წერა «обрабатывает сад у другого крестьянина»³. ამის გარდა სხვა პირდაპირი ცნობები გლეხურ მეურნეობებში დაქირავებული მუშა-ხელის გამოყენებისა ჩვენ არ შეგვხვდრია, მაგრამ 1821 წლის კამერალური აღწერილობის ცნობები ვგაფიქრებინებს, რომ ზოგიერთ გლეხურ მეურნეობაში დაქირავებული შრომის გამოყენების ფაქტები მეტო უნდა ყოფილიყო. ამ აღწერაში გვხვდებიან გლეხები, რომელთაც ქონდათ 100 და უფრო მეტი დღიური სახანავ-სათესი მიწა. მაგ., სოფელ პატარძელში მცხოვრებ ნაცვალს სოლომონ ბუთურაშვილს, რომლის ოჯახიც შედგებოდა 24 სულსაგან (აქედან იყო მუშახელი 8), ჰქონდა 300 დღიური სახანავ-სათესად ვარგისი მიწა, სამი ვენახი. საიდანაც შემოდიოდა 40 საპალნე ღვინო, ჰქონდა 30 თუთის ხე, ჰყავდა 120 ცხვარი და 140 ღორი⁴. კამერალურ აღწერაში არ არის ნახევენები მთლიანად ამუშავებდა თუ არა ბუთურაშვილის ოჯახი 300 დღიურ მიწას, რა მოცულობის მოსავალს ღებულობდა, რამდენი მუშა პირუტყვი ყავდა და სხვ., მაგრამ, საფიქრებელია, რომ ამოდენა მეურნეობის მოსავლელად 8 მუშა-ხელი არ იქნებოდა საკმარისი; საფიქრებელია, აგრეთვე, რომ ბუთურაშვილი პროდუქტების ნაწილს სპეციალურად საბაზროდ ამზადებდა, წინააღმდეგ შემთხვევაში 40 საპალნე ღვინის მოსავლის მიღება გაუგებარი იქნებოდა.

იმავე სოფელში მცხოვრებ გლეხს ოთარაშვილს ჰქონდა 200 დღიური სახანავ-სათესი მიწა ჰქონდა 4 ვენახი, საიდანაც იღებდა 10 საპალნე ღვინოს, ერთი წისქვილი და 3 საწისქვილე ადგილი, მისი ოჯახი შედგებოდა 9 სულსაგან. აქედან მუშახელი იყო მხოლოდ ორი⁵. პატარძელშივე ცხოვრობდნენ სხვა მდიდარი გლეხებიც, მაგ., ოსეფ ყუშიტაშვილს ჰქონდა 200 დღიური სახანავ-სათესად ვარგისი მიწა, ორი ვენახი 10 საპალნე ღვინის შემოსავლით, ერთი წისქვილი, ჰყავდა 50 ცხვარი, 100 ღორი და 8 სკა. მისი ოჯახი შედგებოდა 16 სულსაგან, აქედან მუშახელი იყო 4⁶. გლეხი იითამ ზუჟაკიშვილს ჰქონდა 200 დღიური სახანავ-სათესი მიწა და ვენახი 20 საპალნე ღვინის შემოსავლით.

¹ საქ. ცსსა, ფ. № 254, საქმე № 510, ფურც. 1—900.

² იქვე, ფურც. 62.

³ იქვე, ფურც. 412.

⁴ იქვე, ფურც. 538.

⁵ იქვე, ფურც. 539.

⁶ იქვე, ფურც. 545.

მისი ოჯახი შედგებოდა 11 სულისაგან, მუშახელი იყო სამი! ამ შეძლებული გლეხების გვერდით სოფელ პატარაქელის სახელმწიფო გლეხებიდან 3 კომლი ცხოვრობდა დღიური შრომით. 12 კომლის სახნავ-სათესი მიწების რაოდენობა და ღვინის შემოსავალი მეტად უმნიშვნელო იყო.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, 1821 წლის კამერალური აღწერის მიხედვით თელავის მაზრაში ცხოვრობდა 2272 კომლი სახელმწიფო გლეხი, აქედან მესაქონლეობის რაიონში მცხოვრები 272 კომლის სახნავ-სათესი მიწების რაოდენობა არ არის აღნიშნული, დანარჩენი 2000 კომლიდან კი:

სულ არ ჰქონდა არც სახნავ-სათესი მიწა და არც ვენახი	333 კომლს.
1 დღიური მიწიდან 10 დღიურ მიწამდე ფლობდა	1269 კომლი.
10 " " 25 " " " " " "	272 " "
25 " " 50 " " " " " "	78 " "
50 " " 100 " " " " " "	28 " "
100 დღიური მიწა და უფრო მეტი ჰქონდა	20 კომლს ³

ქონებრივი უთანასწორობა ყველა სოფლებში ერთნაირად როდი იყო გამოხატული; იყო სოფლები, სადაც განსაკუთრებით მკვეთრად ჩანდა გლეხთა დიფერენციაცია, ასეთები იყო: საგარეჯო, ყვარელი, შილდა, კალაური, გიორგიწმინდა და სხვ. და პირიქით — სოფ. სანაჯარლოში, კინჭრიანში, შაქრიანში, ხორბალოსა და ბახტრიონში მცხოვრები სახელმწიფო გლეხები თითქმის ერთნაირად განიცდიდნენ მიწის სიმცირეს.

ქვემოთ ვაქვეყნებთ ისეთი სოფლების აღწერას, რომლებშიაც გლეხთა დიფერენციაცია შედარებით უფრო მეტად მოჩანდა.

სოფ. საგარეჯოში მცხოვრებ სახაზინო გლეხთა აღწერა

კომლი	სულთა რაოდენობა				მუშახელის რაოდენობა	სახნავ-სათესი მიწა, დღიურები	ღვინის მოსავალი, საბალნეები	თეთის ხეები	დამატებითი ცნობები
	ქართული		სომეხი						
	მამრ.	დედრ.	მამრ.	დედრ.					
1	7	1	—	—	4	100	20	30	1 წისქვილი, ღორი 4
2	4	7	—	—	3	100	15	—	ცხვარი — 80
3	4	3	—	—	4	80	13	30	—
4	5	3	—	—	3	20	13	20	ცხვარი — 20
5	1	7	—	—	4	100	15	20	ღორები — 80
6	8	6	—	—	6	100	15	20	ცხვარი — 60
7	5	6	—	—	4	100	20	15	—
8	3	3	—	—	1	30	3	11	—
9	5	2	—	—	3	30	6	12	—
10	5	8	—	—	4	60	10	20	ცხვარი — 60
11	3	2	—	—	1	20	4	15	—
12	8	5	—	—	4	80	13	20	—
13	2	1	—	—	1	20	6	12	—
14	7	5	—	—	5	30	7	13	—
15	4	3	—	—	3	60	5	20	—

¹ იქვე, ფურც. 548.

² იქვე, ფურც. 582.

³ იქვე, ფურც. 1—900.

კოდი	სულთა რაოდენობა				მუშა ხელის რაოდენობა	სახანძრ-საფოსტო მიწა, დღეობები	ღვინის მოსავალი, საპლანკები	თუთის ხეები	დამატებითი ცნობები
	ქართული		სომეხი						
	მამრ.	დედრ.	მამრ.	დედრ.					
16									
17	3	5	—	—	2	30	3	—	—
18	4	7	—	—	2	20	3	—	—
19	4	2	—	—	4	20	5	—	—
20	4	3	—	—	2	18	4	25	—
21	5	3	—	—	5	12	2	10	ცვლარი—10
22	4	3	—	—	2	14	4	10	ცვლარი—10
23	2	2	—	—	1	20	12	20	—
24	2	2	—	—	2	14	10	20	—
25	3	2	—	—	1	11	9	15	—
26	2	4	—	—	1	15	10	20	—
27	4	3	—	—	2	10	10	14	—
28	5	4	—	—	3	100	10	10	—
29	1	4	—	—	1	20	3	15	—
30	4	1	—	—	1	20	3	15	ცვლარი—10
31	1	3	—	—	1	20	3	15	—
32	4	7	—	—	4	100	7	—	—
33	3	4	—	—	3	4	8	19	—
34	3	3	—	—	3	3	5	19	—
35	3	5	—	—	2	2	5	15	—
36	2	3	—	—	2	100	5	10	—
37	3	1	—	—	1	1	5	—	—
38	10	6	—	—	6	100	13	20	—
39	2	3	—	—	1	100	10	16	ცვლარი—20
40	7	4	—	—	3	40	2	20	—
41	2	2	—	—	1	10	5	—	—
42	4	3	—	—	2	5	4	19	—
43	3	2	—	—	3	10	4	15	—
44	2	2	—	—	1	6	5	15	—
45	6	5	—	—	3	10	10	20	—
46	3	2	—	—	3	8	5	20	—
47	6	7	—	—	3	10	6	12	—
48	3	4	—	—	2	12	7	15	—
49	4	5	—	—	3	9	10	20	—
50	3	5	—	—	1	40	14	70	ცხვარი—50
51	3	3	—	—	3	100	6	20	—
52	6	8	—	—	3	30	6	30	—
53	2	1	—	—	1	5	4	15	—
54	3	3	—	—	3	20	2	20	—
55	3	2	—	—	3	30	8	20	—
56	2	2	—	—	1	20	4	11	—
57	4	3	—	—	2	5	1	—	—
58	5	2	—	—	3	8	1	15	—
59	3	1	—	—	3	4	1	20	ცხვარი—60
60	4	3	—	—	3	20	6	20	წისკვილი—1
61	1	—	—	—	1	20	—	—	—
62	5	2	—	—	1	20	3	10	—
63	2	3	—	—	1	24	3	30	—
64	3	3	—	—	1	60	4	20	—
65	3	1	—	—	3	20	3	12	—
66	1	1	—	—	1	18	9	20	—
67	1	—	—	—	1	—	—	—	—
68	1	5	—	—	1	80	13	28	სკა—15
69	2	—	—	—	2	15	3	25	—
70	2	4	—	—	1	14	2	25	—
71	3	3	—	—	3	5	1	—	—

კომლი	სულთა რაოდენობა				მეწა ხელის რაოდენობა	სანაწავ-სათესი მიწა, დღიურები	ღვინის მოსავალი, საბაღუნები	თეთის ხეები	დამატებითი ცნობები
	ქართველი		სომეხი						
	მამრ.	ღედრ.	მამრ.	ღედრ.					
72	10	8	—	—	7	20	—	—	წისკვილი— 1
73	3	—	—	—	1	12	—	—	—
74	—	—	3	3	1	არაქეს	არაქეს	—	ვაჭრობს.
75	—	—	2	1	1	—	—	—	ცხოვრობს ხელობით—დალაქია.
76	—	—	4	1	2	—	—	—	„ „ შეკრავია.
77	—	—	3	1	1	—	—	—	„ „
78	—	—	2	1	1	—	—	—	„ „
79	—	—	1	—	1	—	—	—	ცხოვრობს ხელობით—
80	—	—	2	1	1	—	—	—	„ —მღებავია
81	—	—	1	2	1	—	—	—	„ ფესვცემულებს მკერავია.
82	—	—	3	1	1	—	—	—	უნდა თბილისში გადასახლება
83	—	—	3	4	1	არაქეს	არაქეს	—	ცხოვრობს ხელობით. მღებავია.
84	—	—	2	2	1	—	—	—	უნდა თბილისში გადასახლება.
85	—	—	3	1	2	—	—	—	ცხოვრობს ხელობით. მღებავია.
86	4	2	—	—	2	20	—	—	უნდა თბილისში გადასახლება.
87	4	3	—	—	1	არაქეს	არაქეს	—	ცხოვრობს ხელობით — დალაქია
88	2	2	—	—	1	—	—	—	„ ფეიქარია.
89	1	1	—	—	1	—	—	—	„ მღებავია
90	—	—	3	2	1	—	—	—	ცხოვრობს ხელობით—მჭედელია.
91	—	—	1	—	1	—	—	—	„ დალაქია.
92	5	2	—	—	1	—	—	—	„ თოკებს ამზადებს.
93	—	—	1	5	1	—	—	—	ცხოვრობს ხელობით
94	—	—	2	4	2	—	—	—	„ სხვ. და სხ. საკონლის ვაჭრობით.
95	—	—	1	1	1	—	—	—	„ ხელობით—დალაქია
96	8	6	—	—	5	10	—	—	—
97	3	1	—	—	3	15	3	10	—
98	3	—	—	—	3	10	—	—	ცხვარი—40.
99	—	—	8	3	6	არაქეს	2	—	მღედელია.
100	3	2	—	—	3	—	—	—	ცხოვრობს დღიური შრომით.
101	4	2	—	—	1	10	6	15	—
102	3	2	—	—	1	არაქეს	არაქეს	—	იმერეთიდანაა, მეწისკვილე — გამოსყიდულია.
103	3	2	—	—	1	—	—	—	ცხოვრობს დღიური შრომით.
104	—	—	3	4	3	—	—	—	„ ვაჭრობით.
105	1	1	—	—	1	12	—	—	—
106	8	3	—	—	2	10	2	—	—
107	6	4	—	—	2	არაქეს	არაქეს	—	„ ხელობით—ფეიქარია.
108	3	2	—	—	1	—	—	—	ცხვარი—30 ცხოვრობს მწყემსობით.
109	—	—	1	2	1	—	—	—	ცხოვრობს ხელობით—ფეიქარია
110	2	2	—	—	1	14	3	30	ღორი—10.
111	2	2	—	—	1	არაქეს	არაქეს	—	ცხოვრობს დღიური შრომით
112	5	3	—	—	3	—	—	—	ცხოვრობს დღიური შრომით
113	1	1	—	—	2	—	—	—	ცხოვრობს ხელობით—ფეიქარია.
114	4	2	—	—	1	—	—	—	მედუქნე.
115	3	4	—	—	3	—	—	—	—
116	3	4	—	—	3	—	—	—	—
117	2	1	—	—	1	—	—	—	—
118	3	5	—	—	1	7	1	15	—

სოფ. შილაში მცხოვრებ სასაზიმო გლეხთა აღწერა

კომლი	სულთა რაოდენობა				მუშა ხელის რაოდენობა	სახნავ-სათესი მიწა, დღიურები	ღვინის მოსავალი, საბალენები	თეთის ხეები	დამატებითი ცნობები
	ქართული		სომეხი						
	მამრ.	ღედ.	მამრ.	ღედ.					
1	10	4	—	—	6	40	35	40	—
2	4	3	—	—	3	10	10	30	—
3	5	5	—	—	4	10	10	15	—
4	2	2	—	—	1	10	4	15	—
5	—	—	—	—	2	8	5	4	—
6	3	2	—	—	2	8	6	6	—
7	4	3	—	—	3	7	4	4	10
8	4	2	—	—	2	7	4	4	—
9	6	7	—	—	4	8	3	3	—
10	2	2	—	—	1	6	6	6	10
11	2	1	—	—	2	7	7	6	—
12	6	5	—	—	4	7	7	6	—
13	1	2	—	—	1	4	1	1	—
14	1	1	—	—	1	არაქვს	1	1	—
15	—	3	2	3	3	—	არაქვს	—	ცხოვრობს ხელობით—მკედელია
16	—	4	4	4	4	—	—	—	„ დალაქია.
17	2	4	—	—	2	2	—	—	„ ფეიქარია.
18	—	2	—	—	1	1/2	არაქვს	—	ცხოვრობს დღიური შრომით
19	—	3	1	3	3	არაქვს	—	—	ცხოვრობს დღიური შრომით
20	—	5	2	5	5	—	არაქვს	—	აქვს საკუთარი სახლი, ცხოვრობს ხელობით—მღებავია.
21	2	3	—	—	1	—	—	—	ცხოვრობს დღიური შრომით,
22	2	2	—	—	2	—	—	—	„
23	1	2	—	—	1	—	—	—	„
24	2	2	—	—	2	—	—	—	ცხოვრობს დღიური შრომით, თავდახსნილია
25	3	3	—	—	1	—	—	—	ცხოვრობს დღიური შრომით, თავდახსნილია
26	2	1	—	—	1	—	—	—	ცხოვრობს დღიური შრომით
27	—	2	—	—	2	—	—	—	ცხოვრობს ხელობით—დალაქია.
28	6	2	—	—	4	—	—	—	ცხოვრობს ნასყიდ მიწაზე,

სოფელ გიორგიშინდაში მცხოვრებ სასაზიმო გლეხთა აღწერა

კომლები	სულთა რაოდენობა				მუშა ხელის რაოდენობა	სახნავ-სათესი მიწა, დღიურები	ღვინის მოსავალი, საბალენები	თეთის ხეები	დამატებითი ცნობები
	ქართული		სომეხი						
	მამრ.	ღედ.	მამრ.	ღედ.					
1	5	3	—	—	5	40	9	40	წისქვილი—1, ცხვარი 50.
2	5	4	—	—	3	4	11	40	ცხვარი—40, ღორი—40.
3	4	4	—	—	1	20	10	10	ცხვარი—40.
4	3	3	—	—	1	10	6	10	ცხვარი—40.
5	11	9	—	—	6	100	15	20	წისქვილი—1, ღორი—60.
6	12	10	—	—	9	80	8	10	ღორი—40.
7	9	7	—	—	5	60	6	10	—
8	3	1	—	—	1	20	6	—	—
9	2	1	—	—	1	20	4	10	—
10	2	3	—	—	2	15	—	—	—
11	2	3	—	—	1	20	3	30	—

კომლი	სულთა რაოდენობა				მემსახურის რაოდენობა	სახნავ-სათესი მიწა, დღორები	ღვინის მისაგალი, სახალწყები	ლუთის ხეები	ღამატებითი ცნობები
	ქართული		სომეხი						
	მამრ.	დედურ.	მამრ.	დედურ.					
12	5	2	—	—	3	20	6	15	—
13	3	1	—	—	1	20	4	15	—
14	2	4	—	—	2	20	4	20	—
15	2	3	—	—	2	20	3	20	—
16	3	2	—	—	3	10	3	—	—
17	5	2	—	—	3	20	2	10	—
18	2	2	—	—	1	20	3	20	—
19	6	8	—	—	4	30	2	10	ღორი — 10
20	8	4	—	—	3	50	4	20	ღორი — 20
21	5	3	—	—	4	20	2	—	—
22	5	5	—	—	1	1	2	15	—
23	4	1	—	—	1	20	6	40	წისქვილი — 1.
24	6	5	—	—	2	20	3	20	—
25	10	6	—	—	4	40	8	12	წისქვილი — 2.
26	5	1	—	—	1	20	10	20	—
27	3	2	—	—	3	10	3	10	—
28	4	2	—	—	1	15	2	11	—
29	2	4	—	—	1	15	2	—	—
30	1	4	—	—	1	15	2	—	—
31	8	5	—	—	20	20	3	20	—
32	4	3	—	—	2	50	10	40	—
33	4	9	—	—	4	50	3	40	—
34	5	6	—	—	3	60	10	40	ცხვარი — 20.
35	7	6	—	—	4	40	3	30	—
36	1	2	—	—	1	20	5	30	—
37	1	—	—	—	1	10	2	20	—
38	2	2	—	—	1	20	6	20	—
39	2	—	—	—	2	10	3	10	—
40	3	1	—	—	3	20	3	28	—
41	4	—	—	—	1	15	6	25	—
42	1	3	—	—	1	15	6	22	—
43	9	6	—	—	6	20	6	12	—
44	3	2	—	—	2	10	2	20	—
45	2	1	—	—	2	20	6	19	—
46	2	1	—	—	2	20	2	10	—
47	5	5	—	—	4	20	6	20	—
48	7	6	—	—	6	60	7	30	ღორი — 20
49	10	7	—	—	9	50	8	20	ცხვარი — 10
50	9	5	—	—	6	100	10	40	წისქვილი — 1.
51	3	2	—	—	3	20	6	10	—
52	1	3	—	—	1	12	4	10	—
53	3	3	—	—	3	13	4	10	—
54	3	1	—	—	3	10	3	15	—
55	3	2	—	—	3	1	3	—	—
56	1	—	—	—	1	1	3	10	—
57	2	3	—	—	2	10	2	12	—
58	2	1	—	—	2	10	2	10	—
59	6	4	—	—	6	14	4	15	—
60	4	1	—	—	4	12	6	15	—
61	3	6	—	—	3	3	—	—	—
62	3	—	—	—	3	არაქვს	არაქვს	—	თავგამოსყიდულია, ცხვარობს ხელუბით. ფეიქარია
63	2	1	—	—	1	—	—	—	ცხვარობს დღიური შრომით, თავდახსნილია.
64	5	4	—	—	1	—	—	—	ცხვარობს დღიური შრომით, თავდახსნილია
6	—	3	—	—	1	—	—	—	თავდახსნილია.

კომლი	სულთა რაოდენობა				მუშა ხელის რაოდენობა	საზნაუ-სათესი მიწა, დღიურები	ღვინის მისაგალი, საბალნეები	თუთის ხეები	დამატებითი ცნობები
	კართევილი		სომეხი						
	მამრ.	დედრ.	მამრ.	დედრ.					
66	2	3	—	—	1	—	—	ცხოვრობს დღიური შრომით	
67	2	2	—	—	1	—	—	" " "	
68	3	1	—	—	3	—	—	" " "	
69	2	2	—	—	1	—	—	" " "	
70	—	—	6	3	1	—	—	ცხოვრობს ხელობით, დალაქია.	
71	3	3	—	—	2	3	10	წისქვილი—1, ღორი 30.	
72	2	3	—	—	1	3	10	ღორი—30.	
73	4	4	—	—	2	1	6	—	
74	7	3	—	—	1	2	6	—	
75	1	—	—	—	1	—	—	—	
76	2	1	—	—	2	—	—	—	
77	2	—	—	—	2	—	3	—	

სოფ. ყვარელში მცხოვრებ სახაზინო გლეხთა აღწერა

კომლი	სულთა რაოდენობა				მუშა ხელის რაოდენობა	საზნაუ-სათესი მიწა, დღიურები	ღვინის მისაგალი, საბალნეები	თუთის ხეები	დამატებითი ცნობები
	კართევილი		სომეხი						
	მამრ.	დედრ.	მამრ.	დედრ.					
1	1	2	—	2	არაკეს	არაკეს	—	ცხოვრობს დღიური შრომით.	
2	—	—	3	6	3	—	—	ცხოვრობს ხელობით, დალაქია.	
3	5	3	—	—	1	—	—	ცხოვრობს დღიური შრომით.	
4	1	4	—	—	1	—	—	" " "	
5	3	3	—	—	3	—	—	ცხოვრობს ხელობით, ფეიქარია.	
6	3	1	—	—	1	—	—	ცხოვრობს დღიური შრომით.	
7	5	3	—	—	3	6	20	—	
8	1	4	—	—	1	6	20	—	
9	1	2	—	—	1	4	—	—	
10	2	3	—	—	1	10	5	40	
11	5	6	—	—	5	13	10	—	
12	4	2	—	—	2	10	6	20	
13	1	—	—	—	1	7	—	—	
14	2	2	—	—	2	არაკეს	არაკეს	ცხოვრობს დღიური შრომით.	
15	2	1	—	—	2	—	—	" " "	
16	2	3	—	—	2	—	—	" " "	
17	3	2	—	—	3	—	—	" " "	
18	4	1	—	—	4	—	—	" " "	
19	3	1	—	—	3	—	—	" " "	
20	2	2	—	—	2	—	—	" " "	
21	1	1	—	—	1	—	—	" " "	
22	—	2	2	—	2	—	—	" " "	
23	2	2	—	—	1	—	—	" " "	
24	2	3	—	—	2	—	—	" " "	
25	—	—	1	3	1	—	—	ცხოვრობს სხვადასხვა საქონლის ვაჭრობით.	
26	—	—	1	—	1	—	—	ცხოვრობს ხელობით, ფეიქარია	
27	—	—	1	2	1	—	—	ცხოვრობს სხვადასხვა საქონლის ვაჭრობით.	

კომლი	სულთა რაოდენობა				მეშა ხელის რაოდენობა	სანჯა-სათესი მიწა, დღეებში	ღვინის მოსავალი, საბალენეში	თუთის ხეები	დამატებითი ცნობები
	ქართული		სომეხი						
	მამრ.	ღვმრ.	მამრ.	ღვმრ.					
28	—	—	1	2	1	არაქვს	არაქვს	—	ცხოვრობს ხელობით ცხოვრობს დღიური შრომით.
29	3	1	—	—	1	„	„	—	„ „ „ „
30	2	2	—	—	2	„	„	—	„ „ „ „
31	6	1	—	—	2	„	„	—	„ „ „ „
32	2	5	—	—	2	„	4	—	„ „ „ „
33	2	4	—	—	2	„	6	—	„ „ „ „
34	6	3	—	—	6	„	5	20	„ „ „ „
35	4	4	—	—	4	არაქვს	არაქვს	—	ცხოვრობს ხელობით, იარაღის მკვდელია
36	1	1	—	—	1	„	„	—	ცხოვრობს დღიური შრომით.
37	1	4	—	—	1	„	„	—	ცხოვრობს დღიური შრომით.

დანარჩენ სოფლებში მცხოვრებ სახელმწიფო გლეხებს სანჯა-სათესი მიწების რაოდენობის და ღვინის შემოსავლის მიხედვით შემდგომად გამოჯამებათ

ს	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ
ცხოვრობს სულ სახელმწიფო გლეხი (კომლები)	არ აქვს არც მიწა, არც ვენახი	1—10-მდე დღიური სანჯა-სათესი მიწა, 1—5-მდე საბალენე ღვინი	10—25-მდე დღიური სანჯა-სათესი მიწა და 5—10-მდე საბალენე ღვინი	25—50-მდე დღიური, სანჯა-სათესი მიწა, 10—20-მდე საბალენე ღვინი	50—100-მდე დღიური სანჯა-სათესი მიწა, 10—20-მდე საბალენე ღვინი	100 და მეტი დღიური სანჯა-სათესი მიწა	
შორიათუბანი	56	4	34	14	4	—	—
გ ა ვ ა ხ ი	116	9	95	11	8	—	—
ჩიკიანი	37	—	29	—	—	—	—
კუჭატანი	68	1	58	8	1	—	—
სანჯავრდო	78	9	67	2	—	—	—
ფაშანი	1	1	—	—	—	—	—
ფეფხისციხე	56	6	50	—	—	—	—
ქინჭორიანი	23	1	22	—	—	—	—
ტურისციხე	68	6	45	16	1	—	—
გ რ ე შ ი	5	2	3	—	—	—	—
ენისელი	79	4	74	—	—	—	—
ნაჭლაქვევი	17	4	12	1	—	—	—
შაქორიანი	60	—	60	—	—	—	—
თმაველი	75	2	60	9	4	—	—
მალაიანი	16	—	13	—	—	—	—
ხურბალო	18	3	18	—	—	—	—
მარელოსი	17	5	7	5	—	—	—
ა ხ მ ე ტ ა	27	4	3	20	—	—	—
ქისტაური	16	4	12	—	—	—	—
ხემო-ხოდაშენი	48	18	30	—	—	—	—
შალაური	24	4	20	—	—	—	—
კონდოლი	5	4	—	1	—	—	—
ტულნიანი	43	7	25	11	—	—	—
წინანდალი	2	2	—	—	—	—	—
ქვემო-ხოდაშენი	16	4	3	6	3	—	—
კ ა ლ ა უ რ ი	102	18	87	17	—	—	—
მაშინი	60	2	50	8	—	—	—
ბატარქული	148	5	37	49	35	15	7

ს ა მ ე ლ ი	ცხოვრობს სულ სახელმწიფო გლეხი (კომლები)	არ აქვს არც მიწა არც ვენახი	1—10-მდე დღიური სახანაგ-სათესი მიწა, 1—5-მდე სახალმე ლეზინი	10—25-მდე დღიური სახანაგ-სათესი მიწა 5—10-მდე სახალმე ლეზინი	25—50-მდე დღიური სახანაგ-სათესი მიწა 10—20-მდე სახალმე-ლეზინი	50—100-მდე დღიური სახანაგ-სათესი მიწა, 10—20-მდე სახალმე ლეზინი	100 და მეტი დღიური სახანაგ-სათესი მიწა
სართიქალა	66	6	43	17	—	—	—
უ ჯ ა რ მ ა	48	6	40	2	—	—	—
მარტყოფი	121	6	109	5	—	—	—
ნ ო რ ი ო .	114	10	96	4	—	1	—
თიანეთი	58	16	34	6	4	—	—
საყარაულო	7	—	2	—	—	—	—
საყდროინი	19	13	3	3	—	—	—
ნადირაანთკარი	11	10	1	—	—	—	—
გ ო რ ა ნ ა	19	13	3	—	—	1	—
სიმონიანთბევი	10	8	2	—	—	—	—
ბულანაურბი	10	8	—	—	—	—	1

როგორც ვხედავთ, გლეხობის უმეტესობა ფლობდა 1-დან 10-მდე დღიურ სახანაგ-სათეს მიწას.

ამ განაწილებული მიწების გარდა თითოეულ სოფელს ჰქონდა კიდევ სათემო მიწები, საძოვრები. თუ როგორ იყო ეს მიწები განაწილებული, თითოეულ კომლზე, საქმიდან არა ჩანს. საფიქრებელია, რომ შემდლებული გლეხები ამ სათემო მიწებიდანაც უფრო მეტი მიწის მოხვნას მოახერხებდნენ.

იმდროინდელი ოფიციალური ისტორიკოსი აღნიშნავს, რომ თელავის მაზრის გლეხების უმეტესობა ღარიბები იყვნენ, ცხოვრობდნენ ნახევრად დანგრეულ ქოხებში და მხოლოდ რამდენიმე სოფელში ყვარელში, ენისელში, საგარეჯოსა და შილაშში იყო ქვით ნაგები წესიერი სახლები. ამავე სოფლებში ჩვენი აღწერით უფრო მკვეთრად შეიმჩნევა დიფერენციაცია. აქ ერთის მხრივ გვხვდებიან მდიდარი გლეხები 100 და მეტი დღიური სახანაგ-სათესი მიწითა და მეორეს მხრით დღიური მუშები; ამავე სოფლების სახელმწიფო გლეხებს შორის უკარბად გვხვდებიან ხელოსნები და ვაჭრები.

თელავის მაზრის საბატონო გლეხებს შორის დიფერენციაცია უფრო ნაკლებად შეიმჩნევა. იმავე 1821 წლის აღწერილობიდან ჩანს, რომ ამ დროისათვის თელავის მაზრაში ცხოვრობდა 1897 კომლი საბატონო გლეხი; აქედან:

სულ არ ჰქონდა მიწა 29 კომლს.

1-დან 10-მდე დღიური მიწა ჰქონდა—1328 კომლს.

10—25 — „ — „ — „ — „ — 220 — „ —

25—50 — „ — „ — „ — „ — 49 — „ —

50—100 — „ — „ — „ — „ — 4 — „ —

100 დღიური და უფრო მეტი ჰქონდა — 6 — „ —

ცალკეულ სოფლებში ამ გლეხებს შემდეგნაირად ვაჯგუფებთ:

1 Обзорение российских владений Закавказьем, т. 1, стр. 29.

	ც	ს	ფ	ე	შ	კ
ურიათუბანი	31	—	—	—	—	—
სანაერდო	2	2	—	—	—	—
ყვარული	84	27	—	—	—	—
ვეფხისტყიბე	11	1	—	—	—	—
ტურისტყიბე	15	5	—	—	—	—
ფაშანი	1	1	—	—	—	—
შ ი ლ დ ა	67	11	—	—	—	—
ს ა ბ ლ ე	60	8	—	—	—	—
ა ლ მ ა თ ი	22	—	—	—	—	—
გ რ ე შ ი	83	8	—	—	—	—
ენისელი	6	—	—	—	—	—
ნაკალაქევი	2	—	—	—	—	—
ნაფარული	91	2	—	—	—	—
სანიორე	34	1	—	—	—	—
ახატანი	51	2	—	—	—	—
ი ლ ტ თ	9	—	—	—	—	—
ლალისყური	103	26	—	—	—	—
ტახტის სოფელი	9	—	—	—	—	—
მარანი	9	—	—	—	—	—
ო რ კ ბ ხ ი	20	4	—	—	—	—
ფიხოვანი	28	4	—	—	—	—
თთხოვალი	6	—	—	—	—	—
ბახტოინი	15	1	—	—	—	—
მარული	8	—	—	—	—	—
მ ა ტ ა ნ ი	67	15	—	—	—	—
ა ხ მ ე ტ ა	130	38	—	—	—	—
ქისტაური	50	8	—	—	—	—
ა ხ ა ი ე ნ ი	7	2	—	—	—	—
ზემო-ხოდაშენი	13	8	—	—	—	—
ი ყ ა ლ თ ო	77	14	—	—	—	—
რუსიპირი	115	7	—	—	—	—
არტოზანი	17	2	—	—	—	—
კურდღელაური	189	17	—	—	—	—
კიხისხევი	33	1	—	—	—	—
კ ო ნ დ თ ლ ი	67	6	—	—	—	—
ტულნიანი	6	—	—	—	—	—
წინდალი	50	2	—	—	—	—
ქვემოხოდაშენი	32	—	—	—	—	—
კ ა ნ თ ა	3	7	—	—	—	—
ვაჩნაძიანი	74	7	—	—	—	—
სავარეჯო	10	4	—	—	—	—
გიორგიმინდა	3	—	—	—	—	—
მარიამჯვარი	13	—	—	—	—	—
საოთქალა	6	4	—	—	—	—
მულანლუ	34	6	—	—	—	—
ყარაბულახი	28	6	—	—	—	—
ხამში	5	—	—	—	—	—
საცხენისი	5	2	—	—	—	—
მარტყოფი	20	3	—	—	—	—
წ ო რ ი თ	6	6	—	—	—	—
თიანეთი	32	9	—	—	—	—
საყდრიონი	13	11	—	—	—	—
ბულაჩაური	16	5	—	—	—	—
აუბნგანთკარი	9	—	—	—	—	—

ცხოვრობის სულ საბატონო გლეხი (კომლენი)
 არ აქვს არც მიწა და არც ვენახი
 1—10-მდე დილოური საბნაე-საფესი მიწა, 1—5-მდე საბაღენი ღვინო
 10—25-მდე დილოური საბნაე-საფესი მიწა, 5—10-მდე საბაღენი ღვინო
 25—50-მდე დილოური საბნაე-საფესი მიწა, 10—20-მდე საბაღენი ღვინო
 50—100-მდე დილოური საბნაე-საფესი მიწა, 10—20-მდე საბაღენი ღვინო
 100 და მეტი დილოური საბნაე-საფესი მიწა, 20-ზე მეტი საბაღენი ღვინო

1821 წლის თელავის მაზრის კამერალური აღწერის გარდა ჩვენ მოგვებოვება აგრეთვე ამავე მაზრის სახელმწიფო გლეხების 1842 წლის აღწერა¹. ეს აღწერა წინანდელთან შედარებით ვაცილებით უფრო სრულ ცნობებს შეიცავს. აქ აღნიშნულია არამარტო თითოეული კომლის მფლობელობაში მყოფი სახნავ-სათესი მიწების რაოდენობა, არამედ ნაჩვენებია მარცვლეულის მოსავლის (სორბლის, ქერის, სიმინდის) და მუშა საქონლის რაოდენობაც. 1842 წლისათვის თელავის მაზრაში, თელავის, ყვარელისა და უკანა მხარის უბნებში აღწერილია 2579 კომლი სახელმწიფო გლეხი. აქედან 1064 კომლი სახელმწიფო მიწების სიმცირისა თუ სხვა მიზეზების გამო ცხოვრობდა საბატონო და საეკლესიო მიწებზე. ამ 1064 კომლის შესახებ ნათქვამია თუ რითი ცხოვრობენ ისინი—მიწათმოქმედებით, ვაჭრობით თუ დღიური შრომით, თითოეული კომლის სახნავ-სათესი მიწებისა და ვენახების რაოდენობა კი მითითებული არ არის.

1064 კომლიდან 922 კომლისათვის არსებობის წყაროს წარმოადგენდა მიწათმოქმედება, 80 კომლისათვის—ვაჭრობა, 59 კომლისათვის—დღიური შრომა და 3 კომლისათვის—ხელოსნობა.

როგორც აღწერიდან ჩანს, დღიურ მუშებს შეძლებული გლეხების მეურნეობებშიც ქირაობდნენ. მაგ., სოფ. ჯიმითში მცხოვრებ 16 კომლ გლეხზე წერია: „სახნავ-სათესი მიწების უქონლობის გამო ზოგიერთი ამ 16 კომლიდან ადგილობრივ შეძლებულ გლეხებთან შოულობს-სამუშაოს, რაშიც იღებს ქირას და იმით ცხოვრობს, ზოგიერთი კი ქალაქებში ყიდულობს სხვადასხვა წვრილმან საქონელს, სოფლებში დაქვს. ჰყიდის და მოგებით ცხოვრობს“². სოფელ ჩაილურში მცხოვრებ 10 კომლ გლეხზე ნათქვამია: „სახნავ-სათესი მიწები არა აქვთ, ამუშავენ მებატონეებისა და მათი გლეხების ვენახებს, იღებენ ქირას და იმითი ცხოვრობენ“³. მეორეს მხრივ ამავე აღწერაში გვხვდება ისეთი შეძლებული გლეხების მეურნეობანიც, რომელთა საწარმოებლად დაქირავებული მუშა ხელის გამოყენება იქნებოდა საქირო, მაგ. სოფ. ველისციხეში მცხოვრებ შეძლებულ გლეხს გეურქა მიტიჩაშვილს ჰქონდა 80 დღიური სახნავ-სათესი მიწა, საიდანაც მოჰყავდა 180 კოდი ხორბალი, 40 კოდი სიმინდი, ჰქონდა 4 ვენახი 42000 ძირი ვახთი, შემოსდიოდა 14 ურემი, ე. ი. 42 საპალნე ღვინო, ჰყავდა 2 ცხენი, 30 მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი და 100 ცხვარი. მიტიჩაშვილის ოჯახში იყო 4 მამაკაცი, აქედან მუშა ხელი იყო 3. პურისა და სიმინდის მოსავლის რაოდენობიდან ჩანს, რომ გეურქა მიტიჩაშვილი 80 დღიური სახნავ-სათესი მიწიდან მხოლოდ ნაწილს ამუშავედა—დაახლოებით 30 დღიურს (დღიურზე 7 1/8 კოდ მარცვლეულის მოსავალს თუ ვიანგარიშებთ).

ზემოთ აღწერილი მეურნეობის მოსავლელად 3 მუშახელი არ იქნებოდა. სკმაოისი, მიტიჩაშვილს არა მარტო დღიური მუშა, არამედ მუდმივი მოჭამაგირეც კი დასჭირდებოდა და თუ მოჭამაგირე ჩვენს აღწერაში მითითებული არ არის, ეს კამერული აღწერის არასრული ხასიათით უნდა აიხსნას. ჩვენ შეგვიძლია მრავლად მოვიყვანოთ მაგალითები ველისციხეში მცხოვრები შეძლებული გლეხებისა, რომელთა მეურნეობის საწარმოებლად დაქირავებული მუშა-ხელი

¹ საქ. ცსსა, ფ. № 254, საქმე № 19055, 19025, 19024.

² საქ. ცსსა, ფ. № 254, საქმე № 19055, ფურც. 133—134.

³ იქვე. ფურც. 177.

იქნებოდა საჭირო, იგივე ველისციხეში 71 კომლ სახელმწიფო გლეხს არ ჰქონდა არც მიწა და არც ვენახი. საფიქრებელია, რომ ნაწილი მაინც ამ 71 კომლიდან სამუშაოს შოულობდა შემოთჩამოთვლილ შეძლებულ ოჯახებში.

1842 წელს აღწერილ 1515 კომლ სახელმწიფო გლეხებიდან არ ჰქონდა სახნავ-სათესი მიწა და არც ვენახი	199 კომლს;
არ ჰქონდა სახნავ-სათესი მიწა, ჰქონდა ვენახი	75 — „ —
1-დან 10-მდე დღ. მიწა ჰქონდა	890 — „ —
10-დან 25-დე დღ. მიწა ჰქონდა	308 — „ —
25 — 50 — „ „ „	38 — „ —
50—100 — „ „ „	5 — „ —

აღწერაში მითითებულია თითოეული კომლის მარცვლეულის მოსავლის რაოდენობა, საიდანაც ვასკენით, რომ ყველა გლეხი როდი ამუშავებდა მის სარგებლობაში მყოფ მიწას მთლიანად; მაგ., სოფ ქისტაურში მცხოვრებ გლეხს, ზურაბ ციღროშვილს, ჰქონდა 10 დღ. სახნავ-სათესი მიწა, საიდანაც მოჰყავდა 20 კოდი პური, 8 კოდი ქერი, 10 კოდი სიმინდი და 10 კოდი ფეტვი¹. იმავე სოფელში მცხოვრებ გლეხს გიორგი ხუციშვილს კი 4 დღიური სახნავ-სათესი მიწიდან მოჰყავდა 80 კოდი პური, 20 კოდი ქერი, 30 კოდი სიმინდი და 15 კოდი ფეტვი², ე. ი. გაცილებით მეტი, ვიდრე ეს მოჰყავდა ზურაბ ციღროშვილს 10 დღიური მიწიდან. სოფელ ურიათუბანში მცხოვრებ გლეხს გლახა ტერტერაშვილს ჰქონდა 20 დღ. სახნავ-სათესი მიწა, მოჰყავდა 60 კოდი პური, 40 კოდი სიმინდი და 20 კოდი ფეტვი³, იმავე სოფელში მცხოვრები მეორე გლეხი ტატულა სოლომონიშვილი 10 დღ. სახნავ-სათესი მიწიდან ზუსტად იმდენივე მოსავალს იღებდა⁴. სოფ. კალაურში მცხოვრები გლეხი მოსე ძალუკაშვილი 15 დღ. სახნავ-სათესი მიწიდან იღებდა 60 კოდ პურს, 10 კოდ ქერს, 20 კოდ სიმინდს და 5 კოდ ფეტვს⁵, იმავე სოფელში მცხოვრები გლეხი არტემ მირუმაშვილი მარცვლეულის მოსავალს ამდენივე რაოდენობით იღებდა 5 დღიური მიწიდან⁶. მუშა ხელის რაოდენობა აღწერის მიხედვით ორივე კომლემში თანაბარი იყო, გამწევე საჭონელი მოსე ძალუკაშვილს ჰყავდა 16 სული, არტემ მირუმაშვილს კი 8, სოფ. ენისელში მცხ. ერთ კომლ სახელმწიფო გლეხს ჰქონდა 20 დღ. სახნავ-სათესი მიწა, საიდანაც მოჰყავდა 20 კოდი პური, 15 კოდი ქერი და 15 კოდი სიმინდი⁷. აქვე მცხ. მეორე კომლს ჰქონდა 5 დღ. სახნავ-სათესი მიწა, ე. ი. პირველის 1/4, მოსავალი დაახლოებით: იმდენივე მოჰყავდა, რამდენიც პირველს: 20 კოდი პური, 10 კოდი ქერი და 10 კოდი სიმინდი. მუშა ხელის რაოდენობა აქაც ორივე კომლემში თანაბარი იყო, ხოლო მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი არცერთს არ ჰყავდა. ასეთი უამრავი მაგალითების მოტანა შეიძლებოდა და ყველა მათი ჩამო-

¹ საქ. ცსსა, ფ. № 254, საქმე № 19025, ფურც. 26.

² იქვე, ფურც. 28.

³ საქ. ცსსა, ფ. № 254, საქმე № 19025, ფურც. 68.

⁴ იქვე, ფურც. 66.

⁵ იქვე, ფურც. 105.

⁶ საქ. ცსსა, ფ. № 254, საქმე № 19024, ფურც. 49.

⁷ იქვე, ფურც. 51.

თავსა ჩვენ შორს წაგვიყვანდა. აქედან ჩვენ მხოლოდ შემდეგი დასკვნის გამოტანა შეგვიძლია: XIX ს. ორმოციანი წლებისათვის თელავის მაზრის გლეხები უმთავრესად პურს და, საერთოდ, მარცვლეულს აწარმოებდნენ იმდენს, რამდენიც მათი პირადი მოხმარებისათვის იყო საჭირო, ბაზარზე კი მარცვლეულის მხოლოდ შემთხვევითი ქარბი პროდუქცია გადიოდა. ისეთი შეძლებული გლეხიც კი, როგორც ჩვენ მიერ უკვე მოხსენებული ველისციხელი გეურქა მიტინაშვილია, მთლიანად არ ამუშავებდა თავის სარგებლობაში მყოფ მიწას, მას 80 დღ. სახნავ-სათესი მიწიდან მოჰყავდა 220 კოდი მარცვლეული. ასეთი მოსავლის მიღება ჩვენი გამოანგარიშებით სავსებით თავისუფლად შეიძლებოდა 30 დღ. სახნავ-სათესი მიწიდანაც. როგორ იყენებდა იგი დანარჩენ მიწას, იჯარით ჰქონდა გაეცემული თუ არა. ამის შესახებ აღწერაში არაფერი არ არის ნათქვამი. იმავე 1842 წლისათვის კი, ბორჩალოს დისტანციაში მცხოვრები გლეხები უკვე ეწეოდნენ მარცვლეულის სიბაზროდ წარმოებას; თბილისის მაზრის უფროსის თანაშემწე თავის მოხსენებით ბარათში წერდა: „ბორჩალოს უბანში მცხოვრები სახელმწიფო გლეხები ფლობენ მეტად კარგ სახნავ-სათეს მიწებს, ისინი თავის სარგებლობაში მყოფ მიწებს მთლიანად ამუშავებენ, სთესენ დიდი რაოდენობის გაზაფხულო და საშემოდგომო პურს. იღებენ უხვ მოსავლს, ისე, რომ ყოველწლიურად 5-დან 6 ათასამდე ჩეტვერტს ყიდიან“¹.

იგივეს ვერ ვიტყვით თელავის მაზრის გლეხებზე, ისინი 40-იანი წლებისათვის ჯერ კიდევ არ მისდევენ მარცვლეულის სპეციალურად, საბაზროდ წარმოებას, ბაზარზე მარათაღია ვადის თელავის მაზრიდან მარცვლეული, მაგრამ ვადის მხოლოდ შემთხვევითი ქარბი პროდუქცია; სამაგიეროდ სულ სხვა მდგომარეობა: ვაკებს თელავის მაზრაში მეღვინეობის მხრივ. იმდროინდელი ოფიციალური ისტორიკოსები ერთხმად ამტკიცებენ, რომ კახელი გლეხების შემოსავლის მთავარ წყაროს მეღვინეობა წარმოადგენს და რომ თელავის მაზრაში უკვე გამოირჩევიან მეღვინეობით განთქმული სოფლები².

კახეთში უკვე 1830-იანი წლებისათვის ღვინოს უმთავრესად აწარმოებენ სასაქონლოდ, სპეციალურად საბაზროდ. ღვინის წარმოებას თელავის მაზრაში მაშინ სასაქონლო ხასიათი ჰქონდა; ეს ჩვენი აღწერიდანაც დასტურდება. ზემოთ ნახსენები ველისციხელი გეურქა მიტინაშვილი 42 საპალნე ღვინოს აყენებდა. ფაქტია, აქედან გარკვეული ნაწილი ბაზარზე გასატანად ენდომებოდა. ოფიციალური მიმომხილველის სიტყვით, ამ დროისათვის ურემი ღვინო (3 საპალნე) ღირდა 40 მან-დან 250 მან-მდე. საშუალოდ ურემი ღვინის ფასი 100 მან-ზეთი რომ ვიანგარიშოთ მიტინაშვილს 1400 მან. ღვინის მოსავალი ექნებოდა. ღვინის ასეთი მოსავალი იმავე სოფ. ველისციხეში 5 კომლს ჰქონდა (30-დან 60-მდე საპალნე).

1842 წლის აღწერაში მოცემული 1515 კომლ სახელმწიფო გლეხებიდან 75 კომლს არ ჰქონდა სახნავ-სათესი მიწა და ცხოვრობდა მხოლოდ და მხოლოდ ღვინის შემოსავლით. გარდა ამისა, 200 კომლს ჰქონდა 1-დან 5-მდე დღ. სახნავი მიწა, ღვინის შემოსავალი კი ჰქონდა 5-დან 10 საპალნემდე. ფაქტია ამ გლეხებისათვისაც ცხოვრების მთავარ წყაროს მეღვინეობა წარმოადგენდა, რადგანაც 1-დან 5-მდე დღ. მიწაზე მათი მარცვლეულის მოსავალი სავსებით უმნიშ-

¹ საქ. ცსსა, ფ. № 16, საქმე № 6244, ფურც. 89.

² Журнал „Северная Пчела“, СПб, 1841, № 64—65.

ვნელო იყო. დანარჩენი გლეხების მარცვლეულისა და ღვინის მოსავლის შედარებიდანაც ჩანს, რომ 40-იანი წლებისათვის თელავის მაზრაში მევენახეობა-მეღვინეობას სასაქონლო ხასიათი ჰქონდა. რაც შეეხება ღვინის ბაზარზე გატანას, ეს ხდებოდა შემსყიდველის, ე. წ. სირაჯის, საშუალებით. იმდროინდელი „სირაჯი ღვინის შემსყიდველია, რომელიც არა მხოლოდ ჩარჩ-ვაჭარია, არამედ იმავე დროს არის მევენაშეც, მეტიეც: შუამავალიც, კომისიონერიც, ერთი სიტყვით მრავალგვარ ფუნქციას ასრულებს“¹.

1821 წლის ქ. თელავის აღწერაში 10 კომლის შესახებ ნათქვამია, რომ ისინი ეწევიან ღვინით ვაჭრობას და ამით ცხოვრობენ, ვენახი კი არც ერთ მთავანს არ აქვს². ცხადია, რომ ისინი სირაჯები იყვნენ.

როგორც ვხედავთ, XIX ს-ის I ნახევრისათვის საქართველოში უკვე დამკვიდრებული იყო სოფლის მეურნეობის პროდუქტების საბაზროდ წარმოება, ეს ვარაუდობა კი თავის მხრივ ბატონყმობის დაშლას უწყობდა ხელს. ადგილი ჰქონდა შეძლებული გლეხების ხელში საკმაოდ დიდ რაოდენობით თანხის დაგროვებას. 40-იანი წლებიდან გაზვირდა გლეხების მიერ თავგამოსყიდვის ფაქტები, რასაც მნიშვნელოვანი თანხა სჭირდებოდა. მაგ., სოფ. ვეჯინში მცხოვრებ გლეხს, დულარეოძეს, მეზატონე ანდრონიკაშვილისაგან გამოუსყიდია თავი 1500 მანეთად³; სოფ. შილაში მცხოვრებ გლეხს პეტრე ცეცხლაშვილს 1840 წელს გააძოუსყიდია თავი ქონებით. ცეცხლაშვილის ქონების აღწერიდან ჩანს, რომ იგი შეძლებული გლეხი ყოფილა; მის ჰქონდა 30 დლ. სახნავ-სათესი მიწა, ვენახი 10 დლიურზე გაშენებული, საიდანაც შემოსდიოდა 40 საპალნე ღვინო, 100 ძირი თეთის ხე, გამოსდიოდა 10 გირვანქა აბრეშუმი, ჰყავდა 1 ცხენი, 12 მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი და 100 ცხვარი⁴. საერთოდ, 40-იანი წლებიდან მრავლად გვხვდება გლეხების მიწით თავგამოსყიდვის ფაქტები⁵. გარდა ამისა, თელავის სახელმწიფო გლეხების კამერალურ აღწერილობაში გვხვდება ისეთი კომლები, რომლებიც ცხოვრობდნენ საკუთარ, ნასყიდ მიწებზე, მაგ. თელავის მაზრის უკანა მხარის უბნის კამერალური აღწერიდან ჩანს, რომ 363 კომლ სახაზინო გლეხს არ ჰქონდა სახელმწიფო მიწები. ამ 363 კომლიდან 33 კომლი ცხოვრობდა საკუთარ, ნასყიდ მიწაზე⁶, დანარჩენები კი საეკლესიო და საბატონო მიწებზე ცხოვრობდნენ. უკანა მხარის უბნის ნასყიდ მიწაზე მცხოვრებ გლეხებს შორის გვხვდებიან საკმაოდ შეძლებული გლეხები—მაგ. სოფ. ვეჯინში ერთ კომლ სახელმწიფო გლეხს ჰქონდა ნასყიდ 40 დლ. სახნავ-სათესი მიწა და 4 დლ. ვენახი⁷. სოფ. ბაკურციხეში მცხოვრებ კომლს კი ჰქონდა 60 დლ. საკუთარი სახნავ-სათესი მიწა და 8 დლ. ვენახი⁸. ქონებით თავგამოსყიდული გლეხები და ნასყიდ მიწაზე მცხოვრები სახელმწიფო გლეხები, რომელთაც სახნავ-სათესი მიწა მნიშვნელოვანი რაოდენობით აქვთ შესყიდული და საბაზრო წარმოებისათვის დაქი-

¹ პ. გუგუშვილი, შინამეურველური მეღვინეობა საქ-სა და ა/კ 1801—1920 წწ. კვ-ის ინსტ. შრომები, ტ. III 1949, გვ. 229.

² საქ. ცსსა, ფ. № 254, საქმე № 510, ფურც. 24—62.

³ საქ. ცსსა, ფ. № 255, საქმე № 2359.

⁴ იქვე, ფ. 254, საქმე № 19024, ფურც. 142.

⁵ იქვე, ფ. № 255, საქმე № 2357, 2364, 2366, 2370, 2372, 2040: 2416, 2430; 2431, 2436 და სხვა.

⁶ იქვე, ფ. № 254, საქმე № 19055, ფურც. 93—185.

⁷ იქვე, ფურც. 106.

⁸ იქვე, ფურც. 101.

რავებული შრომის გამოყენებას მიმართავენ, სოფლის ბურჟუაზიულ ელემენტებს წარმოადგენენ.

მეორეს მხრივ კი, გვხვდება ისეთი გლახებიც, რომლებიც მართალია, უკვე თავისუფალნი არიან პირადი დამოკიდებულებისაგან, თავი აქვთ გამოსუილულა მებატონისაგან, მაგრამ, იმის გამო, რომ მიწა არ გააჩნიათ ეწევიან სამუშაო ძალის გაჭირავენას—ცხოვრობენ დღიური შრომით¹.

ყოველივე ზემოაღნიშნული საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ თელავის მაზრაში XIX ს-ის 30-40-იანი წლებიდან ქონებრივი უთანასწორობა დრმად იყო წასული, წარმოიშენენ კულაკური ელემენტები, რომლებიც ექსპლოატაციას უწევდნენ სოფლის ნახევრადპროლეტარებს და მათ ხარჯზე მდიდრდებოდნენ. ბატონყემურ ურთიერთობათა შლის პროცესი ვითარდებოდა.

Э. А. ОРДЖОНИКИДЗЕ

МАТЕРИАЛЫ О ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ КРЕСТЬЯН ТЕЛАВСКОГО УЕЗДА 1-ОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА

Резюме

Камеральные описания Грузии 1-ой половины XIX века дают значительный материал для изучения дифференциации крестьян. В частности камеральные описания Телавского уезда 1821 и 1842 гг. показывают тлубокое развитие имущественного неравенства.

С тридцатых годов XIX века крестьяне начинают производить сельско-хозяйственные продукты специально для продажи, что со своей стороны способствует дальнейшему разложению крепостничества, возникновению процесса раскрепощения. Среди государственных крестьян, купивших землю, отмечаются и факты классовой дифференциации. Появляются кулацкие элементы, эксплуатирующие сельских полупролетариев.

¹ იქვე, საქმე № 19024, ფურც. 216, 218, საქმე № 510, ფ. 539, 576, 516, 197, და სხვა.

ბაგია ღუმბაძე

1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატი
(პროფესორ იასე ცინცაძის წიგნის ბაგია)*

1783 წ. რუსეთ-საქართველოს ხელშეკრულების წარმოშობა ფეოდალური ხანის საქართველოს ერთი ურთულესი საკითხია. იგი არა მარტო საგარეო პოლიტიკური ურთიერთობის ისტორიის თემათა ციკლს ეკუთვნის, არამედ საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური ისტორიის ძირითად პრობლემათა რიგში განიხილება.

მე-13 საუკუნის 30-იანი წლებიდან მოყოლებული ფეოდალურ საქართველოს პერიოდული პოლიტიკური კრიზისების ხანა დაუდგა. აღმოსავლეთის დამპყრობელთა მიერ წაქეზული ქვეყანა მალე პოლიტიკურად დაქუცმაცდა. საკუთარი ძალებით მან ვეღარ შესძლო გაერთიანება და მშვიდობიანი ცხოვრების მოპოვება. საქართველოს გამოსსნა-აღდგომის ჩაუქრობელი ოცნების განხორციელება სავარაუდოდ დახმარების გარეშე არ ხერხდებოდა და 1783 წ. ტრაქტატი ასეთი ვითარებით ჩაქარნახევი დიდმნიშვნელოვანი ისტორიული აქტი იყო. ამიტომაც, რომ სარეცენზიო მონოგრაფია საქართველოს ისტორიის სპეციალისტებისა და ფართო წკითხველი მასების გულისხმიერი ყურადღების საგანი ხდება.

წიგნის პირველ თავში ავტორი განიხილავს „საქართველოს საკითხს რუსეთის საგარეო პოლიტიკაში მე-18 ს-ში“.

რუსეთის სახელმწიფოს გაძლიერება, მისი საზღვრების გადნაცვლება კავკასიონიდან, საქართველოს პოლიტიკის მესვეურებში თანდათანობით განაპტიკებდა რწმენას იმის შესახებ, რომ რუსეთის საგარეო პოლიტიკის დღის წესრიგში საქართველოს საკითხს მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. ქართველთა შეგნებით: რუსეთი წარმოადგენდა იმ ძალას, რომელიც თურქეთ-ირანის ძალმორბობას ამიერკავკასიაში ბოლოს მოუღებდა. ამ გარემოებამ განაპირობა რუსეთის ორენჯაყის სიმტკიცე ჩვენში (გვ. 5).

ავტორი ძალზე მოკლედ მიმოიხილავს ახლო აღმოსავლეთში მე-16—18 ს. დადევს არსებულ საერთაშორისო—პოლიტიკურ სიტუაციას, იზიარებს ლიტერატურაში უკვე გამოთქმულ დებულებებს, რომ მსოფლიოს ამ ასპარეზზე რუსეთი თურქეთის მრისხანე მეტოქედ გამოვიდა, რომ ირანის დაპყრობა-დანაწილების პეტრესეული გეგმების რეალიზაცია ძირითადად რუსეთ-თურქეთის ურ-

* იასე ცინცაძე, 1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატი, მასალები რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის, სახ. გამოცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1960.

რეცენზია წკითხულ იქნა ისტორიის ინსტიტუტის ფეოდალური ხანის ისტორიის განყოფილების საჯარო სხდომაზე 1960 წ. 10 მაისს.

თიერობაზე დამყარებული აღმოჩნდა. ამით აიხსნებოდა ისიც, რომ პეტრეს რუსეთში თავისი მოკავშირეები საკუთარ სავარეო-პოლიტიკურ თვალსაზრისს დაუშინაოჩილა და თურქეთ-ირანის აგრესიობებთან ბრძოლაში მიატოვა.

შედარებით უფრო მეტ ყურადღებას უთმობს ავტორი მე-18 ს. მეორე ნახევრის რუსეთის ახლო-აღმოსავლური პოლიტიკის საკითხებს. იგი ხსნის, თუ რატომ აღიღვებდა რუსეთს ქართლ-კახეთის წარმატებანი მე-18 ს. 40—50-იან წლებში. სწორად შენიშნავს ავტორი, რომ რუსეთს ამიერკავკასიაში ჰეგემონიის, დაკარგვისა ეშინოდა; ერეკლეს წარმატებებით შეშფოთებული თურქეთი ამიერკავკასიისაკენ მთელ თავის ძალებს წარმართავდა და იქ თავის ჰეგემონიას დამყარებდა. აი, თურმე რატომ ასე თავგამოდებით ზვერავდნენ თვითმპყრობე-ლობის აგენტები საქართველოში 50-იან წლებში შექმნილ სიტუაციას. მეფის რუსეთის დიპლომატიამ მასშინ საჭიროდაც კი ჩათვალა დაემშვიდებინა თურქეთი—ნუ გეშინიათ, ჩვენის მხრით საქართველოს არ დავემხარებითო (გვ. 10).

ჯეგმით ავტორს მოჰყავს მეტად საინტერესო შინაარსის საბუთები, საიდანაც უცილობლად მტკიცდება, რომ რუსეთის მეფის თავადაზნაურული იმპერია საქართველოს უყურებდა, როგორც გარკვეულ ობიექტს, რომელიც მას ახლო აღმოსავლეთში თავისი პოლიტიკური მეტოქეების დამარცხებასა და ჰეგემონიის მოპოვებაში ხელს შეუწყობდა; საკუთრივ საქართველოს ინტერესებს ცარიზმის სავარეო პოლიტიკისათვის, რა თქმა უნდა, აღნიშნული მიზნისადმი დაქვემდებარებული მნიშვნელობა ჰქონდა (11—13). ცხადყოფილია, რომ რუსეთს მე-18 ს. 50-იან წლებში გადაჭრით არ სურდა, საქართველოს გულისთვის თურქეთთან თუ ირანთან ურთიერთობა გაემწეაეებინა.

წევნში დახასიათებულია ის გარდატეხა რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობაში, რომელიც მე-18 ს. 60-იანი წლებიდან დაიწყო. აქ ავტორი შეგნებულად უვლის გვერდს 1768—1774 წწ. ომთან დაკავშირებით რუსეთ-საქართველოს სამხედრო კავშირს. ორმხრივი ინტერესებისა და საომარი მოქმედების აღწერას. ეს საკითხები სამეცნიერო ლიტერატურაში რამდენადმე შესწავლილია. სამაგიეროდ ავტორი აყალიბებს თავის შეხედულებებს ომის შედეგებზე, არკვევს თუ რაში უნდა ვეძიოთ ჩვენ, კერძოდ, 1774 წ. ქუჩუკ-კაინარჯის ტრაქტატის მნიშვნელობა საქართველოსა და რუსეთისათვის.

უპირველეს ყოვლისა ავტორი ასაბუთებს, რომ 1774 წ. საზავო პირობების მიღება თურქეთის მიერ „უფრო დიდი მარცხი იყო, ვინემ ბრძოლის ველზე ვან-დილი“ (16).

იგი ამყარავს ხელშეკრულების 23-ე მუხლის პირველი დებულების დაპლომატურ შინაარსს, მის ორპიროვნებას, რაც საბოლოო ანგარიშში იმერეთის სასარგებლოდ შეიძლება განვიხილოთ.

აქამდის ჩვენს ისტორიოგრაფიაში ყურადღება ექცეოდა მხოლოდ იმ გარემოებას, რომ 1774 წ. ზავით რუსეთმა აიძულა თურქეთი უარი ეთქვა დასავლეთ საქართველოდან ხარკის სახით ტყვე ახალგაზრდობის წაყვანაზე და ფაქტიურად აღდარა ოსმალეთის პოლიტიკური ბატონობა ამ ქვეყანაში. პროფ. ი. ცინცაძე კი იძლევა ახლებურ ანალიზს. იგი წერს, რომ აღნიშნული საზავო ხელშეკრულების XXIII მუხლის „ძალით რუსეთის სახელმწიფომ თურქეთ-იმერეთის დამოკიდებულებაში დიპლომატური ჩარევის უფლება მოიპოვა“ (გვ. 21). რუსეთის მიერ მოპოვებულ უფლებას—ჩარეულიყო იმერეთ-თურქეთის ურთიერთობაში—იმერეთისათვის დადებითი შედეგი უნდა მოეტანა.

შართლაც, როგორც ეს დღეისათვის ჩვენს ისტორიოგრაფიაში აღიარებულია, ქუჩუკ-კაინარჯის ტრაქტატის 23-ე მუხლს საქართველოსათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. „რუსეთი ამიერიდან ოფიციალურად გამოდიოდა საქართველოს ინტერესების დამცველად ამიერკავკასიაში და რუსეთის ამ უფლებას ოსმალეთი სცნობდა“^{*)}. ი. ცინცაძე, გარდა იმისა, რომ გამოთქმულ დებულებას მეცნიერულად ასაბუთებს, დამატებით შენიშნავს, რომ 23-ე მუხლი ნაწილობრივ მაინც გულისხმობდა იმერეთზე რუსეთის უფლების აღიარებას. „რუსეთის მთავრობას ამ უფლების გამოყენება მაშინ შეეძლო; როცა მისთვის ხელსაყრელი სიტუაცია დადგებოდა“ (გვ. 22).

ავტორი გზადაგზა ავსებს ქართული ისტორიოგრაფიის ხარვეზებს მე-18 ს. I ნახევრის საგარეო პოლიტიკური ურთიერთობის განუქუების საკითხებში. მის ნაშრომში ჩვენ ვპოულობთ დამაჯერებელ პასუხს კითხვებზე, თუ როგორ მოხდა, რომ რუსეთის სახელმწიფომ 1783 წელს ორი დიდმნიშვნელოვანი პრობლემა ასე უმტკივნეულოდ გადაჭრა—თავის საზღვრებში მოაქცია ყირიმის ნახევარკუნძული და ქართლ-კახეთის სამეფო მფარველობაში აიყვანა. ამასთან დაკავშირებით ი. ცინცაძე სასგებოთ სამართლანად იწყებს მსჯელობას ე. წ. „საბერძნეთის პროექტიდან“^{*)}. ძველ-ბერძნული იმპერიის აღდგენისა და თურქეთის დაწინაურება-დაპყრობის გეგმათა ფონზე საქართველო თვითმპყრობელური რუსეთის იმპერიისათვის პირდაპირ სანუკვარი იყო.

წიგნში კარგადაა ნაჩვენები, აგრეთვე; რუსეთ-ირანის ურთიერთობაში მომხდარი ცვლილებები მე-18 ს. 70-80-იან წლებში. ავტორი აღნიშნავს, რომ ამ დროს ეკატერინე II-ის იმპერიის „ბერძნული პროექტი“ ფართო მნიშვნელობით ესმოდა. გათვალისწინებული იყო ირანის შინაგანი სისუსტე და მისი დანაწილება დაქვემდებარების გეგმვასაც ადგენდნენ. ერთი სიტყვით, რუსეთის ახლო-აღმოსავლური პოლიტიკა საქართველოს მეზობელი აგრესიული სახელმწიფოების წინააღმდეგ ფრთებს ისხამდა. იგი პირდაპირ ესმარებოდა ქართველი და სომეხი ხალხების საუკუთრეო ოცნებებს. „რუსეთის სამეფო კარზე,—წერს ი. ცინცაძე,— „საბერძნეთის პროექტთან“ დაკავშირებით „ახალი გეგმაც“ დამოუხვედა. ირანის ხარჯზე ამიერკავკასიაში ორი ახალი ბუფერული სახელმწიფო უნდა შექმნილიყო (სომხეთი და ალბანეთი, მ. დ.), ხოლო უკვე არსებულისათვის—ქართლ-კახეთის სამეფოსათვის, არსებითი ხასიათის დახმარების აღმოჩენა იყო განზრახული. ეს ქრისტიანული სახელმწიფოები, რუსეთის დასაყრდენი იქნებოდნენ ამიერკავკასიაში სპარსეთ-ინდოეთის სავაჭრო გზაზე“ (37).

წიგნში მოყვანილია საარქივო დოკუმენტები, საიდანაც ჩანს, რომ 80-იანი წლების დასაწყისში რუსეთის მთავრობა ქართლ-კახეთის სამეფოს გამოეცხადებოდა გაფართოებაზე ფიქრობდა, რათა იგი, როგორც რუსეთის გავლენის ქვეშ მყოფი და თანამებრძოლი, ოსმალეთ-ირანის საპირდაპიროდ ბუფერულ ძალად გადაქცეულიყო (42—43).

ნაშრომის II თავში ავტორი განიხილავს რუსეთზე ორიენტაციების საკითხს ქართლ-კახეთის სამეფოს საგარეო პოლიტიკაში მე-18 საუკუნეში. იგი მოკლედ მიმოიხილავს 1783 წ. ტრაქტატის წინა პერიოდის საქართველოს ურთიერთობას რუსეთთან. უფრო დაწვრილებით ჩერდება მე-18 ს. 70-იანი წლების შემდგომ ამბებზე. ამ დროიდან რუსეთით უფრო მეტი დაინტერესება, ავტორის სამართ-

^{*)} საქართველოს ისტორია, 1958, გვ. 360, აკად. ნ. ბერძენიშვილის ნაწილი.

ლიანი შენიშვნით, გამოწვეული იყო ქართველთა იმ სწორი შეგნებით, რომ რუსეთი აღმოსავლეთის საქმეებით არსებითად გატაცებული ძლიერი სახელმწიფო იყო, რომელთან მეტოქეობა თურქეთ-ირანს უკვე აღარ შეეძლოთ. „ქართველ დიპლომატებს შეეძლოთ ევარუდნათ, რომ რუსეთის *მფარველობაში ქართლ-კახეთის სამეფოს შესვლა შეუძლებელს არაფერს შეიცავდა. დამარცხებული თურქეთი საზავო ხელშეკრულების დადების დროს რუსეთს საქართველოს საკითხის გამო წინააღმდეგობას ვერ გაუწევდა, თუკი, რა თქმა უნდა, თვით რუსეთი ამას მოიწადინებდა“ (გვ. 56). ასე ფიქრობდნენ ქართველები 1768—1774 წწ. ომის დროს. ამის გამოხატულება იყო 1772—1773 წლების ელჩობა რუსეთში ქართლ-კახეთის სამეფოდან.

ავტორს კარგად აქვს გააზრებული ქართველი ელჩების მოთხოვნილებათა დედააზრი: რუსეთის სამხედრო დახმარებით საქართველო არა მარტო თავს დაიცავს ირან-ოსმალეთისაგან, არამედ შეტევაზეც გადავა, დაიბრუნებს აგრესორთაგან მინატაცებ ქართულ მიწა-წყალს და ყოველივე ეს საბოლოო ანგარიშში რუსეთის სახელმწიფოს ახლო-აღმოსავლური ინტერესების რეალიზაციას გაუადვილებს.

ავტორის მიერ მოტანილი მასალებიდან ნათლად ჩანს, თუ რამდენად იყვნენ დაინტერესებული ქართველები რუსეთის სამხედრო-პოლიტიკური დახმარებით. ამასთან დაკავშირებით ირკვევა რუსეთ-საქართველოს ეკონომიური ურთიერთობის ზოგიერთი საყურადღებო დეტალი. რუსეთი საჭიროებდა აბრეშუმის ნედლეულს, კარგი ჯიშის ცხენებსა და ღვინოს. ქართლ-კახეთს სწორედ ასეთი საქონლის მიწოდება შეეძლო მისთვის. ერეკლეს სახელმწიფო „სარუსეთო“ ხარკსაც კი იღებდა ვალად, ოღონდ რუსეთს საქართველო თავის ისტორიულ საზღვრებში აღედგინა და მშვიდობა მიეცა მისთვის (76—77). „საქართველოს ისტორიული მიწების—სამცხე-საათაბაგოს, უფრო გარკვევით ახალციხის საფაშოს, და კახეთის დაკარგული (კაკ-ელისენი) ადგილების მტრისაგან განთავისუფლების საბაძლოდ ფულად გადასახადსა და ყოველწლიურად ორას ფუთ აბრეშუმს სთავაზობენ ელჩები რუსეთის მეფეს“.

ქართველი ელჩები, როგორც ავტორი გვისაზუთებს, ცდილობდნენ რუსეთის დაინტერესებას არა მარტო ეკონომიური თვალსაზრისით, არამედ ახალი ტერიტორიების ხელში ჩაგდებათაც. გარდა იმისა, რაც რუსეთს საქართველოსათვის უნდა დაებრუნებინა, მას ქართველთა ძალების დახმარებით სსვისი ტერიტორიების მიტაცებაც შეეძლო, რაც უშუალოდ რუსეთის კუთვნილებაში გადადიოდა (82).

აღნიშნულიდან ჩანს, რომ ქართველი ელჩები კარგად ერკვევიან რუსეთის ცარიზმის სავარად პოლიტიკაში, რომ იგი აღმოსავლეთში ახალი ტერიტორიების მიტაცებით იყო დაინტერესებული. მე-18 ს. 70-იანი წლებისათვის რუსეთის ცარიზმს ქართველ პოლიტიკოსთა დასაეჭვებლად არავითარი ნაბიჯი არ გაუდგამს. პირიქით, ეკატერინეს სახელმწიფოს ურთიერთობა საქართველოსთან ამ დროს გულწრფელობის იერს ინარჩუნებდა. ასეთი „გულწრფელობა“ დროისა და ვითარების შედეგად ნაკარნახევი იყო. ცარიზმმა ამჯერად საქართველოს მესვეურები ჭეხუჭკინარჯის საზავო ხელშეკრულების 23-ე მუხლით „დააკმაყოფილა“, ხოლო სხვა არსებითი სურვილების რეალიზაციაზე უარი უთხრა, რადგან ომი დასასრულს უახლოვდებოდა და რუსეთის შიგნით გლეხთა აჯანყებები მძვინვარებდა; ასეთ ვითარებაში ცარიზმს საქართველოს გამო საკარგო

ეთარების შემდგომი ვართულებისათვის არც ხალისი ჰქონდა და არც შესაძლებლობა. ავტორი აქ, როგორც ჩანს, თავს იკავებს შეაფასოს ის პერსპექტივა, რომელიც უნდა მოაყოლოდა ქართველ ელნთა გეგმების მიღებას რუსეთის ცარიზმის მიერ. ამ გეგმებს ეკატერინეს სახელმწიფო, საფიქრებელია, მიმავლისათვის სდებდა.

ომში რუსეთის მხარეზე გამოსვლა ქარზლ-კახეთს, მართალია, დიდ პერსპექტივებს უსახავდა, მაგრამ ოსმალეთთან ზავის დადების შემდეგ ეკატერინეს იმპერია საქართველოსათვის უკვე ის აღარ იყო, რაც ომის დროს. რუსეთის იმედით ერეკლეს მიერ „მტრად მოკიდებული“ ოსმალეთი ახლა ძველი ანგარიშების გასწორებას იწყებდა. ერეკლე ახლა ყოველივე ამას მწვეველ განიცდიდა — „საქმე საფიქრად გაეხადეთო“, წერდა იგი გრაფ პანინს. საქართველოს ოსმალეთმა ახალციხის საფაშო და დაღისტანი აღმხენდა. ერეკლეს ცდებში — მიუვლო სესხი რუსეთიდან და ევროპიდან, რათა ჯარი დაეჭირავებინა და მოახლებულ აგრესიას გამკლავებოდა, უშედეგო აღმოჩნდა.

ასე გრძელდებოდა მანამდის, ვიდრე ზემოთ აღნიშნულმა „საბერძნეთის პროექტმა“ საქართველოსადმი რუსეთის ინტერესი არ გაამახვილა.

ნაშრომის მე-3 თავში განხილულია 1783 წ. ტრაქტატის ვაფორმების წინაპირობები და მისი ძირითადი მხარეები.

ე. წ. „ბერძნული პროექტის“ განხორციელებისათვის სამზადისი უკარნახებდა რუსეთის დიპლომატიას, მკიდრო კავშირი დაეყარებინა საქართველოსა და სომხეთთან. ახლა თვით რუსეთი ცდილობდა, რომ კავკასიელ ქრისტიანებში რუსეთის მფარველობის მიღების სურვილები აღძვრა. ასეც მოხდა. 1782 წ. დეკემბერში ერეკლე მეორემ განმეორებში ითხოვა რუსეთის მფარველობა და იმპერატორს „სათხოვრის პუშქტები“ გაუგზავნა. ამ პუშქტებში ქართლ-კახეთის საშინაო-დინასტიური ბრძოლის ანარეკლიც კარგად მოჩანდა. მაგრამ, როგორც სამართლიანად შენიშნავს ავტორი, „რუსეთისათვის ყველაფერი არსებითად იმაზე იყო დამოკიდებული, თუ რა მომენტი დადებოდა რუსეთ-ირანის და რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობათა საკითხში და როგორ პოზიციის დაიჭერდა ამ დროს თბილისში მჯდომი ქართველი ხელისუფალი“ (96).

წიგნში კარგადაა ნაჩვენები ქართლ-კახეთის სამეფოს მიზნები და ამოცანები 1783 წლის ტრაქტატთან დაკავშირებით. ერეკლეს უმთავრესი მიზანი მშვიდობის მოპოვება და აგრესორთა მიერ მონატაცები ქართული მიწა-წყლის დაბრუნება იყო. თავის სამფარველო მოთხოვნებში ერეკლე ხაზს უსვამდა, რომ ამიერიდან „საქართველოს სამტროდ ამხედრებულ თურქეთსა და ირანს საქმე რუსეთთან უნდა ჰქონოდა, საქართველო კი მოსალოდნელ ომებში რუსეთის მხარეზე გამოვიდოდა (გვ. 97); ამავე დროს ომის თუ ზავის შემთხვევაში საქურო იყო სამცხე-საათაბაგოსა და სანგილოს განთავისუფლებისათვის ზრუნვა (98).

წიგნში ასხნილია, აგრეთვე, რუსეთის იმპერიის თვალსაზრისი საქართველოს მიმართ 1783 წ. ტრაქტატის პრინციპებთან დაკავშირებით. იმ საერთაშორისო-პოლიტიკური ინტერესების ვერადით, რაც რუსეთს აღმოსავლეთსა და კერძოდ, კავკასიაში ჰქონდა, ყურადღებას იპყრობს ზოგიერთი პერსპექტივული ხასიათის მომენტებიც; კერძოდ, ავტორმა აჩვენა, რომ იმპერიის დიპლომატებს არ მოსწონდათ საქართველოს კავშირი ევროპის კათოლიკურ სახელმწიფოებთან და ასეთის აღკვეთაზე ფიქრობდნენ (104). ავტორს კარგად ესმის რუსეთის

სახელმწიფო კანცლერის მიერ 1783 წ. ტრაქტატის შესადგენად პოტიომკინისათვის მიცემულ მითითებათა დედააზრი. ეს მითითებები, — ურს ჩენი ავტორი, ერთის შეხედვით, ისეთ შთაბეჭდილებას ტოვებს, რომ თვითმპყრობელობა თითქმის ყოველგვარი ანგარების გარეშე ქართლ-კახეთის სამეფოს სურვილების შესასრულებლად განეწყო და საამისოდ ნაბიჯების გადასადგმელად მუშაობას შეუდგა. რა თქმა უნდა, ზედმეტია იმის მტკიცება, რომ მე-18 საუკუნის რუსეთის თვითმპყრობელური მთავრობა ქველმოქმედების პრინციპით არც ამ შემთხვევაში და არც სხვა შემთხვევაში არ იხელმძღვანელებდა“ (გვ. 101).

ავტორი, პირველად ჩვენს ისტორიოგრაფიაში, გვაძლევს 1783 წ. ტრაქტატის ოფიციალური და საიდუმლო მუხლების დეტალურ განხილვას. ნაშრომში ნახევენია, თუ რანაირ ცვლილებებს იწვევდა ეს ხელშეკრულება ქართლ-კახეთის სამეფოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში, საერთოდ და, კერძოდ, მის საგარეო ურთიერთობაში.

ტრაქტატის ხასიათის განსაზღვრის საკითხში ავტორი არსებითად ეთანხმება ივ. ჯავახიშვილის დებულებას, რომ იგი „მფარველობითს მოკავშირეობას“ წარმოადგენდა. „ტრაქტატი ფორმალურად მართლაც ხელშეკრულებაა ორ სახელმწიფოს შორის“ (127—129); ამავე დროს ეს „სამეგობრო“ აქტი ერეკლე მეორის სახელმწიფოს საერთაშორისო უფლებებს ზღუდავდა და საგარეო პოლიტიკაში რუსეთის იმპერატორის სუვერენიტეტს აღიარებდა. ქართველი მეფის ტახტზე ასვლაც რუსეთის სამეფო კარისაგან დამოკიდებული გახდა. სამეფო სახლის ყოველი წევრი თვითმპყრობელობის დასვერვის ობიექტი ღებობდა, საქართველო მეფის რუსეთის პროტექტორატის ქვეშ აქცეოდა. ამრიგად, ავტორის მსჯელობის ლოგიკური თანმიმდევრება არსებითად გამოირიცხავს „მოკავშირეობის“ ცნებას სამფარველო ტრაქტატის (პროტექტორატის შინაარსით) გაგებაში. „მოკავშირეობა“ და „ხელშეკრულება“, როგორც ესედავთ, აქ უფრო ფორმალური მნიშვნელობითაა ნახმარი.

სწორია ავტორის დასკვნა, რომ რუსეთის დიპლომატიამ 1783 წ. ტრაქტატს ოსტატურად გააფორმა. უცხო სახელმწიფოებს თითქმის არ ჰქონდათ საფუძველი ბრალი დაედოთ რუსეთისათვის, რომ მან საქართველო მიიტაცა. ასე გამოდიოდა, რომ ცარიზმმა თურქეთ-ირანის კლანჭებისაგან გამოიხსნა ქვეყანა, რომელსაც საკუთარი ძალებით ამის გაკეთება არ შეეძლო და მფარველობაში აიყვანა იგი. ყოველივე ეს ნებაყოფლობით, რაიმე ძალდატანების გარეშე, მოხდა (132—133). მიუხედავად ამისა ტრაქტატის საფუძველზე ქართლ-კახეთის სახელმწიფო რუსეთზე დამოკიდებული უნდა გამხდარიყო. თუმცა მოვლენათა შემდგომ ვითარებაში პროტექტორატი ვერ განხორციელდა; ქართლ-კახეთის სახელმწიფო არსებითად თავის პოლიტიკურ დამოუკიდებლობას ტრაქტატის შემდეგაც ინარჩუნებდა.

ტრაქტატის დეტალური განხილვით ცხადყოფილია, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს თავიანთი საკმოდ წინდახედულად მოქმედებდნენ. ისინი კარგად ითვალისწინებდნენ რუსეთთან ახალი დაკავშირების მოსალოდნელ შედეგებს, რომ მფარველობას უმაღვე რეალური დახმარება უნდა მოჰყოლოდა, თორემ ქვეყანა მეზობელ ავრესორთა მსხვერპლი შეიქნებოდა (134). ომის შემთხვევაში რუსეთიდან „დამხმარე კორპუსის საქართველოში სასწრაფოდ გადმოყვანა, —

შენიშნავს ჩვენი ავტორი, — ერთი ძირითადი პირობათაგანი ყოფილა მოლაპარაკების დროს“ (135).

წიგნის 142—144 გვერდებზე ავტორი განიხილავს საკითხს თვითმპყრობელობის სადაზვერვო საქმიანობის შესახებ ქართლ-კახეთში. სწორადაა შენიშნული, რომ ცარიზმის ადგილობრივი აგენტურა ძირითადად ვაჭართა ფენები-საგან იკრიბებოდა.

საკუთრადღებოა ავტორის მიერ გამოვლენილი საარქივო მასალა გარსევან ჰავევაძის ელჩობასთან დაკავშირებით დიპლომატიური ურთიერთობის შესახებ. გარსევანი ერეკლესთან მიმოწერისათვის საიდუმლო ანბანს მოიხმობდა: ეს გარემოება შეუნიშნავი არ დარჩენია რუსეთის დაზვერვას. იღებდნენ ზომებს, რომ ხელში ჩაეგდოთ საქართველოდან მომავალი ფოსტა და სხვა (146—150). ყოველივე ეს, ავტორის სამართლიანი დასკვნით, იმაზე მიუთითებდა, „რომ 1783 წლის ტრაქტატის დადებამ ორ სახელმწიფოს შორის ურთიერთობის იდილია არ შეუქმნია და არც შეიძლებოდა ასეთი რამ, ყველაფერი ცივ ანგარიშობაზე იყო დაყრდნობული, ორბევ მხარე ერთი მეორეს ზვერავედა და საკუთარი ქვეყნის სარგებელს ეძებდა მეგობრობაში“ (151).

წიგნის მეოთხე თავში ავტორი არკვევს ახლო აღმოსავლეთისა და ევროპის სახელმწიფოების დამოკიდებულებას 1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატისადმი. საქართველოს საგარეო-პოლიტიკური ურთიერთობის ისტორიაში ეს უღარესად მნიშვნელოვანი საკითხი დღემდის არ გამხდარა სპეციალური კვლევის საგნად. ეს საკითხი საინტერესოა არა მარტო საქართველოს ისტორიული წარსულის შესაცნობად. მას, შეიძლება ითქვას, მთელი ამიერკავკასიისა და წინა აზიის წარსულ პოლიტიკურ ცხოვრებაში საკმაოდ სერიოზული მნიშვნელობა ენიჭება.

როგორც ცნობილია, 1783 წ. ტრაქტატმა უპირველეს ყოვლისა ამიერკავკასიის სახანოები შეაშფოთა. ბევრი მათგანი რუსეთის მფარველობაში შესვლის გზით ფიქრობდა თავის გადარჩენას. რუსეთი თითქოს იწყებდა „ბერძნულ ბროექტთან“ დაკავშირებულ „ამიერკავკასიულ გეგმში“ განხორციელებას — სომხური და ალბანური სახელმწიფოების აღდგენას. 1784 წ. რუსეთის სარდლობა საომარ თადარიგსაც შეუღდა; აზერბაიჯანისაკენ ლაშქრობა მზადდებოდა.

ავტორი ზოგადად აშუქებს ამ დროს ახლო აღმოსავლეთში შექმნილ ვითარებას. ნაჩვენებია, თუ როგორ ფიქრობდა რუსეთი, თავისი ინტერესებისათვის გამოეყენებინა ირანი და თურქეთის წინააღმდეგ აემხედრებინა იგი.

ყველაზე უფრო მეტად შემფოთებული იყო თურქეთი. ახალციხის საფაშო საქართველოს წინააღმდეგ ბრძოლის ბაზად იქცა. ევროპელი დიპლომატებიც თავის მხრივ თურქეთს რუსეთის წინააღმდეგ აქეზებდნენ. განსაკუთრებით აქტიურობდა საფრანგეთი, რომელსაც რუსეთის აქ გაბატონებით აღმოსავლეთის ბაზრების დაკარგვისა ეშინოდა. ევროპაში 1783 წ. ტრაქტატი განიხილებოდა, როგორც თვითმპყრობელობის დიპლომატიის ტრიუმფი აღმოსავლეთში (162). საფრანგეთი ცდილობდა შეეკრა კავშირი ირან-თურქეთთან რუსეთის წინააღმდეგ.

საქართველოს საგარეო-პოლიტიკური ვითარება უღარესად გართულდა. თურქეთის აგენტები ხმებს ავრცელებდნენ, რომ რუსეთმა ერეკლეს ირანი აღუთქვა და წინააღმდეგობა თუ არ შეხვდა, ირანში შაჰად დაჯდებოდა. დაღისტენულ

ფეოდალთა და მომთაბარეთა შემოსევები გახშირდა. ქართლ-კახეთი თავდაცვაზე გადავიდა. ქართველთა და რუსთა რაზმები ერთად ებრძოდნენ მოზღვავებულ თავდამსხმელებს (169). თურქეთი და მისი აგენტები საქართველოს დაწიოკებით ცდილობდნენ იძულებული გაეხადათ ერეკლე, რათა მას რუსეთის მფარველობაზე უარი ეთქვა და საქართველოდან რუსთა მხედრობა გაეყვანა. სარეცენზიო წიგნში მოყვანილია მრავალი საგულისხმო ფაქტი, რომელსაც 1783 წ. ტრაქტატის პერსპექტივათა შეფასებაში არსებითი მნიშვნელობა აქვს.

მეზობელი პოლიტიკური ერთეულები ერეკლე მეორეს დაეინებით მოაგონებენ, რომ იგი მშვიდობას ვერ ეღირსება მანამდის, სანამ რუსეთთან კავშირს არ გაწყვეტს. ასეთი იყო ერეკლესადმი გილანის ხანის წერილის დედააზრი (17i). ერზრუმის ფაშამ კი ეს უფრო ცხადად გამოთქვა (172).

აღნიშნული ვითარებაში ერეკლეს სახელმწიფოს არ შეიძლებოდა, რომ სათანადო დასკვნები არ გამოეტანა და, კერძოდ, თურქეთთან ურთიერთობას მოგვარებაზე სერიოზულად არ ეფიქრა. წიგნში მოტანილი მასალებიდან ჩანს, რომ ქართველი დიპლომატები რუსეთთან მჭიდრო ურთიერთობაში ქართლ-კახეთის ვარშემო მოქმედარეალურ ძალთა თანაფარდობას ანგარიშს უწყევდნენ და ეიდრე მფარველი სახელმწიფოსაგან ქვეყნის დასაცავად უფრო არსებითი ზომები არ იყო მიღებული, მეზობლებთან სამშვიდობო ურთიერთობაზედაც ბევრს ფიქრობდნენ.

სარეცენზიო წიგნში ნაჩვენებია, თუ როგორ შეაშფოთა თურქეთი 1783 წ. ტრაქტატმა, რომელიც რუსეთთან ახალი ომის უპირველეს საზაბად იქცა. თურქეთმა ულტიმატუმი წაუყენა რუსეთს და უწინარეს ყოვლისა ამ ტრაქტატის გაუქმება და ერეკლეს სულთანის ქვეშევრდომად ცნობა მოითხოვა (185). თურქეთის მიერ ომის დაწყება 1787 წ. რუსეთისათვის მოულოდნელი იყო. ევატორინეს იპერიას, რა თქმა უნდა, საქართველოს მომავალი ზედი არ აინტერესებდა. იგი ხელს იღებდა საქართველოს მფარველობაზე იმ მიზნით, რომ დრო მოეგო და ომისათვის მომზადებულიყო. რუსეთმა, როგორც ავტორი შენიშნავს, 1783 წ. ტრაქტატი ნაადრევად გადადგმულ ნაბიჯად მიიჩნია და დაასკვნა, რომ სომხეთ-ალბანეთის სახელმწიფოების აღდგენა და საქართველოს დაცვა მაშინ მას ზიანის მტკ არაფერს შემატებდა (186). ვიდრე თურქეთის პრობლემა გადაწყვეტილი არ ყოფილა, რუსეთის მეფის მთავრობა თანდათანობით იღებდა ხელს „ამიერკავკასიულ გეგმებზე“. ავტორი ასკვნის, რომ ეს დიდი საქმეები ინგლის-საფრანგეთის რუსეთთან მეტოქეობის გამო ჩაიშალა (187).

ავტორი ასაბუთებს, თუ როგორ თანდათანობით გამოეცალა ნიადავი ე. წ. ბერძნული პროექტის განხორციელებას. „1783 წ. ტრაქტატიც იმ წლებში პაერში გამოკიდებული აღმოჩნდა“.

ომის დაწყების პირველსავე წელს ცარიზმმა საქართველოდან თავისი ჯარები გაიყვანა და მფარველობას მინდობილი ქვეყანა აგრესორთა პირისპირ მიატოვა. ეს იყო კავკასიის საქმეებიდან დროებით უკანდახევა. რუსეთი საბოლოოდ არ ეთხოვებოდა თავის გეგმებს.

1791 წ. დადებული იასის ზავით რუსეთი მაინც გამოქეომავა ქართლ-კახეთს. ზავის პირობით ერეკლეს სახელმწიფოს ახალციხის მხრიდან მოსვენება უნდა ჰქონოდა და ამაში თურქეთი აგებდა პასუხს. 1783 წ. ტრაქტატის შესახებ აქ ერთი სიტყვაც არ იყო ნათქვამი. ომში დამარცხებულ თურქეთს ახლა ქართლ-კახეთის თავი აღარ ჰქონდა და ის იმედი დარჩენოდა, რომ დღეს

თუ არა ხვალ ერეკლეს აღამაჰმადხანი მოიკითხავდა. რუსეთი ტრაქტატი ნაკისრ ვალდებულებათა შესასრულებლად თავს აღარ იწუხებდა. თვითმპყრობელობა შესაფერის დროს მოელოდა „ამიერკავკასიის გეგმის“ განსახორციელებლად (192).

დასასრულ, წიგნს ერთვის ტრაქტატთან დაკავშირებული დოკუმენტები და თვით ტრაქტატის ქართული ტექსტი. გამოქვეყნებულ დოკუმენტთა გარკვეული ნაწილი პირველად ქვეყნდება და ავტორის მიერაა გამოვლენილი მოსკოვის სამხედრო არქივის ე. წ. „პოტიომკინის ფონდიდან“.

ასეთია პროფ. იახე ცინცაძის წიგნის მოკლე შინაარსი, მისი ამ ნაშრომის წვლილი ქართულ ისტორიოგრაფიაში, რომელიც ჩვენ ასე შეკუმშულად დავაზსაიათეთ.

სარეცენზიო მონოგრაფიას დადებითი მხარეების გვერდით ხარვეზებიც აქვს. ქვემოთ შევჩერდებით მხოლოდ უმთავრეს შენიშვნებზე.

როგორც უკვე ითქვა, 1783 წ. ტრაქტატი უდიდესი მნიშვნელობის მოვლენა იყო ქართველი ხალხის ისტორიაში. საკითხის სირთულე განსახილველი წიგნის ავტორსაც კარგად მოეხსენება. ი. ცინცაძის მონოგრაფია, თანდართული საბუთების გამოკლებით, 192 გვერდს შეიცავს. ცხადია, რომ ავტორი ასეთ მოკლე გამოკვლევაში პრობლემის ყოველმხრივ გადაწყვეტას მიზნად ვერ დაისახავდა. იგი საკითხების ერთი რიგით უნდა შემოფარგლულყო და ამის შესახებ წიგნის შესავალშივე უნდა ეცნობებინა მკითხველისათვის. წინასიტყვაობაში კი, პირიქით, ავტორი გულისწუხილს გამოთქვამს, რომ „1783 წლის ტრაქტატის წარმოშობის ისტორია დღეს ყოველმხრივ გაშუქებულად არ გამოიყურება და 1783 წლის შემდგომ მომხდარი რიგი მოვლენების მართებულნი ახსნაც არ მოგვეპოვება“ (გვ. 4).

ასეთი განცხადებით პატივცემული ავტორი ქმნის შთაბეჭდილებას, რომ თითქოს მას მიზნად დაესახოს ტრაქტატის ისტორიის ყოველმხრივი შესწავლა და მისი შემდგომი მოვლენების ბოლომდე გარკვევა. ფაქტიურად ავტორი 1783 წლის ტრაქტატისადმი მიძღვნილ მონოგრაფიაში მხოლოდ ერთი რიგის საკითხებით იფარგლება.

ავტორს კარგად მოეხსენება, რომ 1783 წლის ტრაქტატი მხოლოდ მეფის რუსეთის იმპერიისათვის წარმოადგენდა საგარეო-პოლიტიკური ურთიერთობის ერთ ეპიზოდს. საქართველოსათვის ეს ტრაქტატი არა მარტო საგარეო პოლიტიკის მოვლენაა, არამედ. უფრო მეტად, იგი ჩვენი ქვეყნის შინაგანი ისტორიის ერთი აჩრებითი ეპიზოდია, ნაკარანაზე გვიანფეოდალური წარსულის კრიტიკული შეფასების შედეგად.

საქართველოს რუსეთთან ურთიერთობის პრობლემა მე-15—16 საუკუნეებიდან ქართველი ხალხის დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის, მისი არსებობის ძირითად პრობლემებს დაუკავშირდა. მოძალებულ ავტორთაგან თავდაცვა და მშვიდობიანი არსებობისათვის პირობების შექმნა, ქვეყნის პოლიტიკური გაერთიანება და ირან-ოსმალეთის მიერ მიტაცებული ქართული მიწა-წყლის დაბრუნება, სათავადოების ლიკვიდაცია და ეკონომიური განვითარებისათვის

ზრუნვა, სახელმწიფო-პოლიტიკური წყობილების გადახალისება, დროის მოთხოვნილების შესაბამისი რეფორმები და, საერთოდ, თავისთავადი ეროვნული განვითარებისათვის მტკიცე ნიადაგის შექმნა იყო ის უმთავრესი ამოცანა, რომლის გადაწყვეტა თავადურ საქართველოს საკუთარი ძალებით, სავარგო დახმარების გარეშე არ შეეძლო. ამ ამოცანის დაძლევაში დახმარებას იგი რუსეთის თვითმპყრობელურ იმპერიას თხოვდა. ამიტომ ტრაქტატის წარმოშობის ისტორიის მკვლევარს, ბუნებრივია, უპირველეს ყოვლისა, მოეთხოვება აგვიხსნას, თუ რატომ მოხდა, რომ საქართველომ ყოველგვარი ძალდატანების გარეშე რუსეთის იმპერიის პოლიტიკური პეგემონია აღიარა და საბოლოოდ განმეზღვა ირან-თურქეთის სახელმწიფოებს.

კითხვის ასეთი დასმა, რა თქმა უნდა, ახალი არ არის. ჩვენს ისტორიოგრაფიაში ამ კითხვაზე პასუხი ზოგად დებულებათა სახით უკვე გაცემულია; მაგრამ როდესაც საქმე სპეციალურ მონოგრაფიასთან გვაქვს და ავტორი ტრაქტატის წარმოშობის ისტორიის გადასინჯვას ისახავს მიზნად, აღნიშნული საკითხის შესახებ დებულებათა ვაზიარება, თუ სათანადო სისრულით დასაბუთება, ან კიდევ გაკრიტიკება (თუ ამას ავტორი მიზანშეწონილად დაინახავდა) უდავოდ საჭირო იყო.

ერთი სიტყვით, განსახილველი მონოგრაფიის უმთავრეს ნაკლად ჩვენს მიგვაჩნია, რომ ავტორი 1783 წ. ტრაქტატს მხოლოდ სავარგო-პოლიტიკური ისტორიის თვალსაზრისით განიხილავს. ჩვენ საკამათო არა გვექნებოდა რა, რომ ავტორს ამის შესახებ წინასიტყვაობაში მაინც ეთქვა და თავისი მონოგრაფიის კონკრეტული მიზნები შემოეფარგლა.

ამავე შენიშვნას უკავშირდება 1783 წ. ტრაქტატის ისტორიოგრაფიაც. ცნობილია, რომ ტრაქტატის გარშემო ბევრი რამ თქმულა როგორც ძველ, რევოლუციამდელ, ისე, ახალ, რევოლუციის შემდგომ, ისტორიოგრაფიაში. ანგარიშგასაწევი შენიშვნებია გამოთქმული არა მარტო ქართულსა და რუსულ საისტორიო მწერლობაში, არამედ თანამედროვე უცხოურ, ბუერყუაზიულ ისტორიოგრაფიაშიაც. აქვე შეიძლება შევნიშნოთ, რომ ახლანდელი კაბიტალისტური სამყაროს ზოგიერთი მესიტორიე აშკარად ცნობს საქართველოს რუსეთთან შეერთების პროგრესულ ეკონომიურ შედეგებს. ამავე დროს ისინი მოჭარბებულად ამუქებენ რუსეთის სავარგო-პოლიტიკური ურთიერთობის მთელ ისტორიას და საბჭოთა კავშირის ხალხთა ისტორიული თანამეგობრობის ფაქტებს უგულვებელყოფენ.

ჩვენ აქ არ გამოუვლდებით რუსული და უცხოური ისტორიოგრაფიის წარმომადგენელთა მოსაზრებების განხილვას. უმთავრესი ჩვენთვის მაინც ისაა, რაც ქართულ ისტორიოგრაფიაში საქართველოს ისტორიის სპეცილისტთა მიერ ითქვა 1783 წ. ტრაქტატის შესახებ.

ჩვენ ვერ დავეთანხმებით ავტორს საკვლევად აღებული თემის შესახებ არსებულ მოსაზრებათა იმ შეფასებაში, რომელსაც მისი წიგნის წინასიტყვაობაში ვკითხულობთ. ტრაქტატის გამომწვევი სამი ძირითადი პირობის ჩამოთვლა—1. საქართველოს საშინაო და სავარგო მძიმე მდგომარეობა, 2. სპარსეთის დაუძლეურება და 3. რუსეთის ინტერესები ირანში—ითქმის არაფერს არ გვეუბნება ტრაქტატთან დაკავშირებული იმ ურთულესი ისტორიული მოვლენების ანალიზის შესახებ, რომელიც ჩვენს ისტორიოგრაფიაშია მოცემული.

წიგნში არაა არსებულ მოსაზრებათა კრიტიკა. ტრაქტატის მოწინააღმდეგეთა არ-
გუნენტების განხილვა, მათი პერსპექტიული შეფასება.

ძნელია რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიის საკითხებში გარ-
კვევა ისე, თუ მკვლევარს ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიისა და რუ-
სეთის ისტორიის საფუძვლიანი ცოდნა არ აქვს. პროფ. ი. ცინცაძე სწორედ
ასეთი ცოდნითაა შეიარაღებული. ამიტომაც მას განსაკუთრებით მოეთხოვებო-
და თავის კოლუკათა ნააზრევის გათვალისწინება. სხვებს რომ თავი დაეანებოთ,
საჭირო იყო საქართველოს ისტორიის ისეთი დიდი, სპეციალისტის შენიშვნე-
ბის განხილვა, როგორც აკად. ნ. ბერძენიშვილია.

1954 წ. ყურნალ „მნათობში“ (№ 6) გამოქვეყნებულ წერილში ნ. ბერძენი-
შვილმა 1783 წ. ტრაქტატი ფეოდალური საქართველოს საშინაო და საგარეო
ისტორიის მთლიანობის შეუქნე შეაფასა.

„საქართველოში.—წერს ნ. ბერძენიშვილი.—პროგრესისა და რეაქციის
ძალთა გადამწყვეტი კიდელი იყო. ქვეყნის გამოსხნა-აღდგომისა თუ დამონე-
ბის საქმე წყდებოდა. რეაქციის ძალეებს მხარში ედგათ და აქტიურად ეხმარე-
ბოდნენ ოსმალეთი და ერანი. ასეთივე დამხმარე უნდა გაეჩინა პროგრესისა-
თვის მებრძოლ ძალეებსაც“. „პროგრესისათვის მებრძოლმა საქართველომ თ-
ვის დამხმარე (მფარველად) პროგრესული რუსეთი მოიწვია“. ასეთი პოლიტი-
კური კავშირი 1783 წ. განხორციელდა. „საქართველოს ისტორიაში ეს იყო
უიოიუსი მნიშვნელობის პოლიტიკური აქტი“. საქართველო ოსმალურ-ყიზილ-
ბაშურ ჩამორჩენილობას გაემიჯნა და „გადაქრით პირი მიიქცია პროგრესული
ჩრდილოეთისაკენ“. „არსებულ პირობებში ეს იყო საუკეთესო გამოსავალი,
რომელსაც ერთად ერთს შეეძლო ქვეყანა პროგრესის გზით... წაეყვანა“.
„მეორე მხრით, ეს აქტი იმის აღიარებაც იყო, რომ გარედან დახმარების გა-
რეშე, დამოუკიდებლად, საქართველოს ღონე არ შესწევდა დაემარცხებინა რე-
აქციის ძალები და უზრუნველყო ქვეყნის გამოსხნა-აღდგომის საქმის გამარ-
ჯვება“ და სხვ. (დასახ. წერილი, გვ. 138—39).

ერთი სიტყვით, ტრაქტატის შესახებ მონოგრაფიის ავტორს საკმაოდ სა-
აუთქვლიანად უნდა ჩამოეყალიბებინა თავისი დამოკიდებულება უკვე ხსენე-
ბული და მისი მსგავსი მოსაზრებებისადმი; ეს მით უფრო საჭირო იყო, რომ
წამოყენებულ დებულებათაგან ბევრი ჯერ კიდევ სათანადო დოკუმენტური მა-
სალებით გამაგრებული არაა.

მაგალითად, 1783 წ. ტრაქტატის განხილვისას ერთი საკვანძო საკითხი—
შეეძლო თუ არა საქართველოს მე-18 ს. მეორე ნახევარში დამოუკიდებელი არ-
სებობა—ჯერ კიდევ მთელი სიგრძე-სიგანით გამოკვლევულად არ გამოიყურება,
მეუხედავად იმისა, რომ ამის შესახებ, ერთი შეხედვით, საკმაოდ დამაჯერებელი
მოსაზრებებია გამოთქმული. აკად. ნ. ბერძენიშვილი წერს: „დაჩისული საქარ-
თველოს პოლიტიკური არსებობის „გარანტია“—ძველი ავრესორების—ერან-
ოსმალეთის—ჩამორჩენილობა იყო. მოწინავე ქვეყნების ქიშპში საქართველო,
როგორც პოლიტიკური ერთეული, ვერ გადარჩებოდა, თუ ის ამ დაჩისულობი-
დან ვერ გამოვიდოდა. მას უნდა დიდი სოციალურ-პოლიტიკური ნახტომი განე-
ხორციელებინა, წინააღმდეგ შემთხვევაში პოლიტიკური დამოუკიდებლობის
დაკარგვა მას არ ასცდებოდა“ (დასახ. წერ., გვ. 135). ამასთან დაკავშირებით
ისმის კითხვა—მართლაც იყო თუ არა უცილებელი „დიდი სოციალურ-პოლი-
ტიკური ნახტომი“, იმისათვის, რომ დამოუკიდებლობა შენარჩუნებულიყო? ან

კიდევ, თუ მართლაც ხსენებულ აგრესორთა ჩამორჩენილობა საქართველოს პოლიტიკური არსებობის „გარანტიას“ იძლეოდა, მაშინ იქნებ, დამოუკიდებლობის შენარჩუნების მიზნით, ქართველ თავაყცებს ამ „გარანტიის“ სათანადო შეფასება მოეთხოვებოდათ და თვითმპყრობელური იმპერიისადმი უფრო ფრთხილ პოლიტიკას უნდა დადგომოდნენ?

ი. ცინცაძის მონოგრაფიაში 1783 წ. ტრაქტატის პერსპექტივულ შეფასებას ნაკლები ყურადღება ეთმობა. ავტორი არსებითად ტრაქტატის წარმოშობის ისტორიის ფაქტობრივ მხარეს აქცევს ყურადღებას და მისგან დასკვნის გამოტანას უმეტეს შემთხვევაში მკითხველს მიანდობს.

ნაშრომში სათანადოდ ვერაა მხილებული მეფის რუსეთის იმპერიის საგარეო პოლიტიკის დედაბზრი, კერძოდ, საქართველოსა და მთელი ამიერკავკასიის მიმართ. ავტორი, მართალია, ალაგ-ალაგ მიუთითებს ცარიზმის დამპყრობელ პოლიტიკაზე, მაგრამ ამ მისამართით ერთგვარი თავშეკავება, არილება იგრძნობა.

ნაშრომში „რანი არიან „ხალხის მეგობრები“ ლენინი წერდა, რომ მეფის თვითმპყრობელურმა სახელმწიფომ, „ევროპის ამ ეპიდემიამ, ყოველგვარი რეაქციის მუდმივმა და საიმედო დედაბოძმა“, „რუსი ხალხი ისეთ სამარცხვინო მდგომარეობამდე მიიყვანა, რომ მას, შინ დაბეჩავენ ულს, დასავლეთ ევროპის ერების დანაგვრის იარაღად იყენებდნენ“. ლენინი გამანადგურებლად აკრიტიკებდა მათ, ვინც კი ცდილობდა, რომ „ეს ეპიდემია“ „ეკონომიური სოლიდარობის გამტარებლად“ დაეხატა (თხზ. ტ. 1, გვ. 305—306).

ამის შემდეგ რა ვასაკვირია, და რა მოსაზრებელია, იმის თქმა, რომ რუსეთის ფეოდალური სახელმწიფო ყოველ ზომებს იხმარდა, რათა საქართველო და ქართველი ხალხი თავისი დამპყრობლური მიზნებისათვის იარაღად გამოეყენებინა.

სარეცენზიო წიგნში პეტრე პირველის ლაშქრობა ირანში მე-18 ს. 20-იან წლებში, მისი კავშირი ქართლის მეფესთან, რასაც საქართველოსათვის საბედისწერო შედეგი მოჰყვა, მხოლოდ რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობის ისტორიის თვალსაზრისითაა შეფასებული. ავტორი შენიშნავს, რომ პეტრეს „სიმპათიური გეგმები“ საქართველოს მიმართ „არასიმპათიურად დასრულდაო“ (გვ. 7) და ამით კმაყოფილდება.

ავტორს კარგად მოეხსენება, რომ პეტრეს სახელმწიფომ ამ დროს საქართველო თავის დამპყრობელურ გეგმებში ჩაითრია და ბრძოლის ველზე მიატოვა იგი. იმპერია თავის სასარგებლოდ იყენებდა კავკასიელი ქრისტიანების სიმპათიებს რუსეთისადმი. სპარსეთში ლაშქრობის მომზადების წინ პეტრეს ავენტური კავკასიაში მხოლოდ იმისათვის ცდილობდნენ, რომ ვახტანგ მეფისაგან სამხედრო დახმარება მიეღოთ, საკუთრივ საქართველოს ინტერესები კი დაივიწყებული იყო.

სწორად არ გვეჩვენება ის მსჯელობა, რომელიც მოცემულია სსრ კავშირის ისტორიის მრავალტომეულში (მე-18 ს. პირვ. მეთოხედი, 1954 წ.); კერძოდ, „ლაშქრობა სპარსეთში“ პეტრეს დროს წარმოდგენილია როგორც თვითმპყრობელური რუსეთის იმპერიის შინაგანი ისტორიისათვის დამახასიათებელი კანონზომიერი მოვლენა (გვ. 606—607).

გარდა ამისა მრავალტომეულში, ამ დროის რუსეთ-ამიერკავკასიის ურთიერთობაზე საუბრისას, დაიწყოებულია არსებითი და ხაზი ესმება მხოლოდ იმას,

რომ სომხეთ-საქართველოს მოღვაწეები აცხადებდნენ მზადყოფნას ეცნოთ რუსეთის უმაღლესი ხელისუფლება (607). ქართველი და სომეხი ხალხების რუსეთთან ურთიერთობაში მთავარი ის კი არ იყო, რომ გარკვეულ ეტაპზე აგრესიოზიანი მიერ შევიწროებული ეს ხალხები რუსეთის დახმარების მიღების მიზნით რომანოვთა უმაღლეს ხელისუფლებასაც კი სცნობდნენ, არამედ ის, რომ ეს დახმარება მათ მხოლოდ და მხოლოდ თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობის მოპოვებისათვის და არა რომანოვთა ვაბატონებისათვის სჭირდებოდათ. ერთი სიტყვით, ავტორები ივიწყებენ ქართველი და სომეხი ხალხების დამოუკიდებელი ეროვნული ისტორიის თვალსაზრისს და ისე გვიხატავენ მოვლენებს, რომ თითქოს ამ ხალხებს ირან-თურქეთის უღლის გადავდება და რომანოვთა ვაბატონების მოპოვება სურდათ. ეს სწორი არაა.

ფეოდალური ხანის რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობაში ყველა ფაქტი და მოვლენა ობიექტურად, ორივე მხარის ინტერესთა რეალიზაციის თვალსაზრისით, უნდა შეფასდეს. ჩვენთვის ძვირფასი და საყურადღებოა ფეოდალურ რუსეთთან ურთიერთობის მთელი ისტორია, მაგრამ განა ეს იმას ნიშნავს, რომ ამ ურთიერთობაში ყველაფერი ყოველთვის რიგზე იყო და არავითარ ანგარიშს აღვილი არ ჰქონია?!

თვით პატივცემული ი. ცინცაძის მიერ ნაჩვენები მასალები ცხადყოფენ, რომ ცარიზმი მხოლოდ მაშინ დაეხმარებოდა საქართველოს, თუ ეს დახმარება კავკასიაში მის ჰეგემონობას უზრუნველყოფდა, თვითმპყრობელური სახელმწიფო არ შეიძლებოდა დაინტერესებულიყო საქართველოს გაძლიერებით, მის მიერ დამოუკიდებლობისათვის სტაბილური მდგომარეობის მოპოვებით. ამასუ ნათლად მიუთითებს საგარეო საქმეთა კოლეგიის წერილი კონსტანტინეპოლელი რეზიდენტისადმი (სარეც. წიგნი, გვ. 9—10).

საქართველოს „გაერთიანება-გაძლიერების“ თუ „განთავისუფლების“ ე. წ. გეგმები, რომლებიც თვითმპყრობელური სახელმწიფოს დამპყრობლურ გეგმათა ფონზე მოჩანდა მხოლოდ, არსებითად იმპერიის საზღვრებისა და გავლენის გაფართოებას გულისხმობდა. სინამდვილეში ეს იყო მეფის რუსეთის დიპლომატიის ბრძოლა საქართველოს „გაერთიანებისათვის“ იმპერიის მფლობელობაში.

ავტორი არ ივიწყებს იმის აღნიშვნას, რომ თვითმპყრობელობა საქართველოს ინტერესებისათვის არ იწრებოდა, მაგრამ ამას თვითმპყრობელობის რეალური პოლიტიკის მხილება არ მოსდევს. ავტორის შენიშვნა—რუსეთის სახელმწიფოს ამიერკავკასიულ გეგმაში „არავითარი თვალთმაქცობა არ მოჩანსო“ (გვ. 44), რადღაც უნებლიე გამონათქვამს მიაგავს და ყალბ შთაბეჭდილებას ქმნის.

ავტორი სამართლიანად შენიშნავს, რომ რუსეთი ისეთი ჩამორჩენილი არ ყოფილა, როგორც ირანი და ოსმალეთი, რუსეთის სახელმწიფო შედარებით ცივილიზებული, ცენტრალიზებული, ძლიერი, ევროპულ კულტურას ნახიარები და საქართველოსთან სარწმუნოებრივი ერთიანობით დაკავშირებული ქვეყანა იყო და მისი „ვაბატონობის ორბიტში მოქცევა“ შედარებით პროგრესულ შედეგებს მოიტანდა (გვ. 44). მაგრამ მსჯელობა დასრულებული არ იქნება თუ არ დავუშვებთ, რომ ცარიზმიც დამპყრობელი იყო და მის გეგმებს მოჰქონდა ამიერკავკასიის ხალხთა არა უბრალოდ „რუსეთის ორბიტში მოქცევა“, არამედ იმპერიის შემადგენლობაში მოსალოდნელი გათქვეფა. მიუ-

ხელდავად ამისა, საქართველო მინც რუსეთის მფარველობისაკენ მიისწრაფოდა.. ქართველ პოლიტიკურ მოღვაწეებს ესმოდათ, თუ რამდენად მძიმე უნდა ყოფილიყო უცხო სახელმწიფოს პოლიტიკური ბატონობა, მაგრამ ისინი, რაკი სხვა გზა არ იყო, ორი ბოროტებისაგან უფრო ნაკლებ ბოროტებას არჩევდნენ. „უმიცირესი ბოროტების“ გზით მიდიოდნენ. რუსეთის პროტექტორატის ქვეშ გადასვლა იმ ვითარებაში, რა თქმა უნდა, შედარებით უკეთესი გამოსავალი იყო. აქვე შეიძლება გავიხსენოთ ჩვენს ისტორიოგრაფიაში წინათ გაზიარებული. მაგრამ ახლა მივიწყებული დებულება, რომელსაც რატომღაც 1801 წ. აქტის შეფასებისას იხსენიებდნენ; სინამდვილეში იგი 1783 წ. ტრაქტატს გულისხმობს: „XVIII საუკუნის დამლევეს... საქართველოს წინაშე იღვა ალტერნატივი—ან ჩაყლაპულ უნდა ყოფილიყო შაჰის სპარსეთის ან სულთანის თურქეთის მიერ, ან გადასულიყო რუსეთის პროტექტორატის ქვეშ... მეორე პერსპექტივა. მინც უმიცირესი ბოროტება იყო“ (ისტორიის შესწავლისათვის. კრებული. 1937 წ., გვ. 89).

ყოველივე აღნიშნული ავტორს კარგად მოეხსენება, მაგრამ იგი რუსეთის ფეოდალური სახელმწიფოს ამიერკავკასიული პოლიტიკის სრული ანალიზისაგან თავს იკავებს.

ქართველი თავკაცების გარდაუვალი კურსი რუსეთთან დაახლოებისაკენ, როგორც ცნობილია, ემყარებოდა თვითმპყრობელობის არა „კაცთმოყვარულ“ თვისებებს, არამედ მის ინტერესებს ახლო აღმოსავლეთში. ქართველი დიპლომატების აზრით, უეჭველად შეიძლებოდა მოგება იმ ბრძოლაში, რომელსაც რუსეთი ირან-ოსმალეთის წინააღმდეგ აწარმოებდა. სწორი იყვნენ ისინი, როდესაც დიდი სახელმწიფოების ამ ჭიდილში საქართველოს გაძლიერება დამოუკიდებლობის მიზნით რუსეთის მხრეზე დგებოდნენ. ამავე დროს ქართული დიპლომატია უდაოდ შემცდარი იქნებოდა, რომ მას ცარიზმის დამპყრობლური ბუნება დაევიწყებინა. ამის შესახებაც მათ კარგად იცოდნენ. მაგრამ მთელი უბედურება სწორედ იმაში იყო, რომ მათს საქართველო ერთ მთლიანს არ წარმოადგენდა და ძლიერ სახელმწიფოთა შემოტევებისაგან თავდაცვის უნარი მას აღარ შესწევდა. გარედან დახმარების გარეშე საქართველოს საშინაო და საგარეო პრობლემების გადაწყვეტა ვერ ხერხდებოდა. დამპყრობლური სახელმწიფოს „დახმარება“ კი ქვეყანას უნებლიედ წაიყვანდა ასეთი დამხმარე ძალადმი დამონების გზით.

სარეცენზიო ნაშრომში, ჩვენი აზრით, საჭირო სისრულით არაა მოცემული ქართული დიპლომატიის დახასიათება რუსეთთან ურთიერთობის საკითხებში. ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, რომ თითქოს ეს დიპლომატია ძალზე უმწეო იყო და ჩვენი სახელმწიფო მოღვაწეები ბევრ რამეში ვერ ერკვეოდნენ. კერძოდ, მე-18 ს. 70—80-იანი წლების რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის საკითხებთან დაკავშირებით ბევრი საკითხი პასუხის გარეშე რჩება: ა) იცოდნენ თუ არა საქართველოში ე. წ. „ბერძნული პროექტის“ შესახებ და თუ იცოდნენ, როგორ აფასებდნენ მას, ბ) სვამდნენ თუ არა საკითხს ქართველი დიპლომატები იმის შესახებ, თუ რა მიელოდა რუსეთის გეგმებში ჩართული საქართველოს; გ) ითვალისწინებდნენ თუ არა ქართველები მე-18 ს. 20-იან წლებში განცდილ მარცხს და სხვ.

ავტორს მოეხსენება, და ეს მის წიგნში ნაჩვენებები ფაქტებიდანაც ჩანს, რომ საქართველოში მეფის რუსეთის სახელმწიფოს დამპყრობლურ ზღუნებას კარ-

გად იცნობდნენ. ამიტომაც იყო, რომ ქართველი დიპლომატები რუსთ ხელშეწყობეს ხშირად უსახავდნენ ახლო აღმოსავლეთში ახალი ტერიტორიების მიტაცების ადვილ გზებს (სარეც. წიგნი, გვ. 82).

რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიის შესახებ საუბრისას მკვლევარები ხშირად მიუთითებენ მათ ორმხრივ ინტერესებზე, როგორც ამ ურთიერთობის მტკიცე საფუძველზე. მაგრამ დავიწყებულია ორი სხვა მნიშვნელოვანი ინტერესთა ხასიათის არსებითი წინააღმდეგობა: სუსტი საქართველო ამ ურთიერთობაში საგარეო მტრებისაგან თავდაცვისა და დამოუკიდებლობის შენარჩუნების ინტერესებიდან გამომდინარე, თვითმპყრობელური იმპერია კი დამპყრობელური ინტერესებით აბამდა ამ ურთიერთობას. ინტერესთა ამგვარ სხვადასხვაობას ურთიერთობის მთელ სიგრძეზე ობიექტურად უნდა მოჰყოლოდა დროისა და გარემოების შესაბამისი ცვლილებები და გართულება, როდესაც სუსტი იჩაგრება. ხოლო ძლიერი მხოლოდ თავის საქმეს აკეთებს. ურთიერთობის ასეთი მხარეების ჩვენებს ავტორმა, როგორც ვხედავთ, თავი მორიდდა.

XVIII ს. ქართველ დიპლომატთა დახასიათება სრული არ იქნება, თუ არ გავრკვეით მათი დამოკიდებულება მეფის რუსეთის იმპერიის საგარეო პოლიტიკისადმი. მათ უნდა სცოდნოდნოდა და, როგორც ჩანს, იცოდნენ კიდევ, რომ დამპყრობლური სახელმწიფო, როდესაც მას სათანადო ხელსაყრელი სიტუაცია შეექმნებოდა, საქართველოსაც მტაცებლური თვლით შეხედავდა. სარეცენზიო ნაშრომში ავტორს უნდა აეხსნა, რომ ქართული დიპლომატიის ანგარიშები მაშინ შექმნილი ხელსაყრელი სიტუაციის გამოყენებას ემყარებოდა და არა ბრმა რწმენას ცარიზმის ე. წ. „განმათავისუფლებელი“ მისიისადმი*.

ქართულ დიპლომატიას, როგორც ჩანს, შესაძლებლად მიაჩნდა თავის სასარგებლოდ გამოყენებინა რუსეთის ახლოაღმოსავლური პოლიტიკა და ბევრ შემთხვევაში ასეთ კურსს მიღწევებიც ჰქონდა. ქართველი თავაყცების დამოკიდებულება მფარველი იმპერიისადმი თავის სასიათს შეიცვლიდა იმ შემთხვევაში, თუ მოვლენათა ვითარების შედეგად „მფარველი“ ჩვენს ქვეყანას სრული ჩაყლაპვით დაემუქრებოდა.

სწორად არ გვეჩვენება ავტორის დასკვნა, რომ ერეკლეს სახელმწიფოებრივი წყობილების ცენტრალიზაციისათვის „რუსეთის ხელმწიფის ჩვენს შინაურ საქმეებში ჩარევა მიაჩნდა საჭიროდ“ (გვ. 111). ტრაქტატის ტექსტიდან სხვა დასკვნა გამომდის (გვ. 121). ერეკლე ქართლ-კახეთის საშინაო საქმეებში რუსეთის ჩარევის წინააღმდეგი იყო. ვაიხსენოთ, თუ როგორი რეაქცია გამოიწვია გენ. ტოტლებენის საქციელმა საქართველოში რუსეთ-ოსმალეთის 1768—74 წწ. ომის დროს. რუსეთისაგან ჯარითა და ფულით დახმარების მიღების ცდები ისე არ უნდა გავივოთ, რომ თითქოს ერეკლე საშინაო სუვერენიტეტის

* სარეცენზიო წიგნის 186—187 გვერდებზე ავტორი ანგარბებს ვერ ხელდას თვითმპყრობელობის ანიერკავკასიულ გეგმებში. აქ იგი ივიწყებს მის მიერვე ხელმოწერილ (44 და 101 გვერდები) მოცემულ სწორ კვალიფიკაციას.

შერყევას აპირებდა: ვფიქრობთ, რომ ერეკლე 90-იან წლებშიაც რუსეთთან ურთიერთობაში საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის პრინციპებს არ თმობდა. იმპერატორის სუვერენიტეტის აღიარება (ფორმალურა) მხოლოდ დახმარების მიღების მიზანს ემსახურებოდა.

არა გვაქვს საფუძველი ვერწმუნოთ პრემიერ-მაიორ ვერდერევსკის წერილს ვ. ზუბოვისადმი (1796 წ.), რომ თითქოს ერეკლე სათავადოების მოსპობისა და სხვა საშინაო პრობლემების გადაჭრას რუსეთის იმპერატორს ანდობდა (გვ. 110). ეს წერილი დამპყრობლური იდეებით გამსჭვალული სამხედრო მოხელის ნააზრევს მიაგავს. ავტორი მას იმეორებს წიგნის 126-ე გვერდზედაც. ვფიქრობთ, ავტორი უფრო კრიტიკულად უნდა მოკიდებოდა აღნიშნულ ცნობას. რა თქმა უნდა, ერთი და იგივე არ შეიძლებოდა ყოფილიყო ერეკლეს ბრძანებლობით (ან დავით ბატონიშვილის მეთაურობით) რუსთა დამხმარე ჯარების გამოყენება სათავადოების სალიკვიდაციოდ და ამავე ჯარების გამოყენება საქართველოს შიგნით რუსეთის იმპერატორის სურათითა შესაბამისად, თუნდაც იმავე სათავადოების წინააღმდეგ. ერთი სიტყვით, აქ არსებითი ისაა, თუ ვისი განკარგულების ქვეშ უნდა მოქცეულიყო ეს დამხმარე ძალები.

სარეცენზიო წიგნში, ჩვენი აზრით, შეიძლებოდა უფრო მეტი თქმულიყო იმ რთული სიტუაციის შესახებ, რომელიც 1783 წ. ხელშეკრულების გაფორმების შემდეგ ქართლ-კახეთში შეიქმნა. მართალია, ავტორი ასაბუთებს, რომ საქართველოში რუსთა ჯარის შემოყვანის შემდეგ ახლო აღმოსავლეთის აგრესიული სახელმწიფოები და მათი კავკასიელი ვასალები—მამლუქი პოლიტიკური ერთეულები შეშფოთდნენ, უმთავრესად თურქეთის მიერ ინსპირირებულმა თავდასხმებმა საქართველოში მძიმე დღეში ჩააგდო და სხვა, მაგრამ ეს საკმაო არაა.

როგორც წიგნის ბოლოში დართული, ისე სხვა საბუთები იძლევიან საფუძველს ვიფიქროთ, რომ 1785-1786 წლებში ქართველი თავაყცების წინაშე საგარეო ორიენტაციის გადასინჯვის საკითხი მწვავედ დგებოდა.

1785 წ. აგვისტოში გარსევან ჭავჭავაძე პოტიომკინისადმი წერილში ვრცლად ახასიათებდა იმ დიდ დანაკლისს, რაც საქართველომ ტრაქტატის გაფორმებიდან 2 წლის განმავლობაში მიიღო (სარეც. წიგნში დართ. საბ., გვ. 244—246). ამავე წლის ნოემბერში იგივე გარსევანი წერდა: „თუმცა მამული ჩვენი სიმრგულივ მტრის პირში ყოფილა და ყოველთვის ბრძოლა არ დაუღლიათ საქართველოზედ ოღონდ ამისთანა გაჭირება არას დროს არ მიუღიათ რომ შეთქმულობით უმტეროსთ, როგორც ახლა ოთხსაე მხარეს მტრობენ. როდესაც მათს უმადლესობას სანატრელს მეფეს თეიმურაზს, მამასა მათის სიმაღლის მეფე სერაქლეს, საქართველოს მეფობა მიუღია იმ ყამიდან ვიდრე ამ ყამომდე ამისთანა განსაცდელში საქართველო არ ყოფილა“ (გვ. 252).

1786 წ. 15 სექტემბერს თურქეთის ვეზირისადმი ერეკლეს მიერ გაგზავნილი წერილიდან ჩანს, რომ ერეკლეს შესაძლებლად მაინც 1783 წ. ტრაქტატისა და რუსეთ-ოსმალეთთან კეთილშეზობლური ურთიერთობის ერთმანეთთან შეთავსება (გვ. 454—256). ერეკლე ახალციხის ფაშასთან სამშვიდობო ხელშეკრულებას აფორმებს და ვალად იღებს, რომ საქართველოში 3 ათას კაცზე მეტი რუსთა ჯარი არ შემოიყვანოს (256). ამავე თვის 22-ს ერეკლე პოტიომ-

კინს თხოვს, რომ გარსევან ჯეჯევაძე დაუყოვნებლივ გამოისტუმრონ საქართველოში (გვ. 257). ამაზე ადრე (1785 წ. იენისში) გარსევანი ერეკლეს პირობით ანბანს სთხოვდა საიდუმლო ურთიერთობისათვის და რუსეთ-თურქეთის შორის მოსალოდნელი ომის შესახებ აღწევდა (243):

როგორც ცნობილია, 1786 წ. 18 დეკემბერს მეფემ საგარეოში თათბირი მოიწვია. ეს თათბირი არსებითად ხომ საგარეო პოლიტიკის გადასინჯვას მიეძღვნა. ამ ფაქტმა გამოააშკარადა, რომ მიუხედავად ტრაქტატით ნაკისრი ვალდებულებისა, ერეკლე საგარეო სუვერენიტეტზე უარის თქმას არ აპირებდა. საგარეოს თათბირმა გადაწყვიტა თურქეთის წინადადების მიღება და მისთვის მძევლების მიცემა. ბურნაშოვმა და პოტიომკინმაც კი ვერ აიძულეს ერეკლე ხელი აეღო ამ გადაწყვეტილებაზე*.

ერეკლე 1786 წ. 26 დეკემბერს პოტიომკინისადმი გაგზავნილ წერილში არსებითად მხოლოდ აღნიშნავს მომხდარ ფაქტს— „ამჟამად ფაშას ორს თვადს ელჩად უგზავნიოთ“. „შეუძლებელია, რომ ამანათი არ მიესცეთ“ (სარეც. წიგნის ბოლოს დართ. საბ., გვ. 259, 260). ამის შემდეგ, რა თქმა უნდა, პოტიომკინის თანხმობას არავითარი მნიშვნელობა აღარ ჰქონდა.

აღნიშნული და სხვა ფაქტები იმაზე მიუთითებენ, რომ გაფორმებული პროტექტორატი ვერ ზორციელდებოდა და ქართლ-კახეთის სახელმწიფო არსებითად ინარჩუნებდა თავის დამოუკიდებლობას. ამითაც შეიძლება ავსნათოს გარემოება, რომ 1783 წ. აქტის აღსანიშნავად ნარკვევებში მნიშვნელობას ზნისრად ინარჩუნებენ ტერმინები — „ხელშეკრულება“, „სამეგობრო ტრაქტატი“, „მოკავშირეობა“. ერთი სიტყვით, ადგილს აქვს ფორმალური და ფაქტიური ვითარების სხვადასხვაობას მე-18 ს. 80-იანი წლების რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობაში.

საგარეო ორიენტაციის გადასინჯვის დროს გაცილებით უფრო მეტად უნდა გააქტიურებულიყვნენ ერეკლეს სამეფოს კარზე 1783 წ. ტრაქტატის მოწინააღმდეგე ელემენტები, რომელთა შესახებ ჩვენი ავტორი სამუწნაოლ არააფერს არ გვეუბნება. შექმნილ სიტუაციას მერყეობა ტრაქტატის ენერგიულ დამცველთა შორისაც უნდა შეექმნა. ეს გარემოება რამდენადმე ავტორის მიერ გამოქვეყნებულ ზემოთ უკვე შენიშნულ საბუთებშიაც მოჩანს.

ცნობილია, რომ მე-18 ს. 80-იან წლებში და მის შემდეგაც ერეკლეს მიერ გადაპირით აღებულ კურსს რუსეთთან დაახლოებისაკენ ბევრი არ იზიარებდა. არსებობდნენ თურქოფილური და ირანოფილური ჯგუფები. საჭირო იყო მათი დახასიათება.

ვერ დავეთანხმებით ავტორს 1787 წ. ომთან დაკავშირებული საქართველოს ამბების კვალიფიკაციაში, ავტორი ფაქტიურად რუსეთის საგარეო-პოლიტიკური ისტორიის პოზიციებიდან იხილავს მომხდარ მოვლენებს.

ავტორი აღნიშნავს, რომ 1784—86 წლებში რუსეთის მთავრობამ, შეადასა რა შექმნილი ვითარება თურქეთთან ურთიერთობის თვალსაზრისით, ამიერკავკასიის გეგმებზე ხელი აიღო, 1783 წ. ტრაქტატზე უარი თქვა, იგი „ნაჩქარევად გადადგმულ ნაბიჯად მიიჩნია“ და 1787 წ. 29 აგვისტოს ბრძანების საფუძველზე

* Бутков, мат., ч. I, 191—193; Грамоты под ред. Чагарели, т. II, в. II, 59—60; Счеркин ист. СССР, втор. под. XVIII в., 6. ბერძენიშვილისა და ვ. დონდუას წერილი, გვ. 732.

საქართველოდან თავისი ჯარებიც გაიყვანა (გვ. 186—188). შექმნილ ვითარებაში საქართველოდან ჯარების გაყვანა ავტორს „ქართლ-კახეთის მტერთაგან დაცვის“ აქტად მიაჩნია; რუსეთმა საქართველოს წინააღმდეგ ამხედრებული მეზობლები დააშოშმინა და ჩვენს ქვეყანას მათთან ურთიერთობის მოგვარება ურჩიაო (გვ. 188, 189). ჩვენი აზრით, ასეთი შეფასება სწორი არაა.

რუსეთის თვითმპყრობელობისათვის ხომ აღრე გახდა ცხადი ტრაქტატის შედეგები საქართველოსათვის. ქართველი ელჩის ყველა წერილი პოტიომკინისადმი ნათლად მეტყველებდა, რომ ქვეყანა მიძიმე განსაცდელში მოექცა და აუ მართლა ეკატერინეს მთავრობას საქართველოს „დაცვა“ აწუხებდა, მას ხომ აღრე შეეძლო აქეთ დამატებითი ჯარების გამოგზავნა, ან ამ ჯარების სრული გაყვანა მაჰმადიანური მეზობლების დასამშვიდებლად?—ყოველივე ეს არ მოხდა მაშინ, რადგან დამპყრობლური გეგმების განხორციელებაზე ფიქრობდნენ. ახლა კი (1787 წ.) ოსმალეთი რუსეთისათვის მოულოდნელად ომს იწყებდა. რუსეთისათვის ხელსაყრელი აღარ იყო არც 1783 წ. ტრაქტატი და არც მისი მხედრობის ყოფნა საქართველოში, რადგან ოსმალეთის წინააღმდეგ შეტევა ბალკანეთიდან შხადლებოდა. საქართველოს ინტერესებზე რომ ვინმეს ეფიქრა, ყველაზე უფრო არსებითი მაშინ აქ მყოფი ჯარების გაძლიერება იქნებოდა. მაშინ ერეკლე უტყვევლად შეძლებდა სამცხე-საათაბაგოს დაბრუნებას...

საქართველოდან ჯარის გაყვანის „დასაბუთება“, რა თქმა უნდა, თვალთმაქცური იყო. ეს იქიდანაც ჩანს, რომ თითქმის ერთსა და იმავე დროს, აქედან ჯარის გაყვანასთან დაკავშირებით, ერეკლეს ურჩევდნენ ახალციხის ფაშასთან ურთიერთობის მოგვარებას და იმერეთის მეფესთან შეთანხმებით გაერთიანებული ძალებით თურქეთზე თავდასხმების მოწყობას. ამის შესახებ ცნობებზე თვით ავტორი მიუთითებს (გვ. 189). ერთი სიტყვით, კარინზს თავისი ჯარი იქით მიჰყავს, სადაც მას ესაჭიროება, საქართველოს კი „ურჩევს“, რომ „საკუთარი ინტერესებისათვის“ თურქეთზე თავდასხმები მოაწყოს და რუსეთს ბალკანეთში მოქმედება გაუადვილოს?! ასე „გავარება“ თვითმპყრობელობა მიმდინარე ომში საქართველოს „დაცვის“ საქმეს.

რუსეთის ჯარების გაყვანით საქართველოს მეზობლების „დამშვიდება“ მხოლოდ მოჩვენებითი მანერო იყო. ისინი ომის გამოსავალს მოელოდნენ. საქართველოს მდგომარეობა მაინც დაძაბული რჩებოდა.

1787 წ. 7 ივლისის წერილით ერეკლე რუსეთს ჯარის მომატებას თხოვდა და დასძინდა, რომ დახმარების დაგვიანების შემთხვევაში მდგომარეობა ვაცილებით უფრო გაუარსდებაო. იგივე ერეკლე 22 სექტემბრის საყვედურის ტონით წერდა პოტიომკინს—ამდენი ხანია დახმარებას ვთხოვთ და არ გვადიროსეთო: „ამისთვის ყოველთა მტერთა ჩვენთაგან საცინელი ვქმენებით, რამეთუ ვერ იხილეს უძლეველისაგან მფარველობისა განრინება ჩუჟნი განსაცდელთაგან და ამით მტერობასა ზედა ჩეჟნსა უმეტესად კადნიერ იქმნენ“ (265—66)—1788 წ. 22 მაისის წერილით ელჩი თუმანიშვილი კვლავაც მოითხოვდა საქართველოში ბატალიონების გამოგზავნას (გვ. 267—67).

მონოგრაფიაში არ ჩანს პასუხი კითხვაზე, თუ რამდენად მარადიულად წარმოედგინათ ერეკლე მეორესა და მის მომხრე მოღვაწეებს მეფის რუსეთის ჩფარველობით დამოკიდებულებაში ყოფნა. ეს საკითხი ისმის იმიტომ, რომ ერეკლეს დროის ქართველ პოლიტიკოსებს კარგად ჰქონდათ წარმოდგენილი, თუ როგორ გავლენას ახდენდა, საერთოდ, უცხო ქვეყნის ბატონობა ამა თუ იმ

ქვეყანაზე. «ერი, დაცული გარეთითა უცხოთა ნათესაეთაგან მფარველობითა.— ამბობდა ერეკლეს უახლოესი თანამებრძოლი სოლომონ ლიონიძე.— არის მარადის დამაღლებელი» (პ. იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, ა. გაწერელის გამოც., გვ. 24). ამას ამბობდა ლიონიძე, რომელიც თვითონ იყო 1783 წ. ტრაქტატის ერთი მოღვაწეთაგანი, მაგრამ ლიონიძე, ისევე როგორც სხვა პროგრესული მოღვაწეები, თვლიდა რომ შექმნილი მდგომარეობიდან თავის დასაღწევად რუსეთის დახმარება იყო საჭირო, რათა საქართველო წახიდან გამოსულიყო და დამოუკიდებელი სახელმწიფოებრივი არსებობისათვის მტკიცე ნიადაგი შექმნა. მისი გაგებით, ეს უნდა ყოფილიყო ერთგვარი გარდამავალი საფეხური, რის შემდეგაც საქართველოს უცხო ქვეყნის მფარველობა აღარ დასჭირდებოდა და შეუდრეკელად დაადგებოდა თავისთავადი განვითარების გზას.

როგორც ვიცით, ქართველ მოღვაწეთა ასეთი დიდი ოცნება არ შეიძლება დღევანდორბიელებულიყო ფეოდალური ტირანიის შევხნელ ხანაში. ქართველმა ხალხმა დიდ რუს ხალხთან ერთად ბრძოლით იაღი ოქტომბრის რევოლუციის შედეგად შესძლო თავისუფალი და დამოუკიდებელი ცხოვრების მოპოვება.

ჩვენ მიზანშეწონილად არ მიგვაჩნია 1783 წლის ტრაქტატის შესახებ მონოგრაფიის დასრულება 1791 წ. იასის ზავთან დაკავშირებული ამბებით. მონოგრაფიის ასეთი ქრონოლოგიური ჩარჩო მხოლოდ პირველ ნაწილად შეიძლება ჩაითვალოს. გასარკვევი რჩება დიდი პრობლემა—მფარველობითი ტრაქტატიდან 1801 წლის აქტზე გადასვლა. ბევრი რამ ამ მონაკვეთზე ჯერ კიდევ გაურკვეველია. ზოგი რამ დღეისათვის სადაოდ ისმის, ყვროდ, ინტერესს მოკლებული არაა საკითხი იმის შესახებ, შეეძლო თუ არა ქართლ-კახეთის სახელმწიფოს დიპლომატიური გზით აეცდინა 1795 წ. კატასტროფა?

საჭიროა დეტალურად შევისწავლოთ ურთიერთობა ერეკლე მეორესა და ირანს შორის განსაკუთრებით აღამაჰმადხანის ბატონობის დროს. მაგალითად: როგორც ვიცით, ირანის მფლობელი დაჟინებით მოითხოვდა ერეკლესაგან 1783 წ. ტრაქტატის გაუქმებას და ირანის სუვერენიტეტის აღიარებას. იგი აქეთ მრისხანე, მუქარებით აღსავსე წერილებს გზავნიდა. აღამაჰმადხანის ელჩი ზიათ-ხან ხოელიც (?) ამასვე იმეორებდა; თითქოს ტახტის მემკვიდრე გიორგიც მზად იყო ირანში წასულიყო და მშვიდობა მოეპოვებინა, მაგრამ ერეკლემ ამ გზით ირანთან ზავის მოპოვება უარაჰყო და ელჩი მკვახელ გაისტუმრა (პ. იოსელიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 49).

ასეთი ფაქტებიდან ჩანს, რომ მაშინ შექმნილი სიტუაცია კრიტიკულ განხილვას მოითხოვს. გავიხსენოთ საგარეჯოს თათბირი 1786 წ., როცა 1783 წ. ტრაქტატი ჯერ კიდევ ძალაში იყო. მაშინ ერეკლემ მძევლებიც კი გაგზავნა თურქეთში და მასთან ურთიერთობა მოაგვარა. ახლა კი, 90-იან წლებში, როდესაც 1783 წ. ტრაქტატი ცალმხრივი აქტით უკვე გაუქმებული იყო რუსეთის მიერ, ერეკლე კარზე მომდგარ დამპყრობელთან მშვიდობის გუნებაზეც კი არაა, პირიქით, მას აღიზიანებს...

ჩვენ ხომ კარგად ვიცით, თუ როგორ ჩინებულად მოაგვარა ერეკლემ ურთიერთობა ირანის ფაქტიურ გამგებელ ქერიმ-ხანთან მე-18 ს. 60-იან წლებში. ქერიმ-ხანის სუვერენიტეტის ფორმალურმა აღიარებამ, ხოლო ფაქტიურად და-

მოუკიდებელმა მოქმედებამ. ხელმეუფეო ქართლისა და კახეთის ერთ სამეფოდ გაერთიანებას და განჯა-ერევნის ყმადნაფიცობის პირობაზე დამორჩილებას. მაშ, როგორ მოხდა, რომ ქართლ-კახეთის დიპლომატიებმა ამავე საუკუნის 90-იან წლებში აღამაჰმადხანთან ასეთივე მორიგებისათვის თითქოსდა რეალურად არსებული შესაძლებლობა ხელიდან გაუშვეს? გასარკვევია, მართლაც იყო თუ არა შექმნილი ასეთი შესაძლებლობა, რომ მომავალი კატასტროფა თავიდან აეცდინათ და რამდენადმე მიინც გაეხანგრძლივებინათ ქართული სახელმწიფოს არსებობა.

საჭიროა, აგრეთვე, კრიტიკულად განვიხილოთ პლატონ იოსელიანის გადმოცემები. გასარკვევია—გიორგი მეცამეტე რუსეთთან ურთიერთობაში შეიძლება ჩაგვეთვალოს ერეკლე მეორის პოლიტიკის გამგრძელებლად, როგორც ანას პ. იოსელიანი ფიქრობდა, თუ მათ შორის არსებით განსხვავებას ჰქონდა ადგილი. ყოველივე ეს და სხვა მრავალი მომავალი მეცნიერული მუშაობის საგანს წარმოადგენს.

ამით ვამთავრებთ ჩვენს ზოგად შენიშვნებს განსახილველ წიგნზე.

მიუხედავად რუსეთის ცარიზმის დამპყრობლური საგარეო პოლიტიკისა: 1783 წ. მფარველობითი ტრაქტატი უდიდესი მნიშვნელობის მოვლენა იყო რუსეთისა და საქართველოს ისტორიაში, მან ობიექტურად ხელი შეუწყო რუსი და ქართველი ხალხების დაახლოებას, მათ გაერთიანებას საგარეო მტრებისა და საშინაო მჩაგვრელების წინააღმდეგ ბრძოლაში.

პროფ. ი. ცინცაძის წიგნის სახით ჩვენს ისტორიოგრაფიას უდაოდ კარგი გამოკვლევა შეემატა.

6. შინაგალობა

თურქი ისტორიკოსის მუსტაფა ნაყინის ცნობები
ბიოგრაფიული მონაცემების შესახებ

საქართველო-თურქეთის ისტორიული ურთიერთობის შესასწავლად, ქართულ წყაროებთან ერთად, დიდი მნიშვნელობა აქვს ოსმალურ წყაროებს. XV—XVIII სს. თურქულ საისტორიო თხზულებებში არა ერთი ცნობაა დაცული სა... ქართველოს შესახებ. თურქი ისტორიკოსები მოგვითხრობენ პოლიტიკურ ამბებზე, ბრძოლის ეპიზოდებზე, ახასიათებენ ქართველ მეფეებს, ცნობილ ისტორიულ პირებს, აღწერენ ციხე-სიმაგრეებს. ეხებიან საქართველოს რომელიმე კუთხეს. მის ზნე-ჩვეულებებს, ენასა და სხვას.

თურქულ ისტორიოგრაფიაში თვალსაჩინო ადგილს უჭირავს მუსტაფა ნაყინის (1655—1716), რომელსაც შედგენილი აქვს ოსმალეთის ისტორია 1591 წლიდან ვიდრე 1659 წლამდე. მისი „ისტორია“ (تاریخ عثمانی) რამდენიმეჯერ გამოიცა ძველ თურქულ ენაზე სტამბოლში.

მუსტაფა ნაყინმა დაიბადა ალეპოში. იგი სულთნის კარზე სხვადასხვა თანამდებობას ასრულებდა. გავლენიან მოხელედ ყოფნის პერიოდში მან თავი გამოიჩინა, როგორც განათლებულმა და დაკვირვებულმა ადამიანმა. 1597 წ. ნაყინმა დაინიშნა ოფიციალურ ქამთალმწერლად—კარის ისტორიკოსად („ვაკაი ნევისი“). ოფიციალური ისტორიკოსის მოვალეობის შესრულებისას იგი უხვად სარგებლობდა წინამორბედი ისტორიკოსების— ქაათიბ ჩელების (1609—1657), იბრაჰიმ ფეჩევის (1574—1650) და სხვათა თხზულებებით. ეს ნათლად ჩანს ჩვენ მიერ შესრულებული თარგმანიდანაც. ნაყინმა იმოწმებდა ფეჩევის თხზულებას, მოაქვს ამ თურქი ისტორიკოსის თხზულებიდან სხვადასხვა ხასიათის ცნობები, უმთავრესად ირან-ოსმალეთის ომებთან დაკავშირებით. ამასთან მან იცის, რომ ფეჩევი გიორგი სააკაძის ზოგიერთი ამბის თანადაზუსტურაა და თვითმხილველი. იგი, მაგალითად, აღნიშნავს, რომ, როდესაც გიორგი სააკაძის კაცები მოვიდნენ ხუსრუე ფაშასთან და სთხოვეს მას „საქართველოსა და შირვანის ქვეყნებში გალაშქრება“, ფეჩევიც ესწრებოდა ამ აღედენციასო. ამის შემდეგ ისტორიკოსს მოყავს მთელი გვერდი ფეჩევის თხზულებიდან. ფეჩე-

¹ ნაყინს შესახებ იხილეთ Fr. Babinger, Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke, ლიფციგი, 1927, გვ. 245; E. L. III, გვ. 906; ს. ჯიქია, —ცნობა დიდი მოურავის უკანასკნელი დღეების შესახებ ოსმალეთში, ენიმის მთაბე, XIII, 1942, თბ., გვ. 206—207.

ვის თხზულების ეს ადგილი, საქართველოს შესახებ არსებულ სხვა ცნობებთან ერთად, თარგმნილი აქვს პროფ. ს. ჯიქიას². ჩვენ ეს ფეჩევის ისტორიიდან მოყვანილი ადგილიც ვთარგმნეთ.

მუსტაფა ნაყნმ იბრაჰიმ ფეჩევის გარდა, იმოწმებს ქაათაზ ჩელე-ბისაც. მას, როგორც ოფიციალურ ისტორიკოსს, ხელი მიუწვდებოდა ყველა იმ თურქულ დოკუმენტურ მასალასა და ფირმანზე, რომლებიც ინახებოდა თორქეთის სახელმწიფო დაწესებულებებში.

ნაყნმ თავისი „ისტორიის“ შესავალში გამოთქვამს შეხედულებას ისტორიის დანიშნულებასა და მიზნებზე. მისი აზრით, ისტორია უნდა იყოს ზუსტი, მართალი და მოვლენების პირუთენელად ამსახველი. მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ისტორიკოსი არ იყოს ტენდენციური ისტორიული მოვლენების აღწერისას და გადმოცემისას. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ნაყნმ ვაცილებით ობიექტურად და სისტულით აღწერს ბევრ რამეს, ვიდრე მისი წინამორბედი ისტორიკოსები აღწერდნენ. მისი „ისტორია“ საუკეთესო წყაროდ ითვლება ოსმალეთის ისტორიისათვის. არაჩაკლები მნიშვნელობა აქვს მას საქართველოს ისტორიისთვისაც, რადგან „ისტორიის“ სხვადასხვა ადგილას უხვად არის გაბნეული ცნობები საქართველოს შესახებ. ზოგი მათგანი თარგმნილია ქართულად და განოქვეყნებულიც³; ზოგის თარგმნას ჩვენ შეეცადეთ. ჩვენ მიერ შესრულებული თარგმანი გადმოღებულია ნაყნმის „ისტორიის“ მეორე ტომიდან. „ისტორიაში“ ამბები მოთხრობილია ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით, წლების მიხედვით. ჩვენ მიერ თარგმნილი ამბები გიორგი სააკაძის შესახებ ნაყნმის მოთხრობილი აქვს 1624—25 წლის ამბებთან დაკავშირებით, რაც პიჯრის 1034 წელს ხდება.

¹ ს. ჯიქია, იბრაჰიმ ფეჩევი საქართველოს შესახებ, ენიშვის მონაბე, V—VI, 1940, გვ. 369—389.

² ს. ჯიქია, ცნობა დიდი მოტრავის უკანასკნელი დღეების შესახებ ოსმალეთში, ენიშვის მონაბე, XIII, 1942, გვ. 206—217.

انہام لشکر سرخسر در کورجستان

სიზილბაშთა ლაშქარის
დამარცხება საჰართველოში

قدیم ایامدن امرأ کورجستان خانہان
عثمانیایہ ایتمکله روافض عسکری
تعرضندن مصون ایکن بعضیلر شاه حیلہ
کارک مکر و خدیعہسندن غفلت ایدوب
اول جانبہ انقیاد و مدارا صورتندہ الفت و
اتحاد کوسترمکله نیجہ معمورہلری بغما و
غارت و اموال و عیاللری موقع اسر و
خسارتندہ واقع اولوب شاکھ روزبروز
تعدی و تطاولی ازدیاد بولمغله زکم حاکی
طہمورث خان بولرک اوضاع قبیحہلر
ینہ تحمل ایدہمیوب بر قاچ دفعہ کور
جستانہ ضرر قصد بلہ کان خانلرہ قارشوی
چیقبوب بوزمشیدی بو دفعہ کارتیل حاکی
ماغراو خان و کورل و دادیان و آجق
باش و قرہ قلقان ملکلری و سایر امرای
کورجستان ایلہ یکدل اولوب استیلاء
کورجستان غزیمتی ایلہ کلن قارحضای خان
و عموما لشکر سرخسر ایلہ مقاتلہ بہ عزیمت
ایلدی مزبور ماغراو صورت اطاعتندہ شاه
اردوسندہ ایدی اوتوز بیگ قدر قزلباش و
نامدار خانلری قارحضای خانہ قوشوب ماغراو
خان ایلہ کورجستان غارتندہ کوندرمشیدی
مزبور دجی مخفیجہ طہمورث خان ایلہ
خبراشوب محل معبودلری کہ کورجستانہ
داخل اولہجق بر تملک بوغازہ وارلدندہ
حاضر اولوب وقت معیندہ هجوم ایدہرز
دیو اتفاق ایتمشار ایدی و ماغراو کنبو

ძველი დროიდან საქართველოს მთავ-
რები ოსმალთა დინასტიას ემორჩილე-
ბოდნენ და ამდენად ისინი დაცული
იყვნენ ყიზილბაშთა შემოსევებისაგან.
ზოგიერთი მათგანი გაიძვერა შაჰის ვე-
რაგობას და ცბიერებას უღარდელად
ეციდებოდა და ყიზილბაშთა მიმართ
ემორჩილებისა და მოჩვენებითი კეგობ-
რობის სახით სიასლოვესა და კავშირს
ამუღავნებდა. ამასობაში ბევრი კეთილ-
ნამენი ადგილი გაოხრდა. ყიზილბაშე-
ბი მათ საქონელს იტაცებდნენ, ოჯახებს
ატყვევებდნენ და საერთოდ დიდ ზიანს
აყენებდნენ. ამგვარად, რადგანაც შა-
ჰის მტრობა და ავჯაცობა თანდათან
ძლიერდებოდა, ზაგემის მეფე თეიმურ-
რან ხანმა მათი საზიზარო ზრახვებზე
ვერ აიტანა და რამდენიმეჯერ საქართვე-
ლოში ასაოხრებლად მოსულ ხანებს
წინააღმდეგობა გაუწია და დაამარცხა.
ამგვარად, ქართლის მფლობელი მოუ-
რავე-ხანი, გურიელი, დადიანი, აჩი-
კაშვი და არაგვის ერისთავი გაერთი-
ანდნენ, საქართველოს სხვა ერისთავე-
ბთან შეთანხმებულნი, საქართველოს და-
საპყრობად მოსულ ყარაილ-ხანისა და
სრულიად ყიზილბაშთა ლაქართან საბრ-
ძოლველად გამოვიდნენ. შემოსენებუ-
ლი მოურთავი შაჰის ლაშქარში იყო, რო-
გორც მისადმი დაქვემდებარებული პი-
რი. ოცდაათ სათასამდე ყიზილბაში და

* კახეთის მეფე თეიმურაზ I (1605—1663).

** იმერეთის მეფე ივლილსენებმა.

اتباعه كبريه قالب لشكر سرخسر اول
 بوغازه كيروب غافل قوند قده هر كس
 كندو عالمنده كيمي خواب و راحت و
 كيمي عيش و عشرت دمنده ايكن طاعلردن
 كورجى عسكرى ظهور ايدوب برودن
 ماغراو قارچفابه واروب نه طوررسن خانم
 ديوب انه بنديروب عسكروه تنبيه اولسون
 بنوب امامه اولسونلر ديركن كورجى
 قيرمق نيجه اولور كورماعون قزلباش ديو
 النده كى جزراق ايله قارچفای خلنك
 قولوغى التندن اوروب اول بر طرفدن
 پلسان كوستردى قارچفای دخی های كافر
 شاهك چوركى سكا حرام اولسون ديهرك
 آتندن يقفادى قارچفای اوغلى انى كوروب
 های نيلدك بره شاه دشمنى ديو اوزرينه
 هجوم ايديجك قليج ايله چالوب انك دخی
 باشى ايله بر قولنى دوشردى لشكر سرخسر
 بز برينه كيروب ساير خانلر دخی نيه
 اوغراقلرين يلوب ميخيز طوررلر كن كورجى
 بكلى. يرير اوزرلرينه اوشوب بر مرتبه
 قيرديلر كه اوتوز بيك قزلباشدن اوج
 بيك قزلباش كوجله قاپوب آت بوينه دو
 شمشكه شاه اردوسنه جان اتديلر كورجى
 دلاورلرى سبكار فرايرلر اردنجه دوشوب
 قره باغ حدودينه وارنجه يتشدكلرى وراست
 كلدكلرى قزلباشلرك كله رين خاكه غلطان
 اينديلر جنگلرى اول وقت فجر دن اخشا
 مدك متماى اولوب بوقدر بيك نفوس
 ضايعه قچدن كچدى قارچفای كندى و
 اوغلى و امير كونه خان و قازغان خان
 اوغلى و شروان خانى يوسف خان و محمد
 خان و سليمان خان و اون عدد سلطانلرك
 باشلرى كسيلوب ال يافته لره صاريلوب
 سنجافلرى و كره نايلرى و كوسلرى ايله
 التى يدى بيك باش و يكرمى قدر ديل
 سرداره كوندريلوب ماغراو اوغلى بعض
 كورجستان اعياى ايله رمضانك يكرمى بر
 بجى كونى اردوى همايونه داخل اولديلر
 شهر دن ذمير سوريلوب باشلرى برر اغاچه

სახელგანთი ხანები ყარჩილაი-ხანს შეუ-
 ერთდნენ და მოურავ-ხანთან ერთად სა-
 ქართველოს ასაიხრებლად გამოგზავ-
 ნეს. შემოსენგებული (მოურავი) კი თე-
 იმურაზ-ხანს საიღუმლოდ დაუქაჯობიდა
 და შეუთანხმდა, რომ, როდესაც ეს ლაშ-
 ქარი მიღწევს გარკვეულ ადგილს, რო-
 მელიც საქართველოში შემავალი ვიწ-
 რო ხეობაა; მზად ვიყოთ და (ციხილ-
 ბაშთა ლაშქარს) განსახლვრულ დროს
 თავს დავესხათო. მოურავი თავისი ხელ-
 ქვეითებით უკან ჩამორჩა. ციხილბაშ-
 თა ლაშქარი ამ ხეობაში შემოვიდა და
 უღარდელად დაბანაკდა. ყველა თავის
 ნებაზე იყო; ზოგს ეძინა და ისვენებდა;
 ზოგი კიდევ პურსა სჭამდა. სწორედ
 ამ დროს მთებში გამოჩნდა ქართველთა
 ლაშქარი. ამ დროს მოურავი ყარჩილაი-
 ხანს მივარდა და უთხრა: „რას გაჩერე-
 ბულხარ, ხანო, ჯარიც გაფრთხილდეს,
 ამხედრდეს და მზად იყოსო“. თვით ხა-
 ნი კი ცხენზე შესვა; შემდეგ კი (მოუ-
 რავი ამბობს): „აბა ნახე, თუ როგორ შე-
 ნება ქართველების გაწყვეტა; შე წყუ-
 ლო ციხილბაშო“, ეს თქვა და თავისი
 შუბი ყარჩილაი-ხანს ღლიავ-ქვეშ დააძ-
 გერა ისე, რომ შუბი მეთრე მხარეს გა-
 მოვიდა. „ჰე, შე გაიურო, არამი იყოს
 შენზე შაჰის პური!“—წამოძახა ყარ-
 ჩილაი-ხანმა და ცხენიდან ჩამოვარდა.
 ყარჩილაი-ხანის შეიღმა ეს რომ დინა-
 ხა, „ჰეი, ეს რა ქენი, შე შაჰის მტერო“
 —შესძახა და მოურავს ეძგერა. მოუ-
 რავმა ხმალი მოუქნია და მასაც თავი
 და ცალი მკლავი გააღდებინა. ციხილ-
 ბაშთა ლაშქარი აირია. სხვა ხანებზეც
 არ იცოდნენ, თუ რა დაემართათ და გა-
 ოგნებული რომ იყვნენ, ქართველთა
 ბეგები მიცივდნენ და იძენი დასო-
 ცეს, რომ ოცდაათი ათასი ციხილბაშო-
 დან სამი ათასმა ციხილბაშმა ძლივს
 უშველა თავს. ისინი მიცივდნენ ცხე-
 ნებს და შაჰის ლაშქარს მიჰმურეს.
 ქართველი ვაჟაკები, გამარჯვებით გამ-
 ნეგებულნი, უკან დაედევნენ. ციხილბაშ-

ديکيلير کوس و کره نایله مئکوس
 اللو سردار اوپاشای اوکندن کسجروب بعده
 امامسه بکی محمد بک ایاه در دولته
 کوندرلدی.

შებს; ყარაბაღის სასულგრამდე სდიეს და კიდეც ბევრი ყიზილბაშის თავი გააგორეს მიწაზე. ბრძოლა ვანთაიდიდან საღამომდე განუწყვეტლივ გრძელდებოდა. რამდენიმე ათასი ყიზილბაშის მლით იქნა აკუწული. თვითონ ყარაჩილაი-ხანს, მის შვილს ემირგუენ-ხანს, კახლან-ხანის შვილს, შირვანის ხანს იუსუფს, მაჰმედ-ხანს, სულეიმან-ხანს და ათ სულთანს თავი მოჭრეს, (მოჭრილი თავები) შეახვიეს; დროშებთან, ბუკებსა და დოლებთან ერთად ექვსი-შვიდი ათასი თავი და ოცამდე მონეე ტყვე სარდალს გაუგზავნეს. მოურავის შვილი-საქართველოს ზოგიერთ წარჩინებულუბთან ერთად რამაზანის 21 დღეს სულთნის სამხედრო ბანაკში მოვიდა. დახოცილთა თავები ჯოხებზე წამოაცვეს. ბუკებითა და დოლებით და მტრის უკუღმა შებრუნებული დროშებით სარდალის ყარავის წინაშე გაიარეს და შემდეგ ამასიის ბეგის მეჰმედის თანხლებით მოკლულთა თავები სტამბოლს გაგზავნეს.

ارسال عسکر بجانب کورجستان

ماغراوک مکتوب و عرضنده اگر بو جانبه
 عسکر اسلام توجه ایدر سه فرصتدر
 عموما کنجه و قره باغ و شروان خلقی
 دونوب اطاعت ایدر لر اردبیل سمتری دخی
 ضبط اولنورد خائر و سائر مهماته بو برلر
 مغنیدر ثقلت چکلمز قزلباش مملکتسه عظیم
 رخنه و یریلوب چوق مصالحتر کوردیلر
 دیو یارلمشی ادملری دخی اغزدن سوبلوب
 اقدام ایندیلر حافظ پاشا بغداد اوزریه
 مأمور اولمغله اول سمته توجهی تجویز
 ایتمیموب صاغ و صول بلو کلرندن ایکی
 بیگ قدر قول اوغلی یازیلوب اغالرلی ایله
 باتوم بکلر بکیمی عمر پاشا کورجستانه
 سرعسکر تعیین اولنوب بر مقدار یکچیری
 ایله قول اوغلری سردار مزبور کوندرلدی

ჰარის ბაზზანან სამხართმელოსამნ

მოურავის წერილსა და არზაში ნათქვამი იყო: „უკეთუ ისლამის ლაშქარი ამ მხარისაკენ გაემართება, ხელსაყრელი შემთხვევა, მთლიანად განჯის, ყარაბაღის და შირვანის მოსახლეობა ჩვენ დავციქვრს მხარს და დავემორჩილდება. არდებლის მხარეებსაც დავეკავებთ. ეს აღგიღები მდიდარია პროვიანტითა და სხვა საჭურველით. ამ მხრივ სიძნელეები არ შეიქმნება. ყიზილბაშთა ქვეყანას დიდ ზიანს მივაყენებთ. ბევრი კარგი საქმე გავეთდება“. გარდა ამისა მისა (მოურავის) კაცებმა სიტყვიერადაც მოახსენეს და დაბეჯითებით სთხოვეს. მაგრამ, რადგანაც ჰაფიზ ფაშას¹⁶ დაუალე-ბული ჰქონდა ბაღდადზე გალაშქრება, ამიტომ აქეთკენ გაგზავნებზე უარი თქვა.

¹⁶ 1625 წლის 27 ივნისი.
¹⁷ ჰაფიზ-ფაშა—ოსმალეთის იმპერიის დიდ-ფეხრი: რამდენიმეჯერ იქნა გადაყენებულ-ლი. იყო დიარბექირის მეფლარბეგი.
 17. მასალები, ნაკვ. 33

واول سر حدلرده اولان بکله اوامر
 بازلديککه امراء کورجستان ايله اتفاق ايديوب
 سردار اولطرفه وارنجه قزلباش مملکتني
 بغما و غارت ايدهلر قيناقي حاکمی اسمی
 خانه دخی ناهه کوندريلوب طاعستان عسکر
 يله امامه اولوب بر طرفدن قزلباش مملکتني
 اورهسن ديو سپارش قلندی لکن بوسال او
 سمتده چندان مصلحت کورلمدی بچولبی
 ايدر ماغراوک آدماری حافظ پاشايه کلوب
 کيدوب جواب شافی رجا ايتديلر بزى
 سعادتلو پادشاه بغداد فتحته تعين ايتمشدر
 بز کورجستان و شروان سمتارينه مامور
 دکلزديدی بن چوق اقدام ايلدم اولمدی
 مصلحت اوله جفته يقيم يوقدر امور مهجو له يه
 صرف وقت ايله هم اولان خدمتزدن کيرو
 قالمق مناسب دکلدر دیدی سلاطين و وزرای
 سلف موفق اولدقاری فتوحاته يقينلری
 واريمدر سرداره لازم اولان ظن غالب ايله
 بر سمته عزم و توکلدر شمدی بغداده
 واروب فتح ايده چککزی يقينا بيلورميسر
 دیديکمه انشا الله تعالی ظن غالبم اودر
 باکه هيچ شېم يوقدر ديو جواب ويردی
 يکيجری اغاسی خسرو و اغايه واروب سويلد کده
 بز تابعندن اولمغه اطاعتندن غيری کارمز
 يوقدر امر سرداره اتباعله مامورز دیدی
 لکن خسرو اغا دروننده حافظک منصور
 اولديغين استمز ايدي انکيجون بو سمته
 حرکته سمی ايتمدي زیرا شاه عباس شاه
 اولملي يوقدر طبایحه بممشیدی کورجستان
 طرفه صرف مقصور اولنه ظفر عظيم منصور

მარჯვენა და მარცხენა ბოლუქებ-
 დან⁸ ორ ათასამდე ყულის⁹ შვილები ჩა-
 წერეს და შეადგინეს ჯარი მათ აღებ-
 თან ერთად. ბათუმის ბეგლარბეგი¹⁰
 ომერ-ფაშა დანიშნეს საქართველო-
 ში სერასქერად¹¹. ზემოხსენებულ
 სარდალთან გაიგზავნა აგრეთვე
 რამდენიმე იანიჩარი¹² და ყულის
 შვილები. ვარდა ამისა მომიჯნავე
 საზღვარზე მობინადრე ბეგებს წერილო-
 ბით ებრძანათ, რომ საქართველოს მთავ-
 რებთან კავშირი დაამყარეთ და როდენ-
 საც სარდალი მანდ მოვა, ყიზილბაშთა
 ქვეყანა ვანადგურეთ და ააოხრეთო.
 კითხვის (ყარა-ყაიტაის, დაღისტანშია,
 ნ. შ.) მფლობელის ისმღ ხანის სახელზე-
 დაც გაგზავნილ იქნა წერილი—დაღისტ-
 ნის ჯართან ერთად მზად იყავით, რათა
 იქიდან თავს დაესხათ ყიზილბაშთა ქვე-
 ყანასო. მაგრამ ამ წელს იმ რაიონში რა-
 იმე მნიშვნელოვანი, კარგი საქმე არ
 გაეთებულა. ფეჩევილი¹³ ამბობს, რომ
 „მოლრავის კაცები ჰაფიზ-ფაშასთან მო-
 ვილენენ და ბოსოვეს დადებითი პასუ-
 ხი ჩვენმა ზედნიერმა ფაღნიშაჰმა¹⁴ ბალ-
 დაღის აღება დაგვავალა. ჩვენ საქარ-
 თველოსა და შირვანის ქვეყნებში ლაშ-
 ქრობა არ გვაქვს ნაბრძანებო. მე ძა-
 ლიან დაბეჯითებით ველაპარაკე, მაგრამ
 არაფერი გამოვიდა. მე არ მგონია, რომ
 ამ საქმემ დადებითი შედეგი გამოიღო-
 სო. არ არის მიზანშეწონილი, რომ გაუ-
 რკვეველ საქმეზე დრო დაუკარგოთ, ხო-
 ლო ჩვენი მნიშვნელოვანი ამოცანა კი
 უკან მოვიტოვოთ. განა ჩვენი ძველი

⁸ ბოლუქი—სახალხის ჯარის—სიფაჰიების ექვს დანაყოფთაგანი.

⁹ ყული—მონას ნიშნავს.

¹⁰ ბეგლარბეგი—სულთანის (მონადგილე) ნაცვალი, „ვილაიეთად“ წოდებული პროვინციის მმართველი.

¹¹ სერასქერი—ოსმალეთის იმპერიის სამხედრო ძალების მთავარსარდალი.

¹² იანიჩარი—ახალ ჯარის ნიშნავს თურქულად. იგი ოსმალეთის იმპერიის რეგულარული, დაქირავებული, ქვეითი ჯარია. პირველ ხანებში ამ ჯარის შესაცვებად აგროვებდნენ ტყვე ქრისტიან ბავშვებს. შემდეგ ეს შერჩევება დაკანონებულ იქნა, როგორც სპეციალური გადასახადი ქრისტიანებზე („რედემპციონგ“). ამ ბავშვებს (ახაკით 7—12 წლისა) სპეციალურად ათურქებდნენ და ამუსლიმანებდნენ.

¹³ ფეჩევილი—იგივე ფეჩევი, თურქი ისტორიკოსი (1574—1650).

¹⁴ ივულისხმება თურქეთის სულთანი მურად IV (1623—1640).

ایندی اما کاتب چلبی فذلکده دیر که
حافظ پاشا پچویلی قولیمه عامل اولوب اول
سمته عزیمت ایلمک بیهاصل ایندی ولایت
تخریبیمه شاه بغدادی ویریرمیدر فتح بغداد
ایله ماؤور ایکن سمت آخزه کیدوب ظفر
حاصل اولمدیقنی صورتده معاتب اولمزیم
ایندی سلفده سلطان سنیمان ذخی نخچوانه
واروب حصوله کلن نتیجه تاریخارده
مستورددر کزجه حافظ پاشا بغداده وارمغله
برایش کورلمدی انجق عسکره تجریه
حاصل اولوب بغدادک سهولتله فتحی میسر
اولمیه جغنی بلندی..

სულთნები და ვეზირები წინასწარ იყენენ დარწმუნებული მოგებულ ომების წარმატებაში? მხედართმთავრისთვის საჭიროა გამარჯვებისადმი მისწრაფება და ალაპისადმი მინდობა. განა თქვენ დანამდვილებით იცით, რომ ბაღდადში გამგზავრებით, მისი აღებით მიზანს მიღწევთ-მეთქი?—ეუთხარი. მან თქვა: მაღალმა ალაპმა ინებოს; გამარჯვებაში დარწმუნებული ვარ, შეიძლება ეჭვი არც ეჭონითო. შემდეგ, როდესაც მე იანიჩართა ალა¹⁵ ხუსრევ-ალასთან მივედი და ეს ეუთხარი, მან მიპასუხა. „რადგანაც ჩვენ ხელქვეითები ვართ, ჩვენი საქმეა მორჩილება, ჩვენ ამგერად აბრძანები გვაქვს ავასრულოთ სარდლის ბრძანებაო“. მაგრამ კაცო რომ თქვას, ხუსრევ-ალას არ უნდოდა ჰაფიზის გამარჯვება. ამიტომ მან არ მოინდომა აქეთვე გამგზავრება. შაჰ-აბასის შაჰობის შემდეგ მისგან ჰაფიზ-ფაშამ ბევრი უსიამოვნება იგება. საქართველოს მიმართულებით ეს ლაშქრობა რომ ჩატარებულიყო, მოსალოდნელი იყო დიდი გამარჯვება. მაგრამ ქვათბეჩელები¹⁶ თავის „ფეხლექეში“ ამბობს, რომ ჰაფიზ-ფაშამ, ფეჩელების დაუჭერა და იმ მხარეში ლაშქრობის ცდა უშედეგოდ დამთავრდა. ვილიეთის აზრებით შაჰი განა ბაღდადს დათმობდა? ბაღდადის აღება რომ დაეკლებული ჰქონდა, ამ დროს სხვა ქვეყანაში წასვლა და წარუმატებლობა უფრო საბედისწერო არ იქნებოდა? ძველ დროს სულთანი სულეიმანი¹⁷ ჩავიდა ნახჩევანში და ამის შედეგები ისტორიაში ცნობილია. თუმცა ჰაფიზ-ფაშას ბაღდადში გამგზავრებით არაფერი გაკეთებულა, მაგრამ ჯარმა გამოცილებდა შეიძინა. ისიც გაიკვცა, რომ ბაღდადის აღება არც ისე ადვილი საქმეა.

¹⁵ იანიჩართა ალა—მთელი იანიჩართა ლაშქრის უმაღლესი მეთაური.

¹⁶ ქვათბეჩელები—თურქი ისტორიკოსი (1609—1657), რომელმაც დაგვიტოვა „ფეხლექელ“ წოდებული ოსმალეთის ისტორია. ან ისტორიაში ამბები მოთხოობილა 1592 წ-დან 1654 წ-მდე.

¹⁷ სულთანი-სულეიმანი—თურქეთის სულთანი (1520—1566). მის დროს ოსმალეთის იმპერიამ მიადგინა ძლიერების მწვერვალს. მისი სულთნობის ხანა არის ოსმალეთის იმპერიის ძლიერების დასასრულის დასაწყისი.

تفصیل حکایت کورجستان باسر خدران

صاحب تاریخ بوقضیهی بو وجهله تحقیق
ایدر که بوندن اقدم دور سلطان احمد
خانیده مالوک کورجستان نسلندن اولوب
حسن و جمال ایله مشهور جهان و لطافت و
دلبریده نادر الاقران طهمورث نام کورجستان
بکرادسی که حسن رعنا ایله اول ممالکده
ولوله آرا اولمشیدی شاه عباس مزبورک بو
وجهله حسن و جمالی استماع ابتدکده
واسطه لر پیدا ایلوب برطریق ایله صید
ایلیوب خدمتنده پرورده قلمشیدی رتبه
کماله بالغ اولدقده طهمورث خان عتوانیله
تخت کاه کورجستان اولان زکم شهرینه
نصب ایلی بعه طهمورث شاه عصبه
مخالفت ایلوب وان بکر بکیمی اولان
تورکجه بلمز حسین پاشادن استمداد ایلوب
دچی امداد وصول بولمدین استعجال ایله
کورجستان لشکرین قالدیروب قزلباشنه
دوقشوب چوق قتل و غارت ایدر شاه عباس
دخی کورجی بکلرندن ماغراو بک نام
ازناوره انتقات ایلوب انک قوتی ایله طهمورث
خاندن انتقام الموق ایچون کورجستانه
لشکر چکدکده طهمورث ایچیق باش نام
اولکده فرار ایلوب شاه عجم کورجستانی
قتل و غارت ایله خراب و آماکن و قری
خصوصا دارالملک کورجیان اولان زکم
شهرین هدم و احراق و بیاب ایلوب لشکر
عجم دوندکده شاه کندبو اعوانندن پیکر
سلطان نام بر شخصی کورجستانه خان نصب
ایلوب عدالت و عمیر مملکت ایله تنبیه ایلدی
زکم خراب اولمغله پیکر سلطان دخی آب
قنق کنارنده کلخیص نام شهری تعمیر و
تحصین ایلوب قرار ایلدی و بئل عدالت
شویله ندا اشدیکه شاه بیوردیقی بودرکه
هرکس مسکن و مزارعن تعمیر ایلوب
کسب و کاره مشغول اولوب تخمی اولمیلرله
خرینهدن تخم اقراض اولنه بو وجهله اوچ

სამპართველოსა და ყიზილბაშთა აზვანი

მემკტიანე ამ შემთხვევას ასე აგვი-
წერს: ამას წინათ სულთან აჰმედ-ხა-
ნის¹⁸ დროს საქართველოს მეფეთა ჩა-
მომავალი, სილამაზით განთქმული, საყ-
ვარელი და იშვიათი გულადობის კაცე,
თავისი კეთილშობილებით ცნობილი—
თეიმურაზი იმ ქვეყანაში თავისი გარეგ-
ნობითა და წარმოსადგობით დიდო-
მიტქმა-მოთქმის საგანი გამხდარიყო.
როდესაც შაჰ-აბასმა გაიგო მისი ეგზოპ-
სიმშვენიერე, მიადწია იმას, რომ გად-
მოეზივებინა და თავის სამსახურში
ჩაეყენებინა; როდესაც თეიმურაზი
სრულწლოვანი გახდა, ხანის წოდებით
საქართველოს სატახტო ქალაქ ზაგემში
გაიგზავნა. შემდეგ თეიმურაზმა სპარსე-
თის შაჰს წინააღმდეგობა გაუწია და
ვანის ბეგლარბეგის—თურქიქ ბილმეზ¹⁹
ჰუსეინ-ფაშისაგან დახმარება გამო-
ითხოვა. ჯერ კიდევ დამხმარე ძალების
მოსვლამდე სასწრაფოდ საქართველოს
ჯარი დასძრა, ყიზილბაშებს შეეჭახა,
ბევრი დახოცა და დიდი ზარალი მიაყუ-
ნა. შაჰ-აბასმა²⁰ საქართველოს ერთ-
ერთი ბეგი—მოურავ-ბეგი, გაიერთვე-
ლა და მისი საშუალებით თეიმურაზ-
ხანზე შურის საძიებლად საქართველო-
ში ლაშქარი დასძრა. თეიმურაზი იმე-
რეთში გაიქცა. სპარსეთის შაჰმა საქარ-
თველო მოიხსრა. აღცილები, სოფლები
და განსაკუთრებით ქართველთა სამეფო
ქალაქი ზაგემი დაარბია და გადასწვა,
როდესაც სპარსთა ლაშქარი დაბრუნდა,
შაჰ-აბასმა თავისი ხელქვეითთაგანი,
ვინმე ფეიქარ-სულთანი, საქართველოში
ხანად დანიშნა და უბრძანა ქვეყნის აღ-
დგენა, სამართლიანობის დამყარება და-
ავალა. რადგანც ზაგემი აოხრებულთ-
იყო, ფეიქარ-სულთანმა მდინარე კანა-
კის (?) ნაპირას ქალაქი ქალხიზი (?)

¹⁸ აჰმედ-ხანი—თურქეთის სულთანი (1604—1617).

¹⁹ თურქიქ ბილმეზ—თურქულად თურქელის უტოდინარს ნიშნავს.

²⁰ შაჰ-აბასი—ირანის შაჰი (1587—1629).

ييل تمامه دك جمع تكاليف ديوانه دن مغلف
 اوله بر آوازه ايله كوره دوشته بر اكنده
 اولان كورجى رعاباسى بته جمعيت و
 عمارته آغاز ايدوب مملكت معمور اولدى.
 قزلباش خونندن پنهان و كرزبان اولان كور
 چيلر ظهوره كلوب ضياع دوزتم كه مشغول.
 اولديلر و بيكر سلطانه جمله سى اطاعت
 اينديلر اما بيكر سلطان كورچيلر كرتندن.
 انديشه به دوشوب شاهه خسر كوندروب.
 كورچيلر بته جوغالدى شايد خرجه ايله لر
 حالا موجود اولان اون بيك قليچه كلور
 كورجى جمع اولمشدر امر كندر ديدى.
 شاه دخى قوريجى باشيسى سالف الذكر
 قارجى خان ايله بر قاچ بيك قزلباش و
 ماغراو بكى دخى اكا قوشوب. قرالمق و
 واحصا نامه كورجستانه كوندروب مظاهر
 الحكم تنبيه ايدر كه ماغراو بك ايله
 مشاوره سز هيج بر امره مباشرت ايتمه و
 تنبيه ايدر كه كندودن مخفى مكتوب و
 فرمانه منتظر اولوب موجهيله عامل اوله چون
 قارجى خان ايله ماغراو بك ديار
 كورجستانه واربرلر و اصدار فرمان ايدرلر
 كه بيكر سلطان اطاعتنده شاهه دوست
 ايرنلر فلان محله كلوب اتمام اوله لر اون
 ايكي بيك كورجى جمعيت ايدوب محل
 مزبوره بوز طوئديلر تا كه به قلمه اولوب
 احسان الهلر و تمها كلن مکتوبنده شاه
 شوبله يازمشكه سنكه قوريجى باشيمن كر
 كدر كه يوقلامه نامه جمع اينديك كور
 چيلرى جمله قتل ايله سن ماغراوى بيله
 صاغ قوموب نه آل ايله اولورسه قتل
 ايدسن ديمش بو مضمونده بر نامه يازوب
 رساننده به سپارش ايتمشكه بو نامه ي ماغراوه
 كوستريموب قارجى به ويردكلن نامه بر
 مواضعه دن بى جبر قضيه يى بر عكس
 اكلايوب مكتوبى قوريجى باشى به
 كوستريموب ماغراوى بكه ويرر ماغراو

აღადგინა, გაამაგრა და იქ დადგა. ფეი-
 ქარ-ხანი დიდ სამართლიანობას იჩენდა
 და ასე გამოაცხადა: შაჰის სურვილია,
 რომ ყველამ თავისი სახლი გაიკეთოს,
 ყანები დაამუშაოს და თავის საქმეს შე-
 უდგესო, ვისაც თესლი არა აქვს, ხა-
 ზინიდან მიეცეს სესხად და სამი წლით
 ყველა სახელმწიფო გადასახადისაგან
 განთავისუფლდესო. ამ ამბავზე მთასა
 და ველში გაბნეული ქართველი გლეხო-
 ბა კვლავ შეგროვდა და დაიწყო მომე-
 ნება. ქვეყანა გაშენდა. ყიზილბაშთა ში-
 შით დამალული და გაქცეული ქართვე-
 ლები გამოიხდნენ და ზარალის გამოს-
 წორება დაიწყეს. ყველა ფეიქარ-სულ-
 თანს დაემორჩილა, მაგრამ ფეიქარ-სუ-
 ლთან ქართველების სიმრავლემ სა-
 გონებელში ჩააგდო. მან შაჰს აცნობა:
 ქართველები ისევ მომრავლდნენ და
 ლაშქრობის შემთხვევაში ათიათასი
 ზმლიანი ქართველი შეიძლება მოგროვ-
 დესო. ამაზე რა იქნება თქვენი ბრძანე-
 ბაო? შაჰმაც ზემოთხსენებული კორუ-
 ჯი ბაში ყარჩილაი-ხანი²¹ და რამდენიმე
 ათასი ყიზილბაში. მოურავ-ბეგის თან-
 ხლებით, საქართველოში გააგზავნა ეი-
 თომდა ჯარების შესამოწმებლად. სხვე-
 ბის დასანახად ყარჩილაი-ხანს უბრძანა,
 რომ მოურავთან თათბირის გარეშე
 არცერთი საქმე არ დაიწყოს და გააფრ-
 თხილა, რომ ელოდოს მისგან (შაჰისგან)
 საიდუმლო წერილსა და ბრძანებას და
 იმოქმედოს მის შესაბამისად. ყარჩილაი-
 ხანი და მოურავ-ბეგი საქართველოში
 ჩამოვლენ და გამოსცემენ ბრძანებას,
 რომ ფეიქარ-სულთანის მორჩილებით
 შაჰთან კეთილად განწყობილი მოქალა-
 ქეები ამა და ამ ადგილს გამოცხადდნენ,
 რათა ჩატარდეს შემოწმება და გაიცეს
 საბოძეარიო. თორმეტი ათასი ქართვე-
 ლი შეგროვდა და დანიშნული ადგილი-

²¹ ყარჩილაი-ხანი — შაჰ-აბასის მიერ საქართველოში გამოგზავნილი ყიზილბაშთა ლაშქრის
 სარდალი.

اوقیوب احواله واقف اولدوقده اول یو قلمیه
 حاضر اولان اون ایکی بیک کورجی به
 خبر کوندروب اعلام حال ایدر اول
 جاھلر اھتمال ویرموب اعتماد ایتدیلم
 ماغراو دخی کورجیلرک اینانمقلرین
 کوروب قضیه یی کتم ایدوب کوردام
 کارنیه ماجر اولور دیو کندو عسکرین
 باشنه جمع ایدوب قارچای جمعیتندن
 کیروده تیقظ و انیاه اوزه اولوب صیر
 ایلدی اتفاق پیکر سلطان دخی کور
 جیلدی جمع ایدوب یوقلمیه کوندروب بر
 طاغ اردندن طولاشوب صحرايه چیققلر
 نده قزلباش مهیا ایدی دربنندن طشره
 چیقانلری قلیجندن کچروب بوموال اوزره
 درت یوز قدر کورجی یی طمعه سیف.
 ایتدیلم بر قاچ بسماندلر کیرویه جان اوب
 اعلام حال ایتدیلم کورجیلر ماغراوی
 تصدیق ایدوب مضطرب قالد قلرنده مکر
 پیکر سلطان و قارچای خان جمع او
 لمشر ایدی بر و طرفدن کورجی سرورلر
 یله ماغراو خفیة خیرلشوب اتفاق ایدرلر که
 علی الصباح جمهور ایله خانلری باضوب
 قزلباشلری قتل عام ایدرلر کورجی دلورلری
 عموما مهیا اولوب علی السحر ماغراو
 جانیه جمع اولورلر ماغراو دخی سوار
 اولوب نیرسن الطورس قارچایک خیمه سنه
 واروب خانیه طوررسن طهورث کلدی
 باصدی دیو جواب ویردی اولدخی طشره
 چیقوب سوار اولدیگی کبی بو کوردن اوروب
 قتل ایلدی تکم ذکر اولتمشدر فاز
 چفای ملعون اردیلدی وقفه سنده امت وجمده
 ایتدیکنک جزاسی بولدی سیاق مذکور
 اوزره یوقدر خانلر نیجه بیک قزلباشه قتل
 اولندی بوندنصکره ماغراو بک استقلال
 دعواشن و کورجیان کندویه مطیع اولمق
 ایله شاهلق ادعاسن ایدوت بندہ شاه ولایت
 ماغراو شاه دیو کندوانمه سکھ قازدردی و
 من العجائب که مسلمان اولمزدن اول
 رافضی شعارین اتخاذا ایلدی شاه عجم بو

საკენ გაემართა, საიდუმლოდ მოსულ-
 წერილში შაჰი ასე წერდა: „შენ რომ
 კორუჯიბაში ხარ, გმართებს დათვალი-
 ერების მიზნით შეგროვილი ქართველ-
 ბი მთლიანად ამოხოცო. მოურავიც
 არ გაუშვა ცოცხალი. რაც არ უნდა და-
 გიჯდეს, უნდა მოკლა“. ასეთი შინაარ-
 სის წერილი დაწერა და შიკრიკს და-
 ვალა, რომ ეს წერილი მოურავს არ აჩ-
 ვენოს, ყარჩაილი-ხანს მისცეს. მაგრამ
 შიკრიკმა ამ საიდუმლო შეთანხმებაზე
 არაფერი იცოდა და ეს საქმე უკუღმა
 გაიგო. წერილი კორუჯი ბაშის კი არა,
 მოურავ-ბეგს მისცა. როდესაც მოურავ-
 მა ეს წერილი წაიკითხა და ვითარებას
 გაეცნო, დასათვალისწინებლად მომზად-
 ბულ თორმეტი ათას ქართველს ყველა-
 ფერი შეატყობინა. ქართველებს ასეთი
 რამე ვერ წარმოედგინა და არც დაი-
 ჯერეს. მოურავმა როცა დაინახა, რომ
 ქართველებს ვერ დააჯერებდა, ეს საქ-
 მე დაფარა, ვნახოთ რა მოხდებაო. მან
 ჯარი შემოიკრიბა და ყარჩაილი-ხანის
 ზურგს უკან ფხიზლად და ფრთხილად
 იყო. შემთხვევით ფეიქარ-სულთანმაც
 ქართველები შეკრიბა დასათვალისწინებ-
 ლად. ისინი მთის ხეობებიდან ველზე
 გამოვიდნენ. ყიზილბაშები მზად იყუ-
 ნენ: ხეობიდან გამოსული ქართველები
 ხმლით აკლწეს. ამგვარად, კოთხასამდე
 ქართველი დახოცეს. რამდენიმე ჩამორ-
 ჩენილი უკან გამოიქცა და ეს ამ-
 ბავი რომ მოიტანეს, ქართველები მოუ-
 რავის სიმართლეში დარწმუნდნენ. შე-
 წუხდნენ. თურმე ფეიქარ-სულთანმა
 ყარჩაილი-ხანი შეთქმულან. ახლა კი
 ქართველ მეომრებს მოურავი საიდუმ-
 ლოდ შეუთხანებდა, რომ დილით ყი-
 ზილბაშებს თავს დასხმოდნენ და ამოე-
 ხოცათ. ქართველი მეომრები მოემზად-
 ნენ და დილაადრიან მოურავთან შეგ-
 რაოდნენ. მოურავიც ამხედრდა, აიღო
 შუბი და მივარდა ყარჩაილი-ხანის კა-
 რავთან;—ხანო, რას გაჩერებულხარ, თე-
 იმურაზი მოვიდა, თავს დაგვესხაო“. ყარ-

و قه‌ه‌دن خبیر اول‌دقه قوربحی باشی ایندیکی
 اسحق خانی امیر کونه خان ایله نیجه بیگ
 روافض خو‌نخوار قوشوب ماغراو اوزرینه
 کوندردی ماغراو دخ‌تی لشکر انبوه ایله
 مقابله و حرب ایدوب بو جنگده امیر
 کونه‌نک قولنه زخم تیغ ایله اسب ایریشوب
 اتدن ییقلدقه کورجیلردن درت نفر ازناور
 مرقومک باشین المغه مسابقت ایندک‌کرنده امیر
 کونه‌نک میراخوری که بر جوان بهادر ایدی
 کلوب اول درت ازناور ایله جنگه طوروب
 برین قتل و اوچنی زخمناک ایدوب امیر
 کونه‌نک خانی قولتقیوب آته بندیروب
 قورتاردی اما دیارینه واردده امیر گونه اول
 زخمندن خلاص بولمیب هلاک اولمشدر بو
 وقه‌ده‌ده‌خی قزلباش عسکری عظیم قلیج بیوب
 سرعسکر ایله قنی آز لشکری خلاص
 بولدی بوندصکره ماغراو مملکت بر دهه
 لشکر چکوب قتل و غارت ایدوب کدیجه
 شهرینی آتسه یاقوب دونوب کورجیستان
 طرفینه مراجعت ایلدی مکر طهمورث
 قزلباش خوفندن آواره اولوب قراض
 سمتلرنده کتردی بو دفعه ماغراو سیمی ایله
 کورجیلرک انتصارین خبر الیدی و بیوردی
 که ماغراو نسل ملوکدن اولما‌مله پادشاه‌ئق
 اکا مقرر اولم‌یه‌چقدر اتباعن جمع ایدوب
 تختگاه اصلی اولان زکم شهرین عمارت
 ایدوب پادشاه‌له‌ ته‌ود ایلدی کورجیلر انی
 ایشد‌کلرندن اصلی‌ملک زاده اولدو‌عی‌چون
 اعتبار ایدوب اندن طرفه میل ایندی‌لر یانه‌ کروه
 کروه وارغه باش‌دی‌لر ماغراو دخ‌تی دور
 اندیش کیمسه اولم‌قله قزلباشدن ا‌غ‌ت‌نام اول‌نان
 ا‌ش‌ی‌ادن بر ق‌اج آت و تحف مقول‌س‌ندن
 طهموره‌ کوندروب اهدا ایدوب و نامه
 یازوب تعظیم ایله ا‌ش‌ی‌ادن صورتن کوستردی
 اما کندونک قابل هضم‌دکل ایدوکن ملا
 حظه ایت‌م‌ک‌له معنا طهمورث خاندن مستش‌ر
 اولوب خواص و توابعیندن بر کروه

ჩილაი-ხანი კარაიდან გარეთ გამოვი-
 და და როგორც კი ცხენზე შეჯდა, მოუ-
 რაგმა მას გვერდში შუბი აძგერა და მო-
 კლა, როგორც ეს უკვე ზემოთ ვთქვით.
 წყევულმა ყარჩილაი-ხანმა აქ იხლო სა-
 მაგიერო იმისა, რაც მან არღებილის
 ლაშქრობაში მკამდის ჯამათს უყო.
 ამრიგად, ამდენი ხანი და ამდენი ათასი
 ყიზილბაში ამოხოცილ იქნა. ამის შემ-
 დეგ მოურავმა დამოუკიდებლობისა და
 საქართველოს შაჰობის პრეტენზია გამო-
 აცხადა. მან ფული მოაპყრევინა თავის
 სახელზე ასეთი წარწერით: მონა სიწ-
 მინდის მეფისა' მოურავ-შაჰი (და საოცა-
 რია; რომ ისლამის აღიარებამდე მან
 რაფიზილიკთა სექტის²² სარწმუნოება
 მიიღო). როდესაც სპარსეთის შაჰმა ეს
 ამბავი გაიგო, კორუჯ-ბაშად დანიშნა
 ისპაკ-ხანი, ემირგუნე ხანთან ერთად
 რამდენიმე ათასი რაფიზილი სისხლის-
 მსმელი აასლა და მოურავის წინააღმ-
 მდეგ გამოაგზავნა. მოურავმაც შაჰის ამ
 ურდოს წინააღმდეგობა გაუწია და
 ბრძოლაში ემირგუნე შუბით დასტრა-
 მკლავში. ემირგუნე ცხენიდან რომ
 გადმოვარდა, თავის მოსაკვეთად ოთხი
 ქართველი აზნაური ეკვეთა. ემირგუნეს
 მიზანობრი, ახალგაზრდა მეომარი იმ
 ოთხ აზნაურს შეებრძოლა, ერთი მოკლა
 და სამი დასტრა, ემირგუნე ხანს ხელი
 გაუყარა, ცხენზე შესვა და იხსნა; მგე-
 რამ თავის ქვეყანაში რომ ჩავიდა, ემირ-
 გუნე-ხანი იმ უპრილობიდან მაინც ვერ
 განიკურნა და მოკვდა. ამ ბრძოლაშიც
 ყიზილბაშის ჯარმა დიდი ზარალი განი-
 ცადა და მთავარსარდალთან ერთად
 მხოლოდ ცოტამ თუ უშველა თავს. ამის
 შემდეგ მოურავი ბარდას ქვეყანას შეე-
 სია და ააოხრა, ქალაქი განჯა ცეცხლს
 მისცა და საქართველოსკენ იბრუნა პი-
 რი. ყიზილბაშის შერშით თეიმურაზი თუ-
 რმე გაქცეულიყო და ყარსის მიდამოებ-
 ში დაძრწოდა. ახლა მან მიიღო ცნობა

²² რაფიზილიკი—არაბულად ნიშნავს მართლმორწმუნე მოძღვრებისაგან განდგომას. მწვე-
 ლებლობას. ისლამის შიიტური სექტის მიმდევრები უწოდებდნენ ოსმალები.

از ناوړلر اېبه دياررومه فرار ايدوب دولت
 عليه عمانيه به ماتجى اولوب سردار حافظ
 احمد ياشاي اول سمته كورمكه تحريص
 ايتدى.

ქართველების გამარჯვების შესახებ მო-
 ურავის მეოხებით. მან იცოდა, რომ მო-
 ურავი მეფეთა ჩამომავალი არ იყო და
 ამდენად მეფობა მისთვის არ იყო შესა-
 ფერი. მან შეუკრიბა თავისი ხელქვეითე-
 ბი, თავისი სატახტო ქალაქი ზაგვი ალა-
 დგინა და სამეფო ტახტზე დაჯდა. ეს
 რომ ქართველებმა გახვდეს, პატივი სცეს
 და მას მიემსრნენ, როგორც მეფის შემ-
 კვიდრეს. მასთან მივიდნენ ჯგუფ-ჯგუ-
 ფად. მაგრამ მოურავი შორსმჭერეტი-
 ლი ვინმე იყო. ყიზილბაშთა ნადავლი-
 დან რამდენიმე ცხენი და ძვირფასი ნივ-
 თები თეიმურაზს გაუგზავნა და ძღვნად
 მიართვა. მანვე დაწერა წერილი და მო-
 წიწებით მორჩილება გამოუცხადა. ამა-
 ვე დროს მან ასიც გაითვალისწინა, რომ
 თეიმურაზი არ აპატიებდა და განზრახ
 თეიმურაზ-ხანს დაუტკბა, ცოტა ხნის
 შემდეგ თავისი წარჩინებულებითა ჯა
 ხელქვეით აზნაურთა ჯგუფით რუმის³³
 ქვეყანაში გაიქცა და ოსმალთა სახელ-
 მწიფოს შეაფარა თავი. მან განიზრახა,
 სარდალი ჰაფიზ-აჰმედ-ფაშა მაგ ქვეყა-
 ნაში (საქართველოში—ნ. შ.) წაეყვანა
 ჯარებით“.

(გვ. 345—352)

³³ რუმის ქვეყანა—ოსმალეთი.

ქ რ ო ნ ი ძ ე

1960 წლის 10 მაისს ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის ფეოდალური ხანის განყოფილების ღია სხდომაზე მოეწყო პროფ. ი. ცინცაძის წიგნის — „1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატი“ — განხილვა. სხდომას ესწრებოდნენ ისტორიის ინსტიტუტისა და სხვა სამეცნიერო დაწესებულებათა თანამშრომლები.

მოხსენება გააკეთა საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის განყოფილების გამგეშ, ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორმა, პროფ. მ. დუმბაძემ.

1783 წ. რუსეთ-საქართველოს ხელშეკრულების წარმოშობა, — ამბობს მომხსენებელი, — ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის ერთი ურთულესი საკითხთაგანია. იგი არა მარტო საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობათა ისტორიის ფართო ციკლს ეკუთვნის, არამედ სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური ისტორიის ძირეულ პრობლემებს უკავშირდება. ამიტომ არის, — დასძენს მ. დუმბაძე, — რომ სარეცენზიო მონოგრაფია საქართველოს ისტორიის სპეციალისტებისა და ფართო მკითხველი მკვლელების გულისხმიერი ყურადღების საგანი ხდება:

მომხსენებელი დაწვრილებით განიხილავს წიგნს — თავების მიხედვით. იგი აღნიშნავს, რომ ბევრ საკითხს ავტორი სწორად აფასებს (რუსეთ-ირანის ურთიერთობაში მე-18 ს. 70-80-იან წწ. მომხდარი ცვლილებები, ქართლ-კახეთის სამეფოს მიზნები და ამოცანები 1783 წ. ტრაქტატთან დაკავშირებით, რუსეთის დამოკიდებულება ქართლ-კახეთთან იმავე ტრაქტატთან დაკავშირებით და სხვ.), ახლებურად ხსნის მათ (ქუჩუკ-კაინარჯის ზავის 23-ე მუხლის ანალიზი), ავსებს ქართული ისტორიოგრაფიის ხარვეზებს (XVIII ს. II ნახევრის საგარეო პოლიტიკური ურთიერთობის გაშუქების საკითხები, საბერძნეთის პროექტის მნიშვნელობა, ახლო აღმოსავლეთისა და ევროპის სახელმწიფოთა დამოკიდებულება ტრაქტატისადმი). ავტორი პირველად ჩვენს ისტორიოგრაფიაში გვაძლევს 1783 წ. ტრაქტატის ოფიციალური და საიდუმლო მუხლების დეტალურ განხილვას. იგი არსებითად ეთანხმება ივ. ჯავახიშვილის დებულებას, რომ ტრაქტატი „მფარველობით ხელშეკრულებას“ წარმოადგენდა, თუმცა პროფ. ი. ცინცაძისეული ანალიზის ლოგიკა გამორიცხავს „მოკავშირეობის“ ცნებას. „მოკავშირეობა“ და „ხელშეკრულება“ აქ უფრო ფორმალური მნიშვნელობით არიან ნაზმარი. მომხსენებელი გადადის ნაკლოვან მხარეთა აღნიშვნაზე.

განასახილველი ნაშრომის ძირითად ნაკლად მ. დუმბაძეს ის მიაჩნია, რომ ავტორი 1783 წ. ტრაქტატს მხოლოდ საგარეო-პოლიტიკური ისტორიის თვალსაზრისით განიხილავს და არ ეხება იმ ორმა ფენებზე, რომლებიც საქართველოს საშინაო და საგარეო მდგომარეობის ისტორიაში უნდა მოინახოს და რომელთაც განაპირობებს ამ ტრაქტატის დადება.

მომხსენებლის აზრით, ნაშრომში სათანადოდ ვერ არის მხილველი მეფის რუსეთის იმპერიის საგარეო პოლიტიკის დედააზრი, კერძოდ, საქართველოსი და მთელი ამიერკავკასიის მიმართ. ამასთან დაკავშირებით მომხსენებელი აკრიტიკებს სსრკ ისტორიის მრავალტომეულის ავტორებს, რომლებიც ისე გვიხატავენ მოვლენებს, თითქოს ქართველ და სომეხ ხალხებს ირან-თურქეთის უღლის გადაგდება და დამოუკიდებელი არსებობის მიღწევა კი არ სურდათ მხოლოდ, არამედ ამ უღლის რომანოვთა ბატონობით შეცვლა. მ. დუმბაძე თვლის, რომ ავტორს მოეთხოვებოდა ამ ასპექტით ყურადღების მეტი გამახვილება, რუსეთის ფეოდალური სანელმწიფოს ამიერკავკასიული პოლიტიკის სრული ანალიზი.

ასევე, მისი აზრით, საჭირო სისრულით არ არის მოცემული ქართული დიპლომატიის დახასიათება რუსეთთან ურთიერთობის საკითხებში, მომხსენებელი არ მიიჩნევს საკმაოდ ავტორის მიერ 1783 წლის შემდგომი პერიოდის გაშუქებას. მას არ მიაჩნია გამართლებულად წიგნის 1791 წ. იასის ზავით დამთავრება. იგი აყენებს მთელ რიგ საკითხებს, რომელთაც, მისი აზრით, უნდა შეეხებოდა ავტორი*.

პროფ. ი. ცინცაძის განსახილველი ნაშრომი, — ამბობს ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატი ნ. ნაკაშიძე (ისტორიის ინსტიტუტი), — თამამად შეიძლება მივაკუთვნოთ იმ გამოკვლევათა რიცხვს, რომლებიც გარკვეულად წინ სწევენ საქართველოს ისტორიის ამ უმნიშვნელოვანესსა და ისტორიოგრაფიაში სუსტად წარმოდგენილი საკითხების შესწავლის საქმეს. მის დიდ ღირსებად უნდა ჩიათვალოს ე. წ. პოტიომკინის არქივიდან გადმოღებული საბუთების გამოქვეყნება.

ნ. ნაკაშიძე აკეთებს რამდენიმე შენიშვნას წიგნის მიმართ. მისი აზრით, რამდენადაც ნაშრომში კარგად არის განხილული კავკასიის და, კერძოდ, საქართველოს საკითხი რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობის ასპექტში, დამაყრებლად არის გადმოცემული „საბერძნეთის პროექტის“ ადგილი და გავლენა რუსეთის ახლოაღმოსავლეთის პოლიტიკაზე, იმდენად არადაამკაყოფილებლადა წარმოდგენილი რუსეთ-ირანის ურთიერთობა საქართველოსთან დამოკიდებულების თვალსაზრისით. ამ შენიშვნის გათვალისწინება შეავსებდა და გაამართლებდა თავის სათაურს (საქართველოს საკითხი რუსეთის საგარეო პოლიტიკაში მე-18 ს-ში).

მოკამათის აზრით, არ არის გამართლებული XVI-XVIII საუკუნეებში რუსეთის ამიერკავკასიული პოლიტიკის ერთგვაროვნად მიჩნევა.

ავტორის სამართლიანი ზქმით, „ერეკლე II-ეს, როგორც კახეთის მეფეს, რუსეთის სახელმწიფოაგან მფარველობის სათხოვნელად ისტორიული და იურიდიული საფუძველი ჰქონდა“. სამწუხაროდ, პროფ. ი. ცინცაძე მხოლოდ იურიდიული წიადსკლით კმაყოფილდება და საკითხის ისტორიას არ უთმობს შესაფერ ადგილს.

ასევე საჭირო იყო, ნ. ნაკაშიძის აზრით, ალექსანდრე ბაქარის-ძის როლის შესახებ ისტორიოგრაფიაში (ბუტკოვი, თ. ჟორდანიკა, ი. ლორთქიფანიძე, გ. აკოფაშვილი) გამოთქმულ მოსაზრებათა გათვალისწინება. მეტი სიფრთხილით უნდა მოკიდებოდა მკვლევარი იაკობ რეინგესის პიროვნებისა და მოღვაწეობის შეფასებასაც.

* მ. დუმბაძის მოხსენების სოული ტექსტი ქვეყნდება ამავე გამოცემაში.

ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატი შ. ხანთაძე (საქ. სახ. მუზეუმი) შრომას ორ ნაწილად ყოფს — გამოკვლევად და საბუთების კრებულად. იგი აღნიშნავს, რომ წიგნი, რომელიც მრავალწლიანი გეგმაზომიერი მუშაობის ნაყოფია, უდავოდ მნიშვნელოვანი და სასარგებლოა. გამოქვეყნებული საბუთების მიმართ იგი გამოთქვამს სურვილს, რომ გამოცემული ყოფილიყო ტრაქტატის რუსული ტექსტიც; დას. საქართველოს შესახებ დაბეჭდილ საბუთებს ამ წიგნში იგი უდავლოდ მიიჩნევს; დამატებით პუნქტების ამ სახით გამოცემა მას მიზანშეწონილად არ მიაჩნია, რადგან ზოგჯერ (მეფის კურთხევის საკითხი და სხვ.) შეუსაბამობას აქვს ადგილი.

გამოკვლევის მიმართ მოკამათე აღნიშნავს, რომ ტრაქტატის მომზადების პროცესში ერეკლეს აქტიური საგარეო პოლიტიკა (სტამბოლში ელჩების გაგზავნა და სხვ.) ასახვას უნდა პოულობდეს ასეთი სახის ნაშრომში. შ. ხანთაძეს არ მიაჩნია სწორად აზრი, რომ პეტრე I-ის გეგმები ირანის მიმართ არქივს ჩაბარდა. ამ გეგმების სულით იყო გაყვანილი 1796 წ. დაწყებული ომი ირანთანო, — აცხადებს შ. ხანთაძე.

მოკამათე აღნიშნავს შეუსაბამობას რუსულ ტექსტსა (ციტატას) და ავტორის ეულ ინტერპრეტაციას შორის, 102 გვერდზე. ახსნას თხოულობს, მისი აზრით საკითხი, — რატომ განსხვავდება 1772 წ. წარდგენილი პირობები ხელშეკრულებისა ტრაქტატის დიდების წინ წამოყენებული მუხლებისაგან.

ისტ. მეცნ. დოქტორმა, პროფ. ი. ანთელავამ აღნიშნა, რომ რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის მკვლევარი კარგად უნდა იყოს დაუფლებული როგორც ფეოდალური რუსეთის, ისე ფეოდალური საქართველოს ისტორიას. ამ თვალსაზრისით პროფ. ი. ცინცაძე, როგორც ეს მაშხსენებელმა მ. დუმბაძემ თქვა, უდავოდ კომპეტენტური მკვლევარია. ი. ანთელავა იწონებს საერთოდ ნაშრომს, აღნიშნავს, რომ მრავალი საკითხი სწორად არის გადაჭრილი. მაგრამ, მისი აზრით, ავტორი თავს არიდებს საკუთარი აზრის გამოთქმას. საერთოდ უნდა ითქვას, მოკამათის განცხადებით, რომ მიუხედავად ტრაქტატის საკითხზე ვარკვეული აზრის არსებობისა (ნ. ბერძენიშვილი და სხვ.), საკითხს სხვადასხვაგვარი შეფასება მაინც იჩენს ხოლმე თავს. — ამ ტრაქტატს უნდა ვაფასებდეთ ორი თვალსაზრისით, — ამბობს ი. ანთელავა, — უშუალო შედეგებისა და პერსპექტივის თვალსაზრისით. მიუხედავად იმისა, რომ ტრაქტატის უშუალო შედეგები ქართველი ხალხისათვის უკიდურესად მძიმე აღმოჩნდა, ერაქლე II მაინც არ ეშვება რუსეთთან კავშირს სწორედ იმიტომ, რომ იგი ამ ტრაქტატს უყურებდა არა უშუალო შედეგების მიხედვით, არამედ პერსპექტიული შედეგების გათვალისწინებით. მე მიმაჩნია, რომ საქართველოს ეროვნული დამოუკიდებლობის შეწყვეტა არც ერთ ქართველ სახელმწიფო მოღვაწეს არ სურდა. უმცირესი ბოროტების, ნაკლები ბოროტების ფორმულა პრინციპალურად სწორი ფორმულაა.

დასასრულ, ირ. ანთელავა შეჩერდა იმ დადებითი ხასიათის შედეგებზე, რაც მოყვა საქართველოს შეერთებას რუსეთთან (სამხრეთ საქართველოს შემოერთება, ტყვის სყიდვის აკრძალვა და მოსახლეობის სტაბილიზაცია, ეკონომიურად და კულტურულად მოწინავე ქვეყანასთან დაცემობა). ამიტომ აფასებენ, მოკამათის განცხადებით, ამ მოვლენას დადებითად როგორც ქართველი ისტორიკოსები, ისე ისეთი მოღვაწენი, როგორც ნიკ. ბარათაშვილი, ილია.

და სხვანი.

ისტ. მეცნ. დოქტორი, პროფ. ი. კ ა ჯ ა რ ა ვ ა (ისტორიის ინსტიტუტი) არ ეთანხმება აზრს, რომ წიგნის ავტორმა თითქოს გვერდი აუღარა ტრაქტატის შეფასებას. წიგნში მოცემულია ტრაქტატის ივ. ჯავახიშვილისეული შეფასება, რომელსაც, ცხადია, ავტორიც ეთანხმება. ეს შეფასება, რომელიც თვლის ტრაქტატს სამოკავშირეო ხელშეკრულებად, არ არის სწორი, რადგან ერეკლე II-მ თავისი სუვერენული უფლებები ნებაყოფლობით დაუთმო რუსეთს. ეს აზრი—სამოკავშირეო ხელშეკრულების შესახებ—ნაყოფია XIX ს. 90-იან წწ. წამოწყებული კამპანიისა, რომლის მიხედვით დიდ სახელმწიფოთა მფარველობაში ნებაყოფლობით შესული მცირე ხალხები უფლებამოსილნი არიან—თუკი ეს მათ სურთ — მოითხოვონ გამოყოფა. ამ კამპანიის აქტიურად გამოეხმაურნენ ქართველი ავტორებიც — მ. ხელთუფლიშვილი, ზ. ჭიჭინაძე, ზ. ავალიშვილი და სხვები, რომლებმაც ტრაქტატის საკითხიც ამ კუთხით დააყენეს. თუმცა პაავის კონგრესმა არ განიხილა ეს საკითხი, მაგრამ მოლიანად საქართველოს გამოყოფის საკითხი რევოლუციამდელ ქართველ მოღვაწეებში არ გამქრალა. სასურველი იყო. — განავრძობს ი. კაჭარავა, — პროფ. ი. ცანცაძეს განეხილა აღნიშნული პერიოდის ავტორთა (გ. ვეშაპელი და სხვანი) დამოკიდებულება ტრაქტატისადმი: ავტორს თავის ნაშრომში, როგორც ეს მ. დუმბაძემ აღნიშნა, არაფერი უთქვამს ე. წ. „უმცირესი ბოროტების“ ფორმულის შესახებ. წიგნში უნდა ახსნილიყო ამ ფორმულის შინაარსი, მით უმეტეს; რომ მასში გულისხმობდნენ არა 1801 წლის აქტს, არამედ 1783 წლის ტრაქტატს.

იურიდიული მეცნ. კანდიდატი ლ. ა ლ ე ქ ს ი ძ ე (სახ. უნივერსიტეტი) თავის გამოსვლაში შეეხო ტრაქტატის იურიდიულ მხარეს, საერთაშორისო სამართლის ასპექტში. მან ახსნა ვასალიტეტის პროტექტორატისა და მფარველობითი ხელშეკრულების არსი. — 1783 წ. ტრაქტატი, — აღნიშნა. მან, — წარმოადგენს პროტექტორატს, ე. ი. ისეთი ტიპის ხელშეკრულებას, როდესაც ერთ სახელმწიფო ნებაყოფლობით იხსნის თავიდან საგარეო ფუნქციებს და გადასცემს მას მეორე სახელმწიფოს. ასეთ შემთხვევაში მას, როგორც საერთაშორისო სამართლის ობიექტს, დაკარგული აქვს ქმედითობა.

1783 წლის ტრაქტატმა იურიდიული არსებობა შეწყვიტა 1801 წელს; უფრო ზუსტად — მაშინ, როცა რუსეთმა არ გაუწია დახმარება 1795 წ. საქართველოს. 1783 წ. ხელშეკრულება ნიშნავს, ჩემი აზრით, „დაქვემდებარების“ ხელშეკრულებას.

პროფ. ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე მ (საქ. სახ. ცენტრალური არქივი) ყურადღება მიაქცია ტრაქტატის მომზადების პირობებს. მან აღნიშნა, რომ ერეკლეს ელჩობა ტრაქტატის წინ მარცხით დამთავრდა, მაგრამ ამის მიუხედავად თურქული წყაროები არ გადმოგვცემენო, განაცხადა მან.

1781 წ. ვენაში წამოიჭრა შემდეგი პროექტი: შავი ზღვის აღმოსავლეთ და ჩრდილო ქვეყნების ბაზაზე უნდა შექმნილიყო ახალი ქრისტიანული სახელმწიფო, რომელსაც „მითრიდატის სახელმწიფოს“ არქმევდნენ და რომელიც რუსეთის ინტერესების წინააღმდეგ უნდა ყოფილიყო მიმართული. ერეკლემ გაიგო ამ პროექტის არსებობა და გარკვეული ნაბიჯი გადადგა თავის მხრივ, რათა რეალური გაეხადა ავსტრიის მოქმედება ამიერკავკასიაში. მაშინ რუსეთმა ენერგიულად მოვიდა ხელი ტრაქტატის დადების საქმეს. ამით უნდა აიხსნასო.

—განაგრძობს ს. კაკაბაძე,—რომ ტრაქტატი უფრო შეღავათიან პირობებში დაიდო, ვიდრე ამას ლევანისა და ანტონის ელჩობა მოითხოვდა. ერეკლე არ ყოფილა პეტერბურგისადმი ფანატიკურად მინდობილი, როგორც ეს მ. დუმბაძემ აღნიშნა. ის სხვა გზებსაც ეძებდა ქვეყნის სახსნელად (ინგლისიდან ზარბაზნების გამოწერა და სხვ.).

სნდომაზე სიტყვით გამოსულმა აკად. ნ. ბერძენიშვილმა ვაკვირება და მწუხარება გამოთქვა ავტორის გამოუცხადებლობის გამო წიგნის განხილვაზე. სამეცნიერო შრომები იწერება საზოგადოებისთვის, აღნიშნავს იგი, — და, ამიტომ, რასაც ვწერთ, მის შესახებ საზოგადოების აზრის მოსმენას თავს არ უნდა ვარიდებდეთ. მით უმეტეს, რომ დღევანდელმა განხილვამ, როგორც ვხედავთ, მეტად საქმიანი და საინტერესო კამათის ხასიათი მიიღო.

შემდეგ აკად. ნ. ბერძენიშვილი გადადის წიგნში დასმულ საკითხებზე. —ბრობლემა, წიგნი რომ ეხება, განაცხადა მან,—ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანთაგანია არა მარტო გვიანდელი ზანის საქართველოს ცხოვრებაში. არამედ მთელი შუა საუკუნეების ეპოქაში, მას შემდეგ, რაც საქართველო ძალით მოწყვეტეს ევროპის სამყაროს, რომელსაც იგი ეკუთვნოდა, თუმცა ფეოდალურა საქართველო ამის შემდეგაც ევროპული რჩებოდა. და როცა ჩვენ ვიხილავთ ამ ტრაქტატს და ვისხენებთ ერეკლეს, უნდა გვახსოვდეს, რომ „ერეკლე ისე არაფრისაკენ არ მიისწრაფოდა, როგორც თავისი ქვეყნის ევროპულად გარდაქმნისაკენ“ (ბურნაშოვის ცნობა). ერეკლეს ცხოვრება აქეთვე მიმართული მოღვაწეობა არის. სავსებით ბუნებრივია, რომ 1783 წ. ტრაქტატის ერთ-ერთი ავტორი ერეკლე იყო.

— ცალკეული ფაქტები საკითხს არ წყვეტენ, — განაგრძობს აკად. ნ. ბერძენიშვილი, — მოვლენათა სრულ სურათს ვერ იძლევიან. ჩვენ საკითხს საქართველოს ზოგად ისტორიული თვალსაზრისით უნდა მივუდგეთ. ყიულის გადაწყვეტილება დიდი მარქსისტების შემოქმედების ნაყოფია და ჩვენი ვაღია იმ სწორ ფორმულაში შესაბამისი შინაარსი შევიტანოთ. ჩვენი ვაღია ერეკლეს დროინდელი საქართველოს ცხოვრების კრიტიკულ-ისტორიული აღდგენა.

ტრაქტატის დადება ერეკლეს მიერ ისტორიულად კანონზომიერი მოვლენა იყო. — რუსეთთან თუ ავსტრიასთან, ეს არ არის მთავარი საკითხი. ერეკლე ერეკლე არ იქნებოდა, რომ ეს ტრაქტატი ჩვენი ევროპასთან კავშირის აღდგენისა არ დაედო, ქართველობის გადარჩენის ამ ცდისათვის რომ არ მიემართა.

— ჩვენ ი. ცინცაძის სახით გვყავს ავტორი, — ამბობს აკად. ნ. ბერძენიშვილი, — რომლისგანაც ველოდით, რომ ასეთი სათაურის წიგნში საკითხი მონოგრაფიულად შესწავლილი წარმოგვიდგებოდა. ეს ასე არ მოხდა. დასაწყისია, რომ ავტორმა ფორმალურ მხარეს მიაქცია ძირითადი ყურადღება, რამდენიმე ახალი ფაქტის მოწოდება მთავარ საგნად გაიხადა. ჩვენთვის მთავარია საკითხის არა იურიდიული, არამედ ისტორიული მხარე. ჩვენ მოველოდით, რომ

ავტორი გამოავლენდა, თუ 1783 წლის ტრაქტატს როგორ უძღოდა წინ XVI — XVII სს. მიჯნაზე დადებული ხელშეკრულება და შესატყვის ანალოგებს მიმართავდა. — წიგნს ბევრი რამ კარგიც ახლავს, — დაასკვნის აკად. ნ. ბერძენიშვილი, — მით უფრო სამწუხაროა, რომ მას ასევე ახლავს საგრძნობი ხარვეზები, რომელთა შევსება პროფ. ი. ცინცაძეს შეეძლო და შეეფერებოდა.

საბოლოო სიტყვით გამოვიდა მომხსენებელი, ისტ. მეცნ. დოქტორი პროფ. მ. დუმბაძე, რომელმაც ხაზი გაუსვა ამ ნაშრომის განხილვის დადებით შედეგებს.

ნ. ნაკაშიძე

შეცვლილების ბასწორება

გვერდი	სტრიქონი		დაბეჭდილია	უნდა იყოს
	ზემოდან	ქვემოდან		
17	27	—	პოეტრიჟი	პოეტრიჟი
23	35	—	თი ლაქსა	თი ლაქსა
38	18	—	პოეტრიჟი	პოეტრიჟი
89	19	—	გიდონი	გიდონი
95	1	—	აბალანოვიჩი	სკაბალანოვიჩი
96	—	6	ანიკი	ჰანიკი
96	—	5	ქალდიანი	ქალდიანი
96	—	1	ჩისისი	ჩისისი
105	22	—	რა	და
	22	—	კეცა	კაბა
109	7	—	მელობელოვის	მელობელოვის
119	23	—	მოტიკეია	მოტიკეია
124	6	—	გარევი	აგრევი
125	—	14	გადაკრული	გადაკრული
133	—	10	კლიმაშვილი	კლიმაშვილი
135	—	10	ქართუმიძე	ქართუმიძე
148	18	—	უნაკულუსა (sic)	უნაკულუსა (sic)
148	23	—	რიტორი სიტყვა ჳმა კეთილი	რიტორი სიტყვა ჳმა კეთილი
149	3	—	ამდენი	ამდენი
151	—	6	ქაბანა	ქარანა
156	—	17	ქველდობი და	ქველდობი
157	9	—	ჯარისი	ჯარი
160	—	19	რომი	რომი
160	—	15-16	წიკოტონი (sic)	წიკოტონი (sic)
165	14	—	გარდამიღვია	გარდამიღვია
165	—	19	1722 წ. აღლო.	1722 წ.
166	4	—	საწადინეოსა	საწადინეოსა
167	5	—	გიპირობდით	გიპირობდით
167	16	—	სამ ჰროდ	სამტროდ
168	3	—	ნინოწმინდელი	ნინოწმინდელი
168	21	—	ჭემწიფის	ჭემწიფის
168	—	14	მამათ-პაათ	მამათ-პაათ
169	22-23	—	ჭემწიფის	ჭემწიფის
171	—	8	ჭმან	ჭმან
173	—	21	თაყაიცი (sic)	თაყაიცი (sic)
174	—	15	გაეტარებინა	გაეტარებინა
174	—	14	შენდობით	შენდობით
174	—	2	რომი	რომი
175	15	—	უსეინეულიხან	უსეინეულიხან
175	24	—	კეთილი	კეთილი
175	—	22	მოსაწერეთ	მოსაწერეთ
175	—	20	მაგისტრის	მაგისტრის
175	—	17	მაშინცი	მაშინცი
175	—	12	მოგვიც	მოგვიც
185	15	—	XVI	XVII
186	11	—	ახოტობის	ახოტობის
196	—	25	ეტხოვრა	ეტხოვრა
218	5	—	169	160
226	29	—	29	290
267	19	—	დიდების	დადების

92 „კოლა“-ს შემდეგ მოთავსებული სიტყვები „კორიდეთი“, „კორდილა“, „კორდილე“ გადაიტანე „კორდილოსის“ წინ

შ რ ნ ა რ ს ი

1. ა. გამყრელიძე, მიქელ პანარეტოსის „ტრაპიზონის ქრონიკა“	3
2. ბ. ლომინაძე, ბიკენტის ხატის 1568 წ. წარწერა	99
3. ბ. ლომინაძე, „საეკლესიო-სამწყსო“ გადასახადთა საბუთების • მნიშვნელობისათვის	103
4. გ. ჯამბურია, მასალები ქართლის სათავადოების ისტორიისათ- ვის (XVII—XII სს)	109
5. დ. მეგრელიძე, მასალები XVIII ს. ოციანი წლების ქართლ-ცა- ხეთის ისტორიისათვის	143
6. მ. ბერძნიშვილი, ძველი თბილისის ტოპონიმიკიდან: რასტა- ბაზარი და ჩორსუ	177
7. ო. სოსელია, ახატ გლეხთა კატეგორია დასავლეთ საქართველო- ში (XIX ს. 20-იან წლებამდე)	185
8. გ. აკოფაშვილი, ცვლილებები აზნაურთა ფენის მდგომარეობაში • XIX ს. პირველი ნახევრის აღმოსავლეთ საქართველოში	203
9. ე. ორჯონიკიძე, მასალები თელავის მასრის გლეხთა დიფერენ- • ციაციის შესახებ XIX ს. პირველ ნახევარში	217
10. მ. დუმბაძე, 1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატი (პროფესორ • იასე ცინცაძის წიგნის გამო)	233
11. ნ. შენგელია, თურქი ისტორიკოსის მუსტაფა ნაყიმშს ცნობები • გიორგი სააკაძის შესახებ	253
12. ქრონიკა	265

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

რედაქტორები: შ. დუმბაძე, თ. ყაუხჩიშვილი
გამომცემლობის რედაქტორი აკ. იაკობაშვილი
ტექნიკური რედაქტორი ნ. ჯაფარიძე
კორექტორი რ. ფეიქრიშვილი

გადაეცა წარმოებას 25.5.1960; ანაწყოების ზომა 7×12 ; ხელმოწერილია
დასაბეჭდად 14.10.1960; ქაღალდის ზომა $70 \times 108^{1/16}$;
ქაღალდის ფურცელი 8,5; საბეჭდი ფურცელი 23,3; საავტორო
ფურცელი 20,24; სააღრიცხვო-საგამომცემლო ფურცელი 20,73;
შეკვეთა 826; უე 03927; ტირაჟი 1000
ფასი 14 მან. 70 კაპ.

1961 წ. 1.-დან 1 მ. 47 კაპ.